БИБЛИОТЕКА КУЛТУРНО НАСЉЕЂЕ

АЛЕКСАНДАР ГИЉФЕРДИНГ

ПУТОВАЊЕ ПО ХЕРЦЕГОВИНИ, БОСНИ И СТАРОЈ СРБИЈИ

ИЗДАВАЧКО ПРЕДУЗЕЋЕ
„ВЕСЕЛИН МАСЛЕША"

САРАЈЕВО,

1972.

САДРЖАЈ

Наслов оригинала:

Ïîhàçäêà ïî Ãåðöåãîâèíh, Áîñíiè è Ñòàðîé Ñåðáiè.
Áîñíiÿ âú íà÷àëh 1858 ãîäà..
Zàïèñêè Èìïåðàòîðñêàãî ðóññêàãî ãåîãðàôè÷åñêàãî
îáùåñòâà.
Êíèæêà Õ²²². èçäàíà ïîäü ðåäàêöiåþ À. F. Ãèëüôåðäèíãà.
Ñ. Ïåòåðáóðãú, 1859. ñòð. ²—²Õ, 1—469

ПРЕДГОВОР

На путу би требало провјерити своја убјеђења и предрасуде. Кад је у мају 1857. пошао у Босну, руски историчар и славјанофилски идеолог А. Ф. Гиљфердинг је већ о њој имао скована мишљења. Створио их је по књигама из скорих минулих студентских дана и у запаженим пословима руског јавног мњења, у коме ће касније играти значајну улогу. Историјске околности су оставиле трага у овим папирима више него што се на први поглед види. Годину дана прије него што су они у босанским врлетима зачети, Русија је паришким миром (1856) изишла из једног мучног рата, у коме је на страни њеног противника, Турске, била готово читава Западна Европа. Сваки је упућени Рус осјећао да ратује са свијетом. Пораз је био страшан, једнако у сазнању да је трулу Турску чувао напредни дио човјечанства као и у посљедицама које су Русију снашле. Мир је био пустиња преко које се више није могло олако на Балкан. Одредбом о неутрализацији Црног мора Русија није могла градити војна утврђења на својим обалама, нити држати ратне лађе на том мору. Умјесто Русије, хришћане у Турском Царству је штитио један интернационални систем гарантних сила, у коме ће Француска и Аустрија водити прву ријеч. Као да се завршила једна епоха у историји Русије у којој је на погрешан начин окончана њена историјска тежња да се отисне друмовима на југ, гдје је од времена Петра Великог вршила заиста предоминантан утицај.

И кримски рат (1853 — 1856) и поразан мир након њега ставили су на пробу цијелу руску културу. Под Севастопољем ће израстати Толстој. Расцјеп на западњаке и славјанофиле ће се продупсти. Једно ново гледање у себе унутра и преиспитивање душе показали су се као неминовна посљедица. Није било јасно куда ће Русија даље кад су је стари путови довели већ једном на ивицу амбиса. Русија је послије рата остала изолована, суочена са Западом, у коме је звијезда наполеоновске Француске стала високо да расте. Прсти Француске видјели су се у сваком европском и свјетском питању. „Кад бисмо се сад некако могли отрести својих ранијих омашки и удружити са француском", вели Хомјаков непосредно по миру 1856[1).]

1) С. А. **Никитин:** Славянские комитеты в России. Москва, 1960, стр. 29.

Заиста је жива Чеховљева досјетка о могућности да човјек има два концепта живота, па један, кад се покаже промашеним, одбаци. Француски агенти су на Балкану попуњавали празнине које су за собом остављали руски. Њихова ријеч се и у званичном Цариграду све више чула и у свим битним одлукама турске владе постојали су француски прсти. С овим заједно ишло је и јачање католичке пропаганде. Од када је 6. јануара 1848. папа био упутио „Писмо припадницима источне цркве", покушавајући да их приволи за унију, оно није прекидано, иако се након револуције 1848. битно модификовало. „Католички словенски институт за припремаиье мисионара", основан у Паризу 1850, дјеловао је на Балканском полуострву. Све је то узбуђивало руске словенофилске кругове, који су, ионако у сукобу са католичанством још одраније, стали да интегришу своју идеологију засновану на православљу и државним интересима Русије. Рађао се једини прави руски национализам који је постојао. У његовим спољнополитичким концепцијама Бугарска је играла прву улогу, а за њом одмах Србија и Грчка. Још пред кримски рат одашиљали су Руси емисаре на Балкан да дјелују на православии народ. Тада је у Црну Гору био послан Ј. П. Ковалевски, пријатељ Гиљфердингов[2]). У Одеси је био образован један бугарски комитет за дјеловање међу Бугарима[3]).

[2]) Милорад **Екмечић:** Мит о револуцији и аустријска политика према Босни, Херцеговини и Црној Гори за вријеме кримског рата 1853—1856 године („Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине", XIII, Сарајево, 1962. стр. 125).

[3]) „Одесское болгарское настоятельство" (С. А. **Никитин:** Русская политика на Балканах в начале Восточной войни. „Вопросы истории", 1946. №. 4).

Хомјаков је слао поруку Јужним Словенима „Устајте, окови су се распали". Када је кримски рат неповратно изгубљен у безнадежном мучењу због старих омашки којих се више није могло отрести, Јужни Словени су поново били главно духовно упориште и руске званичне политике и руског јавног мишљења, које су упорно обликовали славјанофили. Примакнути се поново Балкану као мјесту свог свјетског потврђења, била је неказана девиза која се као барјак пред свима вијорила. Овдје је опет прва била Бугарска. Неки Бугари (Геров, Палаузов) утицали су на руске кругове да се оснује у Русији једно друштво за помоћ балканским хришћанима. „Руска влада би", вели Геров у априлу 1856, „учинила важну услугу нашим истовјерницима у Турској ако би дозволила да се оснује друштво за помоћ цркви, развитку просвјете и испомоћ нашим биједним сународницима"[4]). У дебати око формирања овог удружења учествовао је и А. Ф. Гиљфердинг, близак службеним и научним круговима Петрограда, а предан интересима Бугара и других балканских хришћана[5]).

[4]) С. А. **Никитин:** Славянские комитеты . . . стр. 20.

[5]) Исто, стр. 30.

Резултат свега тога било је стварање једног Словенског благотворног одбора у Москви, који је био јавна и друштвена, а не службена државна организација, иако је стално била повезана с Азијским одјељењем министарства иностраних послова, које је водило рачуна и о односима са свим балканским земљама. Отворени су нови конзулати у Пловдиву, Трнову и Сарајеву и почело је одашиљање књига и друге помоћи.

Задатак је некако био испуњен. Остварена је једна словенска политика и за њу створена организација у сјенци државне политике.

Њен циљ је била помоћ балканским Словенима за јачање њихове православне цркве и просвјете и за њихово осамостаљење од западног католичког и грчког патријаршијског утицаја, као и подизање угледа Русије међу њима[6]). Та је организација имала „очевидну политичку усмјереност и реакционарну идеолошку боју"[7]). Временом, она ће изградити огранке по цијелој Русији, а на челу петроградског словенског комитета стајаће А. Ф. Гиљфердинг у вријеме четири најпуније године свога живота, 1868—1872.

[6]) Исто, стр. 36—39.

[7]) Закључак Никитина у поменутом дјелу о славјанским комитетима, стр. 39.

Тако је упаљено свјетло наде, и на старим корјеновима од прије кримског рата стала је да наново буја славјанофилска идеологија. Свијет је већ давно био чуо за ријеч панславизам, али је тек тада почео осјећати да то стварно у Русији и постоји. У тој клими израстао је и А. Ф. Гиљфердинг, и она ће на његовим невеликим папирима оставити више трага него што на први поглед изгледа.

По једнима, његова породица се почетком XVIII вијека доселила из Њемачке и тек је његов отац прешао са католичанства на православље. По другима, отац му је био лутеранац холандског поријекла, а мајка католикиња рођена на Цејлону[8]). Неуспјех на изборима за Академију наука године 1869. још се у интимном кругу Гиљфердингову приписивао потајној освети њених њемачких чланова, који нису радо поднијели ово пребјегавање. Али не мора да је све тако било.

[8]) Michael Boro **Petrovich**: The Emergence of Russian Panslavism 1856—1870. New York, 1956, стр. 64.

Гиљфердинг је рођен у Варшави 1831, а Московски универзитет је окончао са великим успјехом 1852, као ученик слависте О. К. Бођанског и духовни сљедбеник једног од славјанофилских

очева, Хомјакова. Његов рани научни интерес вртио се око осјетљивих подручја словенске историје, лингвистике и етнографије. Све области које и код озбиљних имена, док не склизну у пличину, нужно могу постати инструменти изградње националних идеологија, или уопште идеологија везаних за национализам.

Већ 1853. он објављује студију „**О сродности словенског језика и санскрита**", а нешто позније магистарску дисертацију о „**Односу словенског језика са сродним језицима**". Већ се, дакле, на почетку свог научног пута јасно опредијелио: словенски језик се каже у једнини, јер је само један. Али и без овог убјеђења Гиљфердинг је својим изванредним лингвистичким способностима, ријетким и за његове младе године и за његову средину, могао почети каријеру професора словенске филологије[9]) да га живот и духовни интерес нису одвукли другим правцем, у којем ће доминирати историја и политика.

[9]) (В. **Клаић**): Алекс. Феодорович Хилфердинг (.«Виенац забави и поуци", Загреб, 20. маја 1872. Бр. 29).

Када је као способан млад човек 1852. постао службеник руског министарства спољних послова, дошао је у ближи контакт са балканским Словенством. Али то звање за њега није раскид, него подстицај на науку, тј. да се ода науци. Сви су руски славјанофили били упућени на историју вјерујући да прошлост живи ако је с љубављу носимо у себи[10]).

[10]) В. В. Зјењковски: Руски мислиоци и Европа. Загреб; 1922, стр. 59. Мисао везана за Н. Ф. Фјодорова.

С друге стране, национална идеологија увијек претпоставља сигурно сналажење у историји без сумња и странпутица, па и ту, као код измијешаних примитивних племена која се боре за своју племенску чистоту, нема горе ствари на свијету него бити професионални историчар. Свако је историчар, јер сако живи са прошлошћу и од ње, и бавити се њоме изгледа исто као своје потребе за женом претварати у професију. То је разлог да овај силни таленат није у историографији остао велико име. Сукривац томе су и његова назадна политичка убјеђења.

Када је Гиљфердинг од филологије наставио с историјом, окренуо се ка словенским подручјима којима су услуге његовог пера биле највише потребне: на балканско и балтичко Словенство. Већ 1854. почиње објављивати „Писма о историји Срба и Бугара", а годину дана касније (1855) „Историју балтичких Словена". Ово ће му бити драге теме и на њих ће се касније стално враћати, а једну успјелу студију о борби Словена и Германа на Балтичком поморју објавиће и б година након прве студије из те области, 1861. Та дјела о балтичкој словенској прошлости имаће трајније вриједности[11]), свеједно да ли због Гиљфердингових истакнутих научних способности, или што је тај национални сукоб и касније трајао по истом обрасцу као и у његово вријеме.

11) „Большая советская энциклопедия", под Гильфердинг А. Ф.

Године 1856. добио је два велика признања: на научном пољу — постао је дописни члан Руске академије наука; на политичком — наименовање за руског конзула у Босни и Херцеговини. У Сарајево је дошао у мају 1857[12]), и био је ријетак дипломатски чиновник за којег је историја знала кад је негдје дошао. Убрзо је, међутим, отишао из Босне и не загријавши конзулску столицу, за коју је, или превећ млад или превећ обдарен, показивао мало воље. Вративши се у Петроград, постао је функционер министарства спољних послова (Азијско одјељење) држећи се увијек балканских питања. Утоку 1859. постаће и шеф тога одсјека, па су у његовој сјенци дјеловали руски благотворни славјанофилски комитети.

[12]) Владислав Скарић: Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације. Сарајево, 1937, стр. 220.

Кад полази у Босну, Гиљфердинг жели најприје да упозна земљу у којој ће као конзул заступати свога цара. Али на тај пут он се отискује са бременом готових убјеђења и предрасуда, чије ће опште вриједности само понекад и узгред провјеравати. Други му је задатак да на простору старе српске историје обиђе манастире и покупује преостале документе о српској историји књижевности. У томе је био врло спретан и упоран, па је са тога пута по Косову „неколико товара старих писама са собом у Русију однео"[13]).

[13]) А. Хаџић: „Босна" („Србскиј летопис" 1859. „Издаје Матица Србска", књига 99).

Сам вели у овим записима да су се под товарима купљених и накупљених старих књига улегнуле његове животиње. Негдје је хрпе рукописа морао остављати, јер их кроз заосталу земљу, која још не зна за кочију и која још ни близу није подлегла цивилизацији колског точка, нема чиме превозити. Као историчар и научник мислио је да овим скупљањем први у овим земљама врши услугу науци. Тим прије што жеље и дара за скупљање старих папира не види довољно код савремених му Срба, па у једном писму из Београда Ј. П. Ковалевском вели да се „не може човек доста начудити овдашњим Србима што су тако равнодушни према споменицима своје рођене повеснице. Ако судим по саучешћу, којим примише моја ‚Писма о историји Срба и Бугара', онда бих к'о рекао, да они цене ту науку. Али у Србији није још нико помислио да је нужно скупити и сачувати рукописе, којих ће по свој прилици за доста бити по тамошњим црквама и манастирима"[14]).

[14]) Исто

Кад се овај рукопис 1859. појавио у јавности, одмах је запажен као вриједно остварење и путописне литературе и научног истраживања. На страну његова идеолошка убјеђења која су сва у кругу славјанофилске филозофије. Путопис је, прије свега, историјско свједочанство о једном времену и једном друштву. Он је требао да награди руске славјанофиле, који су на овим страницама могли наћи одсликана своја поимања о балканским хришћанским народима и Турској.

У јужнословенским јавним мишљењима дјело ће бити радо примљено. Прије свега је послужило као инспирација да „**Друштво српске словесности**" појача напоре у систематском скупљању докумената средњовјековне српске историје. „Летопис" Матице српске у Будиму („Сербски; летопис") одмах је почео објављивати превод овог путописа[15]), али у томе до краја није успио, и наставци превода су остали недовршени.

[15]) Бројеви 99—107 (1859—1863). Излажење је, вјероватно, прекинуо неповољан одјек гушења пољског устанка код Срба 1863—64.

А и од тог посла није било неке користи, јер онај ко је почео преводе читати у почетку морао је изгубити континуитет за четири године праћења наставака. Заправо, то и није био прави превод, него је уредник А. Хаџић препричавао Гиљфердингово путовање у трећем лицу, без неког нарочитог напора да остане вјеран оригиналу и његовом реду. Најавио је превођење дјела у изводима „да види и наш свет, каквом аналитичном оштрином ума, дипломатичном точношћу, дубоким политичким и историчким знањем, а нада све како православно па баш зато тако точно и подпуно схваћа и описује г. Гилфердинг и саме најфиније црте духа и живота народа нашег, и политичког, социалног и вероисповедног стања његовог по Босни, Старој Србији и Херцеговини, и да се по томе из његовог пера ваљаној критичној историји српској поуздано можемо надати"[16]).

[16]) А. Хаџић: „Босна" („Србскиј летопис", 1859. Књ. 99). 17) „Србскиј летопис". 1859. Књ. 100.

Српска је публика са Гиљфердингом већ била дјелимично упозната, јер је још 1857. у Београду био објављен превод првог дијела његових „**Писама о историји Срба и Бугара**" од

Милана Ђ. Милићевића. Изван српских граница тај превод није имао одјека, јер се на њега „из целог аустријског царства тек неколико њих предброило"[17]).

[17]) „Србскиј летопис". 1859. Књ. 100.

За ту публику је „**Летопис**" 1859. почео да објављује превод другог дијела ових писама. Својим двогубим својством, као путопис и истраживачки подухват о средњовјековној српској историји, а затим славјанофилском идеологијом ограничено, ово дјело и није могло наћи праве читаоце у ширим круговима. Оно је до данас остало помагало за научнике, прије свега историчаре и историчаре књижевности. Сви који су се бавили описом Босне и стања у њој, од В. Јагића и Ф. Рачког 1865[18]), до Васиља Поповића 1949[19]), узимали су Гиљфердинга као извор.

[18]) В. **Јагић:** „**Најновији земљо и народоописни податци о Босни од године 1863**" („Књижевник. Часопис за језик и повиест хрватску и србску, и природне знаности", 1865, стр. 308—309). Др. Фр. **Рачки:** „**Оцјена старијих извора за хрватску и србску повиест средњега виека**" (Исто, стр. 383). Др. Никола **Радојчић;** Предговор књизи Архиепископ **Данило: Живот краљева и архиепископа српских**. Београд, 1935, стр. XVI, вели да је Рачки (на стр. 381) преузео неке Гиљфердингове оцјене.

Ипак се за превођењем овог дјела у цјелини стално жалило. Још 1879. у Загребу је писано да би „вриедно било, да се бар важније партије Хилфердингова дјела приобће хрватскому обћинству (поједини одломци преведени су већ на њемачки и србски језик)"[20]). Остаје, поред свега, чињеница да путопис код нас није био довољно познат, као што је наметљив утисак да га ни научници који су га познавали нису у цјелини разумјели. Читан у одломцима, на парче и у слабим проводима, остао је неприсутан у средини којој је намијењен био.

[19]) Др Васиљ **Поповић: Аграрно питање у Босни и турски нереди за време реформног режима Абдул-Меџида (1839—1861)**. Београд, 1949, стр. 23, 31, 34, 35.

С овим путописом А. Ф. Гиљфердинг није заувијек заклопио корице научног и политичког интересовања за Јужне Словене. Послије путописа објавио је ланац расправа о балканским проблемима. Студију „**Словенски народи у Аустрији и Турској**" објавио је одмах 1860, а двије године касније дјело о Ћирилу и Методију[21]). Од 1859. до 1861. објављује серију великих расправа о јужнословенској политици и култури[22]), па иако ће тај интензитет касније нешто успорити, до краја његовог живота интерес за балканска питања неће пресахнути. Ипак ће то све више бити чланци политичке и идеолошке природе, а мање научни. Уопште, у његовом цјелокупном дјелу (које, када се коначно изда 1868—1872, неће садржати више од 4 тома) доминирају јужнословенске теме. Додуше, истраживао је он и западнословенску проблематику и лингвистику, али оно чиме је своју јавну каријеру почео под конац кримског рата и након њега, остаће стална осовина око које ће се до краја вртити.

[20]) Чланак „**Александар Феодорович Хилфердинг**" у часопису „**Виенац забави и поуци**", бр. 4. Загреб, 25. I 1879:

[21]) „О Кирилле и Мефодии" (А. Ф. **Гилъфердинг:** „**Собрание сочинении**", С. Петербург, 1868. Том I, стр. 299).

[22]) „**Венгрия и Славяне**"; „**Историческое право Хорватского народа**"; „**Государственное право Сербского народа в Турцим**"; „**Чемь поддерживается православная вера у южнихь Славянь?**"; „**Духь народа Сербскаго**" (Све у „**Собр Соч**." II том).

Да би се схватио Гиљфердинг на путу кроз Босну и Херцеговину 1857, треба узети у обзир чињеницу да је он био исто толико политички идеолог колико и научник. Његово име се налази међу

шесторицом главних идеолога панславизма, одмах до Хомјаковљева, Погодинова, Аксаковљева, Данилевскога и Ламанскога. Иако није први, у овом реду није ни посљедњи. Као филолог и зналац словенских језика био је први међу славјанофилима, али је у филозофији слиједио друге. Недостатак смисла за мистику, тако карактеристичан за славјанофилске филозофске написе, склоност да своје идеје увијек доврши не остављајући ништа неречено и свој став јасно опредијељен, као и робовање историјској схеми, гурали су га више ка политици и практичним наукама него филозофији. За њу је био превише животан и превише је вјеровао ономе што је говорио.

У историји је остао познатији као писац општесловенске граматике и главни заговорник идеја о једном словенском језику и јединственој азбуци. Тим идејама он ће вршити снажан утицај на савремено му покољење руске културе шездесетих година. Када од 1868. до 1872. врши функцију предсједника петроградске секције Славјанофилског благотворног комитета, у тој секцији ће као најзначајнији „православни зелот"[23]) дјеловати књижевник Фјодор Достојевски. Водио је, дакле, гнијездо у коме се духовно подигао најзначајнији руски књижевни мислилац. То је чињеница која се мало узима у обзир и без које је тешко схватити мишљење Достојевског о словенству и посебно о Јужним Словенима[24]). Није неузбудљиво сусрести некога ко је понекад сједио пред Достојевским, иако се велики писац својим идејама везања словенства и Европе разликовао од свих оних које је слушао, или се барем само у једноме с њима слагао.

[23]) Michael Boro **Petrovich:** о. с., стр. 141.

[24]) Др Милосав **Бабовић: Достојевски код Срба**, Титоград, 1961, стр. 105— 107. и 224—231.

Славјанофилска идеологија је имала прву историјску намјену у одгајању свијета у убјеђењу да послије изгубљеног кримског рата Русија није сама. Она је и даље остала као једини прави покровитељ словенских народа. „Турска власт у Европи", писао је К. С. Аксаков, „мора ишчезнути. А шта затим? Словенски народи морају бити ослобођени и успоставити своје кнежевине према својој народности и морају стајати под покровитељством Русије, као Србија сада"[25]). С те висине они гледају на цијело Словенство и дају му све мјере руске, иако их је било консеквентно досљедних славјанофилским убјеђењима да је европска цивилизација словенском свијету туђа, а она је освојила Русију више него неке друге словенске народе [26]). На страну то да је у самој Србији, на коју се Аксаков позива као образац словенства, од 1844. систематски изграђивана политичка идеологија борбе за националну независност против руског и аустријског туторства над њом.

[25]) С. А. **Никитин:** о. с., стр. 29.

[26]) Hans **Kohn:** Pan-Slavism. Its History and Ideology. Notre Dame, 1953, стр. 138.

У славјанофилској идеологији, коју је дијелом изграђивао и сам Гиљфердинг, полази се од тога да сви Словени имају неки свој социјални идеал очуван у старој сељачкој задрузи. Објављивање књиге Хакстхаузена о словенској задрузи и аграрној демократији на руском селу 1847—52 [27]), унио је нов мотив у цијелу руску културу. И западњаци и славјанофили су на том мотиву градили своје филозофије. Гиљфердинг је 1865. писао расправу „**Сеоска општина**"[28]). У њој је дијелио опште убјеђење да је задруга образац словенске социјалне демократије, коју Русија мора сачувати да је не снађе судбина Србије, гдје је уништење те институције довело до обеземљења сељака и њиховог претварања у модерни пролетаријат[29]). Сеоска је општина израз поимања руског народа о слободи. Изненађујућа је упорност којом Гиљфердинг, као и сви убијеђени славјанофили, види Русију као слободну земљу, иако ће читаво образовано човјечанство видјети у њој крајње довршен систем политичке неслободе. Гиљфердингово убјеђење се види и у овом путопису, кад босанском сељаку одговара да у његовој отаџбини нема зулума. Схватање о сеоској општини је разлог што он у Босни налази фармере и пролетариат 1857. А баш босанско село му је давало шансу („босанско село је театар малих интрига") да ту чисту задружну идилу види реално.

[27]) **Haxthausen** A. P. M.: Studien über die ihnnern Zustände des Volkslebens und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Russlands, Hanover, 1847—52.

[28]) А. Ф. **Гильфердинг: Сельскоя община** („**Собр. Соч**." **11,** стр. 449).

[29]) Исто, стр. 451.

Учење о словенској аграрној демократији је разлог што су Гиљфердинга код нас дуго држали за правог руског демократу, јер је „радио разјаснити ту мисао, да је Русији свагда само прости пук, угњетен од племства и бољарства, помагао извађати повјесну јој задаћу, а да је опет она подупирала тај пук, пак је дужна и у својих пограничних покрајинах држати се исте политике, наиме бољитку народу жртвовати корист сталишку"[30]). Додуше, задружна демократија није омађијала само нејаке јужнословенске интелигенције, очаране сазнањем да свијету имају и сами нешто дати, а не само од њега живјети, него је и Маркс у развијеној Енглеској имао посла доказујући на индијским примјерима, и због њих, да локалне аграрне аутономије на вегетаријанском нивоу за демократију не значе ништа јер баш оне омогућују солидан деспотизам на врху.

[30]) Чланак (В. **Клаић**): „**А. Ф. Хилфердинг**". („**Виенац забави и поуци**", бр. 30. Загреб, 27. јуна 1872).

Руски су славјанофили идеје о задружној демократији везали за православље, јер та вјера није разорила прастару словенску идилу. Баш обратно, она је нашла „уточиште у православној цркви"[31]). Стога је православље за њих, за разлику од других хришћанских вјера, једино изворно хришћанство које је сачувало словенски дух. Оно се не ослања на свјетовну власт — као римски папа — нити на кога другог, и у том погледу ће Гиљфердинг потезати одговор четири православна патријарха на папску енциклику од 6. јануара 1848: „Ми међу собом немамо друге везе осим узајамне љубави и другог водства у јединству осим синовске преданости општој нашој Матери. Код нас се чување цркве завршава у самом тијелу цркве, тј. у самом народу, који жели да његов религиозни догмат остане вјечно непољуљан и сагласан са предањем његових отаца"[32]). Али какве то везе има с овим босанским путописом? Има те везе што ће у неким босанским областима, као у Крајини, Гиљфердинг откривати цијела православна села у којима сељаци од рођења до краја живота никада не присуствују богослужењу, јер нигдје у околици цркве и нема. Да није био отприје оптерећен једном идејом, он би у томе на лицу мјеста тражио неко историјско сазнање, а не би га узимао само као аргуменат своје идеологије.

[31]) А. Ф. **Гилъфердинг: Чемь поддерживается православная вера у южнихь Славянь**. („**Собр. Соч**." II, стр. 201—202).

[32]) Исто, стр. 203.

У складу са својим убјеђењем да је само православље изворна словенска вјера и духовни оквир најпогоднији Словенству, славјанофили су, а заједно с њима и Гиљфердинг у овом рукопису, склањали у страну католичанство, протестантизам и ислам, па чак и аустријско православље, које је изневјерило и примило дух Запада. Стога на овим страницама онако опоре оцјене Турака и босанских бегова, који су му били несимпатични јер уопште не истичу своје словенство, без обзира на вјерска осјећања. Упадљиво је како се Гиљфердинг на понеком мјесту не труди да заобли своје неповољне утиске, као што ради у сусрету са хришћанима, код којих, без обзира на урођени му дар за критичко посматрање, показује склоност да неке од ружних ствари превиди, или их припише турском насиљу. За оштећење цркава и икона у њима увијек су му криви Турци, а не и хришћански сељаци, који су копали по зиду дијелове фресака да их понесу против урока. Та ревност да код туђе вјере не пропусти непријатне ситнице идеолошког је поријекла, а не само реалног виђења. Али то долази и зато што Гиљфердинг, као и сваки странац у туђој земљи, пада у искушење да туђе најгоре

ствари мјери са својим најбољим, не слутећи да га једног дана могу помно пратити духови оних за које је мислио да им је историја отказала гостопримство.

У уској вези с тиме је и његово друкчије гледање на босанске и херцеговачке Србе. Иако је то долазило из словенофилске идеологије, имао је и практичног разлога да их на путу нешто друкчије посматра, јер га већ на првом прагу они с одушевљењем дочекују. Пред манастиром Дужи подигли су му били „триомфална врата" од пруђа и зелени са поздравима на објешеним хартијама. Много касније објаснио је херцеговачки устанички војвода Мићо Љубибратић да је то урадио он сам, „што сам желио да Русе већма интересирам за наш устанак који је имао да букне"[32a]).

[32a]) Др Саво **Љубибратић,** Тодор **Крушевац:** Прилози за проучавање херцеговачких устанака 1857—1862 године. Из прописке војводе Мића Љубибратића. („**Годишњак историског друштва Босне и Херцеговине**", VI, Сарајево, 1954. стр. 172). У прилогу је наведен подужи одломак из једног писма Мића Љубибратића из године 1883. Ту војвода Љубибратић вели да је још 1855. ишао по Херцеговини и наговарао народ на устанак. „1856-године договарао сам се са Луком Вукаловићем, Јовом Вуловим Спаићем, Ристом Даниловићем — кнезом зубачким, Јоком Вицом, Василијем Уљаревићем, Ристом Шилобадом и Вулом Правицом, како да се дигне устанак.

У прољеће 1857-е године ја сам са мојим братом Томом подигао Г. Гилфердингу на сред пута, који води из Дубровника у Манастир Дужи, триомфална врата на којима су биле три артије. Горња у средини била је у вијенцу од пољског цвијећа и на њој сам написао: живио Александар други, велики цар руски, будући избавитељ српски; на једној страни била је објешена друга артија са ријечима: Чуствујеш ли зелена горице, да кроз тебе иде руско лице? Руси иду да твоје биједе виду те да их своме цару приповиду. Цар ће с Русима заједно знати, како ће те бједе избавити. Ову је артију скинуо и са собом однио Г. Јонин, тадашњи секретар Г. Гилфердинга; на трећој артији стајало је написано: Осана, к нама Руси грајду, који о избављењу нашем раду . . . То сам ја радио што сам желио да Русе већма интересирам за наш устанак који је имао да букне. ..... У почетку децембра те године, букнуо је устанак у Манастиру Дужи."

Заиста је нешто касније, не дуго послије обиласка Гиљфердинга, избио велики устанак народа у Босни и Херцеговини, а углавном су га носили босански Срби. И поред традиције, имали су разлога да у тој клими узнемирености и ишчекивања друкчије гледају на Русе, као и Руси на њих.

Интересантно је да је Гиљфердингов став према Муслиманима повољнији што странице књиге одмичу крају, то јест што је добивао времена да на путу своја предубјеђења нешто гаси и прилагођава стварности. Босна је била тако далеко од његовог словенског идеала са својим турцизмима у језику, оријенталним стилом живота и истим таквим доживљавањем судбине и своје народности. Нешто касније је (1861) повољније писао о босанској муслиманској аристократији жалећи што прије 1850, када је од Босне створила „муслиманску аристократску републику у Турској", није тражила ослонац у својој хришћанској браћи да се још више осамостали од султана[33]). Зачудо је да тада Гиљфердинг вели и за Србе да треба да им буде циљ осамостаљење под својим кнезом уз признање султановог суверенитета. Међутим, нису све неповољне оцјене у овом путопису ствар идеолошког предубјеђења.

[33]) А. Ф. **Гильфердинг:** Государственное право Сербскаго народа въ Турции. („**Собр. Соч**." II, стр. 179).

У тијесној је вези с тиме Гиљфердингово фаворизовање ћирилице као изворног словенског писма. Ту је Гиљфердинг више од осталих славјанофила утицао на њихову општу идеологију. Форсирање руског, као језгра општег словенског језика, био је њихов циљ. Није чудо да је 60 посто финансијских средстава славјанофилских комитета одлазило на штампање књига. Једно вријеме су финансирали издавање часописа на руском језику „**Словенска зора**" (Славянская заря), који је излазио у Бечу. Сам Гиљфердинг је био написао једну „**Општесловенску азбуку**" желећи да стару ћирилицу прошири на све Словене. У томе је имао доста истомишљеника и изван Русије. Код нас је Словенац Матија Мајар у свом часопису „**Славјан**" заступао те идеје и био у уској вези са руским

славјанофилима. Настојао је да се створи.један општесловенски језик. Неког одјека је било и у Далмацији и Хрватској, као што га је подржавало конзервативно крило у Србији, које се опирало идејама Вука Караџића. У Гиљфердинговом концепту општесловенског језика, нарјечја играју значајну улогу. Међу њима је македонски језик, као нарјечје бугарског. Овим је Гиљфердинг утицао на развој македонског националног препорода. Између осталих, ових се идеја држао и писац македонске статистике Верковић, Гиљфердингов пријатељ, чије се име помиње и на страницама овог путописа.

Након извјесног привидног полета, ово славјанофилско загријавање за један општесловенски језик показало се као чисти историјски промашај који је ишао насупрот општем прогресу словенских народа. Сам је Гиљфердинг направио политичку омашку и писао пољску граматику ћирилицом, коју су руске власти након устанка 1863. покушале увести у пољске школе. Настојање око заједничког словенског језика има код славјанофила дубљи смисао и он је значајан елеменат њиховог идеолошког система. „С руским језиком", вели Погодин, „ми ћемо у Европи створити батерије и шанчеве пред којима камене и земљане утврде ништа не значе"[34]). Језиком се опасивало као баражним зидом.

[34]) С. А. **Никитин:** о, с., стр. 50.

Славјанофили су свог главног противника видјели у германско-романској цивилизацији Запада, са његовим католичанством и протестантизмом. Њихово тражење правога бога у православљу је тражење савршенога[35]). Отров западне цивилизације видјели су и у самој Русији, али су били најспремнији да га ту превиде. За њега су највише оптуживали Западне Словене, а Пољаке на првом мјесту. С њима заједно и све Словене који су примали тај дух. Сам Гиљфердинг је у изградњи тог дјела славјанофилске идеологије одиграо извјесну улогу, иако је остало питање да ли човјек који кроз врлетну Босну путује са таквим изумом западног духа као што је гумирани ваздушни јастук има на то морално право. Западним Словенима је пребацивао да су им водеће класе изгубиле дух народности. Градови су им однарођени, говоре њемачким и талијанским језиком, а само доње класе народа још носе народно осјећање. Од горњих класа уз народ осјећа „нешто књижевника и већи дио сеоских учитеља".[36]) Те оцјене су писане у Дубровнику и Петрограду 1857—58. године и временски се подударају с овим босанским путовањем. Сходно томе, он је и народно препороде Јужних Словена сматрао аустријским дјелом. Реформу српског књижевног језика и азбуке од стране Вука Караџића доживио је као побједу западњаштва и латинице, која је симбол католичанства. Сматрао је да је Вуков превод библије наручен од римске пропаганде, јер је Вук на једном мјесту приписао св. Петру врховну власт над апостолима. Гиљфердинг је доводио у питање и сам Вуков принцип простонародног говора као основе књижевног језика.[37]) Хрватски илиризам и дјелатност Људевита Гаја доживио је као покушај Аустрије да Хрвате и Србе придобије за себе и одвоји их од Словенства.[38])

[35]) Исидора **Секулић:** Предговор поменутом дјелу В. В. Зјењковског.

[36]) А. Ф. **Гилъфердинг:** Развитие народности у западнихъ Славянь („**Собр. Соч**." II, стр. 61, 99).

[37]) Исто, стр. 81.

[38]) Исто, стр. 81—82.

Био је противан идејама националности код Западних Словена, јер су оне обликоване у условима Аустријског Царства и господарења странаца. Идеју народности они су наградили негативно, као право на самосталан живот, као право да не постану Нијемци, а не позитивно — као право на изградњу самосталног друштва на словенској основи. „Шта је то народност како је схваћају Западни Словени? То је право сваког племена на своје индивидуално постојање, право да се

буде сам за себе, тј. да се говори и пише својим језиком, сачувају своја предања и буде управљан као посебно племе. Идеја народности Западним Словенима не значи ништа више, у њој они не виде никаквог другог начела. Али схваћена у том смислу, народност је, очевидно, нешто спољашње и одрицајуће, форма без одговарајућег садржаја. Она једноставно значи то да се не буде Нијемац, Италијан или Мађар ако се човек родио као Словен, да га влада не мијеша са другим народима ... По својим друштвеним начелима, по својим религиозним идејама, по цијелој својој умној сфери, ти Словени припадају туђем свијету, протестантском и католичком Западу".[39])

[39]) Исто, стр. 84—85.

У истом је кругу и његово чуђење на путу кроз Босну што је тамо религиозна подјела становништва у исто вријеме и национална и што је ту заиста побиједио исламски обичај да се вјерске заједнице доживљавају као посебни народи. Поред свега, у овим његовим размишљањима има оштроумности која помаже да се одговори на питање зашто су сви словенски национални препороди изван Русије проведени, тада и касније, под неписаном девизом „даље од Русије".

У овом путопису он је налазио доказа за своје идеје. Цијелу средњовјековну српску књижевност—коју је тада боље познавао од учених Срба из Србије — осуђивао је због духа пузавости и негирања сваког моралног схватања. У њој се и убице доживљавају као свеци. Фаризејство и пузавост су били освојили горње српске класе, како некада тако и сада, вели он. И модерна српска књижевност је надојена тим духом пузавости — пише о народности, а не види праве народне проблеме. Угледа се на Запад и „елементе који, одвојивши се од народа и примивши туђински сјај ,цивилизације' журе да звучним фразама 'изразе своју површну мудрост". Прави славјанофил западну цивилицију ставља под наводнике.

Поред свих слабости, ове су странице ипак један изванредан путопис кроз земљу кроз коју су интелигентни писци ријетко пролазили, или уопште нису пролазили. Слабост у композицији Гиљфердингу ни сама није дозвољавала да од овог путописа направи идеолошки излог: дуго задржавање на ситницама и споредним стварима му није дозвољавало да се главнијим питањима дуже бави и претрчавао је преко онога што му је изгледало политички значајно. Осјети се мјесто на коме се умори, не од пута, него од писања о њему. Идеолошки је оптерећен у свом унапријед одређеном ставу према појединим религијама и у свему из чега природно не извире словенство. Због тога је Гиљфердингов путопис различито приман код нас. Дуго времена је био, а и данас је, прворазредан извор историјских података и примјер истраживачког путописа, извјештаја са научног путовања. Наши су историчари осјетљиви према његовим оцјенама.[40])

[40]) Др Никола **Радојчић:** о. с.

Политички се на њега друкчије гледа до 1863, а друкчије послије те године, када је избио пољски народни устанак против руске власти у оном дијелу Пољске који је био под руским царем. Након тог устанка је Светозар Милетић писао да је судбина српског народа везана за Пољску, а не за Русију[41]). У вријеме Московске словенске изложбе 1867. стање се нешто поправило у руску корист, али ни тада ни касније панславизам као идеологија није код Јужних Словена ухватио коријена. У Хрватској ће Гиљфердингове идеје двојако утицати — позитивно на југословенски оријентисане људе око Народне странке, а негативно на праваше, нарочито откада је одмах у почетку историје праваштва Гиљфердинг 1860. негативно оцијенио излажење непотписане Кватерникове књиге у Паризу „**Хрватска и италијанска конфедерација**"[42]). Бољег саговорника од Кватерника Гиљфердинг није могао ни свијећом наћи. По праволинијском начину мишљења и по резоновању у глобалним оквирима, они су једног кова, иако је по савитљивости ума, способног за нијансе, и по образовању Гиљфердинг нешто друго. Та претјерана систематичност, нетолерантност према слободи историје да она сама уради што год уради, та тежња да се унапријед глобално одреди корито историјског развоја, било им је заједничко — код обојице нешто несловенско и теутонско.

[41]) Јован **Скерлић: Омладина и њена књижевност**. Београд, 1925, стр. 151.

[42]) А. Ф. **Гильфердинг: Историческое право Хорватского народа** („**Собр. Соч**." II, стр. 153).

Кватерник је у том дјелу нацртао једну противруски и противсрпски оријентисану Велику Хрватску, од западног краја словеначких Алпа до Дрине. Умјесто православља, интереса Русије и ћирилице, ставите католичанство, интерес Запада и латиницу и ево рукавице на руци, Кватерник одређен негацијом славјанофилства. Али је зачудо колико је у овом одговору Гиљфердинг наступио неславјанофилски. Каже да су по поријеклу Срби и Хрвати један народ који је раздвојила религија и да би најбоље било да Хрвати веле: „Саставимо опет савез, као у почетку наше историје, нека тај савез обухвати све земље српске и хрватске и земље алпских Словенаца, ако нам се они хтједну присајединити. Нека у том савезу не буде господства једног народа над другим, једне вјере над другом, него нека сваки члан савеза располаже како хоће својим сопственим дјелима." Нека се и то уједињење покаже као утопија, остаће од тога неке користи, јер од утопије коју народ постави себи „као идеални циљ зависи карактер његових стремљења и дјеловања".[43]) Овим је судбина праваштва уклета на његовом почетку.

[43]) Исто, стр. 165. О правашком становишту према овој славјанофилској политици в. Александар **Флакер: Праваштво и Русија**. (Мјесто Русије у правашкој вањско-политичко) концепцији.) „**Хисторијски зборник**", XI—XII, 1958—1959, стр. 108—109.

Све док се врти у кругу политике, дјело А. Ф. Гиљфердинга припада мутној и застрашујућој прошлости. Остаће да се ово дјело доживи као путопис чије је превођење давни дуг нашој науци. Писано је пером образованог и умног младог човјека, који је, у 26. години, кад походи Босну, већ за собом имао углед у јавности и званичној политици своје земље.

Милорад Екмечић

ПРЕДГОВОР РЕДАКТОРА[1]) „ЗАПИСА ЦАРСКОГ РУСКОГ ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА"

Пошто се Царско руско географско друштво[2]) заинтересовало за Босну, Херцеговину и Стару Србију, посветило је тим земљама цио том својих „Записа".

Овим је Друштво учинило услугу општој географији и етнографији. Босна, Херцеговина и Стара Србија најмање су познате и најмање испитиване од свих европских земаља. Дуго су биле неприступачне странцима и тек у новије вријеме понеки путник успио је да тамо продре и обавијести свијет о најзападнијим областима епропске Турске. Значајнијих радова о овим земљама нема у европској литератури.

[1]) Потпуне биљешке са свога путовања по Херцеговини, Босни и Старој Србији штампао је А. Ф. **Гиљфердинг** у публикацији: **Записки императорского русского географического общества**, у XIII књизи, за 1859. годину. У овом зборнику објављен је, поред Путописа, и чланак о Босни почетком 1858. године, затим прилози Јанићија Памучине, Ставе Скендерове и Нићифора Дучића. Гиљфердинг је ову књигу биљежака припремио за штампу, и публикација је објављена под његовом редакцијом и са његовим предговором. Из те, по опсегу, велике књиге са близу 700 страница текста објављује се овдје превод путописа и чланка о Босни почетком 1858. године, као и предговора читавој књизи јер он садржи план овога зборника.

[2]) Руско географско друштво, једно од старијих свјетских географских друштава, основано је 1845. у Петрограду. Издавало је велики број публикација као: „Записки. . .", „Вестник . . .", „Известия . . .",

„Живая старина" и др. (Берт Л. С. Всесоюзное географическое общество за сто лет. Москва — Ленинград, 1946).

Оскудица у литератури била је повод Руском географском друштву да своје прво веће издање о европским земљама ван Русије посвети Босни, Херцеговини и Старој Србији. Други узрок, по коме је Друштво, између многих европских земаља које треба детаљније проучити, изабрало баш Босну, Херцеговину и Стару Србију лежи у чињеници да ове земље насељавају Словени и зато су оне нарочито блиске Русији и значајне за њу.

Материјал објављен у овом зборнику прикупио је редактор на терену за вријеме свога боравка у овим земљама.[3]) Можда ће читаоци који се интересују за природне науке бити незадовољни овом књигом.

[3]) А. Ф. Гиљфердинг је, према подацима што их пружа Путопис, провео у нашој земљи вријеме од маја 1857. па до краја марта 1858. године.

У њој неће наћи података о геологији, флори, фауни, метеорологији појединих области које се описују. Нека опросте редактору зборника. Зборник није резултат радова научне експедиције. Њега је саставио човјек који није био спреман за проучавање у области природних наука и који, када је тражио помоћ домаћих научника да би употпунио своје материјале, није међу њима нашао никога ко би му пружио податке о тим областима. Уосталом, онај ко се за ово интересује наћи ће довољно података из те области у познатом дјелу Амија Буеа о европској Турској .[4]) Истина, тамо нема много података о оној материји коју првенствено обрађује овај зборник. А овдје је ријеч о наравима, обичајима, породичном и о друштвеном животу, савременој историји и о старинама поменутих словенских земаља.

[4]) Ami Boue (1794—1881) француски геолог. Послије медицинских студија посветио се геологији. Путовао је по Европи, нарочито по европској Турској. Његова књига „La Turquie d' Europe", штампана 1840. у Паризу, била је до краја XIX в. основно дјело за опште познавање централног и источног Балкана. („Енциклопедија Југославије", 2, Загреб.)

У зборнику је грађа сређена по овом плану: у почетку читалац налази опис неколико путовања која је редактор предузимао у разним правцима по Босни, Херцеговини и Старој Србији.[5]) Такав опис*, износећи утиске које су те мало познате земље и њихово оригинално, нашим образовањем нетакнуто, становништво учинили на Европејца, уводи читаоца у онај свијет са којим треба да га упозна зборник. Аутор често чини одступања да би могао, приликом описивања мјеста, пружити што више података о животу, историји и старинама како босанским тако и сусједних турских области. Послије путописа штампана је расправа под насловом „**Босна почетном 1858. године**" **. У њој је редактор покушао да, уз помоћ кратких статистичких података, пружи што потпунији друштвени и морални лик Босанаца домородаца. Херцеговини и Старој Србији није посветио толико пажње. Првој зато јер је друштвени положај њеног становништва истоветан с оним у Босни, а његове главне карактеристике опширно су описане у Путопису.

[5]) Из Дубровника, одакле је кренуо на пут, Гиљфердинг је пошао у Сарајево преко Требиња, Стоца, Мостара и Коњица. Друго путовање усмјерио је на југоисток, до Призрена, преко Рогатице, Вишеграда, Добруна, Нове Вароши, Сјенице, Новог Пазара, Пећи и Ђаковице и у повратку преко Неродимља, Приштине, Косовске Митровице, Пљеваља, Колашина, Дробњака, Пиве у Сарајево. На треће путовање кренуо је у правду сјеверозапада преко Крешева, Фојнице, Високог, Травника, Јајца и Бање Луке до Ливна, а одатле поново у Сарајево. Сарајево је напустио, вјероватно, истим путем којим је и дошао.

* Одломци овог путописа штампани су у часопису „Русская бесѣда"[6]). (Све ауторове напомене обиљежене су звјездицом.)

[6]) „Русская бесҍда", часопис, орган московске групе словенофила, излазио у Москви од 1856. до 1860. године. Овдје је Гиљфердинг 1858. и 1859. год. објавио фрагменте својих биљежака са пута од Сарајева до Призрена. Ове биљешке штампане су у облику писама упућених А. С. Хомјакову. Уз њих је штампана и расправа „**Босна почетком 1858. године**", затим Чокорилов „**Љетопис Херцеговине 1831— 1857**" у Гиљфердинговом преводу (**Большая советская энциклопедия,** 37, II изд. Москва).

** Прошле године, када је, усљед политичких догађаја, Босна постала центар пажње, Географско друштво издаје ову расправицу засебно у своме „Вјеснику" (одатле је прештампана у „**Московским вједомостима**"). И поред тога сматрамо потребним да је овдје поново штампамо јер би зборник без ње изгубио свој значај.

Старој Србији редактор није посветио пажњу због тога што се тамо задржавао само у пролазу и о њој није ни могао дати других података сем оних који су већ објављени у првој расправи зборника[7]). Ипак ће читалац на крају књиге наћи неке статистичке податке о Херцеговини. Они су кратки кад је ријеч о цијелој овој земљи, а детаљни само о неким њеним дијеловима[8]).

[7]) Мисли се на путопис.

[8]) Односи се на два прилога Нићифора Дучића штампана на крају зборника.

Послије овога штампане су двије расправе из савремене историје Херцеговине и Босне. Писали су их домороци и у њима они причају о догађајима које памте и који су се одиграли пред њиховим очима. Прва расправа је у облику биографије[9]) и говори о Али-паши Ризванбеговићу Сточевићу[10]), познатој личности у херцеговачкој историји. Иако је писана у облику биографије, ова расправа мостарског архимандрита Јанићија Памучине[11]) даје потпун преглед догађаја у Херцеговини у другој четвртини овога вијека. Али-паша Ризванбеговић, познат у политичком животу своје домовине двадесетих година, управља Херцеговином од 1832. до 1851. године неограничено, држећи у својим рукама сву њену судбину. Друга расправа, љетописног карактера, посвећена је историји Босне, у којој ниједан човјек није успио да загосподари онако како је то пошло за руком Али-паши Ризванбеговићу у Херцеговини. У начину писања ових двију расправа уочљиве су битне разлике. Прву пише свештеник, најначитанији и најобразованији човјек у цијелој Херцеговини и Босни. Па, ипак, он пише просто и наивно, ријечима обичног херцеговачког човјека, с којим је органски везан тегобни, беспријекорно чисти и плодни живот часног архимандрита. Он зна када мисао треба изразити просто, али при томе не заборавља да је књижевно образован човјек. Зато у његовом раду и нема оне органски цјеловите и природне простоте којом се одликује „**Босански љетопис**"[12]).

[9]) „Живот Али-паше Ризванбеговића Сточевића, херцеговачког везира." На руски га је превео Д. Карјакин.

[10]) Ризванбеговић Сточевић Али-паша (Столац, око 1783 — Добрина код Бање Луке, крајем марта 1851), један од најмоћнијих херцеговачких феудалаца и столачки капетан. Учествовао у борбама 1831. и 1832. против Градашчевића, и за заслуге именован херцеговачким везиром 1833. г. (Енциклопедија Југославије, 7, Загреб).

[11]) Памучина Јанићије (Заградиње, код Требиња, 13. XII 1810. — Мостар, 9. IX 1870), архимандрит и парох мостарски. Стекао заслуге и на књижевном пољу биљежећи народне умотворине, пословице и загонетке и описујући живот и обичаје народне (С. Станојевић, „Народна енциклопедија срп.-хрват.-словеначка", III књ., Загреб).

[12]) А. Ф. Гиљфердинг је превео неке дијелове „**Босанског љетописа**" на руски, а неке објавио у изворном облику уз коментаре на руском. Објављени изворни текст штампан је у стиховима — у десетерцу, народним језиком, грађанском азбуком.

Аутор овог љетописа је жена. Њено се образовање своди на познавање црквене писмености*. Али је она, с друге стране, позната по својој природној интелигенцији и по друштвеној дјелатности — послу, необичном у овој средини, у којој је жена предодређена на усамљен кућни живот. Детаљније податке о тој оригиналној личности читалац ће наћи у предговору њеног љетописа. „**Босански љепопис**" Стаке Скендерове[13]) дјело је просто и наивно у најпозитивнијем смислу. Ту не говори она лично. Ту говори, а на многим мјестима и пјева, народ у чијој средини она живи.

* Оригинал љетописа писан је црквенословенским брзописом, којим се служи прост народ у Босни.

[13]) Скендерова Стака (по некима Скендеровић Стака, Хаџи Дамјановић Стака, Хаџи Госпоја) (1828. или 1831 — 26. V 1891). Прва жена учитељ, писац и јавни радник у Босни. Основала)е 1858. године школу за женску дјецу (Митар Папић, „**Стака Скендерова**". „**Прилози за проучавање историје Сарајева**", II/1966, стр. 119—136).

Ко прочита ова два рада упознаће се не само са догађајима који су се посљедњих 30 година одиграли у Босни и Херцеговини него ће, истовремено, видјети пред собом Босанце и Херцеговце у чалмама и фесовима, Муслимане у црвеним, а хришћане у црним кратким капутима, у широким шалварама, с арсеналом оружја за појасом. Видјеће их како се важно, достојанствено и тромо крећу намрштена лица, са наивним пјесничким акцентом у говору, с религиозник фанатизмом и безазленом добродушношћу. Једном ријечју, видјеће живе људе и опипљиво схватити њихову нарав, идеје и страсти.

И биографија Али-паше Ризванбеговића и „**Босански љетопис**" написаии су специјално за овај зборник. Српски оригинали обају ових чланака нису издани[14]).

[14]) До данас се није могло ништа сазнати о судбини оригинала ових рукописа.

На крају су штампана два рада херцеговачког јеромонаха Ннћнфора Дучића:[15]) „**Опис манастира Дужи и Тврдоша**"[16]) и „**Покушај статистичког описа требињског, пријепољског, пљеваљског и невесињског округа у Херцеговини**". Оба рада су специјални огледи, први — прилог историји православие цркве у српским дијеловима западне Турске, а други — о потпуној топографији и статистици поменутих округа. Они имају своју вриједност и као први огледи и могу послужити као основе за студиознији рад о тим питањима.

[15]) Дучић Нићифор (Луг на Требишњици, 21. XI 1832 — Београд, 21. II 1900). Свршио богословију у Београду, затим слушао филозофију у Београду и на Сорбони студирајући и јеврејски језик код Ернеста Ренана. Закалуђерио се у манастиру Дужи. Учествовао у херцеговачком устанку Луке Вукаловића 1861—1862. Послије пребјегао у Црну Гору, а одатле прешао у Србију. Учествовао и у српско-турском рату 1876—1878. Послије ратова библиотекар Народне библиотеке и чувар Народног музеја у Београду. Затим функционер у Српском научном друштву. Имовину завјештао у добротворне сврхе (С. Станојевић, „**Народна енциклопедија срп.-хрват.--словеначка**", I књ. Загреб).

[16]) Дучић је ову монографију, прерађену и допуњену, поново издао 1891. године у првој књизи својих „**Књижевних радова**".

Редактор је намјеравао да штампа и „**Приче из живота херцеговачког народа**"[17]), састављене према рукописним биљешкама мостарског јеромонаха Прокопија Чокорила[18]), као и „**Попис старих рукописа који се налазе по манастирима у Босни, Херцеговини и Старој**

Србији"[19]), али је књига по обиму достигла толике размјере да се морало одустати од њиховог штампања.

[17]) Непозната је судбина овог Чокориловог дјела. В. Ћоровић („**Мостар и његова српска православна општина**". Београд, 1933, стр. 77) претпоставља да је нестало; наиме, није га нашао међу Чокориловим рукописима. Осврћући се на Гиљфердингов предговор у XIII књизи „**Записа**", С. Станојевић замјењује ово Чокорилово дјело са његовим „**Љетописом Херцеговине 1831—1857**" (С. Станојевић, „**Историја српског народа у средаьем веку**". I. „**Извори и историографија**". Беогоад, 1937, стр. 148).

[18]) Чокорило Прокопије (Плана код Билећа, 1802—Мостар, 1866), православни свештеник. Путовао по Русији и скупљао прилоге за српске школе и цркве по Херцеговини. Уз Гиљфердингову помоћ отпремио неколико младих Херцеговаца на школовање у Русију. У часопису „**Русская беседа**" за 1858. годину штампан му је „**Љетопис Херцеговине 1831—1857**", који је поново објављен 1873. год. у трећој књизи Гиљфердингових сабраних дјела (Енциклопедија Југославије, 2, Загреб).

[19]) Није се могло утврдити да ли је Гиљфердинг објавио овај попис старих рукописа што их је покупио по Босни, Херцеговини и Старој Србији. Зна се само да је још за живота поклонио један дио рукописа Государственој публичној библиотеци у Петрограду, док је већи дио тих рукописа купио послије његове смрти богати московски трговац А. И. Хлудов и поклонио Преображенском манастиру код Москве (С. Станојевић: op. cit., стр. 12—13). У Рукописном одјељењу лењинградске Државне библиотеке „**Салтиков-Шчедрин**" у „**Гиљфердинговом фонду**" данас се чува један дио збирке његових рукописа (М. Папић, **Расуто културно насљеђе. Мостови, Пљевља**, 1/1969, стр. 79—80).

А. Ф. Гиљфердинг

I

ОД ДУБРОВНИКА[1]) ДО МАНАСТИРА ДУЖИ. МАНАСТИР ДУЖИ. ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ У ТРЕБИЊСКОМ КРАЈУ

Кренуо сам из Дубровника у Сарајево 11. маја 1857. године[2]). Не намјеравам описати Дубровник —бисер Далмације. Стајала су ми на избору два правца за путовање у Босну, ту, за мене још непознату земљу. Не знам због чега је српски народ дао овој земљи епитет „хваљена", „дична" или „Босна поносна" — како је непрестано назива српска пјесма. Ја сам се, наиме, убрзо лично увјерио да је човјек не може ни похвалити нити се њом поносити. Један пут, лакши, води далматинском обалом до пограничног градића Метковића, близу ушћа Неретве (талијански Narenta). Путујете из Дубровника лађом до мјесташца Стона (Stagno)[3], које лежи на превлаци дугачког а уског полуострва Пељешца[4]). Препјешачите превлаку за пола сата, на супротној страни изнајмљујете другу лађу, возите се заливом између полуострва и обале, а затим доњим током Неретве до Метковића. До Метковића можете путовати и добрим друмом што су га ономад изградили Аустријанци дуж читаве далматинске обале само ако нађете кочије — веома ријетку ствар у овоме крају. У Метковићу прелазите турску границу, узјашете на коња и за осам часова сте у Мостару, главном граду Херцеговине.

[1]) Име „Рагуза", којим се Гиљфердинг готово искључиво служио, замијењено је у преводу словенским називом Дубровник.

[2]) Као добар познавалац Балкана, Гиљфердинг је, послије мира закљученог на Париском конгресу 1856. године, постављен за конзула у Сарајеву. На путу ка Сарајеву провео је неко вријеме у Београду.

Том приликом обишао је фрушкогорске манастире. О његовом боравку у Београду обавјештавају нас „Српске новине" од 26. I 1857, биљешком „Млади књижевник руски и познати писац 'Писама о историји Срба и Бугара' Александар Феодорович Гиљфердинг, који се од некога времена књижевним испитивањем бави код нас, постављен је за царско-руског конзула у Сарајеву..." Исте новине, од 5. II 1857, јављају да је „1. фебруара Гиљфердинг кренуо за Беч па ће после у Дубровник да тамо у старим архивама потражи грађе за писање наше народне историје од које ће и други део скоро у печатњу доћи, па ће тек онда на своје место у Сарајево отићи. . ." Из Беча је за Дубровник путовао преко Трста. У Дубровнику се, како сам каже у путопису, задржао два мјесеца.

[3]) Гиљфердинг наводи и италијански назив Stagno.

[4]) За полуострво Пељешац Гиљфердинг употребљава италијанско име Sabioncello.

Херцеговина лежи, као што је познато, између Далмације и Босне и с југа се граничи са Црном Гором. Други, напорнији пут води из Дубровника ка турској граници, а одатле у унутрашаост Херцеговине, право за Мостар. Директна линија овог другог пута много је дужа од оне изломљене. Том линијом се, наиме, до Мостара путује четири дана. Ето какви су турски путеви! Међутим, овдје се путник одмах растаје од аустријске униформе и улази „de plein pied"[5]) у словенско-турску пустињу. Како су ми аустријски мундири већ додијали, желио сам да што прије видим словенско-турску пустињу. Стога сам радије одабрао дуготрајнији и тежи пут преко Херцеговине[6]).

[5]) Без тешкоћа, без препрека

[6]) Правац којим је Гиљфердинг кренуо из Дубровника ка Сарајеву усмјерен је до Требиња трасом дубровачког пута за горње Подриње познатог из средњег вијека под именом Via Drine или, рјеђе, Via Bosne (М, Ј. Динић, „Дубровачка средњевјековна караванска трговина". „Југослов. истор. часопис", III/1937, стр. 125).

Од Дубровника до најближе турске царинарнице нема ни два сата пута. Кад говорим о путовању, мислим искључиво на јахање, јер се у земљи кроз коју сада водим читаоца не зна за други начин путовања. Пошав од Дубровника, пут се нагло пење уз брдо. Лијево на узвишици остаје сиромашно сеоце Босанка, по свој прилици колонија Босанаца. Затим пролазите кроз веће село Бргат[7]) (чије је име настало, вјероватно, од српске ријечи „бријег", тј. брдо, узвишица). Пут је прекрасан. Са страна поглед маме чаробне долине, за нама — дивна панорама: плаво море и у њему, као смарагд, зелено острво Локрум[8]), обрастао маслином и миртом. Десно, као на длану, свијетли и чисти Дубровник (Ragusa) са моћним бедемима и кулама, лијево — још мањи градић Цавтат (Ragusa vecchia[9]). У скоро нам брда заклонише тај видик. Читаво вријеме јашете по равном друму, који су провели аустријски инжењери кроз стјеновита брда. У скоро наилазите на малу касарну или пограничну стражу. Посљедњи аустријски стражар равнодушно посматра путнике, посматра и, за дивно чудо, не зауставља и не тражи путне исправе. „Хвала богу, напустисмо Аустрију", рекох пратиоцу, иако сам из Аустрије пошао у Турску.

[7]) Данас Бргат Доњи и Бргат Горњи, села источно од Дубровника, смјештена на гребену преко кога воде путеви који вежу Дубровник са залеђем (Енциклопедија Југославије, 2, Загреб). Према В. Ћоровићу („Хисторија Босне". I, Београд, 1940, стр. 102) име Бргат је словенизиран облик романског назива Виргатум. П. Скок види у овом имену лат. virgatus — шарен (П. Скок, „Прилози к испитивању хрватских имена мјеста". VI, Наставни вјесник. Загреб, књ. XX1X/1921, стр. 228—229).

[8]) У оригиналу, по италијанском, Lakroma.

[9]) Цавтат, кроатизиран (тј. словенизиран) облик од Civitas vetus, како су бјегунци у новооснованом Дубровнику назвали своје матично насеље Епидаурум. Италијанско име: Ragusa vecchia (Енциклопедија Југославије, 2, Загреб).

Улаз у Турску није тако једноставан, поготово не за слабе коње. Аустријски друм води до саме граничне линије. Неколико хвати од ње уздиже се брежуљак и на њему страћара — турска царинарница. Брежуљак је покривен гомилама камења разних величина и облика. Има га округлог и оштрог. Онакав каквог га је створила природа и излокале кише, лежи тај камен надохват турским цариницима. Њима није ни на ум пало да искрче стазу бар за једног коња, а стално им је пред очима солидан и раван аустријски друм.-„Није наш посао да правимо путеве", закључују они. „Кад су туда могли да пролазе наши очеви и дједови, зашто ми не можемо? Искрчимо ли пут, одмах ће каури* по њему довући своје топове против нас!" На оваква схватања човјек непрестано наилази у Босни и Херцеговини. Треба рећи да се овако не расуђује само у Турској. Колико има људи у свијету који се плаше прогреса ма колико он био користан и неопходан, јер може, у извјесним околностима, да се преобрати у своју супротност! Због тога се нећемо ни смијати сиромашним турским цариницима.

* Словенски изговор ријечи ђаур.[10])

[10]) Ђаур, ђаурин (перс.) — немуслиман, невјерник, хришћанин (А. Шкаљић, „Турцизми у српскохрватском језику". Сарајево, 1965).

Цариници су били врло гостољубиви. Увјеравали су нас да тако уважени гости нису још прошли поред њихове „царине". Многе царинарнице и трошаринске станице зову се овде једноставно „царине", јер се ту убирају царске дажбине, тј. врши царињење. Уведоше нас у чађаву избу застрту прљавим ћилимима. Смјестише нас на те ћилиме и понудише кафом и дуваном. Разгледали смо просторију са зебњом и одвратношћу. „Ово је још добар конак", рече, тјешећи ме, главни цариник, „како ли ће тек бити даље." „Е баш је лијепа Херцеговина", помислио сам. Цариници нису ни дирнули наше ствари и према нама су били веома учтиви. Никако нису могли сакрити радозналост изазвану првим сусретом са „Московима"[11]).

[11]) Москов, човјек из московске земље. Рус („Рјечник хрватског или српског језика". Дио VII, Загреб, 1911—1916).

Москов је у очима Босанца Муслимана некакво страшно, легедарно биће. „Сви су ђаури зли", кажу они, „а најгори је Москов." Када Муслиман у најјачем степену изражава своју мржњу према „влаху" (хришћанину), назива га „Московом". Ријеч „Москов" попримила је значење нечег непознатог и суровог чак и код хришћана — припростих људи у Босни и Херцеговини. Један херцеговачки сељак православац из моје пратње испољио је мржњу према човјеку који му је био одвратан на тај начин што је пожелео да родитељи тога омраженог човека падну у руке стотини Мосскова. При томе херцеговачки сељак није имао намјеру да ме увриједи, напротив, био ми је необично привржен. Будући да је ријеч „Москов" изгубила своје одређено значење у схватању широких хришћанских маса, људи се постепено упознају с именом „Рус" и „Русија", навикавају се на њега и изговарају га са љубављу.

Познато је да се у Турској наплаћивање царинских дажбина издаје под закуп. Према томе, сваке године царинарнице мијењају власнике. Босну и Херцеговину закупила је некаква компанија из Цариграда. Главни закупац или удружење закупаца руководе појединим царинарницама путем својих помоћника или их препродају другим, ситним закупцима. Сиромашним људима, без сумње, припадне један дио наплаћене царинске дажбине. Али се од увозних царина човјек у Турској не може обогатити. Трговина је неразвијена и њу сваке године ремете стални немири. Осим тога, осиромашење народа паралише њен напредак. Уз то већи дио робе која подлијеже царињењу власништво је аустријских поданика или се превози преко границе под њиховом фирмом. А од Аустријанаца се не смију наплаћивати максималне царинске стопе. Прије неколико година њима је пошло за руком да у Цариграду снизе тарифу за увоз неке врете робе преко босанскохерцеговачке границе. Како та нова тарифа није била на вријеме објављена, Турци су и даље наплаћивали дажбину

по старим таксама. На то су се аустријски поданици жалили и поднијели рачун губитака, који је превазишао своту од 100.000 форинти[12]). Турски закупци морали су заједно са владом исплатити ту своту. Закупцима су потпуно одријешене руке у наплаћивању дажбина на царинарницама у унутрашњости земље и између појединих турских области и при улазу у градове.

[12]) У оригиналу гульден. Од 1857. аустријски гулден од 100 крајцара употребљаван је код нас под називом форинта (Енциклопедија Лексикографског завода", 3, Загреб, 1958).

На царинарници сам се растао од пријатеља који су ме пратили из Дубровника, поздравио се са гостољубивим цариницима, ударио коња и спустио се по камењу са пограничног брежуљка. Нешто ме је стезало око срца: зар ово путовање у необичну и непознату земљу није беспослица? Шта ли ме све на путу не очекује? Али сам истовремено осјетио и радост. Ево ме, напокон, иза неприступачне турске границе. Коначно сам на тлу тајанствене земље, о којој сам толико пута слушао приче, а у коју се ниједан од приповједача није усудио ни провирити. Заиста, ја сам одавно почео крстарити око Босне и о њој су ми увијек говорили са некаквим необјашњивим страхом. Када сам био у Срему и обилазио фрушкогорске манастире, монаси ми често показиваху тамне линије босанских планина на хоризонту. „Да ли сте када били у Босни?" упитао сам их. „Не, боже сачувај!" „А зашто?" „Како може човјек ићи у Босну кад су тамо Турци, то би било страшно." Посматрајући Босну издалека са сјевероистока, обишао сам ту земљу скоро до крајње југозападне тачке и, живећи пуна два мјесеца у Дубровнику, непрестано посматрао сиву масу кршевитог херцеговачког побрђа. И овдје је турска земља оставила на мене исти утисак. Иако у Дубровнику живи много породица (нарочито православних) досељених „одозгор" или „di sopra" (тј. одозго, с врха, јер је израз „врх", за становнике далматинске обале, технички назив за брдовиту турску земљу), немају ни оне ни њихово потомство воље за обилазак свога суровог завичаја. О завичају говоре те породице исто онако као и Сремци. Неке одређеније податке о тим крајевима могли би дати трговци који из Босне и Херцеговине долазе по робу у Дубровник. Међутим, ни они нису у стању да скину копрену тајанствености која лежи на западном дијелу Турске Империје. На сва ваша питања трговци лаконски одговарају: „Ето, турска земља, дивљи људи", општепозната и већ отрцана фраза. Разумљиво, овакав одговор вас не задовољава.

Сада се и ја налазим у турској земљи, међу необичним људима. Али на првим корацима људе не сусрећем, него само голи крш и камен. Неко вријеме смо путовали монотоним и суморним предјелом. Цио пут је у камену, било да се успињеш на брдо или се спушташ низ њега. Около сам крш — сиви камени масиви, дијелом голи, а дијелом обрасли ријетким шипражјем или бршљеном. Успевши се на једну узвишицу, посљедњи пут угледасмо крајичак Јадрана — комадић прекрасног Жупског залива[13]). Али нам масиви убрзо заклонише пријатан видик. Надали смо се било каквом људском насељу и очекивали равнији терен. Ништа од тога. Све гребен за гребеном и камен за каменом. Сваки Европејац, ма колико искусан јахач, згрозио би се кад би га присилили да прође овим беспућем. Нигдје ни стазице. Камење лежи у гомилама још од потопа. По тим гомилама морате се успињати на брдо користећи се при том и степеништем које је природа изградила у литицама. Низ брдо се опет морате спуштати по таквим истим гомилама камења или по природним степеницама да бисте пред собом поново видјели нове гомиле и нова брда. Ако се коњ спотакне, зло! Али домаћи коњи, малени и неугледни, знају своје обавезе. Они су свјесни да се у случају посртања неће ослободити јахача, него да ће и сами сломити врат. Опрезност с којом се коњи крећу по овоме каменом терену изванредна је. Не вуче једна нога за собом другу, него свака од њих изабире себи погодно мјесто, као да то свјесно раде. Зато је и кретање ове паметне животиње праћено некаквом необичном неравномјерношћу, трзањем и љуљањем, на које се треба привикнути. Од тих покрета ми се завртјело у глави, као да имам морску болеет. Отупјела је пажња према свему што ме је окруживало. Промицала су брда за брдима, камени комплекси за комплексима, а ја нисам био способан узети оловку да им забиљежим имена.

[13]) У оригиналу Бренски залив (прена италијанском Valle di Breno).

И сада ми читаво то пространство искрсава у сјећању као сива безоблична маса камена. Врло ријетко наилазимо на њивицу, власништво неког Муслимана, Требињца, коју за њега обрађују кметови[14]) (арендатори, фармери), већином хришћани, који живе по сеоцима разбацаним међу брдима. Са пута се та сеоца не виде. Она су скривена на неприступачним мјестима, као и свуда по Херцеговини. Немојте мислити да њива или поље означава овдје оно што ми подразумијевамо под тим појмовима. Представите себи земљиште мањих димензија од 10 до 20 хвати дужине и ширине на падини брежуљка или у котлини између два узвишења. Тај простор искрчио је сељак уз огроман напор, а затим га је искрченим камењем оградио. Ето, то се зове њивом у овом дијелу Херцеговине. Али и те њиве, чије је култивисање везано за толике земљорадникове напоре, постају пусте. Међу њима су многе већ напуштене, зарасле у шикару и дивљу траву. „Зашто се не обрађују њиве?" питао сам показујући на једну парцелу запуштене оранице. „Ага" (спахија Муслиман) „врло је опак човјек", одговарају ми, „пљачка и туче кметове и неће нико да живи код њега."

[14]) Појам „кмет" Гиљфердинг погрешно објашњава изразима „арендатор" и „фармер". Кмет је економска кагегорија везана за феудализам, док су „арендатор" и „фармер" категорије капиталистичког система.

Послије четворочасовног или петочасовног путовања овим суморним предјелима побрђе постепено прелази у брежуљкасто земљиште, каменито и изразито заталасано, без оних непрекидних узбрдица и спуштања од којих се човјеку врти у глави. Читав крај је обрастао шипражјем и ниском шумом. Ова ниска шума покрива доста широк простор тако да се читав предио кроз који пролазимо назива „Шумом". Тако смо путовали још један сат. Изненада камен ишчезну, и ми се нађосмо у прекрасној храстовој шумици. С каквим смо уживањем јахали по равном, меком путу! Шумица припада манастиру Дужи[15]). Тамо су нас већ очекивали. При улазу у манастирски посјед изненадише нас два листа хартије објешена о стабла с обје стране пута. Мој пратилац скиде, из знатижеље, један од листова и прочита топлу добродошлицу у стиху, упућену првим руским путницима који су прешли праг Херцеговине. Мало даље нас поздрави, српским гостољубивим поздравом „добро дошли", један калуђер који нам је изашао у сусрет. На жалост, ову дивну храстову шуму посјекли су Турци. Затим су растјерали гостољубиве и умне калуђере, а манастир претворили у касарну. Као што је познато, у децембру прошле године подигли су несретни херцеговачки хришћани устанак у Шуми и околици[16]). Устаници су неко вријеме боравили у манастиру, а затим су га заузели Турци и претворили у центар својих резерви[17]). Убоги манастир! У цијелој Босни и Херцеговини није било бољег манастира нити марљивијвх и ревноснијих калуђера на пољу просвјећивања народа од ове манастирске обитељи. Сретан сам што сам видио манастир прије његовог пљачкања.

[15]) Дужи, манастир код Требиња са црквом Успења Богородице, основан је послије пропасти манастира Тврдоша 1694. Херцеговачки митрополита су имали овдје своје сједиште до 1777, када је оно пронесено у Мостар (В. Р. Петковић, „Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа". Београд, 1950, стр. 109).

[16]) Децембра 1857. требињски Муслимани, у намјери да спријече побуну, нападну сакупљене устанике, на чијем је челу био Лука Вукаловић, који прими борбу код села Ораховца. Губици с обје стране износили су по двaестак људи. Муслимани су том приликом попалили Шуму. (В. Ћоровић, „Лука Вукаловић и херцеговачки устанци од 1852—1862. године". Београд, 1923, стр. 35—36.)

[17]) У фебруару 1858. требињски Муслимани освоје манастир и опљачкају га (Н. Дучић, „Књижевни радови". Кн.. I. Београд, 1891, стр. 46).

Манастир се налази усред поменуте храстове шумице. Ограђен је ниском оградом. Његове стамбене зграде оставиле би на Европејца тежак утисак, али су оне за Херцеговца величанствене. Манастир има столове и столице, виљушке и ножеве, што свједочи о утицају Европе. Међутим,

калуђери радије сједе на ћилимима простртим по поду. У први моменат су нас највише изненадили необично мали прозори и врата: морате се пажљиво сагнути да бисте ушли у ћелију. Ово је посљедица страха од Турака. У великим прозорима и вратима Турци виде обиљежје поноса и независности, стога хришћани избјегавају ову архитектонску удобност. Људи су потпуно навикли на ниска врата и увијек кад прелазе праг куће, они се често и без потребе, несвјесно сагињу.

У Дужима је црква велика и висока. Она је сачињена од доброг бијелог камена. Прије је овдје црква била мала и тамна. Деценијама је уважени старац игуман Јевстатије[18]) сакупљао прилоге по цијелој Херцеговини и чувао новац да би 1855. године подузео велику акцију: реконструкцију храма[19]) — акцију коју је планирао цијелог живота. Када је зграда доведена под кров и постављен дрвени иконостас, црква је освећена (у име Успења Богородице). Није било средстава да се настави са радом на унутрашњости грађевине. Ипак је игуман ангажовао иконописца из Београда[20]) за израду двију локалних икона. У њима нема много умјетничког. Умјетничких икона и нема у Босни и Херцеговини (говорим о новим иконама, а не о старим, које су остале из времена српских владара). Сем тих икона, црква је у свом унутрашњем дијелу гола и на човјека оставља некакав тежак утисак сиромаштва и биједе. Каква ли ће бити када је напусте Турци!

[18]) Дучић Јевстатије, игуман манастира од 1849. па до смрти 1864. године. (Н. Дучић: op. cit., стр. 44и 51).

[19]) Црква је подигнута 1855. године (В. Ћоровић, „Die Herzegowinischen Klöstern. Wissenschaftlichen Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina", XIII /1916, S. 15).

[20]) Није се могло установим који је то иконописац био.

Заборавио сам нешто рећи и о спољашњости грађевине. То је прилично високо здање, покривено обичним кровом, без кубета, као и све новоподигнуте цркве у овим крајевима Турске. Уз цркву виси, окачено о колац, мало звонце, сачувано, не зна се како, од старине у манастиру. Турци су привикли да га тамо виде. Истина, они су и негодовали и попријеко гледали на њега, али га нису смјели скинути. Треба рећи и то да се ово звоно прије чувало у самој цркви. Напоље је изнесено тек недавно. Својим опсегом оно није много шире од обичне капе. Али већег звона нема у Херцеговини, нити би се које друго смјело изнијети на видјело. Због тога се оно веома цијени и народ се њиме поноси. Понекад се калуђери осмјеле и тихо зазвоне на своје звоно! Нећу износити детаљније податке о манастиру и његовој историји, јер ће то читалац наћи у овоме зборнику, и то у чланку што га је написао један од тамошњих калуђера[21]).

[21]) Гиљфердинг мисли на чланак Нићифора Дучића „Опис манастира Дужи и Тврдоша".

У Дужима нема много рукописа. Оно што постоји новијег је датума. То су махом рукописи богослужбених књига. Историјски је занимљив једино фрагмент из **Житија св. Петке** трновског патријарха Јевтимија[22]). Фрагмент је бугарске рецензије, како изгледа, врло близак времену у коме је живио аутор. У Дужима се такође чува и један красан примјерак штампане србуље [23]). То је, ако се добро сјећам, Божидаров октоих[24]), штампан на пергаменту с инцијалима израђеним у бојама.

[22]) Бугарски патријарх Јевтимије (између 1325. и 1330—1401. или 1402) плодан књижевник и даровит проповједник. Створио је књижевну школу која се старала о исправљању бугарских рукописа. Написао је, између осталог, и „Житије св. Петке" (Параскеве). (Енциклопедија Југославије, 4, Загреб). Није нам позната судбина овога рукописа.

[23]) Србуље су богослужбене књиге писане и штампане на српскословенском језику. Њихова штампа изгледа као рукопис, тј. слова су тако резана као да су руком писана (Л. Мирковић, „Православна литургика". II изд. Београд, 1965, стр. 165).

[24]) Божидар Вуковић Подгоричанин (умро 1540) штампао је 1536—1537. октоих петогласник у фолио формату, са текстом у два ступца. Књига је илустрована ликовима светитеља (Љ. Стојановић, „Старе српске штампарије". Српски књижевни гласник, књ. VII/1902) стр. 287).

Манастир Дужи оставио је на нас врло пријатан утисак. Ту смо непосредно осјетили да се гаји нада у бољу будућност, видјели како се ради, како се његује љубав према народу и усмјерава његово просвјећивање. Игуман — честит и живахан старац — неуморно се труди читавог свог живота. Није имао образовања, али је правилно схватио значај просвјете и послао на школовање, у Београдску богословију, два млада човјека[25]), који су од дјетињства васпитавани у манастиру. Чим се вратише натраг, ти калуђери, отац Серафим и Нићифор[26]), отворише у манастиру основну школу[27]), коју је, у моменту нашег доласка, посјећивало осам малишана. Број мали, али се више није могло ни захтијевати. Околна села, па и само Требиње, сувише су далеко од манастира да би ученици могли свакодневно долазити у школу. Због тога ђаци морају да живе у манастиру, а родитељи нису у стању плаћати њихово издржавање: с великом муком исхрањују себе и породицу. Манастир, пак, није у стању да, својим оскудним средствима, издржава већи број дјеце. А какву би стварну корист могла да пружи ова школа! Истина, народ који живи око манастира најсиромашнији је, али зато најбољи, најжилавији и најмарљивији у цијелој Херцеговини. Тежи за просвјетом и богато је обдарен природним способностима. Карактеристично је да се велики број босанскохерцеговачких хришћана који воде поријекло из требињског краја рађа са необично развијеним смислом за трговину и има склоности за интелектуални рад. Какав би тек ту био снажан извор енергије када би се овоме свијету пружила могућност основног образовања!

[25]) Серафим Перовић и Нићифор Дучић упућени су у Београдску богословију 1853. године. (С. Станојевић, „Народна енциклопедија срп.-хрват.-словеначка". III књ., Загреб.)

[26]) Серафим Перовић (Горица код Требиња, 22. VI 1827 — Мостар, 17. II 1903), касније херцеговачко-захумски митрополит, и Нићифор Дучић.

[27]) Основана 1856. године (В. Р. Петковић. „Преглед....", стр. 110). [28]) У оригиналу: съ ихъ красными чалмами въ рукахъ.

У Дужима сам, први пут на турској територији, присуствовао богослужењу и морам признати да сам се, по изласку из цркве, осјећао врло пријатно. Вјероватно због тога што сам у Турску дошао право из Аустрије. У Аустрији вас нешто чак и у православној цркви стално опомиње да се налазите баш у Аустрији, да се и православна црква налази у рукама аустријске управе. Таква сазнања остављају на човјека врло тежак утисак. Кад у Турској уђете у православну цркву, ништа вас за вријеме молитве не подсјећа на спољни свијет и на власт туђина и иновјерца. Ту, у храму, осјети се унутрашњи живот и снага цркве, угњетаване, али по свом духовном животу снажне заједнице, која живи ван свјетовних услова, повезана с осталом православном црквом снагом унутрашњег јединства и љубави. Због тога човјек у Турској тако јасно осјећа духовну слободу и унутрашњи живот цркве! Стојећи у храму манастира Дужи и слушајући богослужење и молитве као и код нас, окружен гомилом припростог свијета, чудновато одјевеног, обријаних глава, са црвеним капама у рукама[28]); суморно сјетног израза лица — свијета који на мене, туђина, гледа као на рођеног брата јер у мени види човјека исте вјере, нехотице сам се питао: „Како се овај народ у удаљеном и непознатом крају Херцеговине, усред незнања, прогањања и искушења одржао у крилу православне цркве?." Та свако му је могао прићи и пропагирати шта год хоће! Колико је лажи и заблуда могло овдје продријети током четиристогодишњег мрака! Шта је сачувало народ у чистоти вјере и у крилу цркве за читаво то вријеме? Виша хијерархија? Али она у овим удаљеним крајевима нема готово никакве власти. Кад би се појавило какво лажно учење, коме би се хијерархија могла обратити у борби за његово искорјењивање? Турској управи свакако не! Домаћем свештенству? Оно је тако необразовано да би се врло лако могло, из незнања, заразити лажном науком. Према томе, једина гаранција за чување

вјере и црквеног јединства у овој средини изражавала се у унутрашњој снази хришћанске љубави, која живи у народу.

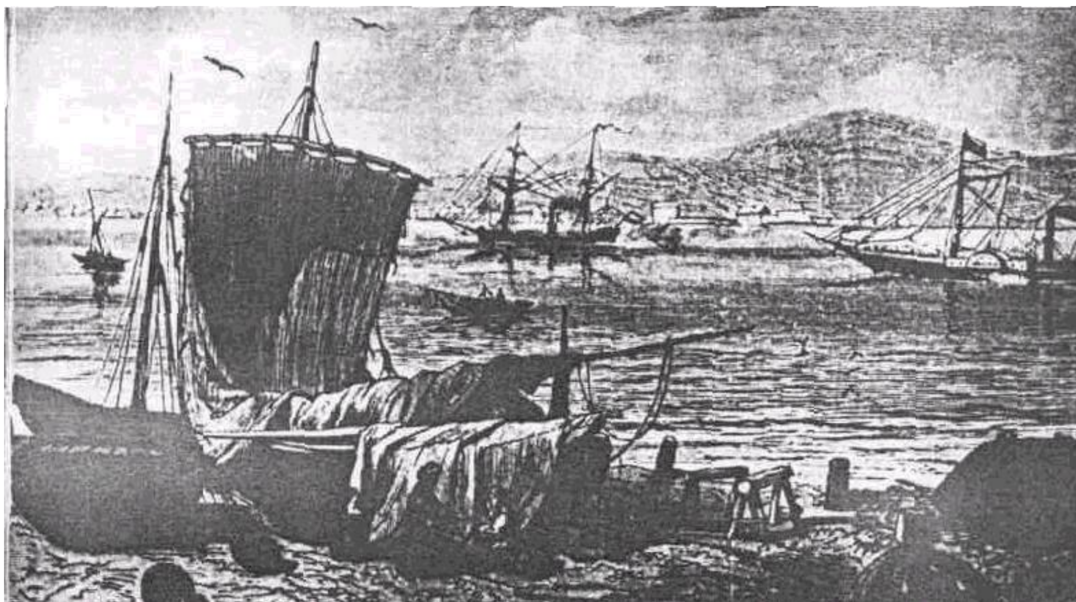
Лука у Гружу средином XIX вијека

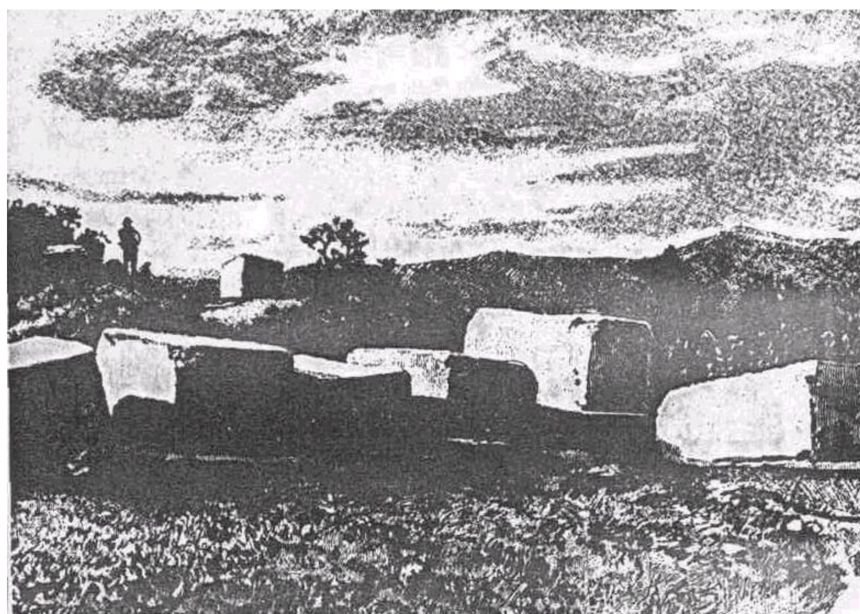
Некропола стећака у Херцеговини

Сваки Рус који посјети Херцеговину може лично провјерити ово осјећање. Ја нисам у стању да изразим срдачност с којом су нас проматрали ови једноставни људи. Они су дошли из удаљенијих мјеста само да би видјели Русе. Да ли их је вукла знатижеља с којом су нас гледали и Муслимани? Не! То се лијепо види и по изразу лица и по разговору. Да ли је та маса очекивала нешто од нас? Не. Да ли су људи приповиједали о својим патњама? Врло ријетко. Напротив, требало је уложити много напора и времена да би се од њих извукла понека ријеч о њиховом животу и положају. Не. Они су просто жељели да се науживају посматрајући православног човјека који је дошао међу њих из далеког Царства. Неко ће примијетити да су се они руководили себичним мотивима: вјеровали су, наиме, да ће скренути пажњу Русије на себе. Није ни то. Они о Русији имају врло нејасне представе, а о политичким односима и плановима немају уопште ни појма. Цјелокупно њихово политичко

знање своди се на убјеђење да негдје далеко на сјеверу живи православни цар који се брине за судбину свих православних народа. Њих је просто вукла љубав према браћи исте вјере.

И дан-данас Херцеговина је земља непокварена и чедна. О њој, сем Аустрије, нико досад није водио рачуна. Али ни Аустрија није успјела да се избори за утицај на православни живаљ. Чистота увјерења код сеоског становништва, заснована на осјећању хришћанске љубави, још није упрљана никаквим егоистичким плановима и недоумицама. Али и за Херцеговину је прошао период дјетиње наивности. Недавни догађаји[29]) увући ће је у вртлог интереса и утицајних сфера од којих је досада била поштеђена. Само не бих желио да нехат нашег друштва буде разлог сумњама код овог народа — сумњама које би угушиле сјеме љубави у његовој души. Нека наше ангажовање и пријатељска подршка омогуће да сјеме љубави уроди плодом и да се из несвјесног нагона развије у практично сазнање!

[29]) Гиљфердинг овдје вјероватно мисли на херцеговачке устанке под Луком Вукаловићем, који су почели 1852. и трајали до 1862. године.

У Дужима смо преноћили и сутрадан, послије подне, кренули у Требиње. Требиње није далеко — свега сат и по до два. У почетку смо јахали узвишењем између поља и винограда, а затим се спустили на Требишњицу. Ова ријека, широка као Москва, тече врло брзо, „из вира у вир", како то каже народ. Извире из пећине (код Билеће) близу Грахова и понире у другу пећину (у доњем дијелу Попова поља, близу села Хутова)[30]). Овакве понорнице су једна од специфичности херцеговачког краја. Када у свом току наиђу на каменит терен планинског гребена, протичу испод њега и многе поново избијају на површину с друге стране гребена. Народ тврди да је ријека Омбла, која као бујица извире из велике пећине близу Дубровника и улијева се у море послије тока у дужини од три врете, у ствари та иста Требишњица. Како не знам геолошки састав тога краја, не могу поуздано тврдити да је оно тачно.

[30]) У оригиналу: Утово.

На путу смо ту и тамо наилазили на скупине сеоских кућица, које овдје називају селима. Неке од њих су на манастирском земљишту, а друге на турском. У Дражин-Долу[31]), једном од таквих села, видјели смо оно што се у Херцеговини назива сеоском црквом. То је мала просторија од камена која би се код нас, без тешкоћа, могла смјестити у обичну собу ма које куће. Гола дашчана преграда замјењује иконостас. Царских двери нема. Обична камена плоча на малом ступцу служи умјесто олтара. У цркви нема ни крста, ни икона, ни књига, ни богослужбених предмета. Све то чувају по својим колибама сељаци из околине. Ствари се доносе у цркву само онда када се одржава богослужење. Кад би неки предмет остао у цркви, Муслимани би га сигурно однијели. У новије вријеме власт је дозволила да се цркве закључавају. Прије су оне морале бити стално отворене, без врата, па су хришћани, долазећи на богослужење, често налазили у њима много нечистоће. У југоисточном дијелу Херцеговине има врло много оваквих малих цркава. Све су оне, изгледа, зидане у почетку турске владавине. Ма колико неугледне и биједне, оне свједоче о ревности требињских хришћана када је у питању богослужење. У Босни и сјеверозападној Херцеговини готово и нема сеоских цркава. Многе од ових цркава порушили су недавно Турци. У некима је срушен олтар. Уз оне у којима се врши богослужење или, како то Срби чудно кажу, „које поје", нема свештеника. О њима воде бригу сељаци. Како је већина сељака у таквој биједи да се овим послом не може бавити, иако за то не треба много времена, ову обавезу прима имућнији човјек и тим се бави „ради спасавања душе".

[31]) У оригиналу: Дражиномъ-долh.

У Дужима сам срео једног таквог сељака из Попова[32]) који је водио бригу о четири цркве. О већим празницима, четири до шест пута годишње, долазе у ове сеоске цркве наизмјенично калуђери

из једног од околних манастира, тј. из манастира Дужи, из Завале[33]), у Попову, или из Добрићева[34]), у Зарјечју[35]). Ако монаси не понесу јеванђеље, служабник и друге потребне богослужбене књиге, тада се користе некаквим поцијепаним комадићима рукописа из XVI и XVII вијека или штампаном србуљом, које чувају сељаци. Па и такво богослужење, које се одржава 4—6 пута годишње, од велике је помоћи становништву. На овај начин сваки требињски хришћанин може, мада ријетко, да слуша ријеч божју, што би било немогуће кад би се вршење богослужења ограничило само на манастире. Због непроходних планинских путева и биједе у којој хришћани живе (умрли би од глади кад би само неколико дана напустили посао), манастирима долази врло мали број људи, и то махом сељака. Позитиван утицај ових сиромашних сеоских црквица огледа се у склоности требињских хришћана ка просвјети, у њиховој ванредној бистрини и свјесном осјећању вјере, особинама по којима се они одвајају од сељака сјеверозападне Херцеговине и Босне, гдје сељак расте, остари и умре не присуствујући никада богослужењу.

[32]) Мисли се на Попово поље.

[33]) Завала, манастир у Поповом пољу са црквом Ваведења Богородичиног, основан вјероватно у XIV или XV в. Најстарији спомен је из 1514. године. 1587. добио је ферман којим се допушта оправка цркве. Црква је својом сјевероисточном половином узидана у једну пећину дугачку 12,5м (В. Р. Петковић. „Преглед... ", стр. 124—125). У близини манастира је велика пећина Вјетреница.

[34]) Добрићево, манастир на десној обали Требишњице са црквом Ваведења. Подигнут, по прилили, у XVI в. Живопис у цркви је из XVIII в. Више пута страдао. (Енциклопедија Југославије, 3, Загреб). Када је почела изградња хидроцентрале „Требишњица", пренесен је, 1965. год., у село Орах, удаљено 8 км од старе локације (З. Кајмаковић, „Пренос манастира Добрићева". Наше старине, Сарајево, XI/1967, стр. 67—86).

[35]) У оригиналу, погрешно: Зарячћ. Ј. Памучина назива овај предио Зарјечје („Летопис правосл. цркве у Далмацији и Херцеговини". Српско-далматински магазин за 1849. год., стр. 125—143). На топографској карти бечког Војно-географског института из 1914. год., размјера 1 : 75.000, убиљежено је: Заријечје.

Претпостављам да ће ове биједне колибице, посвећене Богу у земљи гдје је хришћанство сурово угњетавано, да ће те џерице, које позитивно дјелују на православни живаљ, и на крају, да ће ова здања, Богу исто тако угодна као и велељепни храмови у којима смо се навикли молити, изазвати саучешће многих мојих читалаца и читатељки, па ће се неко и сјетити да их помогне пошиљком каквих једноставних богослужбених предмета, одежди или књига. Због тога додајем овдје попис сеоских цркава са подручја требињског округа, који захвата југоисточни дио Херцеговине.

1) Општина Требиње (православних кућа 294, муслиманских 356):

село Хрупјела[36]), црква Благовјештења;
село Горица, црква Св. Ђорђа;
село Мостаћи, двије цркве: Св. Климента и Св. Параскеве (Петке)[37]);
село Дражин До, црква Св. Климента[38]);
село Кутли, црква Св. Кузмана и Дамјана;
село Гомиљани[39]), црква Св. Ђорђа;
село Волујац, црква Св. Тројице;
село Чичево, црква Св. Пантелејмона.

2) Општина Шума (православних кућа 192, муслиманских 19, католичких 4):

село Талежа, црква Св. Стевана Првомученика;

село Гола Главица[40]), црква Св. Илије;
село Ђедићи, црква Св. Варваре;
село Хум, црква Рођења пресв. Богородице;
село Запланик, црква Св. Пантелејмопа;
село Луг[41]), црква Рођења пресв. Богородице;
село Месари, црква Св. Илије.

3) Општина Третица (православиих кућа 32, муслиманских 16):

село Пољице, црква Св. Андрије Првозваног.

4) Општина Површ (православних кућа 85, муслиманска 1):

село Главска, црква Благовјештења;
село Слимница[42]), црква Св. Климента;
село Љекова, црква Св. Параскеве (Петке);
село Мрњићи, црква Рођења Јована Крститеља.

5) Општина Зупци (православних куЂа 185, муслиманских нема):

село Граб, црква Св. Параскеве (Петке);
село Богојевић Село[43]), црква Пророка Илије;
село Коњско, црква Вазнесења;
село Турменти[44]), црква Успења пресв. Богородице.

6) Општина Драчевица (православних кућа 90, муслиманских нема):

село Жвиње, двије цркве: Пророка Илије и Св. Стевана Првомученика;
село Лучићи, двије цркве: Св. Николе Чудотворца и Рођења Јована Крститеља;
село Мокрине[45]), црква Св. Параскеве (Петке).

7) Општина Крушевице[46]) (православних кућа 90, муслиманских нема):

село Крушевица, црква Рођења Јована Крститеља.

8) Општина Корјенићи (православних кућа 72, муслиманских 160):

у селима Клобуку, Гранчареву[47]), Ластви и Ораховцу постојале су цркве, али су порушене.

9) Општина Зарјечје[48]) (православних кућа 93, муслиманских 23):

село Моско, црква Св. Лазара;
постоје цркве и у селима: Мируше и Пилатовци.

10) Општина Љубомир (православних кућа 102, муслиманских нема):

село Домашево, црква Св. Николе;
село Угарци, црква Св. арханђела Михаила и Гаврила;
село Врпоље, црква Св. Јоакима и Ане.

11) Општина Требијови (православних кућа 52, муслиманских 13):

село Требијови, црква Св. Стевана Првомученика.

12) Општина Загора (православних кућа 35, муслиманских нема):

село Загора, црква Св. Параскеве (Петке).

13) Општина Љубиње (православних кућа 163, муслиманских 170):

село Градац, црква Благовјештења.

14) Општина Бобани (православних кућа 104, католичких 26, муслиманских нема):

село Просјек, црква Св. Јована Крститеља.

15) Општина Попово (православних кућа 250, католичких 113, муслиманских 14):

село Пољице, двије цркве: Св. Николе и Рођења Јована Крститеља;
село Седлари[49]), црква Пророка Илије;
село Грмљани[50]), црква Рођења Јована Крститеља;
село Орашје, црква Благовјештења;
село Струјићи[51]), црква Св. Варваре;
село Величани[52]), црква Св. арханђела Михаила и Гаврила;
село Дубљани[53]), црква Св. Ђорђа;
село Драчево, црква Св. Кузмана и Дамјана;
село Дријењани[54]), црква Св. Николе;
село Мркоњићи, црква Св. Николе;
село Туље, црква Св. апостола Павла;
село Жаково, црква Св. Јована Богослова.*

[36]) У оргиналу: Рупела.
[37]) Прва је посвећена Клименту Охридском (Л. Павловић, „Култови лица код Срба и Македонаца". Смедерево, 1965, стр. 14). Народ је зове Климентица (Н. Милетић, „Црква Св. Климента у Мостаћима". Гласник Зем. музеја у Сарајеву. Археологија. Нова серија. Св. IX, 1954, стр. 281). Црква Св. Параскеве (Петке) назива се и Петковица (В. Кораћ — В. Ј. Ђурић, „Цркве са прислоњеним луковима у старој Херцеговини и дубровачко градитељство". Зборник Филозофског факултета, Београд, књ. VIII/1964, стр. 576).
[38]) И ова црква посвећена је Клименту Охридском (Л. Павловић: op. cit. стр. 14).
[39]) У оригиналу: Гомиляне.
[40]) У оригиналу: Гологлавица.
[41]) По Кораћу и В. Ј. Ђурићу (op. cit., стр. 565), у Лугу се налази црква Успења Богородице.
[42]) У оригиналу: Сливница. Црква је посвећена Клименту Охридском (Л. Павловић: ор. СИ., стр. 14). Село Слимница се код Павловича погрешно зове Славница.
[43]) У оригиналу: Бугоево село.
[44]) У оригиналу: Турмента.
[45]) У оригиналу: Мокрины.
[46]) У оригиналу: Крушевица.
[47]) У оригиналу: Грнчарево.
[48]) У оригиналу: Зарячһ.
[49]) У оригиналу: Седларе.
[50]) У оригиналу: Грмляне.

[51]) Село Струјићи забиљежено је у „Рјечнику мјеста Босне и Херцеговине" (Према попису становништва године 1910), Сарајево, 1918. као „Стрнићи", док се у „Именику насељених мјеста НРБ и Х" (Сарајево, децембра 1955) оно зове „Струјићи".
[52]) У оригиналу: Величане.
[53]) У оригиналу: Дубяне.
[54]) У оригиналу: Дрħняне.
* За овај преглед цркава требињског округа захвалан сам Нићифору Дучићу, јеромонаху манастира Дужи.

II

ОД ТРЕБИЊА ДО СТОЦА

Пређосмо Требишњицу* примитивним широким чамцем; прво превезоше нас, а затим коње. Пут је и овдје био врло лош. Неочекивано и на наше велико изненађење, указа се и комадић калдрме. Заинтересован њеним поријеклом, добих овакав наиван одговор: „Пут је и раније овдје био до те мјере лош да је један Турчин сломио врат на њему. Послије тога случаја његови синови, по завјету, калдрмисаше овај комад." Ипак ми је било необјашњиво зашто су на неколико мјеста дуж овог пута намјерно разбацане гомиле камења тако да се човјек и овдје може спотаћи и сломити врат као и онај Турчин о коме су ми причали. Кад се приближисмо Требињу, калдрма се заврши. На многим мјестима испред града стајале су групе хришћана очекујући наш долазак. На уласку у град дочекао нас је требињски мудир (окружни начелник) Хаџи-бег Ресулбеговић[1]). На дивном арапском пастуву, праћен многобројном али врло одрпаном свитом, мудир нам је понудио смјештај у своме љетниковцу[2]).

* Називају је, изгледа правилније, и Требињшицом, Требињштицом (Требињчицом).

[1]) Хаџи Хаки-бег Ресулбеговић, потомак Арсланбегов, од кога се грана трећа лоза Ресулбеговића. Отац му је био Мехмед Алија, Арсланбегов син, а мајка сестра Али-паше Ризванбеговића. Провео је дјетињство у Мостару, гдје је завршио медресу (М. Бусулаџић, „Ресулбеговићи". Нови бехар, Сарајево, XI/1937—38, стр.
183).

[2]) Тј. чардаку — лијепој кући окружено) башчама (А. Шкаљић: op. cit., стр. 164).

Не намјеравам детаљно описивати турску кућу. У овом типу зграда наилазимо увијек на два потпуно одвојена одјељења: мушко[3]) и женско[4]). Мушко одјељење састоји се од празног, прљавог предсобља[5]) и веће, ћилимима застрте собе. У соби, уз њена три зида, постављено је узвишење од дасака (обично до 1/4 аршина), са размјештеним јастуцима, на којима се сједи[6]). Уза четврти зид, онај на коме се налазе врата, причвршћен је поширок ограђен простор[7]), начињен такође од дасака, који висином не допире до таванице. У том простору су уграђени орманчићи, који имају враташца и полице за кавено посуђе и шољице, покаткад чак и купатила, и друге кућне просторије[8]). Овај ограђени простор протеже се дуж цијелог зида, с испустом у облику свода више врата. Ово је неопходан инвентар турске собе.

[3]) Тзв. селамлук.
[4]) Тзв. харемлук.
[5]) Када је то предсобље (или ходник) у приземљу, зове се „хајат" , а ако је на
спрату, онда је то „диванхана".
[6]) Миндер или миндерлук.
[7]) Мусандерлук.
[8]) Мусандерлук је по читавој својој дужини подијељен на неколико засебних дијелова: душеклук, бањица, пећ, запећак и сл.

Друга је њена карактеристика, уколико се претендује на елеганцију, таваница обојена свијетлим бојама: жутом, зеленом, црвеном и др[9]). Турска соба има, по правилу, само једна врата. Унутрашњи саобраћај у кући не постоји. Из собе се излази или на диванхану, која окружује горњи спрат куће гледано из дворишта, или на веранду[10]). Све друге собе налик су на ову описану. Оне су само мање, ћилими у њима лошији и прљавији, а на таваницама нема сликарија. Хришћанске куће по градовима до детаља су уређене на исти начин.

[9]) Таваницу зову шише. У богатијим кућама његова конструкција је ванредна. Средина (розета или орта) богато је украшена резбаријама.

[10]) Диванхана је затворена са три стране зидовима, док је веранда, у ствари, дрвени наткривени балкон или тријем, који се слободно истиче ван, из саме масе куће, али га прекрива заједнички кров.

Требињски мудир Хаџи-бег Ресулбеговић необичан је човјек и њега познаје цијела Херцеговина. Потомак једне од водећих породица домаће муслиманске аристократије, он је, заједно са столачким мудиром Хамза-бегом Ризванбеговићем[11]), кога ћу ускоро представити поштованом читаоцу, данас једини потомак оног слоја домаћег племства које је стољећима насљедно управљало Херцеговином и Босном. Пошто је угушила буну босанскохерцеговачких Муслимана 1851. године, централна турска управа срушила је власт те аристократије и, умјесто насљедних домаћих управитеља, поставила за окружне начелнике цариградске чиновнике. Хаџи-бег Ресулбеговић, у Требињу, и Хамза-бег Ризванбеговић, у Стоцу, успјели су да се прилагоде новонасталој ситуацији и постадоше чиновници тамо гдје су њихови очеви и дједови владали попут полунезависних средњовјековних барона. Штавише, Хамза-бег је обукао и мундир, ствар омрзнуту код Словена Муслимана, док је требињски старјешина сачувао прадједовску чалму[12]) и кафтан[13]) са дугим скутима, обиљежја учењака „улеме"[14]). Он је, наиме, ишао у Меку, научио напамет Куран и ужива глас таквог мудраца коме нема равна у цијелој Херцеговини. Пружила ми се прилика да у овој двојици племића упознам два специфична типа некадашње херцеговачке муслиманске аристократије.

[11]) У оригиналу: Ханзи-бег Ризванбеговић. Н. Буцоњић („Повијест устанка у Херцеговини и бој код Стоца". Мостар, 1911, стр. 156) и Х. Капиџић („Прилози за историју Босне и Херцеговине у XIX вијеку". Сарајево, 1956, стр. 83) зову га Хамзибег Ризванбеговић. В. Ћоровић („Лука Вукаловић....", стр. 34. и 38) погрешно га наводи као Хамза-бега Ресулбеговића (требало би Ризванбеговића).

[12]) Чалма (тур.) — платно омотано око феса или које друге сличне капе (А. Шкаљић: op. cit., стр. 161).

[13]) Кафтан (перз.) — врста дуге горње хаљине без поставе, обнчно од чохе (А. Шкаљић: op. cit., стр. 380).

[14]) Улема (тур.) — муслимански вјерски учењаци (А. Шкаљић: op. cit., стр. 631).

Столачки мудир Хамза-бег представник је њене племените стране, поред оне сурове: њене храбрости, искрености и добродушности (којој, уосталом, није сметала повремена свирепост). Требињски мудир је примјер њеног фанатизма и систематске суровости. Чак му је и лик груб и непријатан. Међутим, примио нас је врло љубазно упућујући нам обиље сладуњавих ријечи. Говорио нам је о својој праведности према хришћанима, „власима" (како Словени Муслимани називају своје поданике хришћане) и истицао пријатељство са калуђерима манастира Дужи. Касније смо дознали да га сви хришћани требињског краја једногласно називају својом крвопијом. Он је организатор систематске пљачке у своме округу. Ауторитетом свога званичног положаја заташкава најтеже суровости Муслимана спахија и настоји да спријечи сваку могућност упућивања хришћанских жалби паши или влади. Ако је, мимо њега, допрла каква тужба до Мостара, парализовао је сваку интервенцију под изговором да се прикупљају подаци на лицу мјеста и да се води истрага. Он

подстиче Муслимане у фанатизму против хришћана одобравајући њихово прогањање. Овај исти Хаџи-бег је, на концу, толико изазвао хришћане да су се они, на заједничком састанку прошлог децембра[15]), одлучили да колективно моле владу за заштиту. Хаџи-бег је тада дао требињским Муслиманима знак за подмукао напад на овај хришћански скуп и тако постао један од узрочника устанка, који је опустошио овај несретни крај и прекрио га пепелом и крвљу. Говорило се да је влада одлучила да овога фанатика смијени. Али, ако га и не удаљи из Требиња, хришћанима неће бити лакше, јер он, и без званичне функције, по своме аристократском положају и богатству остаје и даље муслимански главар у цијелом требињском крају.

[15]) Децембра 1857. године. О овоме догађају види гл. I, биљ. 16.

Заинтересован Хаџи-беговом личношћу, не поменух лица која смо затекли у његовој кући. Она су нам се учинила врло карактеристичним; али их нећу опширно описивати. Ту је био суторински мудир (Суторина — мала тврђавица на оном уском појасу турске земље који клинасто залази у аустријски посјед и избија до обала Которског залива), суторински мудир, кажем, типични чиновник Османлија, - коме су пружили једну једину столицу у Хаџи-беговом дому и који нам је на почетку разговора ставио до знања да не једе прстима, јер у Суторини има виљушку. Обична кукавица, као и сваки чиновник Османлија. На прву вјест о хришћанском устанку у Херцеговини, он се до те мјере препао да је напустио своју тврђаву и побјегао у Црну Гору, увјерен да ће једино под заштитом црногорског кнеза бити ван опасности од прогањања побуњене раје. Овдје је сједио и натмурени, ћутљиви Албанац[16]) орловског носа, жуте коже и јастребових очију. Био је то бимбаша (мајор), старјешина башибозука (нередовне милиције) Тоска, који држе карауле према црногорској граници.

[16]) Гиљфердинг се у путопису послужио терминима „Албанац", „Арбанас", „Арнаут", затим „албански", „арбанашки" и „арнаутски". У преводу је употријебљен јединствен израз „Албанац" и „албански".

Када у разговору поменух име „Геге", он се одједном тргао из апатије као под дејством чаробне ријечи. „Геге!" узвикну он, а очи му сијевнуше и необично се насмија. „Геге, па то је најподлији народ на свијету: немају мозга у глави ни вјере ни правде у срцу. Стално размишљају о томе како би убили или опљачкали човјека."

Многи можда не знају да је албанско становништво подијељено на двије основне племенске групе: на сјеверу живе Геге, а на југу Тоске. Они говоре нешто мало модифицираним дијалектима. По мишљењу овога мога бимбаше можете закључити колико Тоске воле Геге. Ако, пак, упитате Геге за Тоске, чућете готово исти такав „пријатељски" суд. Остала лица овога друштва нећу вам ни представљати. У жељи да виде Москове, дошло их је толико да на дивану није било довољно мјеста за Мухамедове следбенике. Москови су се, пак, скривали од њихових радозналих погледа у непробојним облацима дуванског дима. У соби је био непрекидан покрет: сваког часа улазио би понеки Муслиман са чалмом и у „широком одијелу", учинио би „селам" (тј. поздрав) домаћину приносећи руку грудима, устима и челу, збацио с ногу обућу, прикупио скуте одјеће и, скачући вјешто на диван, спустио се па њега прекрштених ногу под собом. Послије ових радњи, које се обаве у трен ока, обнављају се „селами", и то не само домаћину него и цијелом друштву по реду. На концу се обраћа и мени питањем: „Како си?" „Јеси ли добро путовао?" „Јеси ли рахат?"[17]) „Је ли ти необично у нашој земљи?" и слично. Затим би у миру запалио лулу и у тишини, ријетко прекиданој новим питањима, попушио дуван, скочио, вјешто навукао обућу и, не говорећи ништа, без икаквих „селама", напустио просторију остављајући своје мјесто новим посјетиоцима.

[17]) Рахат (арап.) — задовољан, спокојан, миран (А. Шкаљић: op. cit., стр. 528).

Заиста је непријатна ствар сједити три сата у облацима дуванског дима и бити предмет пажње с којом се проматрају прекоморске ријеткости, а истовремено одговарати на бесконачна глупа питања. Нарочито ако човјек није навикнут на овакве ситуације. Од те гозбе је мога сапутника ужасно забољела глава и нерви му попустили, док сам ја показивао, ни сам то не очекујући, дјелић оне стоичке хладнокрвности којом се у вјеликој мјери одликују животиње навикле на менажерију. Но, пред вече домаћин одлучи да прекине ову представу. Он се повуче, и тиме је дат знак да се може вечерати.

Турци сматрају да је неуљудно сједити са гостом за столом док он руча или вечера. По њиховом схватању, некултурно је чак и присуствовати таквом обједу. Ако то морају учинити, онда се обавезно претходно извињавају за своју неуљудност. Прво су нам донијели умиваоник и кад опрасмо руке, простријеше нам по кољенима дуг заједнички пешкир[18]) умјесто салвета. Затим принесоше низак шестоугаони сточић (до пола аршина висине [19]) и смјестише га између нас. На сточић поставише калајни послужавник са здјелом водњикаве чорбе и комадима плоснатог, сипкавог, сивкастог (али пшеничног) хљеба, који зову „погачом", и са дрвеним кашикама, попут наших сељачких кашика. Тањира нема, него се једе из заједничке чиније, увијек мале, округле, начињене од калаја, са калајисаним поклопцем. Таквих чинија износило се много, понекад двије до три истовремено. Ту се сервирала говедина ситно исјечена и пржена на маслу у тигању и јело од млијека. Затим опет ситно изрезана говедина печена на роштиљу и густо кисело млијеко, па поново јело од млијека и слаткиши, и опет нове посластице, па бравeтина и обавезан завршетак турског обједа — пилав.

[18]) Овај пешкир зове се софрабез или софралук.
[19]) То је софра или совра.

Послије оваквог гурманског биланса, шта ми још остаје да кажем о нашем боравку у Требињу? Заиста, потребно је описати сам град, толико познат у цијелој Херцеговини. Њега помиње и византијски цар Константин Порфирогенит у X стољећу. Требиње је било пријестоница засебне српске кнежевине[20]). Посматрано из даљине, Требиње има изглед дугачког насеља смјештеног у подножју планинског гребена Гљива и на ивици богатог поља, које натапа Требишњица. Одвојене скупине кућа носе посебне називе и третирају се као насеља ван града[21]). У ствари, Требиње или требињски Град (тврђава)[22]), обухвата свега 50 прљавих и полуразрушених муслиманских кућа, чији камен (Једини грађевински материјал у Херцеговини), као допуна, својом сивом бојом даје овим кућама нарочито тужан тон. Град опасује разрушен бедем и шанац (хендек)[23]). Улице су тако уске да личе на дворишта. На многим мјестима куће су повезане прелазима подигнутим изнад улица. Ван градског бедема смјештена је прљава чаршија са око 70 дућана и ту, у предграђу, живи неколико хришћана трговаца (свега 5 породица) и 12 породица Цигана муслимана. По околним насељима има приличан број хришћана, али их поред Требиња има мање него Муслимана. Требиње је, са својом ближом околином, главни бедем ислама у источној Херцеговини. Али источно од Требиња и његове најближе околине простиру се области у којима живе православци без икакве туђе примјесе. То су: Зупци, Крушевице, Драчевица, Љубомир и у њима је народ свјеж; здрав и ратоборан. Иако малобројан, овај народ нашао је начина да до данашњег дана не прими Муслимане у своја насеља.

[20]) То је била архонтија Требунија или Травунија. Према К. Порфирогениту, требињски владари били су вазали архонта Србије. Тек у другој половини IX в. Крајина, син требињског жупана Беле, добио је архонтски чин. Тада је рашки велики жупан Властимир удао своју кћер за Крајину, именовао га кнезом и учинио самосталним (В. Ћоровић, „Хисторија Босне...." , стр. 113—114, 119).

[21]) Почетком овога вијека у Требињу су постојале ове махале: Брегови, Царина, Горица, Град, Хрупјела, Крш, Мостаћи, Полице, Варош и Засад („Рјечник мјеста....", стр. 289).

[22]) Требињски Град, онакав какав је данас, настао је почетком XVIII в. Саграђен је на десној обали Требишњице, више најдубљег мјеста у ријеци, које се зове Бан-вир. За његов развитак има заслуга

оснивач породице Ресулбеговића, Осман-паша (Х. Крешевљаковић и Х. Капиџић, „Стари херцеговачки градови". Наше старине, Сарајево, II/1954, стр. 16—17).

[23]) Хендек је постојао до 1910, када је дјелимично засут, и коначно је нестао 1932. г. (Х. Крешевљаковић и Х. Капиџић: op. cit„ стр. 17).

Од Требиња смо кренули на сјевер и сјеверозапад. Како се рачуна, до Љубиња има 8 „лијепих" (руски дословно „прекрасныхъ" у значењу „добрыхъ") сати, тј. колико се год журио, нећеш стићи прије десеточасовног хода. Лошим друмом морамо се попети врло високо на гребен Гљиву, а затим на Кличање[24]). Када се са Кличања осврнеш и погледаш назад, сам призор ти пружа накнаду за сву муку поднесену успињањем на толику висину, на којој је и тога топлог љетног дана (у Херцеговини је мај — љето) било хладно. О, кад би ово било у Њемачкој, помислисмо. Какав би се красан хотел Bellevue могао ту подићи! Пред нама се протеже планински ланац који одваја Херцеговину од Далмације. Десно и лијево назиру се у даљини мрачни и тмурни планински масиви, а под нама зелено Требињско поље, којим се вијуга плава трака — ријека Требишњица. Мало ниже планине око Требињског поља изгледају с ове висине као брежуљци, а иза њих назиру се долине. Под нашим ногама, баш тамо гдје ријека чини окуку, види се насеље са већом рушевином. То су остаци некад чувеног манастира Тврдоша[25]). Пењемо се још више и видик нам заклонише неправилни облаци планинских превоја. Излазимо на висораван на врху Кличања. На овом непривлачном предјелу, који се зове Требијови[26]), наилазимо само на камен. Кршевите рудине оивичавају скоро потпуно необрађене вртаче и образују, са лијеве стране, дуг и по својој неприступачности страшан планински сплет (Сиљевац, мало даље Радовина и Бјелашница), који дијели плодно Попово поље од љубинског краја.

[24]) Гиљфердинг употребљава ово име у множини: Кличане-Кличана-Кличанима. Међутим, правилна је једнина: Кличање-Кличању-Кличањем итд.

[25]) Манастир Тврдош звао се Требиње, али је познат под именом Тврдош, јер се налазио према селима Тврдоши. Основан је почетком XVI в. са црквом посвећеном Успењу Богородице. Послије обнављања Пећке патријаршије 1557. г. у Тврдошу је основана нова епископија. Овдје је било сједиште херцеговачке митрополије све до 1690 г. Године 1694. бацили су га Млечани у ваздух приликом повлачења испред Турака (В. Р. Петковић. „Преглед...", стр. 325—327).

[26]) У оригиналу: Требиховы.

У једној од многих долина под тим вијенцем наилазимо на сиромашно хришћанско сеоце Грбеши. Изненадили смо се необичном каменом стубу поред пута. На њему је грубо исклесан облик људске главе, али без фиксираних црта лица, нешто попут камених „баба", кипова обилно разбацаних по јужној Русији. Још више смо се изненадили причи наших пратилаца о томе како су ти стубови (или „биљези", како их они зову) ударени у непрекидном реду све до мора, као и томе да су те биљеге постанили Грци, који су овдје живјели у стара времена. Још није крај нашем путовању по овим рудинама. На реду је опет пењање, а иза новог планинског гребена показа нам се мала општина Загора, концентрисана у хришћанском селу истога имена, које се види у долини. Поред пута видимо само колибе у којима љети живе (или су обавезни да живе) пандури, чувари безбједности путева. Пошто су чули за наш пролазак, сви су били на својим мјестима.

Наши тјелохранитељи — пјешаци, који су нас пратили из Требиња, опростише се овдје с нама захваливши се на бакшишу, а као њихова смјена приђе нам 6 пандура. Изванредно чување безбједности путника! Два пандура иду пјешке испред вашег коња пребацујући се или скачући с камена на камен и на рамену носе напуњену пушку окрећући, са несхватљивом равнодушношћу, цијеви право на ваше чело. У почетку ненавикнут, чим погледаш цијев, осјетиш се врло непријатно: шта би било да изненада, при невјештом пандуровом скоку, одапне ороз на пушци? Касније путујеш

по неколико часова не обраћајући уопште пажњу на хладнокрвне ликторе. У Турској је ваздух такав да човјек, хтио-не хтио, мора постати фаталиста.

У Загори може археолог наћи занимљивих детаља: на два мјеста на узвишењу разбацано је мноштво огромних камених плоча, правилно и брижљиво отесаних[27]). Оне су дијелом положене, а дијелом, особито оне крупније, стављене су непосредно на земљу. Очекивали смо на њима натписе, али нисмо нашли ниједан. Пратиоци нам рекоше да је и ово гробље остало од Грка, ранијих становника земље. Оваквих некропола има врло много по цијелој Херцеговини, а нарочито на Поповом пољу, гдје, изгледа, има и споменика са натписима.

[27]) Ово су, вјероватно, средњовјековни надгробии споменици — стећци.

Предање о Грцима, народу који је раније живио у Херцеговини, све док нису дошли Срби и одузели им земљу, врло је живо у овом крају. Ово предање су ми непрестано понављали и Муслимани и хришћани дуж цијелог пограничног херцеговачко-далматинског рејона: у требињском округу, око Мостара и у ливањској и гламочкој нахији, које припадају Босни, али су по своме положају и природи продужење Херцеговине. Те су приче увијек исте. О тим старим Грцима нисам чуо никаквих детаља, а ни о томе куда су се они склонили када су дошли Срби. Прича се само да су били огромног раста и необично снажни[28]).

[28]) О томе види: В. Палавестра, „Народна предања о старом становништву у динарским крајевима". Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине у Сарајеву. Етнологија. Нова серија. Св. XX/XXI, 1965—66, стр. 5—86.

У источном дијелу Херцеговине, који граничи са Босном, и у Босни (изузев поменуте двије нахије) нисам чуо та предања. Тамо, колико ми је познато, нема таквих споменика. Ове споменике старих становника западне Херцеговине треба обавезно детаљно проучити, јер се они, изгледа, налазе у крајевима у којима је живјело илирско племе Далмати. Потребно је извршити ископавања на оним мјестима која народ назива њиховим гробљима. Таквих плоча и стубова видјели смо стотинама на путу од Требиња до Мостара, а онај ко их буде тражио ван пута, набројаће их хиљадама. Нису сви ови споменици без украсних знакова. На некима смо видјели грубо скициране фигуре људи, коња, стријела и некаквих фантастичних уобличења. На међи Узиновићи[29]), код Стоца, стоје крај пута два велика крста исклесана од камена, рад кудикамо новијег датума у односу на плоче и стубове о којима сам говорио, али и они, изгледа, припадају старијој епохи, мада их народ приписује Грцима.

[29]) У оригиналу: Узеновичах. Именом Узиновићи звала се, почетком овога вијека, једна махала у Стоцу („Рјечник мјеста", стр. 269; Столац).

Послије напорног путовања, које нам је изгледало бесконачно, опустисмо се у лијепо, добро обрађено поље, у коме су нас очекивали на окуки под шумом. Ту је, наиме, изишао љубински мудир-векил, тј. намјесник окружног начелника (заборавио сам му име). То је човјек снажног изгледа, укусно обучен у елегантно домаће муслиманско одјело. Носио је широке црвене шалваре, бијелу кошуљу са широким рукавима, чврсто скупљену уза стас јелеком (прслук опшивен уским гајтаном и закопчан копчама) и црвену доламу са црним украсима и разрезаним рукавима, који се држе само на леђима и падају више лаката, те се слободно извијају око бијелих рукава кошуље. Око паса му је био широк кожнат појас[30]), за који су задјенути дуги пиштољи и јатаган, а на глави црвени фес са модром кићанком. Обрадовали смо се сусрету претпостављајући да је и Љубиње близу, али је град био још далеко и у њега смо стигли тек послије сат и по путовања.

[30]) То је тзв. бенсилах (А. Шкаљић: op. cit., стр. 137).

Љубиње је убого мјестаwце како се само може замислити, али је, попут других херцеговачких градова, плански смјештено у подножје планинског земљишта, на средини уског а дугог карсног поља, чија се југоисточна половина, коју смо тек пропутовали, зове Крај-поље (у даљини се назире истоимено хришћанско село), а сјеверозападна Конац-поље[31]). Већина становништва су Муслимани. У граду има 120 муслиманских кућа (са 987 становника) и само 12 хришћанских, са 92 становника. Муслиманске куће начињене су од оног истог сивог камена као и све куће у Херцеговини. У већој су мјери оштећене него куће у Требињу. Многе од њих зјапе празне. Опустјела је и древна кула, утврђени пункт некадашњих љубињских бегова[32]).

[31]) Овај локалитет није се могао идентификовати.

[32]) Тврђаву у Љубињу градио је, у првој половини XVIII в., требињски капетан Осман-паша Ресулбеговић (Ш. Бешлагић, „Љубиње. Средњовјековни надгробни споменици". Наше старине, Сарајево, X/1965, стр. 115).

Чудновато је како у Босни и Херцеговини опусти и поруши се све што припада Муслиманима. Пролазите кроз село и у њему запазите порушену п запуштену кућу. На питање чије је то власништво, сигурно ће вам одговорити да је у њој живио Муслиман. „Ко је држао овај хан[33]), који сада стоји напуштен на путу?" „Муслиман." „Зашто је порушена она масивна кула?" „Ето, бег у њој сједио, па се обаталила.[34])" Која је то градска четврт у Стоцу, Мостару, Високом, Фојници, Д. Вакуфу[35]), Травнику, Јајцу, Бањој Луци, Ливну, Новој Вароши, Фочи, Пљевљима[36]), Пријепољу, другим ријечима, у којем год босанско-херцеговачком граду у који свратите — која је то градска четврт у којој има највише напуштених кућа, без крова, врата и прозора, кућа са којих је отпао малтер? „Турска махала", одговарају вам. У оним градовима у којима живе сами, или готово сами; Муслимани, као, на примјер, у Требињу и Љубињу или у Гламочу, Рогатици, Вишеграду, Приједору и Сјеннци, с којима ће се читалац касније упознати, рушевина има свуда.

[33]) Хан (перз.) — зграда која служи за свратиште и преноћиште путника (А. Шкаљић: op. cit., стр. 309).

[34]) Покварити се, запустити се (А. Шкаљић: op.cit., стр. 125).

[35]) У оригиналу: Скоплh. Именом Горње и Доње Скопље раније се називао Горњи и Доњи Вакуф (В. Клаић, „Босна. Податци о земљопису и повиести Босне и Херцеговине". Загреб, 1878, стр. 162—163. Види и: Евлија Челебија, „Путопис". I, Сарајево, 1957, стр. 145—146). Овдје Гиљфердинг вјероватно мисли на Доњи Вакуф.

[36]) У оригиналу: Таслиджh (тур. буквално: каменица). У преводу је ово турско име свагдје замијењено именом „Пљевља". Облик имена је у множини у ијекавском говору, мада се оно употребљава и у једнини („Пљевље").

Напротив, тамо гдје живе хришћани, тамо рушевина не смије бити. У Љубињу се хришћани много угњетавају. Није им било дозвољено ни да нас виде. На богослужење иду у једно од оближњих села: у Градац или у Дубочицу.

Љубињски мудир-векил није такав господин као требињски мудир. Он је, истина, спахија, али је спао на то да је од свога конака[37]) начинио свратиште за путнике. Тамо нас је и увео. Увјеравао нас је да не прима све путнике без разлике. Прима само своје пријатеље. Један од таквих пријатеља, његов тадањи станар, Муслиман сиједе браде, трговац из Мостара, сматрао је за потребно да нас посјети и причини нам задовољство својим питањима и разговором. Међутим, разговор са њим трајао је дуже времена на незадовољство уморних путника, жељних одмора. Па ипак смо на основу тога разговора упознали неколико карактеристичних облика муслиманских схватања.

[37]) Конак, овдје као резиденција турског функционера из управног апарата.

Поменућу једно или два таква схватања. Наш саговорник нам је причао да је раније, као трговац, много путовао. „А зашто сада не путујете?" „Сада путујемо овамо, на ближе туре, да погледамо читлук (имање), које смо овдје купили. Не упуштамо се на веће даљине. Остарјело се, а сем тога, имамо велику фамилију." (Муслимани стално употребљавају израз „фамилија"; као страна ријеч, она им изгледа понајмање индискретна. Врло често ријеч „фамилија" означава код њих управо жену.) „Имате ли велику фамилију?", упитах да бих продужио разговор. „Није мала. Три сина и, да опростите, двије кћери." „Да ли сте раније били у Сарајеву?" „Били смо." (Муслимани, Херцеговци и Босанци, говоре о себи у множини: „Ми смо били", док се другима обраћају са „ти".) „Но, па какво је Сарајево?" „Мјесто је лијепо, здраво и има добру воду." „Да ли сте били у Њемачкој?" (На њемачком земљишту, тј. у Аустрији.) „Долазили смо и тамо, у Млетке." .„Какав је утисак оставила на вас Венеција?" „Лош град, вода им је слаба." По томе одговору смо закључили да Муслимани оцјењују град као добар или рђав према томе да ли има укусну или лошу воду. Слично мишљење о неком граду чули смо од њих безброј пута.

Немамо шта више да кажемо о Љубињу и љубињском градоначелнику. Али један догађај заслужује да се забиљежи. Изјутра, пред полазак у Столац, изашао сам да се прошетам по вароши, док је мој сапутник, уморан од пута, остао лежећи и очекивао да се послуга припреми за пут и оседла коње. Тада је у собу ушао наш домаћин, градоначелник и власник свратишта, и ступио у разговор са момком који је спремао пртљаг. Мој сапутник се претварао да спава како не би омео домаћина разговору, „Шта ти је то у рукама, џанум?"[38]) упита градоначелник момка, који је баш тада замотавао некакву флашу. „Ово ти је одлична ствар мога бега, ево ти, пробај", одговори послужитељ Ристо[39]), који, као отресит Херцеговац православац, бијаше велики мајстор у збијању шала са Муслиманима. „Дај", рече Пророков сљедбеник и, принијевши устима грлић, поче теглити и гутати, док не искапи трећину флаше. „О-о-о-х, добро, али жестоко, у твога бега љута ракија." Ова „љута ракија" бијаше, у ствари, шпиритус који смо понијели да бисмо могли ускувати воду за чај. На основу овога случаја закључили смо да херцеговачки Муслимани на свој начин тумаче Мухамедову заповјед о томе да се не пије „лозин сок". Међутим, касније смо се увјерили да се оваквог тумачења подједнако придржавају како Муслимани Словени тако исто и Турци Османлије.

[38]) Џанум (перз.-тур.) узречица: душо моја, душо си ми драга (А. Шкаљић: op. cit., стр. 234).

[39]) Ово је Ристо Перуновић, који ће пратити Гиљфердинга на путовањима, а препоручио га је његов брат Јевто, трговац у Трсту. Ристо се побринуо за Гиљфердингов смјештај у Сарајеву. Изнајмио је кућу од Ђорђа Терзибаше (Вукичевића) у Ташлиханској улици, према Саборној цркви. Кирија за зграду износила је годишње 100 златних дуката. Ристо је нашао и кућног чувара — неког Петра са женом, а за тјелохранитеља (каваза) неког Албанца (П. Будимлић, „Како је у Сарајево дошао први руски конзул Гиљфердинг". Југословенска пошта, Сарајево, 1931, бр. 488).

Нећу досађивати читаоцу описом пута од Љубиња до Стоца, тим прије што природа на овој четворочасовној тури не представља ништа специфично. Пред очима је стално исти херцеговачки пејзаж: десно и лијево, напријед и позади голи крш, понегдје обрастао жбуњем. На врховима крша стотине орлова вију гнијезда, док ти путем газиш само по камену. Није стога никакво чудо што се ове специфичности огледају и у језику. Глагол „éхать" у нашем значењу код Срба уопште не постоји пошто у њиховој земљи нема путева по којима би човјек могао „éхать". „Јахати", „јашити" значи „ехать верхомъ", али Срби радије употребљавају изразе „он иде на коњу" (тј. путује), „он је дошао у Сарајево, у Београд" (тј. допутовао). Не само то. У Херцеговини је глагол „идти" (ићи пјешке) готово ишчезао из употребе. Замјењује га израз „лазить" (тј. верати се, пењати се) пошто се тамо човјек, ишао пјешке или на коњу, не може кретати нормално, без верања с брда на брдо и пентрања с камена на камен. Херцеговци су у толикој мјери навикли на такав начин кретања да ријеч „лазить" употребљавају и за оно што не може „лазить". Они, на примјер, говоре да „вјетар долази са сјевера

или југа", да „ријека излази испод те и те планине", да су „томе и томе долазиле књиге (тј. писма) из Црне Горе" и сл. Тако је велики утицај природе на језик.

Град „Столецъ" или, како га Срби зову, Столац, има необично згодан положај. Простире се уз уску долину ријеке Брегаве, која је овдје отворила красан водопад. Стари град, за који кажу да је главно утврђење у Херцеговини, лежи на брду око кога су се, са свих страна, начичкали планински врхови тако да ти ово брдо, гледано са Видуше[40]), путем од Љубиња, изгледа као брежуљак. Ванредно је лијеп Столац када га посматраш са терасе дворца[41]) Али-паше Ризванбеговића Сточевића, познатог херцеговачког везира. Одавде се види цијела долина Брегаве и низ кућа и џамија са бијелим минаретима. Видиш и водопад. Поглед ти се задржава и на нагомиланим брдима у њиховим разнобојним преливима, а испред њих се истурио диван зелени брежуљак. Напокон, с лијеве стране откриваш парче зеленог поља. Али за овакву слику потребна је боја и кист, а не перо и мастило.

[40]) „Гледано са Видуше" значило би да је Гиљфердинг скренуо са пута Љубиње — Столац удесно и попео се на један од врхова планине, одакле је, претпостављамо, могуће назријети узвишење на коме се диже столачки Град. Наиме, Видуша (или Видушка планина) простире се десетак километара југоисточно и источно од Љубиња, а Гиљфердинг се, на путу ка Стоцу, кретао ка сјеверозападу.

[41]) У оригиналу: съ террасы дворца, тј. из камарије Али-пашина конака.

Столачка тврђава, „Град столачки"[42]), како је зову Срби, играла је важну улогу у херцеговачкој историји, нарочито у новијем периоду. Била је баштински посјед Ризванбеговића (или Сточевића) и служила им као заштита и склониште у њиховим сталним међусобним сукобима са другим породицама муслиманског феудалног племства. Наш домаћин Хамза-бег, мудир, увјеравао нас је да су тврђаву подигли његови преци прије 400 година, када су дошли овамо и „освојили земљу" у Херцеговини. Он мисли, или има намјеру да нас увјери, да су његови преци били прави Турци, сарадници Мехмеда II Освајача. Они су, међутим, били домаћи потурчени Словени. „Од тога доба", наставио је Хамза-бег, „моји су преци стално пробивали у Стоцу. Сваки је од њих понешто добављао за грађевину на тврђави, а и у граду, који је такође био њихово власништво. Но највише је у том погледу учинио Али-паша, који, живећи за вријеме свога везирства у Мостару или у сарајима[43]) близу Мостара, није никада заборављао Столац, ‚старину' (тј. старо насљеђе) свога рода. Ту је он себи подигао и конак. Око града почео је подизати нови чврсти бедем, али га није завршио. Ту је смјестио топове, покупљене са свих старих херцеговачких тврђава. Али од момента када нестаде Али-паше и кад Столац заједно са тврђавом узе држава, све се код нас обатали...."

[42]) Овај утврђени град звао се, све до првих деценија прошлог вијека, Видошки, по ријеци Видоштици, данас званој Брегава. Помиње се у средњем вијеку као град у земљи херцега Стјепана. Послије експлозије барута 1840. године поправио га је Али-паша Ризванбеговић. У Граду је била и једна џамија, више чатрња, кула за муницију и неколико стамбених зграда (Х. Крешевљаковић - Х. Капиџић: op. cit., стр. 14—15).

[43]) Али-паша је на Буни саградио сараје, који су му служили за љетовање (Х. Ћурић, „Али-паша Ризванбеговић-Сточевић, херцеговачки везир". Годишњица Николе Чупића. Београд, књ. XLVI 1937, стр. 264).

Нарочито употребљавам овај српски, управо херцеговачки и босански, израз: „обатали се", „батал". Ова се ријеч много употребљава у Босни и Херцеговини. Она је овдје у истој мјери карактеристична као и глагол „лазить", о коме сам већ говорио. Ријеч „батал" арапског је поријекла и Срби су је узели од Турака. Турци је ријетко употребљавају. Босанцима и Херцеговцима она је у толикој мјери прирасла, према укусу и мјесним приликама, да без ње не могу. О чему год тамо упиташ: о кући, кули, хану, цркви, мосту, тврђави, калдрми, о свему добијаш један те исти одговор. „Кућа је била добра, али је сада батал." „Постојала је кула, али се обаталила." „Чувена би то била

крчма да се није обаталила." „Била је ту црква, али су је Турци обаталили." „Калдрмом или преко моста не може се прећи јер је сада ,батал'." Једном ријечју, о каквој год човјечјој рукотворини тражиш обавјештења у Босни и Херцеговини — нарочито ако она припада Турцима, тј. држави или приватним лицима Муслиманима — добијаш за све само један одговор: батал и батал. Тамошњи свијет је до те мјере навикао на овај жалосни израз да га примјењује за све. Иако ријеч „батал" изражава појам разарања неког грађевинског објекта, ипак ће вам Босанци и Херцеговци свакога часа казати да им се одијело или седло обаталило, да имају часовник који је сада батал и сл. „Код нас има рукописа, али су сви обатаљени." Толико сам пута чуо ову изјаву по босанским и херцеговачким манастирима!

Столац

Хришћански типови из Херцеговине

Ова карактеристична ријеч ме удаљи од столачке тврђаве, мада јој она потпуно одговара. О овој тврђави нећу детаљно говорити пошто ће у овој књизи читалац наћи много података о том гнијезду Ризванбеговића, и то у биографији мостарског везира Али-паше, најзначајнијег представника словенског муслиманског племства у овом вијеку[44]). Сада се то племство изродило. Изродила се и моћна породица Сточевића, па ипак у Хадза-бегу Ризванбеговићу нађосмо интересантан тип плаховитог херцеговачког аристократе. Већ сам га раније поменуо. Када смо се приближили Стоцу, изађе нам у сусрет лијепо развијен, висок човјек у турској униформи. „Ево Хамза-бега", рекоше ми. Хамза-бег се клатио на коњу. Поздравио нас је грубо промуклим гласом. „Човјек је лијен послије подне", рече послије првих измјена учтивости. Брзо смо схватили смисао тих његових ријечи. Јашући на коњу, успентрасмо се на рђаво калдрмисану стрмину, која је водила до врата столачке тврђаве. Стењући и јечећи, дозволивши себи оно што је противно европској, али не и турској учтивости, Хамза-бег нас поведе стрмим дрвеним степеништем у чувени Али-пашин конак. Љубазност којом нас је позвао да сједнемо била је, вјероватно, појачана стањем у коме се налазио послије ручка. Пошто нас је смјестио, неучтиво скиде мундир и остаде само у јелеку. Потом сједе с нама на балкон, запали лулу и предаде се осјећању које је у свих нас побудила изванредна слика. Хамза-бег је на ову слику већ навикао, а ми смо у њој уживали. Донесоше му некакво писмо писано, вјероватно, на турском језику. Он га поче разгледати пажљиво, по слоговима, затим узе хартију, извуче иза паса мастионицу и калем[45]), метну хартију на кољено, написа с муком нешто као одговор, скиде с руке прстен, умочи га у мастило и тако потписа писмо и отпреми поруку.

[44]) Гиљфердинг мисли на мемоарски спис Јанићија Памучине објављен у XIII књизи „Записа".

[45] Тзв. дивит (арап.) — перница са мастионицом, која се задијевала за пас или бенсилах (А. Шкаљић: op. cit., стр. 220).

Послије овога заметну се између њега и мојих пратилаца разговор о турском језику. О тој теми показао је племенити Хамза-бег потпуно незнање. „Замршен језик", рече закључујући разговор, „а није ни једноставан. У њему су сложена три језика: турски, арапски и фурски (тј. перзијски), и човјек мора учити сва три ова језика." Хамза-бегова личност нам се свидјела. У њему је било нешто симпатично, искрено. Једино је у разговору с нама, иностранцима, ђаурима и Московима, избјегавао нека деликатна питања и нерадо се упуштао у разговор. Тако је најопрезније заобишао питање о Али-паши, своме великом стрицу, мада смо вјеровали да ће то бити његова омиљена тема. Касније смо дознали зашто се устручавао да дадне свој суд о Али-паши; Али-паша је, наиме, убио свога брата, рођеног оца Хамза-беговог[46]). Но, без обзира на то, Хамза-бег је био присиљен, par principe, да његује успомену на Али-пашу као на човјека који је био главни борац за независност домаће аристократије, а против настојања цариградске владе за централизацијом. Особито је Хамза-бег био интересантан и симпатичан када је говорио о своме „очинском" односу према народу над којим је управљао; према „власима", исто онако као и према Турцима. Нарочито је био занимљив када се пред нама хвалио својом снагом. Похвално се изражавајући о храбрости московских јунака, чије се јунаштво слави и у Турској, вјешто је дао израза своме чуђењу због чињенице да ти „Москови" које пред собом види, упоређени са правим јунацима, изгледају тако слабашки.

[46] Према Н. Буцоњићу (op. cit., стр. 149—150), Хамза-бегоа отац Хаџи-Халил-ага умро је у Цариграду, на повратку с Ћабе.

Но тек увече наше је интересовање за њега достигло врхунац. Када се смркло, дошао ми је он загонетна израза и запитао ме да ли се можемо нас двојица искрено разговарати. Зачуђен, не схватајући што би могао значити овакав повјерљив тон, замолих га да ми каже шта му је на души, обећавши да нећу пред пријатељем скривати својих мисли. „Заиста, видимо да си добар човјек", продужи Хамза-бег, „малоприје смо се упознали и већ смо пријатељи. Па, ето, у име тог пријатељства искрено те питам да ли ће ти бити мрско ако сједнем с вама за сто да заједно вечерамо." Наш одговор био је истовремено и искрени позив. Охрабрен таквим обртом ствари, Хамза-бег нас уведе у собу спремљену на уобичајен, читаоцу већ познат начин. То бијаше велика просторија, слабо освијетљена лојаном свијећом углављеном у високи свијећњак. Затим сједе у тамни угао, заклоњен сприједа истуреним камином (оџаком). Дадоше му двије чаше, које он испи надушак: прво ракију, а затим воду. При томе је нешто промрмљао као оправдање, али ми нисмо могли схватити због чега се наш домаћин правда. Ово се понављало неколико пута. Ми, уморни и гладни, а Хамза-бег, заузет важним послом испијања ракије, ћутасмо.

Напокон поставише жељно очекивану софру, донесоше воду за прање руку, а затим послужавнике са јелом. Хамза-бег се развесели и постаде љубазнији. Он се шалио претјерано се хвалећи снагом, младалаштвом, апетитом. Нудио је јело и пиће, тапкао нас по рамену да би се, пошто се најео, нагло смирио и, оправши руке, мрзовољно сјео у свој угао до камина (оџака). Доласком старог Муслимана с тамбуром отпочео је концерт. Тамбура (нешто попут наше балалајке) обљубљен је инструменат босанскохерцеговачких Муслимана. Столачки умјетник удараше необично ревносно трешчицом по четири њене пискаве металне жице. То је производило једнолик и, истину да кажем, за наш слух нехармоничан звук. Али је Хамза-бег слушао с уживањем. На моменте би се заносио каквом осјећајном љубавном пјесмом, понекад би се и смијао узвикујући: Аферим! Аферим! — када би се у пјесми казивало нешто смијешно. Запитали смо Хамза-бега да ли често слуша пјесме. „Сваку вече — то ми је разонода." „А да ли када играју пред вама?" „Дешава се и то." „Какве се пјесме пјевају код вас?" „Највише љубавне." „Пјевају ли о Краљевићу Марку?" „Пјевају, али врло ријетко." Муслимани не воле овога јунака, који се храбро борио са њиховим прецима. Они чак забрањују хришћанима да га славе у пјесми. Дешавало се да су хришћани добијали и батине када

би их Муслимани затекли да пјевају пјесме о Марку. Али батине нису успјеле истиснути Марка из сјећања. Напротив, батине су га задржале у сјећању хришћана. И Муслимани имају своје хероје. Али су они далеко испод хришћанских по популарности и поштовању које им се указује. Муслимани пјевају већином лирске пјесме, а хришћани јуначке.

Пошто нам је Хамза-бегов концерт дотужио, отишли смо брзо на починак. О нашем доброћудном домаћину и љубитељу пјесме добили смо тада од људи не баш тако повољне извјештаје. Већ смо у току дана били изненађени што нисмо видјели ниједног хришћанина, изузев званичних лица: православног и католичког коџабаше[47]) (коџабаша је представник хришћанског или јеврејског становништва и засједа у градском савјету — меџлису). Још више смо се изненадили што је, када смо изашли да се, уз почасну пратњу, прошетамо по граду, католички коџабаша стално ишао поред нас у улози тумача и водича, док је представник православиог становништва за то вријеме био позади, са слугама, мада сам настојао да га позовем напријед. Тако дознадосмо да Хамза-бег у великој мјери запоставља хришћане, нарочито православне. Он им је грдњом и пријетњом забранио да излазе „Московима" пред очи. Неколико дана раније бацио је у тамницу око 40 православаца окрививши их као саучеснике са неким Црногорцима у акцији у којој су, тобоже, опљачкали нечију кућу под Стоцем. Црногорци нису уопште ни могли тамо доћи, а кућу су, како се показало, фактички опљачкали столачки Муслимани. И многе такве ствари причали су нам о Хамза-бегу.

[47]) Коџабаша, коџобаша (тур.) — првак, старјешина, сеоски кнез (А. Шкаљић-op. cit., стр. 441).

Заиста је чудно и тешко објаснити шта значи отвореност карактера и истинољубивост! Хришћани воле Хамза-бега и сматрају га једним од најбољих турских старјешина у Херцеговини. Када је плануо устанак у југоисточним областима и паше почеле давати хришћанима обећања и приједлоге у циљу гушења устанка и смиривања, хришћани су на све ове акције непрестано говорили: „Не вјерујемо никоме, ни пашама ни другим представницима с ваше стране. Нека дође Хамза-бег да испита наше жалбе. Нека нам он предложи услове за измирење, њему ћемо повјеровати."[48]) По цијелој Херцеговини су и Муслимани и хришћани: говорили да је само Хамза-бег у стању да умири побуњену рају пријатељским споразумом.

[48]) У писму што га је Лука Вукаловић 29. XII 1857. год. упутио Хамза-бегу Ризванбеговићу стоји: „А ти оди, ако ћеш амо к нама да уредимо за свашто, јербо си ербаб (тј. способан) вазда био да смириш ђе је немирно; а ова сва околина тебе жели да дођеш међу нама, који мореш све умирит." Писмо се чувало у Архиву мостарске општине. (В. Ћоровић: „Лука Вукаловић....", стр. 39.)

III

МОСТАР

Иза Стоца је пејзаж у мањој мјери монотон и тужан. У почетку смо путовали долином ријеке Брегаве, а затим смо се попели на брда обрасла густом храстовом шумом. Пред нама се назиру врхови Вележа покривени снијегом који не копни. Пошто смо тако ишли три сата, почесмо се спуштати у пространу долину. Ова дивна долина, по имену Ходбина, сва је под виноградима, под пољима засађеним кукурузом и са мноштвом трешања и ораха, чија стабла расту поред пута, по међама. Код неког сељака купише нам јефтино неколико ока врло укусних крупних и зрелих бијелих трешања. Овим пољем смо ишли све до Буне, љетниковца Али-паше Ризванбеговића, удаљеног два сата од Мостара. Ту нас дочекаше и поздравише, а потом нас уведоше у ненастањен сарај, у коме се некада забављао херцеговачки деспот. Кроз просторије, у којима су донедавно лебдјеле грузинске хурије[1]), како их је Али-паша замишљао, дувао је вјетар. Прозори већим дијелом разбијени, а ограда, на коју су се натицале одрубљене главе оних хришћана који наљутише пашу, била је развањена, „обаталила се", као и свака друга херцеговачка дрвена ограда. Водоводне цијеви, које Али-паша

спроведе од цистерне усред врта, не пуштаху више замршене водоскоке. И врт је одавао слику запуштености као и дворац. Немојте мислити да ја, употребљавајући ријеч дворац, говорим о некој величанственој грађевини, попут наших двораца. Ову ријеч схватам у локалном, херцеговачком смислу. Али-пашин дворац, ван града, веома је сличан неком од наших љетниковаца, само је без намјештаја и без врата међу собама. Испод њега тече Буна са живописним обалама обраслим густим дрвећем. Изнад саме воде, како то Турци необично воле, подигнут је на дирецима хладњак[2]), чији су бијело окречени зидови врло чудно декорисани сликама зелених водоскока у облику палме и дрвећа плаве боје. Овдје се често одмарао силни Али-паша слушајући жубор воде и гледајући раскошне фреске по зидовима или су му поглед мамили удаљени планински масиви. Ово мјесто, Буну, Али-паша је необично волио. Ту је подигао и џамију са дивним кубетом и минаретом, затим хан и муслиманску основну вјерску школу[3]).

[1]) Тј, ђурђијанске љепотице. Хурија (арап.) — љепотица (А. Шкаљић: op. cit:., стр. 336).

[2]) Према X. Ћурићу (op. cit., стр. 264) хладњак (лонџа) налазио се у близини сараја уза саму ријеку. По Гиљфердингу, изгледа да је хладњак био саставни дио сараја, подигнут на дирецима изнад саме Буне.

[3]) Тј. мектеб или мејтеф (арап.) (А. Шкаљић: op. cit., стр. 455).

Од Буне до Мостара пружило се равно поље, по коме су јахаћи и теглећи коњи утрли безбројне стазе. Лијево од пута тече брза Неретва, у коју се, недалеко од Али-пашиних сараја, улијева Буна. Ако се окренете назад, запазићете кланац кроз који продире Неретва прихвативши Буну и њиме тече пуна четири сата на југ, завијајући мало на запад. Баците ли поглед лијево, преко Неретве, видјећете голо брдо Хум, а са десне стране исто такво брдо Столац, као огранак великог планинског масива Вележа. На неким мјестима на падинама Стоца посађени су виногради. На два сата хода од Буне, на мјесту гдје су се ова два брда тако приближила једно другоме да је за Неретвине обале остао врло ограничен раван простор, подигнут је град Мостар, који истиче још издалека своја бијела минарета радозналом путнику. Изгледа да је овдје постојала насеобина још у римско доба, можда чак и војни логор[4]). Чврст и висок камени мост, смјело пребачен једним сводом преко широке ријеке са стрмим обалама, носи печат римске архитектуре[5]).

[4]) Град Мостар нема дуге традиције. Његов најранији и још неодређен помен потиче тек из средине XV вијека, а сам град је, углавном, творевина Турака (В. Ћоровић. „Мостар...", стр. 5).

[5]) Стари мост је дјело турског грађевинарства XVI вијека (1557—1566. год.). Натпис уклесан у камену испод моста гласи: „Џисри бина сене 974. . . ", што у преводу зиачи: „Градња моста 1566." Саграђен је сопственим средствима султана Сулејмана Величанственог, а на писмену молбу самих Мостараца (И. Здравковић. „Оправка кула код Старог моста у Мостару". Наше старине, Сарајево, I/1953, стр. 141). Градитељ моста не може се са сигурношћу утврдити. Према Хаџи Калфи (Катибу Челебији), султан Сулејман је послао грађевинара Синана, али је он изјавио да се мост на свод не може начинити. Касније је мост изградио један мостарски столар (С. Новаковић. „Хаџи Калфа или Ћатиб Челебија, турски географ XVII в. о Балканском полуострву". Споменик САН. Београд, књ. XVIII/1892, стр. 91). Познати турски путописац Евлија Челебија тврди да је мост саградио стари неимар (коџа-мимар) Синан, син Абдулменнан-агин (Е. Челебија. „Путопис...", стр. 243). Модерни турски историчар Ахмед Рефик у монографији о Мимару Синану наводи докуменат из 1568. г., по коме је мост градио Синанов ученик Хајруддин (А. Наметак. „Мостарски стари мост". Сарајево, 1933, стр. 10). О мосту постоји и велика традиција. Народна пјесма, говорећи о зидању овог моста, помиње Рада Неимара, и Стоју и Стојана и друге легенде (Ј. Најдхардт — Џ. Челић. „Стари мост у Мостару". Наше старине, Сарајево, I/1953, стр. 135). Први обзиљнији коментар мишљења о римском поријеклу Старог моста дао је др Ото Блау, који констатује да на мосту нема ништа што би подсјећало на Римљане, њихов стил и укус (О. Blau. „Reisen in Bosnien und Herzegowina". Berlin, 1877, 5. 36). О Старом мосту В. Ћоровић каже: „Сав од камена эидани лук, изведен као слободан геометријски замах, хвата у промјеру 27,34 метра изнад модро-зелене Неретве и као саливен, ничим не подупрт, веже две обале. Висина од врха лука до

нормалног стања воде износи 18—20 м а ширина му је 4,55 м. Мост је импозантна грађевина која даје утисак о великој сигурности неимаровој и који уједно лепо претставља Турску у доба њене снаге и полета" („Мостар...", стр. 13).

Њега на обје стране заштићују старинске куле[6]), под којима су начињене капије и смјештена стражара. Мостарци су необично поносни на свој мост и увјерени да таквог објекта нема на цијелом свијету. Они тврде да и само име града није ништа друго него скраћено „Мост — Стар". Мени се, пак, чини да овакво састављање није у духу словенског језика. Претпостављам да се код Старог моста отворило насеље, чији су се житељи почели називати Мостари[7]), као на примјер „Блатари" од „Блато", „Дрвари" од „Дрво", и то се насеље послије развило у град.

[6]) На натпису уклесаном у камену испод моста стоји да је кула саграђена 1676. г. Према неким историчарима, те године саграђена је лијева кула, док је десна морала настати још касније. Ово руши непровјерену тезу да су куле подигнуте и из статичких разлога. И начин обраде камена упућује на разне временске периоде постанка. Док је мост од помно клесаног камена, као и већина објеката шеснаестог вијека, куле су од ломљењака или полуобрађена вапненца. Лијева кула, која се касније назвала Херцегуша, служила је до окупације 1878. као барутхана. Има шест стажа и преко три метра дебеле зидове. У основи је половица круга. Десна кула, звана Халебиновка, служила је доњим дијелом као тамница, а у горњим катовима као стражара (J. Најдхардт—Џ. Челић: op. cit:., стр. 135). Ова десна кула имала је и назив Ћеловина, па би могло бити да ју је саградио Сари Мустафа-паша, Мостарац, кога зову и Ћелић. Како је ова кула била и тамница, то се назив „ћеловина" послије окупације пренио и на затвор Окружног суда у Мостару (А. Наметак: op. cit., стр. 19).

[7]) В. Ћоровић тврди да је Гиљфердинг прилично тачно прокоментарисао постанак и значење имена Мостар („Мостар....", стр. 9—10). Х. Шабановић, ослањајући се на Крешевљаковића, сматра да се град назвао по „мостарима", чуварима моста који су стајали у двије куле с обе стране моста (Е. Челебија: op. cit., II, стр. 242). По К. Јиречеку, првобитно име града било је Мостари од ријечи чувари моста (К. Јиречек. „Историја Срба". I. Београд, 1952, стр. 397).

Мостар као град постаје значајан тек од турске владавине[8]), од онога момента када је опустио Благај, стара пријестоница херцеговачких владалаца, два сата источно од Мостара. Као што сам већ рекао, Мостар је смјештен у уску и тијесну долину између Хума и Стоца. Попут широког Мостарског поља[9]), јужно од града, и на сјеверу се брда размичу чинећи равницу којом се протеже Бијело поље, дуго три сата хода. Ово Бијело поље затвара ванредно лијеп полукруг, који чине брда Цим и Орлац (продужење Хума) и Ливаћ (продужење Стоца) ослањајући се на попречни високи гребен Порим.

[8]) Мостар има много повољнији положај од Благаја. Изнад њега, на западу и на истоку, дижу се брда која су давала могућност за добар преглед ситуације и за лаку одбрану јер доминирају над читавом долином (В. Ћоровић. „Мостар....". сур. 11—12).

[9]) Назива се и Бишће-поље (Л. Грђић - Бјелокосић. „Мостар некад и сад". Београд, 1901, стр. 4).

Град је прилично велик, али ни у њему, као ни у свим турским насељима, број становништва не одговара простору. Рачуна се да има око 1500 муслиманских кућа, 300 католичких* и 500 православиих. По околним селима, која улазе у састав мостарске Црквене општине, има 266 православних кућа. Међу овим кућама има много сићушних грађевина, са два прозора, окружених вртовима и необрађеним земљиштем. Католици живе у посебном кварту на десној обали Неретве[10]). Недавно су они сазидали на живописном узвишењу бискупски двор са капелом и школом[11]). Ове зграде су прилично далеко, готово иза града. Друга католичка капела смјештена је у кући аустријског конзула, на лијевој обали ријеке, у кварту који се зове Бјелушине, на падинама Стоца.

* Не знам поуздано колико католика живи у Мостару. У мостарском католичком жупном уреду сматрају да је 1851. године било 2504 католика. Међутим, већина католика живи по селима на западној обали Неретве.

[10]) Мостарске махале на десној обали Неретве су: Потхум, Захум, Церница и Ричина (Л. Грђић - Бјелокосић: op. cit., стр. 6).

[11]) Бискупска резиденција подигнута је 1847. г. у Вукодолу и уз њу једна капела. Школу за дјечаке основали су фрањевци и она се од 1852 до 1870. г. налазила уз бискупску резиденццу у Вукодолу (Х. Хасандедић. „Културно-историјски споменици у Мостару из турског доба". Прилози за оријенталну филолоипју, Сарајево, X—XI/1960—1961, стр. 160 и 163).

Овај кварт насељен је претежно православним живљем. Православна црква, подигнута 1835. године[12]), стоји усамљена на стрмој узвишици близу овога кварта. Уз њену ограду смјештен је и митрополитов дом, мала и неугледна грађевина, затим још једна кућица за свештенике и монахе који опслужују у цркви и, на крају, школа, нова лијепа грађевина, завршена прије двије године[13]), која се, с обзиром на Мостар, може назвати велељепном. Црквена грађевина носи знаке страха у коме су живјели хришћани када су је зидали. Њен кров се једва види иза ограде и ничим се не разликује од крова обичне куће. Да би се унутрашњи дио храма мало подигао, хришћани су морали да укопају грађевину у земљу[14]) тако да у њу води стубиште са двадесетак степеница. Прозори су необично мали. Врло је биједна. Икона готово и нема[15]). Толико је тијесна да, о великим праэницима, а нарочито кад у Мостар дођу људи из оближњих села (ни у једном од тих села нема ни цркве ни свештеника), врло мали број вјерника може ући у њу.

[12]) Тзв. Стара црква, која је подигнута у махали Бранковцу, у махалици Суводолини (тј. Суходолини) (Л. Грђић - Бјелокосић: op. cit:., стр.8—9). Након ликвидације Хусеин-капетана Градашчевића затражили су мостарски Срби, који су учествовали на султановој страни, дозволу да подигну цркву. На то је султан 1833. г. издао ондашњем владици Јосифу фермам за градњу цркве, која је подигнута 1835 (Х. Хасандедић: op. cit. стр. 160). О овоме детаљније код В. Ћоровића („Мостар...", стр. 47—52).

[13]) Нова Српска школа, грађена 1855—1856. г., подигнута је на Суходолини испод Старе цркве, а спадала је међу најлепше грађевине ондашњег Мостара. Данас служи за приватне станове (Х. Хасандедић: op. cit., стр. 163).

[14]) Црква је готово половином ушла у земљу (В. Ћоровић. „Мостар...", стр. 49).

[15])Према В. Ћоровићу („Мостар....," стр. 49), са нарочитим поштовањем чувала се ту икона српског кнеза Лазара, коју је наручио Јосиф Јовановић Шакабент 1773. г. за манастир Врдник, а која је, не зна се којим случајем, доспјела у Мостар.

Задесио сам се у Мостару на Ускрс. Широка порта око цркве била је пуна народа. До њега богослужење није ни допирало. Нарочито ми је било жао жена. Сиромашне сељанке и већи дио грађанки стајале су мало даље, уза саму ограду. По српским црквама жене на богослужењу стоје одвојено од мушкараца, на „хору"[16]), скривене од мушких погледа дрвеним решеткама. Како је мостарска црква мала и тијесна, на хору има врло мало простора. Тако је већина парохијана и готово све парохијанке на овај највеличанственији празник могла да прати богослужење само у току литије на јутрењи. Срби — обични људи — искреном молитвом надокнађују немогућност слушања ријечи божије. Ову молитву они непрестано изговарају у себи, често и полугласно, приликом стајања у цркви или око ње. Богослужење прате веома достојанствено и побожно. Крсте се сваки пут кад чују име „оца и сина и светога духа", а и при свечанијим тренуцима богослужења. За вријеме произношења јектенија[17]) не крсте се. За вријеме молитава које се читају поводом неког нарочитог догађаја, на благодарењима, одговарају, на сваку свештеникову молбу, отегнутим „амин" и овај одзив, истргнут из груди цијелог скупа, има у себи нешто величанствено. Карактеристично је да се

православни Србин, ма у каквој год дивљини и пустоши одрастао, сматра живим чланом цркве, прати богослужење и разумије га. Ова врло утјешна појава необично је значајна, особито кад имамо у виду положај у коме се православна црква и њена паства налазе под турском и грчком влашћу.

[16]) Тј. у унутрашњем пронаосу, припрати или притвору, и тај се дио храма обично зове женска црква (Л. Мирковић: op. cit., стр. 110).

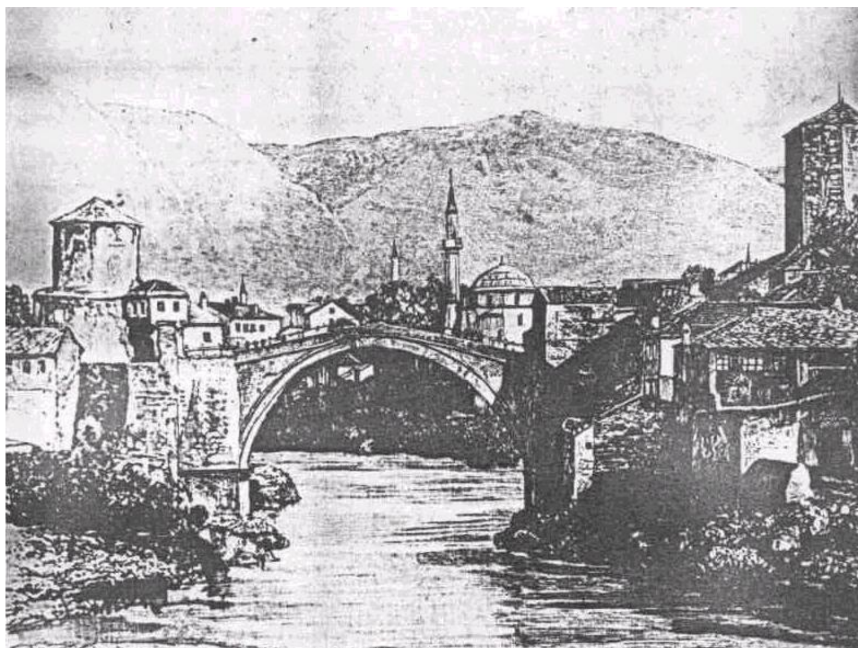

Стари мост у Мостару

Кад говорим о мостарској цркви, не могу а да не поменем и њено агилно свештенство, а и школу, која је уз цркву основана. Мостарска црква нема мирског свештеника и њу опслужују четири монаха*. Један од њих, архимандрит Јанићије Памучина, учинио је велике услуге православном живљу у Херцеговини. Родом из требињског краја, није се могао редовно школовати, него се образовао сам. Као самоук, савладао је грчки језик и стекао, за ову средину, велику ерудицију. Показује нарочиту склоност ка етимологији и филолошким објашњењима српских и уопште словенских ријечи. Проникнувши у суштину српске ријечи, а добар познавалац свога народа, он у толикој мјери влада српским језиком да се у тој области са њим може упоредити само чувени Вук Стефановић Караџић. На жалост, његови радови, објављени у „Српско-далматинском магазину"[18]), нису добили шири публицитет јер је овај часопис мало распрострањен. Један од његових радова, веома важан за изучавањеХерцеговине**, Аустрија је много нападала и јако прогонила. Наш „Зборник" обогатиће се необјављеним „Животописом Али-паше Сточевића" што га је за нас написао архимандрит Јанићије. Уважени монах бави се литерарним радом само у слободно вријеме. Цио свој живот посветио је служби цркви и народним потребама. Њему се стално обраћају за савјет. Цијела га Херцеговина зна и поштује називајући га „народским човјеком". Његов утицај у земљи велики је и позитиван. И Турци га необично цијене тако да га, приликом обиласка херцеговачких села, салијећу балије (Муслимани земљорадници) не би ли што дознали о Мухамедовом закону и џенету (рају) увјерени да ће им он све то много боље и јасније казати но ма који хоџа***.

[17]) Молитва коју рецитује ђакон (Л. Мирковић: op. cit., стр. 206).

* Два мирска свештеника, која су је опслуживала, недавно су остали удовци и замонашили се.

[18]) Алманах је излазио, са прекидима, од 1836. па до 1873. године у Карловцу и у Задру. Покренуо га је Божидар (Теодор) Петрановић првобитно под насловом „Љубитељ просвјештенија", а затим као

„Магазин српско-далматински", „Магазин далматински" и „Српско-далматински магазин". Писан етимолошюш правописом и старом црквеном ћирилицом, био је популаран међу православцима и имао доста утицаја на читаоце у Босни и Херцеговини. Уређивали су га Ђорђе Николајевић и Герасим Петрановић, у њему сарађују и други, међу њима и Франо Јукић (Р. Петровић. „Национално питање у Далмацији у XIX стољећу...", Сарајево, 1968, стр. 113, 123).

** „Три вјерозакоња у Херцеговини" у „Магазину" од 1851. године.

*** Муслимански вјероучитељ.

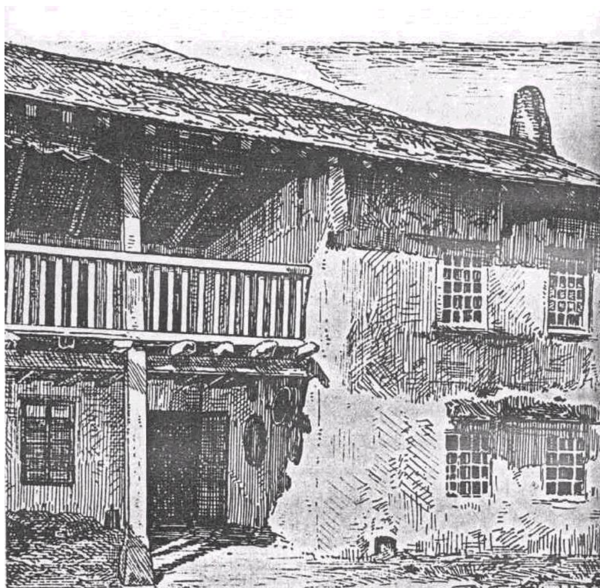

Кућа у Мостару

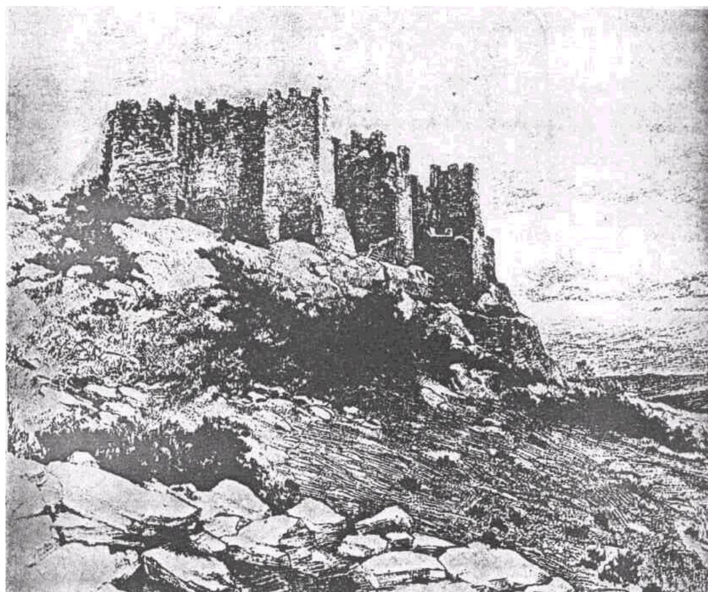

Стари град Благај

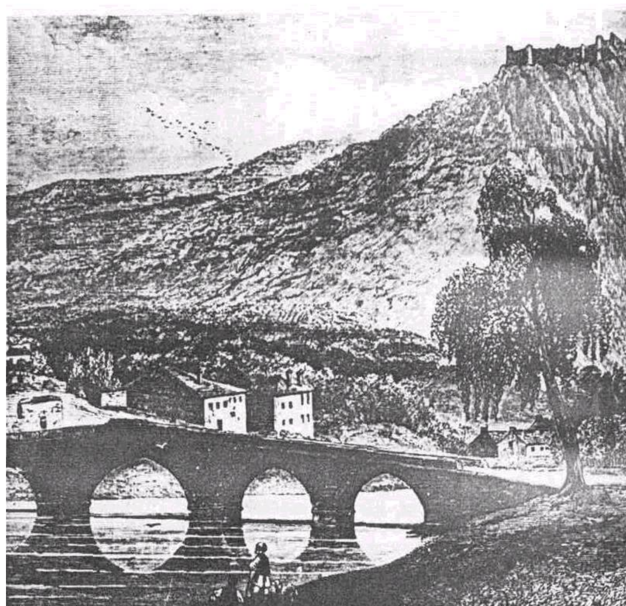

Село Буна са старим мостом

Други свештеник мостарске цркве, јеромонах Прокопије Чокорило, такође се одликује необично широким и стварним познавањем земље и народа, љубављу за своју паству и изоштреношћу природне интелигенције. Свјежина и искрена сигурност избијају из његовог за посљедњих 25 година „Херцеговачког љетописа", написаног на нашу молбу*, и из његових „Прича из херцеговачког живота"[19]), које ће се објавити у нашем зборнику. На жалост, страхујемо од

помисли да би српски оригинали ових радова могли остати необјављени. Приликом мога боравка у Мостару, отац Прокопије изразио је жељу да посјети Русију. Желио је да ступи на слободно хришћанско тло и поклони се светињи руских манастира и од добрих људи измоли милостињу за сиромашне херцеговачке цркве и манастире. На наше велико задовољство, дознадосмо тек сада да му се жеља, на концу, испунила.

* Штампан у преводу у другој књизи часописа „Русская бесhда" за 1858. годину.

[19]) Види биљешку под бројем 17 на 23. стр.

Православна школа у Мостару основана је 1854. године[20]) благодарећи добровољним прилозима купљеним у цркви дуг низ година. И раније је тамо постојала некаква школа, врло биједна, смјештена у црквеној порти у грађевини која данас служи као појата за сијено[21]). Водили су је људи који ни сами нису имали никаквог образовања. Данашња школа има четири одјељења и њу посјећује око 200 екстерних ученика[22]). Једанпут годишње одржава се у њеним просторијама збор цијеле Црквене општине да би се сакупио потребан новац за издржавање установе. Сваки појединац одређује пред збором суму коју намјерава дати за школовање своје дјеце, а општина оцјењује да ли је висина прилога сразмјерна његовом иметку. Ако се утврди да дотични шкртари, тражи се још. Ко нема дјеце у школи, прилаже колико хоће, и општина му не може приговарати. Од потпуно сиромашног човјека не узима се ништа, па макар он имао већи број дјеце у школи. Од новца скупљеног овдје, као и од онога који се полаже на тас у цркви за потребе школе плаћају се учитељи и покривају други расхода.

[20]) Школска зграда грађена је од маја 1855. до априла 1866. године а настава је почела 25. јуна исте године (В. Ћоровић. „Мостар....", стр. 63). Није се могло утврдити зашто је Гиљфердинг узео 1854. као годину оснивања школе.

[21]) Према Л. Грђићу - Бјелокосићу (op. cit., стр. 10), прије него што је начињена нова школска зграда, учило се у једној собетини у кући Појатиној, више данашње (тј. нове) школе. В. Ћоровић тврди да је стара школа имала свега двије собе још 1850. год. („Мостар.....", стр. 60).

[22]) Школа је почела рад са око 150 дјеце, која су била подијељена у три „школе" (В. Ћоровић. „Мостар....", стр. 63).

У школи се предаје: читање, писање, основни појмови аритметике, катихизис, црквено пјевање, основи граматике и кратка историја српског народа. Ово је, колико ми је познато, једна од најбољих православних школа у Босни и Херцеговини. Тројица учитеља (има их свега четворица), госп. Србић и, недавно позвани у Мостар, јеромонаси манастира Дужи о.о. Нићифор Дучић и Серафим Перович — а о њима сам већ говорио — образовали су се у београдској богословији[23]). Они високо цијене свој позив свјесни његовог значаја и узвишености и међу ученицима су обљубљени. Сада Мостарци намјеравају да прошире школу и оснују више разреде за оне ученике који се припремају за духовна звања. То би била прва православна богословија у западној Турској[24]).

[23]) Непуну годину прије Гиљфердинговог доласка у Мостар наставу су одржавали: Мостарац Јован Шушић, предавао „приватне науке", Поповац Петар Србић, богослов — учитељ, остале предмете, а Михаило Ћуковић или Ђурковић, из Војводине, био је учитељ „од више језика" (В. Ћоровић. „Мостар....", стр. 63).

[24]) До оснивања ове богословије дошло је у моменту када је сарајевска општина позвала Нићифора Дучића и Серафима Перовића за учитеље. На путу за Сарајево они су свратили у Мостар, али им је владика забранио напуштање епархије и одлазак у Сарајево. Посао око оснивања ове духовне школе повјерен је овој двојици док су као учитељи радили на мостарској школи. У том својству их је у Мостару и затекао Гиљфердинг. Богословија, отворена 15. октобра 1858. г., није остала у Мостару

него је пресељена у манастир Житомишљић и није била дуга вијека (В. Ћоровић. „Мостар....", стр. 63—64).

Читалац види да у главном граду Херцеговине нема устезања међу православним становништвом када је у питању умни развитак и тежња за просвјећивањем. У овом погледу Мостар далеко одскаче од свих других српских мјеста у Турској иако је његова православна општина далеко мања од оне у Сарајеву, па чак и од општина у другоразредним градовима Бањој Луци и Ливну. И у Мостару има неколико православаца трговаца које сматрају богаташима, али по нашим схватањима трговачког богатства њих бисмо прије сврстали у категорију дућанџија. Врло мали број њих путује по робу у Трст. Већина их купује робу у Сарајеву. Поред турске робе узимају и мануфактуру аустријске израде. Великог робног промета нема. Трговац иде сам у Сарајево или се преко Далмације пребаци до Трста, ту купује, а често узима и на кредит, помало сваковрсне робе, превози је товарима из Босне или с аустријске границе и потом је препродаје на мало. Трговци других херцеговачких градова не снабдијевају се робом у Мостару, него по далматинским лукама или у Сарајеву, према томе гдје им је ближе. У Сарајеву је трговина много развијенија, али се и тамо води на исти начин.

Не постоји домаћа трговина на велико. Ти исти трговци који купују веће залихе робе у Аустрији или Румелији[25]) препродају један њен дио ситним трговцима, а и сами држе трговине за продају на мало. Сва се трговина води на дуг. Мостарски или сарајевски трговци узимају, у далматинским градовима или у Трсту, већи дио робе на кредит. Они, пак, трговци који из мањих градова дођу у Сарајево или у Далмацију узимају робу искључиво на кредит. Неке дубровачке и сарајевске трговинске куће имају своје агенте који сваке године обилазе терен да би сакупили новац за робу дату на кредит у прошлој години. Није ми познато колики се проценат узима од трговаца за кредитирану робу, али је чињеница да новац дат на кредит вуче у Босни и Херцеговини огромне камате (по 3, 4, 5 па и више процената мјесечно). И поред овако високе камате, није се никад чуло о каквом непоштењу или злонамјерности при плаћању.

[25]) Румелија — европски дио Турске. (Мала енциклопедпја Просвета, 2, Београд, 1959, стр. 452).

Интересантно је примијетити да се сва трговина налази готово искључиво у православним рукама. Домаћи Муслимани учествују у њој врло мало. Они потпуно избјегавају вођење трговине с Аустријом и тргују само цариградском робом или домаћим производима (животним намирницама и малобројним примитивним продуктима домаћег занатства). Католици се уопште не баве трговином. Православии босанскохерцеговачки трговци не само да воде трговину у својој ужој домовини него и успостављају везе са трговцима православцима по аустријским лукама. У Дубровнику, Шибенику, Задру и Трсту живе колоније трговаца православаца, већином досељеника из Босне и Херцеговине. У њиховим рукама налази се сва трговина са тим земљама. Босанскохерцеговачки трговац православац неће ни по коју цијену узети робу од католика у овим градовима. Тако, на примјер, у Сплиту постоји једна једина православна кућа, врло богата, и она одржава готово све трговинске везе са Босном. Када би се то јединство и међусобна помоћ испољавали у помагању једновјерне браће сељака и на корист цркве онако како се она међу трговцима манифестује у вођењу трговинских послова, положај православног живља у Босни и Херцеговини био би, без сумње, сасвим друкчији.

У Мостару сам боравио два пута: путујући у Босну и враћајући се из ње. Потребно је казати неколико ријечи о томе како сам у овом мјесту провео пет дана за вријеме путовања које сада описујем. Тада сам био гост херцеговачког намјесника Исхак-паше[26]). Да би ми указао почаст, послао је преда ме, на Буну, свога хазнадара (ађутанта)[27]) с оружаном пратњом и коњем, на коме сам требао ући у Мостар. На овом коњу, лијепих облика, било је парадно турско седло врло високог предњег и задњег облучја и кратких узенгија. На покривачу од плавог сукна[28]), опшивеном по рубу златним гајтаном, блистала је — у угловима — звијезда са полумјесецом. Посадише ме у процијеп, тј. у седло. Поред коња ишао је, по церемонијалу, коњоводац држећи десну руку коњу на бедрима. И

коњ се кретао по церемонијалу, ни кораком, ни касом, ни галопом, него некаквим средњим ходом, као да игра, ходом који Турци сматрају једном од особина паметног коња. Овакво кретање Турци воле вјероватно зато што је оно врло неугодно и непрактично. Јадна животиња подиже ноге врло високо и при томе вас немилосрдно продрмуса, а са мјеста се не помиче. Прођосмо „Хаџинску софу"[29]) (управо сто поштовалаца), велик четвороугаони камен који лежи на улазу у град (овдје Мостарци испраћају хаџије који сваке године масовно одлазе у Меку, а овдје их и дочекују на повратку са њиховог побожног путовања по светим мјестима). Прођосмо и турско гробље, у коме примијетих ванредно лијеп чемпрес и један необичан надгробии споменик, нешто попут маузолеја, што га је подигао Али-паша*.

[26]) У оригиналу: Исаак-паша.

[27]) Хазнадар (арап.-тур.) — чувар ризнице, благајник (А. Шкаљић: op. cit., стр. 323—324).

[28]) Тј, абајлији која се ставља преко седла (А. Шкаљић: op. cit., стр. 65).

[29]) У оригиналу, нетачно, хаджинскую софру. Софом се назива и уздигнути простор пред џамијом уза сам зид на коме се клања ако нема довољно мјеста у џамији (А. Шкаљић: op. cit., стр. 568).

* Ево шта каже отац Прокопије Чокорило у своме „Херцеговачком љетопису" (Русская беседа, II, 1858) о постанку овога споменика. „Када је вођен рат код Азовског мора (тј. за Петра Великог), живио је у Мостару некакав Турчин (Муслиман) по имену Шевија (Чокорилов Шевија је Мустафа Ејубовић, „шех Јујо". Њему је Али-паша подигао турбе у првој половини прошлог вијека. На шест камених ступова с полукружним луковима наставља се почетак камене елиптичне куполе, од које је озидан само један одсјечак, ред клесаних каменова, на којима је маркирана купола од жељезне мреже.... /А. Наметак. „Исламски културни споменици турскога периода у Босни и Херцеговини". Сарајево, 1939, стр. 32./—Примј. прев.). Једном се он бријао код берберина. Таман кад му је пола главе било обријано, изненада скочи на ноге (Турци се брију сједећи на поду, и то је врло комична операција), истрчи на пијацу и, ударајући руком о руку, повика: ‚Алах! Алах! Алах! Ђаури разбише и посјекоше нашу браћу Турке под Азовом!' Када су се Турци вратили из рата, причали су како су се борили под Азовом и сигурно би сви изгинули да се изненада није појавио човјек на бијелом коњу с исуканом сабљом, пола му главе обријано а пола необријано, и растјерао ђауре. ‚Он нас је спасао од непријатеља.' Тако су тада причали мостарски Турци који се вратише с Азова. Када су их у бријачници питали у који је то дан и сат било, констатовало се да се управо онога дана и часа бријао Шевија, који је истрчао са полуобријаном главом на пијацу, а истовремено се показао и под Азовом. Ово казаше мостарски Турци Али-паши. Он упита гдје је Шевија сахрањен. Рекоше му, код Шарићеве џамије, на раскрсници'. Ту му Али паша подиже споменик, који је стајао око 200 дуката" (червонаца; руски златни новац, обично од 5 или 10 рубаља. — Примј. прев.).

Прођосмо и ред дућана и попесмо се на узвишење на коме лежи „мостарски град", окружен повисоким бедемом са пашиним „дворцем" унутра[30]). По нечистим дрвеним степеницама, кроз шпалир дроњаве послуге, проведоше нас кроз прљаво предсобље, подигоше тешку сукнену завјесу, која служи као врата у отменијим турским кућама, и уведоше у гостинску собу, у којој су, у част Европејаца, поставили двије фотеље. Тог момента уђе и домаћин и поздрави се са гостима. Исхак-паша, родом Арабљанин, из Гази Антепа[31]), човјек педесетих година, сиједе поткресане браде, оставио је на нас утисак Турчина, тако рећи, средње епохе. Није носио чалму ни широко одијело сматрајући се европски образованим човјеком. Али се цијела његова образованост огледала у униформисаном кафтану, у сједењу у фотељама и у употреби виљушке и ножа. С овим посљедњим није се још у потпуности сродио: када једе с Европејцима, његово понашање је беспријекорно. Али чим се за столом нађе сам или са блиским пријатељима, не може се лишити задовољства да не метне руку у чинију. Али, да не би пред самим собом испао некултуран човјек, он тада, узевши прстима комад печења или колача, натиче то на виљушку, па га, уз помоћ овог оруђа, символа културе, приноси устима. Првога дана нашег боравка у Мостару Исхак-паша је вјероватно тако ручао и

вечерао јер је учтивост налагала да нас послије дугог и тешког путовања остави „да будемо рахат", тј. да се одморимо. Зато нам је и послао јело у нашу собу. Другога дана бијаше празник.

[30]) Како није имао своје куће у Мостару, Али-паша Ризванбеговић саградио је на Суходолини за се и за своје жене и робиње тзв. „мушке и женске сараје". Да их боље утврди, подигао је нов бедем, двије куле и табију, на којој су били смјештени топови, окренути према јужној страни Мостара..... Сараји с околином заузимали су велики простор на коме су засађени виногради, цвеће и различите јужно воће (Х. Ћурић: op. cit., стр. 263). Л. Грђић - Бјелокосић, описујући мостарску махалу Град, каже: „Махала Град је у сред Мостара. Од сјевера је дијели поток Суводолина (Суходолина!) од махале Бранковац, од истока и југа обзидан је бедем, а од запада Неретва. Овдје су сараји чувеног Али-паше Ризванбеговића." (Op. cit., стр. 7.)

[31]) У оригиналу: из Антипа. Гази-Антеп је главни град турске провинције Гази-Антеп, плодног краја између Сирије и Мале Азије.

Изразили смо жељу да одемо на богослужење и замолили пашу да се то објави у цркви. У Мостару се, као и иначе у тим покрајинама Турске, богослужење обавља у раним јутарњим часовима, готово у свануће. Служио је архимандрит Јанићије[32]), који нас је одушевио дивним гласом и побожним вршењем обреда. Школска дјеца пјевала су у хармоничном и врло пријатном хору, српским напјевом, чистим „olain-chant"[33]), без нота, које се разликује како од нашег тако и од грчког црквеног појања. Црквено појање, које ђаци уче у свим српским школама, врло је корисно. Дјеца га уче марљиво. Уз најсиромашнију цркву, само ако уз њу има и школа, ствара се, без издатака за појца, добар хор, који осјетно увеличава богослужење у цркви, за разлику од богослужења у црквама при којима нема школа и у којима некакви старци пјевају кроз нос у дисхармонији, преносећи појање грчког владике или ђакона. Вјежбајући појање, дјечаци се упознају и са богослужењем развијајући љубав према њему. Тамо гдје је то обучавање трајало годинама врло често ћете чути одраслог Србина гдје, уз свој рад, ванредним гласом пјева светитељски тропар[34]) или неку другу црквену пјесму. За вријеме богослужења ти људи пјевају у хору и, мало-помало, па ће сви вјерници узети учешћа у богослужењу.

[32]) Памучина Јанићије.
[33]) „Plain-chant" — црквено пјевање.
[34]) Кратка црквена пјесма, од неколико редова (Л. Мирковић: op. cit., стр. 228).

Послије службе повели су нас у гостинску собу у школи и ту смо се упознали с оцем архимандритом, са свештеницима и старјешинама православне општине. Нама су понудили столице, а они су у збијеном кругу посједали око нас на под. Архимандрит Јанићије поздравио нас је говором. Изразио је радост православне мостарске општине што у својој средини види Русе. Затим је говорио о срећи и успјесима православног народа у Херцеговини од оног момента од када су престала угњетавања и насиља и од када се султанова „раја" наслађује даровима „слободе" декларисаним у хатихумајуну[35]). Несретни народ! Он мора да хвали своје управљаче за обећања која се не испуњавају и да се захваљује за доброчинства која није осјетио на дјелу. Ако неко покуша друкчије јасно говорити, проглашавају га бунтовником и бацају у тамницу.

[35]) Хатихумајун (арап.-тур.) — свечана повеља (ферман) султанова. Овдје Гиљфердинг мисли на хатихумајун султана Абдул Меџида од 18. II 1856. г., којим се гарантују вјерске слободе хришћана у Турској царевини (А. Шкаљић: op. cit., стр. 320).

Када смо се вратили из цркве, морали смо учинити прву званичну посјету паши. Исхак-паша, као учтив домаћин Турчин, сматрао се обавезним да покуша (можда и неискрено) да нас у томе спријечи поручујући да ће он први доћи нама. Можда се ту радило не само о учтивости него и о покушају моралне дисквалификације: нећемо ли ми прихватити његов приједлог и неће ли се тиме

„ђаури" осрамотити дозвољавајући да се наруши утврђени церемонијални поредак. Али се ми нисмо дали. Почели смо се с пашом формално цјенкати. Његов ађутант је непрестано трчао из наше собе у његову и обратно. По себи се разумије да је паша попустио, али не баш тако брзо. Кроз неколико тренутака узвратио нам је посјету и тиме су се церемоније завршиле. Послије свега што се догодило он је, увече, сматрао могућим да нас без околишавања позове да вечерамо с њим. Боже мој! Без обзира на то што су описане церемоније биле досадне, ипак би за нас била велика срећа да су се оне продужиле не пола дана, него свих пет дана нашег боравка у Мостару, јер би нас спасло од вечере са пашом. Описаћу једну такву вечеру, увјерен да ће и читаоцу бити зло. А како ли је тек било нама, који смо издржали четири вечере!

Тек што је мујезин проучио акшам (дио вечери послије заласка сунца), позваше нас паши. Он нас поздрави и мени уступи своје мјесто (то је израз углађености код Турака). Трпеза је била сјајно спремљена: сребро и богат сервис, насред стола ваза са цвијећем, европски свијећњак. Опрасмо руке и паши донесоше наргиле[36]), а свакоме од нас дугачак чибук са привлачним ћилибаром млијечне бјелине. Слуга сервира малу боцу са мастиком (веома јаком мирисном ракијом). Ми се захвалисмо. Тада паша узе исту такву боцу, која је била поред њега, и умоли нас замршеним фразама да га не присиљавамо да пије сам. Били смо побијеђени. Наливају нам мастику и ми отпијамо неколико капи. Тада паша налива себи чашицу, узима је у једну, а чашу воде у другу руку и почиње говорити о своме пријатељству и љубави према нама. Потом испија и ракију и воду, замезети укисељено поврће или комад младог сира са једног од тањира, којих је било много пред сваким од нас за трпезом. Сада стаде жестоко вући своју наргилу. Његови гости Турци (сваки пут је код њега вечерало по неколико повјерљивих људи или одговорнијих чиновника) слиједе његов примјер: пију, мезете и пуштају облаке дима. Послуга мијења чибуке. Замеће се и разговор. Говори се и о ранијој служби нашег домаћина. Он сам осјећа потребу да нам исприча како је био сретан што му се пружила прилика да види Русију. Био је, наиме, по неком задатку у Тифлису и науживао се руског гостопримства. Разговор се водио и о посљедњим промјенама у турском министарству, а и о премјештању паша из једног града у други.

[36]) Наргила (арап.) — врста источњачке направе за пушење посебне врете духана. То је стаклена боца напуњена водом и кривудава цијев, дугачка око 1—2 м, која једним дијелом улази у боцу, а на другом дијелу је пипа за пушење. На врху боце је лула напуњена духаном. Пушач увлачи расхлађен дим (А. Шкаљић: op. cit., стр. 488).

Послије ових пријатних разговора паша опет пада у сентименталност и опет пије ракију не приморавајући нас, на срећу, да га слиједимо. Поново се дају нове луле. Пашина сентименталност расте све више и више и достиже врхунац. Он се хитро диже с мјеста, меће руку на срце, цитира перзијске стихове о сласти пријатељства, увјерава да је наше друштво за њега велика срећа на земљи, да људи могу бити из разних крајева свијета, али их пријатељство зближује као браћу, и томе слично. Све ово паша вјешто излаже у дугим фразама, прожетим, како су ми говорили, љепотама арапске реторике. За читаво то вријеме чашица за чашицом, мезе за мезетом, наргила за наргилом иду једно за другим својим редом. И када је мастика у боци спала до половине, фразе се прекидају минутима туробног ћутања, које постаје све дуже и дуже. Ова припрема пред вечеру траје пуна два сата. Мени се дријема од досаде и густога дима и сједим у полусну на својој фотељи. На срећу, разговор се не наставља.

Хвала богу! Паша је испио до дна боцу, навршио је одређену мјеру, од које никад не одступа. Посуђе и луле се склањају и, ако је вечера почела, рецимо, у 8 сати увече, чорба се сервира тек око 10 часова. Апетит нам је, послије претрпљених мука, појачан и једемо са слашћу залијевајући јело густим, прилично опорим херцеговачким вином, нарочито сервираним за иновјерце. Паша и остали Турци не пију уз јело ништа сем воде. Послије чорбе интервал: опет се доноси наргила и додају луле, разговор оживљује, али паша није више сентименталан. Сада је расположен за шалу и ту је често непристојан и прелази границе у изразу. Пошто сам раније описао турску трпезу, то сада нећу набрајати јела. Наглашавам само једно: код Исхак-паше, који има одличног кувара, сервирало се за

вечеру око 15 јела. Између јела пушио се дуван, по чему можете оцијенити колико је ово дјеловало на укус и колико је трајала гозба. Прије пола ноћи она се никад није могла завршити. Послије вечере паша се попе на диван и ту се поново предаде размишљању и пушењу, а ми, посједивши још 5 минута, устасмо и пођосмо на спавање. Домаћин нас исprати до врата љуљајући се. Ето како живе образовали Турци! Није ништа чудновато што се код њих дан завршава заласком сунца. Како се не баве умним радом нити знају за какву друштвену разоноду, морају на неки начин убијати вријеме увече. Вријеме убијају вечерама, које трају четири до пет часова, послије чега заспе мртвачким сном. У току дана, за ручком, који се сервира око подне, једу врло мало и кратко и пију само воду.

IV

БЛАГАЈ[1]) И ЖИТОМИШЉИЋ[2])

У Мостару нам је вријеме пролазило овако: вече смо жртвовали паши, а дан смо проводили у посјетама, које смо чинили властима и угледним хришћанима, и они су нам то узвраћали. Али једнога дана смо одлучили да обиђемо знаменитости у околини Мостара. Пошли смо да прегледамо рушевине Благаја, старе тврђаве херцеговачког властодршца „Херцега Стјепана"[3]), по чијој је необичној полуњемачкој титули* Херцеговина добила своје име.

[1]) Благај, село око 10 км југоисточно од Мостара, на извору ријеке Буне. Изнад њега виде се, на оштрој и тешко приступачној литици, рушевине Благаја, средњовјековног града. Саграђен је вјероватно у XIV в. У народу је познат као Стјепан-град или Шћепан-град. То је име добио по херцегу Стјепану. У овом граду су боравили господари хумске земље Сандаљ Хранић и његов синовац и насљедник Стјепан Вукчић, херцег св. Саве. У борби херцега Стјепана са синовима Благај је био заузео 1452. Владислав Херцеговић, а Турцима је пао у руке 1465 (Х. Крешевљаковић—Х. Капиџић: ор. си., стр. 9—10).

[2]) У оригиналу: Житомысличи. Гиљфердинг је употријебио облик имена у множини. В. Р. Петковић, В. Ћоровић и Н. Дучић употребљавају име у једнини: Житомишљић. Често се наилази и на облик Житомислић.

[3]) Херцег Стјепан Вукчић Косача (1435—1466), најмоћнији династа. Октобра 1448. прогласио се херцегом од св. Саве (чиме је дао основу за каснији појам и име Херцеговине) желећи да појача свој утицај у источном дијелу хумске државе и да задовољи православии елеменат. Његова територија простирала се од Лима до Цетине и од Раме до Которског приморја. Настојао је да развије Нови (Херцег-Нови), где је и умро 21. V 1466 (Енциклопедија Југославије, 5, Загреб).

* Један дио српских војних достојанственика, војвода, прихватио је у XV вијеку титулу херцога или херцега када је у овим крајевима био необично јак утицај Запада. Али је ова титула понајвише везана за познату личност тога времена, за Стјепана Вукчића, братића Сандаља Хранића, војводу „захолмскаго и наслħДЇѦ Св. Савы" (тако се називала област која је у то доба прозвана Херцеговином). Постоје и старе исправе на којима се Стјепан Вукчић једноставно титулише са „господин Херцег". Пуна титула, коју је он за вријеме своје владавине носио, гласи: „Стħпань Херцегь ωдь Светога Саве господарь хумски и приморьски велики воевода р8сага (тј. области, мађарска ријеч) босьнскога кнезь дриньски и веће" (тј. и тако даље....). (У исправи из 1453. год. инвокација и интитулација гласе: Вь име ωтьца и сина и духа света аминь. Милостию Божиωмь ми господинь Стħпань Херцегь ωдь Светога Саве господарь хумски и приморьски велики воевода русага босьнскога кнезь дриньски и веће. . . (F. Miklošić: „Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii". Viennae, 1858, str. 457), гдје русаг значи: држава, покрајина, подручје, страна, земља, а постала од мађарске ријечи orszàg („Рјечник хрватскога или српскога језика". Св. 59. Загреб, 1953.) — (Примј. прев.).

Посјетили смо и манастир Житомишљић, задужбину** Милорадовића[4]). Од Мостара до Благаја путује се три сата. Морамо се вратити до Буне, а одатле кренути налијево, узводно, долином

истоимене ријеке. Путујући тако, прилазиш великом кршевитом бријегу. Издалека се чује шум као од водопада. Када пређеш једну узвисину, видиш ријеку која са хујањем и пјеном потискује своју свјежу воду и покреће неколико воденица. На њеној обали, готово уз подножје бријега, усамила се група неугледних кућица са једном малом џамијом без минарета. То је данашњи град Благај. Броји свега 30 муслиманских кућа и једну до двије православие. У том мјесташцу живи чауш[5]) (поднаредник), вршилац дужности благајског мудира.

** Задужбином зову Срби храм или цркву коју је неко по завјету подигао за своју душу и помен.

[4]) Милорадовићи - Храбрени имали су посједе око Стоца и Мостара и били су у служби Павловича (Раденовића). Турци су им као савезницима оставили привилегије и посједе, на којима су Милорадовићи изградили задужбине. Крајем XVI и почетком XVII в. емигрирали су у Русију или Аустрију оставивши својим задужбинама велика завјештања. У Русији су се истакли као војници. Све до XIX в. навраћали су у Херцеговину и посјећивали задужбине, нарочито Житомишљић, дајући поклоне у књигама и црквеним утварима (В. Богићевић. „Властеоска породица Милорадовића - Храбрених у Херцеговини". Гласник Земаљског музеја у Сарајеву. Нова серија. Св. VII/1952, стр. 159).

[5]) Чауш (тур.) — у јаничарској војсци нижи заповједници, поднаредници (А. Шкаљић: op. cit., стр. 166).

Нешто даље од насеља наилазиш на такав призор пред којим се мораш дуго задржати, али му се ипак не можеш довољно надивити. Бријег се завршава огромном окомитом гранитном литицом, под којом је природа нзградила велику пространу пећину. Из пећине бујицом избија вода и, ковитлајући се у многим мањим слаповима, пада у долину. У пећини и на литицама мирно живе голубови и спокојно савијају гнијезда над водом, која бјесни. Шум и бука воде не плаше их јер су на то навикли. Али када су у моменту нашег доласка чули људске гласове, стотинама их је излетјело из свога тамног и влажног насеља. Да би се видјеле рушевине старога града; потребно је заобићи бријег с доње стране, а затим се пењати по шкрапама пуним бодљикавог шибља држећи се кривудаве и врло стрме стазице. Врх бријега затвара висок чврст бедем, зидан од огромних камених блокова. На њему су уграђене куле са зупцима. Бедем стоји готово неоштећен. У самом граду су сви објекти скоро потпуно порушени. На узан и једини улаз у тврђаву наваљана је гомила камења тако да се у град врло тешко улази, а коња је немогуће провести. То је стари „град" Благај, који је, послије херцега Стјепана, дуго времена служио Турцима као упориште, али се и он касније, како они кажу, „обаталио", тј. опустио. На њему се до данас задржао један једини топ[6]), док су сви остали, по Али-пашиној наредби, пренесени у његов омиљени Столац.

[6]) Евлија Челебија је, приликом обиласка благајског града 1664. г., затекао на зидинама два топа (Е. Челебија: op. cit., II, стр. 230).

Као и сви стари босанскохерцеговачки градови, и ова је тврђава по своме обиму мањих димензија. Грађена је на самом врху бријега. Турци држе да је Благај неприступачан. Он је заиста могао бити такав у старо вријеме. Са три стране бријег је потпуно одсјечен. Са четврте, сјеверозападне стране, по којој смо се попели, стаза је тако уска и стрма да би ту било довољно нсколико људи да камењем затрпа цијелу војску. На овој стрмини жив ј ели су господари околног краја, док је доље, уз извор Буне, у дивној долини, никло трговачко насеље, које је у доба хришћанске владавине имало, без сумње, већи значај него што га има данашња турска касаба. Иначе, сем древних зидина и чаробног погледа на околину — на долину ријеке Буне и на мноштво брда и узвишења над којима се уздиже тзв. „Хер-цеговачка главица"[7]) — Благај не представља ништа нарочито. Недалеко од тврђаве, на сусједном узвишењу, стоје рушевине друге куле[8]). Према предању, ову другу усамљену кулу сазидао је за једну ноћ Грујица, син херцега Стјепана, кога су Турци придобили, обратили на своју вјеру и наоружали против оца. Из те куле Грујица је гађао несавладљиву тврђаву, у којој је Стјепан много година бранио херцеговачку слободу од султана.

Никаква га турска војска није могла савладати, али је према синовљевој паљби био немоћан. Стјепан погибе, а Турци заузеше Благај. Грујица, у мухамеданству Ахмед, именован је пашом за учињене услуге. Тако гласи предање везано за име Благаја. Међутим, у историјским изворима нема ни говора о овоме. Напротив, тамо се каже да је херцег Стјепан Вукчић Косача, издржавајући неко вријеме опсаду Благаја, предао Турцима тврђаву и умро 1466. године, али не као независни владар Херцеговине, него као вазал који је плаћао данак султану. О његовом сину Грујици нема некаквих података[9]).

[7]) Ово географско име није се могло идетификовати.

[8]) На малој градини километар од Благаја, виде се рушевине за које Трухелка претпоставља да би могла бита стара Бона (Ћ. Трухелка. „Наши градови". Сарајево, 1904, стр. 65). За те рушевине вјероватно је везано предање о херцеговом сину Грујици што га је забиљежио Гиљфердинг.

[9]) Најмлађи херцегов син, Стјепан Херцеговић заиста је прешао у ислам. Као Ахмед Херцеговић постао је славна личност. Ожењен кћерком Мухамеда II, одликовао се у бојевима против мамелучких султана у Египту и био четири пута велики везир. Умро је 1518. године (К. Јиречек: op. cit., стр. 398).

Моји пратиоци Турци причали су ми и о томе како је изнад врата благајског града постојао натпис који нико није могао прочитати. Натпис је садржавао податке о томе ко је саградио Благај и ко је у њему столовао, коме је припадао овај крај и коме би требао да припадне. Они су ме увјеравали да су прије три године овамо долазили некакви „Нијемци" (тј. Аустријанци) из Трста. Они су се ноћу прикрали до Благаја и састругали натпис. Упитао сам Турке зашто су то Аустријанци учинили. „А, Бог ће их знати. Ваљда зато да се не би дознало ко треба да управља овим крајем." О овоме сам касније причао и хришћанима. Они потврдише истинитост турских ријечи о постојању натписа и о његовом тајанственом значењу. По њиховом мишљењу, натпис су састругали сами Турци да се не би дознало како су хришћани законити посједници Херцеговине.

Манастир Житомишљић удаљен је од Мостара четири сата. Од Благаја смо се поново вратили на Буну. Са Буне смо окренули лијево, на југ, попели се по гребену на Градину, а затим ушли у кланац којим Неретва тече између Градине и Црнице[10]). Доље, на обали ријеке, видимо пилану, власништво неке аустријске компаније, која је од Турака добила дозволу за експлоатацију херцеговачке шуме и за њен извоз у иностранство[11]). Ова пилана је прва и једина фабрика у Босни и Херцеговини у којој раде европске машине.

[10]) у оригиналу: Цһрницею. Црница се налази на лијевој обали Неретве.

[11]) Али-паша Ризванбеговић дао је 1845. такву дозволу (бујрулдију) за 20-годишњу експлоатацију херцеговачких шума Ернесту Шенефелду, који је подигао пилану у Затону, ниже ушћа Буне, и резану грађу извозио Неретвом. Шенефелд је, са више трговинских кућа из Трста, Офенбарта и Франкфурта, основао и предузеће за експлоатацију шума, за које је придобио и Леона Клукија, који је такође 1847. г. добио од Али-паше дозволу за сјечу храстовине. У догађајима 1850. и 1851. г. уништена су многа Шенефелдова постројења и он је, као аустријски поданик, тражио одштету од Порте преко Беча. Не зна се да ли је у томе успио, али су уговори између Али-паше и страних предузећа о експлоатацији шума по свој прилици остали на снази (Види: Х. Капиџић. „Искоришћавање шума у доба Али-паше Ризванбеговића у Херцеговини". Гајрет, Сарајево, XVI/935, бр. 3—6, 11—13). Гиљфердинг је, вјероватно, наишао на Шенефелдову пилану на свом путу у Житомишљић.

Идући даље падином гребена који се наднио над Неретву, спустили смо се у привлачну, добро обрађену долину, која се просторе дуж лијеве обале Неретве сат и по хода. Предио је чаробан. Како је само разнолик пејзаж! На супротној, десној, обали Неретва тече стрмом урвином Црнице. Над водом стрше гломазне хридине, час голе, сиве, жућкасте па и црвене, час покривене густим тамнозеленим бршљаном. На рубовима тих великих камених комплекса фантастично се разгранало

грмље и бокори. Доље плава ријека, која непрестано наилази на подводне стијене, умива их бијелом пјеном, или ствара бучне брзаке, док се на другој, лијевој њеној обали простиру ливаде, које освјежавају зеленилом траве, и поља, засијана пшеницом или покривена високим кукурузом. Поред пута и уз међе много грмова шипка, трешњевих стабала, лијеске, храстовог дрвећа, маслина и смокава. Уз подножје гребена зелене се виногради оивичавајући ту дивну долину и пружајући се и до обале ријеке. Мало даље од пута, а ближе гребену, тужно чаме три полуразрушене куле, некадашње боравиште хришћана спахија* Милорадовића. Сада у њима живе манастирски кметови. Сем ових, манастир има још неколико кметова у оближњим селима Сјеранима[12]) и Драчеву.

* Спахијама се називају племићи (велепосједници, феудалци) који су од султана добили право да, у његово име, убиру десетину од земљорадника.

[12]) Село Сјерани није се могло идентификовати.

Манастир је подигнут на крају долине под Врх-долом, тамо гдје Неретва опет улази у кланац. Архитектонски, он не представља ништа особито. Црква је ниска и неизгледна: њене линије носе на себи печат времена у коме је зидана. То није доба слободе и процвата, него вијек турског ропства. Милорадовићи, посљедња хришћанска племићка породица у Херцеговини, сачувала је, не знам на који начин, свој положај и посјед још за читаво стољеће по доласку Турака, који су, иначе, у овим крајевима истријебили и потурчили сву домаћу аристократију. Та породица уложила је сва своја добра на подизање цркава у родном крају, а затим се преселила у Русију. Од тројице браће[13]) Милорадовића, најстарији, Милисав[14]) подиже, 1585[15]), манастир Житомишљић, посвећен Благовјештењу. Други, Радоје[16]), сазида цркву Св. Николи Чудотворцу у селу Тријебњу, два сата далеко одавде[17]). Црква је сада опустјела, а земљу која јој је завјештана опоруком одузели су Муслимани. Трећи брат, Љубосав[18]), подиже цркву Св. Петру и Павлу у селу Ошанићима, три сата од Житомишљића. И она је касније опустјела, али је 1832. године обновљена. Најзад, Михаило Милорадовић, син Милисава[19]), сазида цркву Св. Луке у селу Клепцима код Габеле (Јужно од Житомишљића, у доњем току Неретве)*.

[13]) Према Н. Дучићу (op. cit., стр. 62), не може се потврдити да су ова три Милорадовића били браћа.

[14]) У оригиналу: Милославъ.

[15]) Не зна се поуздано када је подигнут Житомишљић. Гиљфердинг наводи, по С. Шолаји, 1585. као годину подизања манастира. Н. Дучић (op. cit. стр. 54—55. и 58—60) исправља Шолају и утврђује да је манастир саграђен прије косовске битке. Султан Мехмед II Освајач даровао је спахији Милошу право на 6 кућа у селу Житомишљићу, а приход од тих кућа Милош је одредио манастиру. Доцније је манастир срушен па је војвода Петар — по свој прилици Милошев потомак — добио 1556. г. дозволу да га обнови. У запису, уклесаном на каменом ступцу у самој цркви, наводи се и 1563. година као вријеме постављања тог ступца у храм, па Дучић изводи закључак да је црква обновљена 1563. г.

[16]) У оригиналу: Радославъ.
[17]) По Дучићу (op. cit. стр. 62), војвода Радоје саградио је цркву на Тријебњу 27 година прије житомишљичке.
[18]) У оригиналу: Любославъ.
[19]) У оригиналу: Милослава.
* Детаљнији подаци о овим црквама објављени су у „Српско-далматинском магазину" за 1846. годину.

Ова религиозна породица оставила је манастиру велико имање и успјела да се овај поклон санкционише ферманом добијеним од султана. Но, и поред тога, већи дио овога посједа присвојише сусједни бегови Муслимани тако да је манастиру остала само долина у којој се он налази. Па ипак је Житомишљић најбогатији манастир у Херцеговини. Његови калуђери одржавали су везу са потомцима оснивача манастира и послије сеобе Милорадовића у Русију. Монаси и данас поносно

показују запис на насловном листу општег минеја: „Године 1717 од рођења Христова Петар руски цар поклони ову свету књигу у српску зелмљу манастиру Житомишљићу а донесоше је Гавро и Михаило синови Илије Милорадовића". Па и 1802. године добијао је манастир милостињу од Милорадовића из Русије.

Какав је племенит гест учинила ова посљедња хришћанска аристократска породица херцеговачка! Како је узвишен подвиг Милорадовића у атмосфери опште малодушности аристократије, која се тако спремно, на султанов миг, одрекла вјере само да би сачувала посједе и привилегије! Окружени фанатизмом своје бивше браће, који од хришћанске властеле** постадоше бегови Муслимани, Милорадовићи осјећају да неће моћи дуго остати у свом завичају. Па шта сад? Они поклањају цркви имање и користе се остацима свога утицаја да би султановим ферманом заштитили манастир. Када су завршили то дјело и подигли у Херцеговини божје храмове — залогу чувања вјере и народног препорода — кренуше у туђу земљу да би нашли нову православну домовину. Не изговара узалуд и дан-данас сав православни живаљ херцеговачки име Милорадовића као име својих добротвора с особитом њежношћу и привrженошћу! До данас није прошао ниједан дан а да се у Житомишљићу не огласи молитва за Милисава Милорадовића и његову браћу.
Сада је организација манастирског газдинства задовољавајућа. Његов игуман, отац Симеон[20]), поријеклом Далматинац, бивши поморски капетан, довео је у ред манастирски посјед и савјесно га брани од сусједа Муслимана.

** Властела — тако су се звали чланови владајућег, повлаштеног сталежа у српским земљама.

[20]) Симеон Миљковић, игуман од 1853. до 1858. г.; и о њему се Н. Дучић (op. cit., стр. 88) не изражава најпохвалније.

Да би му се осветили, Муслимани су једном приликом (то није било давно, десило се лањске године) отиснули са брда огроман камен на старицу која је напасала манастирско стадо и на мјесту је усмртили. Успут напомињем да се овај злочин десио у по бјела дана, два сата далеко од Мостара. Извршили су га познати људи. Све су то видјели и свједоци. Па ипак је злочинац остао некажњен. Црква се одржава чисто и уредно. Богослужење се врши свакодневно (по другим црквама и манастирима у Босни и Херцеговини служба се обавља само о празницима изузимајући прву, тј. Чисту, и Страсну, тј. посљедњу седмицу Великога поста[21]), када се она обавља свакодневно. Осим у Житомишљићу, богослужење се врши свакодневно током читаве године још само у сарајевској цркви, вјероватно и у манастиру Св. Тројице, код Пљеваља, и у најважнијим манастирима у Старој Србији, у Пећи и Дечанима). Манастирске ћелије меблиране[22]) су европски: сваки посјетилац ће тамо наићи на срдачан и пристојан дочек.

[21]) Тзв. Ускршњи пост, који траје 40 дана (Л. Мирковић. „Хеортологија или историјски развитак и богослужење Православне источне цркве". Београд, 1961, стр. 258).

[22]) Тј. намјештене.

Но, човјек не може а да не изрази жаљење што се житомишљички монаси, и поред својих прихода, мало брину о извршењу оних задатака ради којих је манастир основала племенита породица Милорадовића. Калуђери би могли отворити школу за становништво оближњих насеља, па чак и за Мостар. Могли би послати младе монахе на школовање у Београдску богословију. Када су сиромашни калуђери манастира Дужи били у стању да учине толике напоре у подизању просвјете, мада живе у најсуровијем дијелу Херцеговине, стално прогањани од требињских Муслимана, зашто то не би могли учинити и монаси богатог манастира Житомишљића ослањајући се, при томе, на хришћанску општину главног града Херцеговине, у чијем се сусједству налазе? Међутим, они до данас, изгледа, нису ни размишљали о својим обавезама и дужностима око подизања народног просвјећивања. Због тога и народ слабо мари за њих.

V

ПУТ ОД МОСТАРА ДО САРАЈЕВА

Пут од Мостара до Сарајева[1]) (24 сата јахања, тј. 3 дана пјешице) нећу детаљно описивати јер он не представља ништа нарочито, а и други су га путописци подробно и свестрано описивали*. Задржаћу се само на главнијим моментима ове наше маршруте. Треба поћи из Мостара на сјевер, испрва путовати три сата Бијелим пољем, које постепено прелази у узвишење благих падина уколико се човјек удаљује од обала Неретве. На крају Поља, на мјесту које се зове Потпорим, подигнуто је неколико ханова, много уреднијих у поређењу са турским хановима, и неколико православних сеоских кућица. То је село Бијело Поље[2]).

[1]) Тзв. „Мостарска џада", један од најважнијих друмова у Босни и Херцеговини у турском периоду, спајао је Сарајево са Мостаром и даље са Црном Гором и Дубровником. (М. Мујић. „Велике поплаве око доњег тока Неретве 1633. године". Слобода, Мостар, 1Х/1953, бр. 9—10.) Назива се и „Велики мостарски пут", а на секцији Мостар—Бјелемић бечког Војно-географског института убиљежен је као „Стари мостарски пут", одн. „Alter Türkenweg". Када је 1868. г. пуштена у промет модерна цеста Сарајево—Мостар, која од Коњица скреће према западу и долином Неретве стиже у Мостар, стари пут од Коњица преко Борачког језера и Порима изгубио је значај за велики модерни саобраћај (П. Анђелић, „Турски пут од Иван-планине до Порима". Наше старине, Сарајево, IV/1957, стр. 169—178).

* Ami Boué, Recueil d'Itineraries dans la Turquie (Vienne, 1854), II, 215—224.

[2]) Село Бијело Поље није се могло убицирати. У Рјечнику мјеста Босне и Херцеговине под именом „Бијело Поље - Потоци" наведен је римокатолички жупски уред са сједиштем у Потоцима, централном насељу у Бијелом пољу.

Овдје сам видио Ристу Рајковић[3]), мученицу за хришћанску вјеру, особу коју добро познаје цијела Херцеговина. Никакве пријетње ни муке нису поколебале ову жену нити су је принудиле да се одрекне своје вјере; сретним случајем она је спасена од мученичке смрти**. Сада је удата за наочитог и кршног сељака Мирка Акимовића. Чини ми се да је задовољна својом судбином. Тек је навршила 35 година, а изгледа као старица. Нагло је постала болешљива и остарила је од глади и од мука које је претрпјела у турским рукама. О тим мукама она сада говори са смјерношћу као о великој милости божјој. „Велика је милост божја", каже ми она, „то се десило за вријеме Омер-пашине експедиције у Херцеговину[4]). На наше село навалила је царска (султанова) војска и срушила нам кућу до темеља. Морала сам кренути по Херцеговини да купим милостињу. Свако село у које сам дошла знало је о мени. Људи су слушали о томе како ми је Бог дао да пострадам за вјеру хришћанску. Давали су ми колико је ко могао и брзо смо поправили нашу кућу. Ето, и сада: како сам могла и помислити да ће људи о мени знати и слушати тако далеко у самој Русији!" Накнадно сам дознао да је она, други дан по нашем виђењу, пошто сам јој рекао да се за њено јунаштво зна и у Русији, обукла празничко одијело и отишла у Мостар да јој се одслужи свечано благодарење.

[3]) Христина-Риста Рајковић живјела је као дјевојка с мајком у селу Јасењани, у Бијелом пољу. Тада јој се десио случај што га је описао Ј. Памучина(„Побједоносно мучење Христине Рајковић дјевојчице у Мостару 1841". Љубитељ просвјештења Србско далматинскиј магазин за љето 1850. Год. XV, стр. 51—86).

** Причу о њеном мучењу и спасавању написао је архимандрит Јанићије, а ја сам је превео на руски и штампао у часопису „Русская бѣседа", књига II, за 1856. годину. Све оно што сам о том догађају чуо у Херцеговини увјерило ме је да у овој причи није било ни ријечи измишљања и уљепшавања.

[4]) Омер-паша Латас упутио је 1850. г. Скендер-бега (некадашњег грофа Фрица Иљинског) са 1000 војника против Али-пашиног каваз-баше Ибрахим-аге, који се ставио на чело незадовољника у

Херцеговини и Мостару. Скендер-бег је читаву зиму 1850. г. провео у Коњицу. С устаницима се сукобио на Борцима, а у Мостар је стигао тек 1851. г. (М. Прелог. „Повијест Босне у доба османлијске владе". II дио /1739—1878/. Сарајево. Б. г. стр. 71—73). Вјероватно је кућа Христине Рајковић порушена за вријеме овога Скендер-беговог похода на Херцеговину.

Кренули смо од хана Потпорима и пут нас је водио на планину Порим[5]), обраслу боровом шумом, на чијем врху прљав и чађав хан Зимље[6]) пружа путницима које на овој висини ухвати мећава невјероватно гадно и одвратно склониште. Чак и крајем маја овдје има снијега на многим мјестима. Послије Зимља — голо и равно узвишење, а више њега нова планина Бахтијевица, изузетно стравична за оне несретнике који морају овуда пролазити зими. Иза Бахтијевице се спуштамо да бисмо се опет успињали на Липета, а затим на Влах-планину. Поново се спуштамо у долину у којој се налази дивно језеро[7]), а затим се успињемо на Борке[8]), са сеоцетом и ханом. Сва ова мјеста — права пустиња. По планинским падинама бор до бора, а на заравњеним вијенцима ниска трава. Послије Борака спуштамо се ка долини Неретве, која опасује ову планинску масу огромним полукругом и тече са југоистока на сјеверозапад, мада смо у Мостару видјели да тече право са сјевера на југ. У њеној долини, у коју смо се сада спустили, лежи убоги муслимански градић Коњиц, на пола пута између Мостара и Сарајева.

[5]) Порим је, у ствари, планинско седло између масива Прења и Вележа (П. Анђелић: op. cit., стр. 169).

[6]) У оригиналу: Зимне. Горње и Доње Зимље је крашко поље. Називају га и Зијемље. Код В. Клаића (op. cit., стр. 24) то је „Зимско поље". Једним својим дијелом мостарска џада иде преко Горњег Зимља и ту је Гиљфердинг наишао на хан и забиљежио га као „хан Зимље".

[7]) То је Борачко језеро.

[8]) Борци (управо Борке) предио дуж висоравни Борачког поља, са неколико насеља (Борке, Попратине, Лончари и др.).

Овдје је Неретва граница између Херцеговине и Босне. Мост преко ријеке, који спаја ове двије области, подигао је, како се прича, Ахмет-паша Соколовић[9]) употријебивши за то рушевине некадашње цркве. Градић се налази на јужној, херцеговачкој страни ријеке. Ту живи мудир потчињен мостарском паши. Други мудир, који зависи од сарајевског паше, настањен је с оне стране моста, у насељу које се састоји од његове куће и једне потлеушице за смјештај пандура. Он управља тзв. нахијом Неретва[10]). Овај град је новијег поријекла. Подигнут је у вријеме када је у Босни заведен регуларни турски систем администрације[11]).

[9]) Гиљфердингов податак о Ахмет-паши Соколовићу као градитељу моста у Коњицу не би се могао прихватити. На основу султановог фермана од априла 1685. г. утврђено је да је мост градио 1682—83. г. Алијага Хускић, који је, како каже народно предање, био државни функционер у Истанбулу (М. Мујић: op. cit.). Неки аутори погрешно наводе 1715. г. као вријеме грађења моста због буквалног збрајања претхиџретских и хиџретских година. Међутим, на средини моста била је постављена плоча на којој је стајао турски натпис „сене 1093", што одговара 1682. години (К. Гујић. „Најљепши турски мостови у Босни и Херцеговини". Гајрет, Сарајево, XV/ /1934, бр. 3—4, 11; XVI/1935, бр. 11). Хусеин Ђого забиљежио је предање по коме је коњички мост саградио Хасећи Алага, поријеклом Колаковић, из Благаја (Х. Ђого. „Прилози за повијест Коњица и горње Херцеговине". Нови бехар, Сарајево, VIII/1934—35, бр. 11—13). Вјероватно да је овај Хасећи Алага идентичан с Алијагом Хускићем. (П. Анђелић: op. cit., стр. 172.) У чланку „Карађозбег и његово доба" (Нови бехар, Сарајево, VII/1933—34, бр. 3—4) А. Наметак наводи предање да је Мехмед-паша Соколовић саградио мост када је пошао да покори Шћепана Косачу. Косачини људи су, наиме, порушили дрвени мост, а Неретва набујала, па се морао градити нови мост. Ово предање не одговара истини. Соколовићи су живјели читав вијек послије Косача. Преко тога каменог моста одвијао се сав цестовни саобраћај до марта 1945. Тада је њемачка војска приликом повлачења експлозијом разорила читав мост тако да су остале само куле.

Године 1946. направљен је нови бетонски мост нешто ниже и он служи за теретни и колски промет. На камене куле старога моста навучена је привремена дрвена конструкција и сада служи само за пјешачки промет (П. Анђелић: op. cit., стр. 172).

[10]) Нахија (арап.)—жупа, управна јединица мања од кадилука (среза) — (А. Шкаљић: op. cit., стр. 483). По управној реформи из 1834. г., вилајети су се дијелили на санџаке, санџаци на кадилуке, кадилуци на нахије, нахије па села, а села на махале. Босански вилајет имао је тада шест санџака: сарајевски, травнички, баљалучки, бихаћки, зворнички (са сједиштем у Тузли) и новопазарски, н 24 нахије (В. Поповић. „Аграрно питање у Босни и турски нереди за време реформног режима Абдул-Меџида /1839—1861/". Београд, 1949, стр. 34). Неретва је била једна од нахија сарајевског санџака.

[11]) Коњиц се спомиње и у средњем вијеку као погранично мјесто између Захумља и Босне на путу из Дубровника у Подвисоко (Енциклопедија Југославије, 5, Загреб).

Иза Коњица се потпуно мијењају карактеристике терена: туробну херцеговачку природу смјењују пријатни босански предјели. И овдје се на све стране виде планине, само су им контуре заобљене. Крш ишчезава, а шума расте свуда: у низини храст, јавор, буква, лијеска, а на висини бреза и бор. „Између планина пружају се свуда дивне, већином уске долине и оне се извијају по току рјечица и потока, чијим се водама натапа сваки, шумом богат, босански кутак. Али по клими Босна далеко заостаје за Херцеговином. У Херцеговини је клима јужна — приморска, снијег се по долинама никад не задржава, а зиму карактеришу кише и вјеттрови. У Босни, пак, снијег покрива земљу од новембра — понекад и од октобра, па до марта. У Коњицу, у долини Неретве, опростили смо се са јужном медитеранском флором, са виноградима, смоквама и шипком. У босанским воћњацима његује се, наиме, наше сјеверно воће: јабука, крушка и шљива.

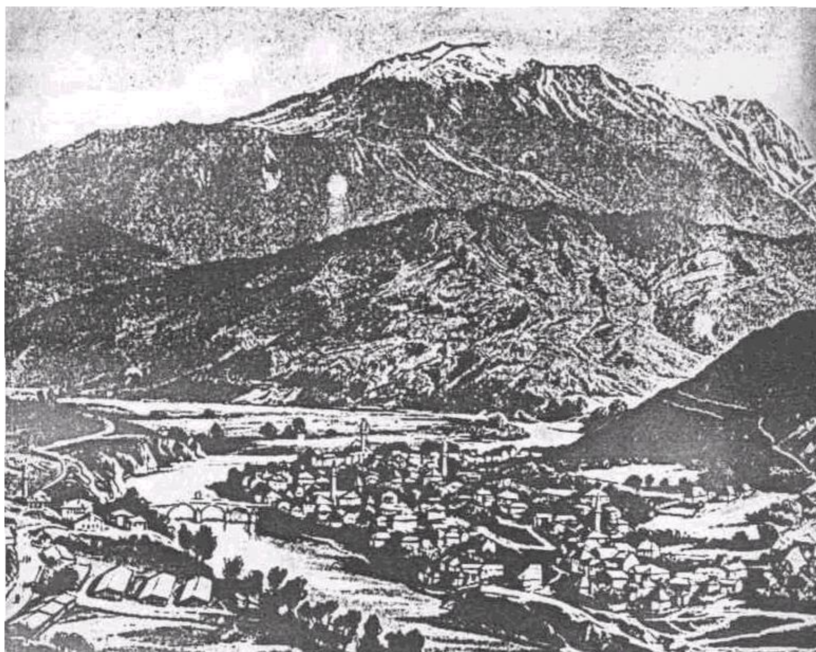

Коњиц крајем XIX вијека

Муслиманске жене из Херцеговине

Путовали смо седам сати узаним зеленим долинама[12]) прелазећи врло често с једне планине на другу, али нигдје не наиђосмо на оне стрмине и нагле, стравичне падине којима Херцеговина ужасава ненавикнутог путника. Због тога нам је, вјероватно, и рекао мудир из босанског Коњица поздрављајући нас пошто смо прешли Порим, Бахтијевицу и Влах-планину: „Е, сада ћете бити рахат. Одавде до Сарајева нема ни брежуљка. Друм је раван као мој длан." Па, ипак, по овоме друму равном као длан дешавало се да смо се десетак пута успињали на висину од хиљаду до хиљаду и по стопа изнад просјека нормалне висине терена, а морали смо се исто толико пута и спуштати. Пејзаж

је чаробан, али нигдје живе душе! Ако и има насеља, она су се скрила негдје по планинама. Изгледа да насеља и нема много јер уз пут готово нигдје нисмо видјели обрађених поља. Коначно смо дојахали до хана Тарчина[13]), око кога је разбацано неколико колиба.

[12]) Једна од тих је долина Трешчанице, десне притоке Неретвине, којом иде пут до Подорошца.

[13]) Према Х. Крешевљаковићу, у Тарчину је и 1871. г. био један велики хан, а у посљедње доба два.... („Ханови и каравансараји у Босни и Херцеговини". Сарајево, 1957, стр. 143). У „Рјечнику мјеста Босне и Херцеговине", Тарчин је регистрован као мјесто.

Одавде се долина постепено проширује и почињу обрађена поља. Прешли смо по плићаку рјечицу Лепеницу[14]), скренули десно, на исток, и наишли на Раскршће[15]), у коме се укрштају путеви који из Сарајева иду на сјеверозапад, у Травник, и на југозапад, у Мостар. Прегазили смо Жељезницу[16]) и каменим мостом[17]) прешли преко Босне близу њеног извора, који се види недалеко одавде, у подножју стрмих падина Игман-планине. Прошли смо поред тог живописног предјела, који се зове Врело Босне. Ту је, како кажу, првобитно основан град[18]), али је он касније одатле помјерен у Сарајево, на даљину од два и по сата (сада се на том мјесту налази хришћанско сеоце[19]) и већи љетниковац, управо дворац Мустафа-паше Бабића[20]), који је донедавно заповиједао Босном*).

[14]) Гиљфердинг је, вјероватно, прегазио поток Корчу, притоку Лепенице.

[15]) У „Рјечнику мјеста Босне и Херцеговине" и на секцијама бечког Војно-географског института, заселак Раскршће убиљежен је под именом Крижање.

[16]) Овдје је прегазио Зујевину, а не Жељезницу.

[17]) „Камени мост" на Босни ниже Пландишћа, познат под именом „Босанска ћуприја", подигнут је, изгледа, у почетку турске управе. Међу плочама од којих је начињена ограда на ћуприји има и једна римска надгробна плоча с истесаним генијем смрти, дигнута с каквог оближњег римског гробља (С. и В. Трифковић. „Сарајевска околина. Насеља српских земаља". Књ. V. Београд, 1908, стр. 170—171).

[18]) Гиљфердинг се, по свој прилици, повео за фра Јукићем, по коме је средњовјековна Врхбосна лежала „под Игманом 2 и по сата од Сарајева далеко, код вриела Босне" („Земљопис и повиестница Босне". Загреб, 1851, стр. 32). Питањем постанка Сарајева бавило се неколико наших историчара. Једни су полазили са становишта да су Сарајево и Врхбосна „временски и територијално двије различите вароши". Ово мишљење заступа и Јукић, а у новије вријеме М. Мандић, који је средњовјековну Врхбосну тражио у Сарајевском пољу, у троуглу: Градац, код Которца — Лукавица — Топлик (М. Мандић. „Постанак Сарајева". Народна старина, Загреб, VI, св. 14, бр. 1, 1. XII 1927 — доштампано 1929).

Друга група историчара локализује Врхбосну на источном дијелу Сарајева и веже је за данашњу Бијелу табију сарајевског града. У подграђу Врхбосне развила се још у средњем вијеку варош Врхбосна, а из ове — данашње Сарајево. Ово гледиште бране Х. Крешевљаковић и В. Скарић (Види: В. Скарић. „Постанак Сарајева и његов територијални развитак у 15. и 16. вијеку". Гласник Земаљског музеја у БиХ, Сарајево, XLI/1929, II св., стр. 41—55). Тезу Крешевљаковића и Скарића допуњују новим резултатима Х. Шабановић („Постанак и развој Сарајева". Сарајево. Научно друштво БиХ. 1960. Радови, књ. XIII, стр. 71—115, затим: „Територијално ширење и грађевни развој Сарајева у XVI стољећу". Сарајево. Научно друштво БиХ. 1965. Радови, књ. XXVI, стр. 29—53) и М. Хаџијахић (М. Хј. „Врхбосање и Сарајево". Добри пастир, Сарајево, IX/1959).

[19]) То су вјероватно Врутци, сеоце које се спомиње у једној листини из 1244. г. (С. и В. Трифковић: op. cit., стр. 63).

[20]) Није се могла утврдити тачна локација љетниковца, одн. дворца Мустафа-паше (или Мустај-паше) Бабића у рејону Врела Босне. Познати су Мустафа-пашини конаци на Грбавици, једном од сарајевских

насеља (В. Скарић. „Сарајево и његова околина...." Сарајево, 1937, стр. 198. и 209). Иначе, свој љетниковац у селу Конацима, код Илиџе, имао је Фазли-паша Шерифовић (С. и В. Трифковић: op.cit., стр. 163). И Мустафа-пашина жена, Фатма-Каните, кћи богатог кадије Хомарије, посједовала је кулу, познату под именом Кула Мустај-пашинице, на мјесту званом „Пашинице конаци" код Слатине, сјевероисточно од Блажуја (С. и В. Трифковић:
op. cit., стр. 174).

* Он је 1851. године свргнут. Умро је у заточењу.

Најзад смо доспјели на минерално врело Бању или, по турски, Илиџу. Тамо нам је припремљено преноћиште у елегантном хану, који претендује на европску отменост. Близу тога хана (а њих овдје има неколико пошто у Бању долази много свијета ради лијечења, док Сарајлије свраћају овамо на излет) налази се пристојно купатило начињено од дрвета, подигнуто Омер-пашиним настојањем. Поред сумпора, иэвор садржи, како су ми говорили, и друге минералке састојке, но ја сам их заборавио. Вода је врела, модра и даје замашан минерални талог. Хлади се у специјалном базену, из кога се проводи у купатило, и ту се мијеша са преврелом водом, која долази директно из извора. Кабине су довољно простране и пред сваком се налази соба за свлачење. Плаћа се маленкост. Купањем се лијече све врсте реуматизма. Прича се да извор има одлично дјејство против тих обољења. Купањем се лијече и кожна обољења. Међутим, многи се купају просто из задовољства или да предупреде обољења. Уз купатило подигнут је парк са правим европским цвијетњаком. Уопште узевши, Бања је дивно мјесто и Турска се овдје показује са развијеним смислом за елеганцију. Види се да је ово мјесто уређивао Европејац.

Други знак Омер-пашиног дјеловања који је остао послије њега јесте друм од Сарајева до Бање[21]) (дуг 10 врста). Друм није био завршен када су Омер-пашу опозвали из Босне. Објекат и данас стоји у овом стању: на пет врста пред Сарајевом силазиш са њега на првобитни пут, који се, послије кише, претвара у дубоку каљугу и блато. Ако хоћеш да га заобиђеш, онда прелазиш на калдрму, која је, послије многовјековне употребе без поправке, гора од сваке каљуге и блата[22]).

[21]) У прољеће 1851. г. издао је Омер-паша врло строге наредбе за градњу друма Сарајево—Травник и од Бусоваче према Броду. (Х. Капиџић. „Омер-пашина наредба за градњу друма Сарајево—Травник". Гајрет, Сарајево, XIX/1938, бр. 2, стр. 27.) У вези с том наредбом босански валија Хајруддин-паша позвао је сарајевско грађанство на ангарију. Радило се наизмјенице два мјесеца па је саграђен друм од Царине до Алипашине ћуприје у Пољу (В. Скарић. „Сарајево....", стр. 206). О овоме путу извјестили су своју владу аустријски конзул у Сарајеву др Димитрије Атанацковић 7. марта 1851. г., а затим, годину дана касније, канцелар аустријског конзулата А. Враницани.

[22]) Према извјештају Враницанија, надзор над изградњом друма водио је инжењер Еминага, поријеклом Мађар. Дуж друма с једне и друге стране у ширини од два хвата ударено је коље, које је поплетено прућем. По друму је набацан шљунак из Миљацке. Но, како коље и пруће није могло издржати притисак од шљунка, почео се плетер нагињати и пуцати, па се шљунак стао осипати. Са стране нису ископани јарци. Од Алипашине ћуприје даље друм је био насут земљом, па је на њему за кишовита времена било велико блато. Већ у прољеће 1852. г., када је Враницани путовао, друм је био потпуно упропашћен, па су коњи и пјешаци силазили са друма и ишли по њивама и ливадама (В. Скарић. „Сарајево....", стр. 206—207).

Растојање од Бање до Сарајева прешли смо истим онаквим церелмнијалним маршем као пут између Буне и Мостара. Без обзира на гомилу која нас је пратила и у чијој средини наша улога није била сасвим пријатна и весела, уживали смо у пејзажима. То је плодна, култивисана долина, оивичена с десне стране мањим узвишењима[23]), која се завршавају огромном масом Требевића са његовим купастим врхом. С лијеве стране протежу се иста таква узвишења[24]), покривена шипражјем или шумом, а мало даље иза њих истичу се заобљена брда[25]). Под тим узвишењима и брдима бијеле се, усред вртова, периферијски турски домови, а долина се сприједа затвара полукругом брежуљака чије су стране и подножја начичкана мноштвом бијелих сарајевских минарета.

[23]) То су огранци Требевића: Мојмило, затим Враца и Дебело брдо.

[24]) Међу њима су висови Арнаутка, Жуч, Орлић и Хум.

[25]) Буковик (1532 м), Црепољско (1525 м) и Црни Врх (1503 м).

VI

САРАЈЕВО

Сарајево (прерађена турска ријеч сарај* или, одређеније, Босна-Сарај)[1]) лежи у живописној долини Миљацке, ријечице сентименталног имена[2]). Неколико сати Миљацка тече уским коритом-кањоном између стрмих, одсјечених и кршевитих брда. Брда се затим размичу и отварају па се ствара поље, које се према сјеверу знатно проширује. Један дио тога поља већ смо прешли путујући од Тарчина. Поље се протеже правцем сјеверозапад у дужини од 16 сати путовања све до Травника, а пресјечено је по средини само једним мањим узвишењем[3]). Тамо гдје Миљацка улази у поље смјештен је град. Један дио стамбених објеката утиснут је у кланац, а други дио, онај на лијевој обали Миљацке, амфитеатрално је распоређен међу баштама на падинама Требевића. Врх ове планине, који се уздиже над Сарајевом и над осталим околним брдима, народ је одавно опјевао као боравиште вила. На десној обали ријеке - исти такав амфитеатар вртова и кућа на падинама Бјелавског брда. Осим тога, на осамљеном узвишењу — стара разорена тврђавица (сарајевски град)[4]).

* Tj. дворац, палача.

[1]) Према Шкаљићу, ријеч „Сарајево" сложена је од турске ријечи „saray" (тако се звао намјесников двор, који се, све до 1853, налазио у крају званом „Беглук"
- данас Трг 6. априла) и нашег наставка „ево". Турски назив за Сарајево је „Saray-Bosna".У вакуфнами Мустајбега Скендерпашића из 1517. г. наилазимо и на име „Saray-ovasi" — буквално: Сарајевско поље (А. Шкаљић: op. cit., стр. 550). О постанку имена „Сарајево" види и Х. Шабановића („Постанак.....", стр. 83—84).

[2]) У оригиналу: Милячки. Ова ријечица „сентименталног имена" спада у ред дивљих водотока с врло развијеним ерозивним и бујичним појавама. Први радови на њеној регулацији отпочели су 1879. г. и извођени су све до 1898, када је регулација изведена на дужини око 1,8 км. (А. Бишчевић. „Ерозија у сливу ријеке Миљацке". Народни шумар, Сарајево, XXIII/1969, бр. 5—7, стр. 273—281).

[3]) Биће то, вјероватно, седло Кобиља глава, преко кога прелази пут Сарајево-Кисељак.

[4]) „Још у периоду великих ратова (1683—1739) осјетила се потреба да се сарајевски град повећа и утврди. Овај посао почео је 1729. г. везир Ахмед-паша Рустем-пашић Скопљак. Он одлучи да у источним сарајевским махалама опаше зидом 450 кућа. Зид да буде дуг један сахат хода, дебео два аршина а висок десет аршина. У зидовима да буду 4 табије. За грађење тврђаве узимано је много гробно камење из муслиманских гробаља и из хришћанског. Зидање тврђаве доврши Али-паша Хећимовић 1739. Како тврђава није солидно грађена морала се више пута поправљати (1777, 1782. и 1786. г.). „На поправљање је народ дизан кулуком" (В. Скарић. „Сарајево....", стр. 117—118, 120, 150—151).

Коначно, средином рјечне долине, тамо гдје почиње равница, нижу се куће са дућанима (нешто попут нашег базара, само на турски начин). Ту је православна[5]) и католичка црква[6]) и

неколико прилично широких и правих улица са хришћанским, дјелимично и јеврејским кућама. Ту се лепрша руска[7]), француска[8]) и енглеска[9]) застава, док се аустријска[10]) вије над турским дијелом града, на падинама Требевића. Цио овај доњи градски блок протеже се путем који води у Травник, а завршава се низом кожарских стоваришта[11]), од којих се шири страшан смрад.

[5]) Овдје се мисли на цркву Св. архистратига Михаила и Гаврила на Вароши, у народу познату под именем „Стара црква".

[6]) Ово је црква Св. Анте Падованског, подигнута шездесетих година XIX вијека у Латинлуку на Црквини, тј. на простору између Миљацке и улица Милутиновићеве и Деспићеве. Црква је изгорјела у августу 1879. г. (Х. Крешевљаковић. „Сарајево за вријеме аустроугарске управе /1878—1918/". Сарајево, 1969, стр. 42).

[7]) Руски конзулат основан је 1857. Први конзул био је А. Ф. Гиљфердинг. Према Скарићу („Сарајево....", стр. 220), Гиљфердинг је стигао у Сарајево у мају 1857. В. Поповић наводи 4. јун 1857. г. као датум Гиљфердинговог доласка у Сарајево (В. Поповић: op. cit., стр. 154).

[8]) Француски конзул Eduard de Viette дошао је у Сарајево јануара 1853 (В. Скарић. „Сарајево....", стр. 213).

[9]) И енглески конзулат основан је 1857. г. По Скарићу и В. Поповићу, први конзул био је G. Churchil.

[10]) Аустријски конзулат основан је 1807. г. Послије заоштравања односа између Аустрије и Турске конзулат је 1820. г. затворен. (Р. Заплата. „Страни конзули у Босни и Херцеговини за турске владе". Гајрет, календар за год. 1937. Сарајево, 1936, стр. 116—147.) Поново је основан у јануару 1850, а конзул је био др Димитрије Атанацковић. Кад је Гиљфердинг стигао у Сарајево, конзулат је био смјештен у кући Алибега Џенетића на ћошку Бистрика и Бакаревића улице (В. Скарић. „Сарајево...", стр. 200, 208—209). Конзул Атанацковић наводи се у литератури и као Атанасковић.

[11]) На овом терену ће се, 1879. г., подићи модерна клаоница (Х. Крешевљаковић. „Сарајево....", стр. 30).

Изглед града је врло лијеп: бијеле окречене куће у зеленилу на падинама узвишења, а више њих безбројно мноштво минарета. Али је ипак тужно погледати овај пејзаж када је град у току четири или пет мјесеци покривен снијегом. Уосталом, и љети се скупо плаћа уживање у посматрању сарајевске панораме. По граду се, наиме, човјек врло тешко креће: калдрма, најчешће постављена по стрмим улицама, невјероватно је лоша.

Хришћанско становништво у Сарајеву је малобројно: нешто око 5000 православних и 200[12]) католика. Муслимана има десетоструко већи број. Они имају више од 100 џамија[13]).

[12]) Према табели коју је, на основу званичних пописа становништва, израдио Х. Крешевљаковић, број становништва поменутих конфесија у Сарајеву кретао се у овим размјерама:

1851. год.	3575 православних	230 католика
1879. "	3747 "	678
1885. "	4431 "	3326
1895. "	5858 "	10 672

(Х. Крешевљаковић. „Сарајево....", стр. 38).

[13]) „Сарајево је првих деценија 17. стољећа постигло свој врхунац у развоју и у то доба било је и највише џамија. Тада су биле 104 џамије. На десној обали Миљацке било их је 67, а на лијевој 37. Једна џамија (табачка) била је без мунаре, 45 их је било с каменом, а остале с дрвеном мунаром. У три џамије била је камена мунара с лијеве стране. Када је 1697. г. принц Еуген Савојски поробио и попалио Сарајево, тада су, што дјелимично што потпуно, пропале 92 џамије, али их добри људи обновише. Изгледа да само три џамије нису потпуно обновљене, и то: Бостарића, на Ђеки, Демина,

под Хамзаниним гробљем, и Карталова, на Будаковићима. Првих година XIX стољећа пропаде џамија кадије Ахмеда, на Кршиловцу, усљед експлозије барута у тврђави. Тако у Сарајеву остаде равно стотину џамија. Нешто прије окупације саградио је Одобаша један месџид крај данашње електричне централе. Тако се у овом шехеру 1878. учио езан на 101 „џамији" (Х. Крешевљаковић. „Џамија Хоџе-Кемалудина у Сарајеву". Ел-Хидаје, Сарајево, III/1939—40, 1940, стр. 149—155).

Православна црква (посвећена св. арханђелима Михаилу и Гаврилу), тамна и тијесна, дубоко је укопана у земљу, попут мостарске, па јој се кров и не види иза ограде. Како је храм прилично стар[14]) а град богат, солидно је, мада неукусно, унутра украшена. У цркви има много икона, већином старинских, грчког поријекла, донесених из светих мјеста или из манастира са полуострва Атоса[15]). Иконе су несиметрично размјештене по зидовима. Неке су од њих у сребрним оковима. Сарајевска општина је поносна и на сомотни покров богато украшен везом у злату[16]). Овај покров износи се из ризнице само о великим празницима. Као што свједочи стари црквени љетопис, сарајевска црква постојала је у XVII вијеку[17]). 1644. године изгорјела је заједно са градом и поново обновљена. Дванаест година доцније нови пожар захватио је Сарајево: опет је изгорјела и православна и латинска црква[18]). Православна црква се поново обновила 1658. године и од тог времена сачувана је у цјелини. Љетопис биљежи да су сарајевски православци утрошили 106.700 аспри* за изградњу своје цркве. Од тога је дато 64.700 аспри турској господи, а 42.000 за грађевину[19]).

[14]) Према мишљењу Ђ. Мазалића, Стара црква је из старохришћанске епохе јер има необичну основу (Ђ. Мазалић. „Стара црква у Сарајеву". Гласник Хрват. земаљ. музеја у Сарајеву, LIV/1942. Сарајево, 1943, стр. 241—269).

[15]) Велик број икона у Старој цркви рађен је и у Сарајеву. Радили су их анонимни мајстори. Неки од њих оставили су на иконама и записе. Тако су идентификовани: Тодор Вуковић-Десисалић (XVI в.), Максим Тујковић (XVIII в.), Симеун Лазовић (XIX в.). Међу њима је било и рођених Сарајлија (Ненко Солак из XVII в. и Санко Даскал, с краја XVIII в.) (Љ. Младеновић. „Сарајево у доба турског феудализма". „Сарајево од најстаријих времена до данас". I, Сарајево, 1954, стр. 88— 89). Студију о иконама и другим старинама Старе цркве дао је Л. Мирковић („Старине Старе цркве у Сарајеву". Споменик САН, LXXXIII, Београд, 1936). При опису икона Мирковић се углавном осврнуо на тзв. критску школу превиђајући настојања домаћих сликара који су за повијест нашег сликарства и ове цркве од највећег значаја (Ђ. Мазалић: op. cit., стр. 242).

[16]) 1776. г. добила је црква скупоцјене дарове од богатог трговца Јове Милетића из Трста. Најљепши су комади двије велике тешке завјесе од кадифе, извезене чистим златом. Завјесе су и сада у добром стању и вјешају се само о великим празницима са обадвију страна Царских двери испод доњих икона. Народ их и данас зове „Скути Милетића" (В. Скарић. „Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку". Сарајево, 1928, стр. 47—48).

[17]) У једном попису исправа на турском језику (из 1616. године), које су се чувале у цркви, а данас их већином нема више, наводи се под том годином „ферман да се огради црква, што је изгорјела" (В. Скарић. „Српски православни народ....", стр. 10).

[18]) Ватра је била врло велика, јер један напис од 7. (17) јуна 1656. г. наводи „да се зна како погоре Сарајево и варош и црков и Латинска Махала" (В. Скарић. „Српски православни народ....", стр. 12).

* Љетопис на том мјесту говори да је у то вријеме арсланија (холандски талир са ликом лава—примј. прев.) представљала вриједност од 100 аспри. Користећи се овим податком, могао би какав познавалац турске нумизматике изразити нашим новцем вриједност суме потрошене за изградњу сарајевске цркве.

[19]) Ради фермана, којим се добила дозвола за поправку цркве, ишао је у Цариград неки Радојица син Новаков са Вароши и око овога потрошено је 64.500 аспри. Народ је изабрао за грађење нарочити

одбор од 11 људи. Грађење је стало 42.000 аспри, а отпочело је у априлу 1658. г. (В. Скарић. „Српски православни народ.....", стр. 12).

За подизање, боље рећи обнављање сарајевске цркве везана је ова необична прича. То се десило у прошлом вијеку. Црквена зграда била је дотрајала, кров прокишњавао, а и сводови су били склони паду. Потрошивши много новаца за придобијање власти, хришћани коначно издејствоваше ферман за оправку храма. По ферману, црква се морала поправити за 40 дана. О својим намјерама Сарајлије су у међувремену обавијестиле све црквене општине у Босни. Неколико хиљада добровољних радника из ближе и даље околине дошло им је у помоћ. Одређеног дана почело се радити пуном паром. Скинут је кров и претресен свод. Од мушкараца једни су возили камен, други тесали, а трећи зидали. Жене су припремале креч гасећи га бјеланцима од огромне количине јаја прикупљених раније из свих крајева. Од бјеланаца се креч брзо сушио, па се морало одмах малтерисати и бојадисати. У току ових 40 дана ни у једној православној сарајевској кући није остало ниједно дијете које није придонијело општем напору. Становништво је радило дан и ноћ без одмора. Турци су све ово гледали и дивили се, али нису погазили ријеч, нису ометали. Четрдесети дан био је готов нови свод и кров. Тако каже сарајевско предање. Оно је толико живо и општепознато и у њему, без сумње, има дјелић истине. Сарајевска црква позната је и по томе што је то једина православна богомоља у Босни у којој се богослужење врши без прекида у току 200 година. Оно се обавља сваки дан. Ова посљедња околност улива народу особито поштовање према њој. Црквени новац, сакупљан током година, представља данас, како говоре, прилично велики капитал. Не знам како се тај новац чува. Пошто православно становништво у граду бројно расте, стара црква не може да прими све парохијане, па су Сарајлије одлучиле да зидају нови храм[20]).

[20]) За везировања Осман-Мазхарпаше замоли православна општина 1859. да прибави ферман за грађење Нове цркве у Ајаспашиној махали. Темељ цркви положен је 25. јуна 1863. г., а грађевина је довршена 1872. Први неимар био је неки Андрија. Црква је грађена у византијском стилу, са лијепо изведеним кубетима: једно централно и четири мања на угловима. Грађење је стајало 36.000 дуката. Имућне Сарајлије су се три пута опорезивале, а сиромашни свијет радио је бесплатно надничарске послове. Прилози су долазили и са стране. Султан и кнез Михаило Обреновић. даровали су по 500 дуката (В. Скарић, „Сарајево....", стр. 221, 245). До Нове цркве саграђена је 1899. г. зграда — резиденција митрополитова (Х. Крешевљаковић. „Сарајево.....", стр. 41).

Цркву опслужују: протојереј[21]), старац достојан поштовања, и три јереја[22]). Сем њих, у Сарајеву живе још два свештеника, који имају парохије по оближњим селима (око Сарајева и уопште у цијелој средњој Босни нема ниједне сеоске православие цркве). Са жаљењем се мора констатовати да је активност сарајевског свештенства на пољу народног просвјећивања далеко испод активности мостарских свештеника. У црквеној порти налази се митрополитова резиденција[23]), подигнута на турски начин, али много богатија од оне у Мостару. Покрај цркве смјештена је и школа[34]). Њено уређење, као и наставни програм исти су као и у Мостару. Овдје има много више средстава, али, колико ја могу процијенити, мостарска школа је квалитетнија од сарајевске. Главни узрок овоме лежи у чињеници што у Мостару наставу воде људи рођени у том крају, мјештани. Они су искрено одани своме позиву и ангажовани на пољу просвјећивања свога народа. Ради тога желе и настоје да се образују на страни. Сарајлије нису биле у стању послати на школовање некога из своје средине, него узимају у службу учитеље из Угарске и Србије. Разумљиво је да у Босну долази најслабији кадар богослова или гимназиста, који се код куће нису могли намјестити, а и овдје воде наставу не са ревношћу човјека који жели придонијети напретку млађег покољења, него како-тако, само да би угодили родитељима и добили плату[25]).

[21]) То је био Стеван Баковић (1797—1893).

[22]) Герасим Лалић (1817—1891) и Василије Стајић (по Скарићу, умро 1887. г.). Нису се могли наћи подаци о трећем.

[23]) Почетком XVIII вијека митрополит Мелентије Миленковић пренио је столицу босанских митрополита у Сарајево (М. Прелог. „Повијест Босне у доба османлијске владе". I дио /1463—1739/. Сарајево, б. г. стр. 153). „За његово становање сагради му црквена општина кућу на Вароши, на источној страни од цркве" (В. Скарић. „Сарајево....", стр. 116).

[24]) Прва вијест о Српској школи у Сарајеву датира из 1539/40. године. Тада је Пава, кћи попа Раке, завјештала на Вароши земљиште да на њему, пошто се направи кућа, стануjу свештеници и да поучавају у јеванђељу хришћанску дјецу, Фебруара 1727. г. забиљежено је да је крај цркве саграђена нарочита кућа „поради скуле за децу" (В. Скарић. „Српски православни народ...", стр. 127—128). Нову школску зграду саградила је Црквена општина половином XIX в. Скарић претпоставља да би то била једна од оних приземних зграда изнад старе цркве (В. Скарић. „Сарајево....", стр. 205—206).

[25]) Не би се у потпуности могла прихватити ова Гиљфердингова оцјена квалитета учитељског кадра запосленог у Српској школи у Сарајеву. В. Ћоровић биљежи сјећања Владана Ђорђевића о своме учитељу Александру Шушкаловићу, који је из београдског лицеја дошао да учитељује у Сарајево почетком педесетих година прошлог вијека. Према Ђорђевићу, Шушкаловић је у школи предавао много штошта што се учи у нижој гимназији... (В. Ћоровић. „Босна и Херцеговина". Београд, 1925, стр. 130.) И Скарић истиче заслужног Дубровчанина Шпиру Рајковића, који је настојао да школу у Сарајеву реформише и модернизује, затим Далматинца Ђорђа Маргетића и др. (В. Скарић. „Сарајево.....", стр. 205).

Римокатоличка жупа је, као што сам казао, малена, а уз то и врло сиромашна[26]). Сарајевски католици су готово сви занатлије. Међу њима нема трговаца. Послије пожара који је, 1656, уништио латинску цркву[27]), она се, изгледа, није ни обнављала[28]). Донедавно католици у Сарајеву нису имали цркве. Вјерници су се састајали на молитву у дому свога свештеника, фрањевачког фратра[29]). Тек 1853. године, уз помоћ Аустрије, сазидаше врло пространу и лијепу цркву[30]). Подигнут је и скроман звоник. Звоно су донијели из Аустрије, али га још не смију инсталирати бојећи се експлозије муслиманског фанатизма. Једино се малени крст сија над овим храмом. На православној цркви нема никаквог спољашњег знака.

[26]) Помиње се први пут 1521, а црква Безгрешног зачећа 1627. г. (А. Бенковић. „Католичке жупе Босне и Херцеговине и њихове филијале од XII в. до данас". У Ђакову, 1966, стр. 96).

[27]) Католици су становали у Френк-махали (Латинлуку). Уз махалу су имали и своју чаршију и капелу посвећену Богородици. У пожару од 1656. изгорио је Латинлук са капелом (В. Скарић. „Сарајево.....", стр. 63, 93). Црква Безгрешног зачећа изгорјела је 1642. године (А. Бенковић: op. cit., стр. 96).

[28]) Овај Гиљфердингов податак треба кориговати. Послије пожара од 1656 (одн. 1642. г.) католичка богомоља била је обновљена и помиње се већ 1672. г. (А. Бенковић: op. cit,, стр. 96). Год. 1697. црква је поново изгорјела и није се поправљала све до шездесетих година XIX в. На празном земљишту, званом Црквина, гдје је до 1697. био храм, сазидаше 1727. Фрањо, Мијат и Манџука о свом трошку кућу да у њој буде школа гдје ће фратри учити дјецу и гдје ће становати католичка сиротиња. Да би имали гдје одсјести када дођу у Сарајево, сутјешки фратри купили су једну кућу у непосредној близини ове зграде (В. Скарић. „Сарајево.... ", стр. 113,117,121).

[29]) У кући, власништву крешевског самостана, становао је 1852. г. нови сарајевски жупиик фра Грго Мартић, а у једној соби у приземљу била је капела Сарајевске жупе. Ова је кућа била на источном ћошку Улице Симе Милутиновића и Обале војводе Степе Степановића. Соба у приземљу што је служила за капелу, могла је да прими више од 40 људи (В. Скарић. „Сарајево....", стр. 208, 217).

[30]) Уочи 25. маја 1852. г. изгорјеле су и куће фрањевачких самостана Фојнице, Сутјеске и Крешева, а са њима и капела. Нова црква је довршена 1854. г. и посвећена св. Анти Падованском. За њену градњу дали су прилоге канцелар аустријског посланства А. Враницани у два маха по 900 форинти и везир

Хушрид-паша 20 дуката. Аустријска влада поклонила је 1857. два велика сребрна свијећњака и једну позлаћену монстранцу (В. Скарић. „Сарајево....", стр. 217). Према Бенковићу, нова црква Св. Анте Падованског грађена је од 1853. до 1856 (А. Бенковић: op. cit., страна 96).

Јевреја у Сарајеву има приличан број, око 200 породица. Имају двије синагоге[31]). То је народ сиромашан и мало значи у граду. Да бих употпунио општу карактеристику Сарајева, навешћу шта се још овдје налази: турски вали-паша, валија[32]) (генерални гувернер), окружен савјетом и чиновницима; ферик-паша[33]) (дивизијски генерал) са штабом и неколико чета регуларне војске, смјештене у неуредној касарни, недавно подигнутој[34]), иначе најсолиднијој грађевини у Сарајеву*; хаким или врховни судија у Босни, који се сваке године смјењује; муфтија и многи други турски великодостојници; православни митрополит босански (Грк, послат из Цариграда[35]); протојереј и неколико свештеника; један фрањевац[36]) и, на крају, јеврејски хахам-баша или велики, врховни рабин[37]).

[31]) Између данашњих улица Титове и Васе Мискина налазио се комплекс зграда који је деведесетих година XVI в. за досељене Јевреје саградио неки Сијавуш-паша и који се по њему прозвао Сијавуш-пашина даира (Х. Шабановић. „Територијално ширење....", стр. 48). Сами Јевреји звали су га Кортиж или Кортижико, а остали суграђани „Велика авлија" (тако се и данас зове тамошња уличица) или „Чифутхана" (А. Бејтић. „Јеврејске настамбе у Сарајеву. Споменица 400 година доласка Јевреја у Босну и Херцеговину 1566—1966". Сарајево, 1966, стр. 25). У том комплексу подигнут је, послије 1581. г.. Велики храм — Ил Кал Гранди (И. Таубман. „Споменици културе. Споменица 400 година доласка Јевреја....", стр. 125—126). Једна од поменутих двију синагога била је Велики храм.

[32]) У то вријеме био је валија Решид Мехмед-паша.
[33]) Војни командант — ферик — био је Авни-паша.

[34]) У мјесецу марту 1854. г. почела се на земљишту старих везирских конака — које је свијет звао Беглуком — градити велика касарна. Од народа су тражени добровољни прилози за то. Грађење је трајало до 1856. То је била касарна на Ат-мејдану (В. Скарић. „Сарајево....", стр. 216).

* Да би се ова касарна подигла, скупљао се новац од цјелокупног босанског становништва — првенствено и искључиво од хришћана. Прича се да су се градитељи (турски инжењери) том приликом окористили огромном свотом новца.

[35]) То је био Дионисије I (1856—1860). (Види: С. Давидовић. „Српска православна црква у Босни". Сарајево, 1931, стр. 48).

[36]) Није се могло утврдити који је фрањевац у то вријеме био жупник у Сарајеву. Тешко је вјеровати да би то могао бити фра Грго Мартић, који се, као агент Фрањевачке провинције, налазио у Сарајеву 1856. и у почетку 1857. г. Први записник Агенције обухвата вријеме од конца травња 1856. год. до конца травња 1857 (Ј. Јеленић. „Култура и босански фрањевци". II. Сарајево, 1915, стр. 289—290).

[37]) Рав Шимон Хасон из Монастира (Битоља), надрабин од 1856. до 1858. г. (Х. Камхи. „Сарајевски рабини. Споменица 400 година доласка Јевреја у Босну и Херцеговину 1566—1966". Сарајево, 1966, стр. 275).

Сарајево је творевина турске епохе. У периоду српске независности овдје су била само села, која су се, по причању, звала: Бистрик, Бјелаве и Вратник[38]). Ова су се имена сачувала до данас у називима градских квартова. Мало даље, у брдима, постојала је и некаква тврђава од које су остале рушевине. То је „Стари град"[39]). Главно насеље из тога доба налазило се, као што сам већ рекао, три сата на сјевер, уз извор ријеке Босне[40]). Тамо се и данас виде темељи велике грађевине, коју народно предање зове старом сарајевском црквом[41]). Под турском управом образовао се, на раскрсници комуникација, трговински центар ново Сарајево, које се од старина користило особитом турском

наклоношћу. Трговина је била у муслиманским рукама. Када је 1697. године аустријска војска заузела и спалила Сарајево, сви хришћани који су се ту нашли били су пресељени у Аустрију, а Муслимани су остали у граду.* Али мало-помало, Муслиманима су се опет придружили православии и тако се у Сарајеву образовала читава колонија прилично богатих хришћана трговаца.

[38]) Локалитет Бистрик датира из средњег вијека (Х. Шабановић. „Постанак и развој Сарајева....", стр. 79). У Рјечнику мјеста Босне и Херцеговине убиљежен је Бистрик-Чобанија као седми сарајевски кварт. У полису из 1540. стара махала Билаве зове се и Махала Хаџи-Алијина месџида (данашње Бјелаве) (Х. Шабановић. „Постанак и развој Сарајева....", стр. 114). Вратник се први пут спомиње 1528. г. као Братник. Тај назив до XVIII в. означавао је простор од Вратничког мејдана до Вишеградске капије, а касније обухватио и простор који је у XVIII в. опасан бедемима (Х. Шабановић. „Територијално ширење....", стр. 41).

[39]) Гиљфердинг вјероватно мисли на рушевине Ходидједа, источно од Сарајева, који је по некима лоциран код села Булога, а по другима код саставка Паљанске и Мокрањске Миљацке. По Шабановићу, идентичан је са градом под којим се налази село Ходидјед (Х. Шабановић. „Постанак и развој....", стр. 74).

[40]) О постанку Сарајева види гл. V, биљ. 18.

[41]) Ово предање везано је, по свој прилици, за цркву Св. Првомученика Стефана, која се у XIII в. помиње у селу Врутцима. В. Скарић претпоставља да се ова Црква налазила код Црквине у данашњим Врутцима (В Скарић. „Сарајево....", стр. 32).

** У љетопису сарајевске цркве налази се и ова биљешка: ëhòî àõ÷z (1697) îêò. 13. ïðèäîøg Íhìöè, áîæiéìú ïîïuùgíigìú è ïîïëhíèøg ñàðàgâî è ñàægãîøå äî êîíöà è ïðgãíàøg õðèñòiàíh è øîêöh (шокци – католици) ïðhêî Ñàààg, Åâðhg æg âñg è òóðààêú ìàëî zàâåäîøg ó ðîáñòâî. Öðêîâü æg íàøà, ñâgòûõú àðõàíãgëú îñòà è íg ñüãîðh, ìèëîñòiþ áîæigþ è zàñòóïëgíigìú áåçïëüòíèõú ñèëü. Íü ïîïëhíèøg þ íhìöè, îñòààøà æg îòü Íhìgöü, ïëhíèøg òóðöè. Ïðî÷àà æg ÷òî äà ñêàæó. Ñêîðáü è òóãó è ïëà÷ü ígóòhøèìè êòî äà ñêàægò. Ãîðè è õîëüìè ïëàêàõó ïîæèãàgìè. Ìè æg ÷òî äà ñüòâîðèì ðàçëó÷àgìè ìàògðh íàøg öðüêâè, è ñâîèõ äîìîâú çðhøg êîíü÷íîå ñüãîðhíig. Óâié, óâié è ãîðå âüïiîùh ïëhí"gìè è ïðgñgë"gìè ó òuæäu çgìëþ. Ïî ïëhígíiþ æg íàøåì îñòàâøàà áðàòià õðèñòiàíè ñüáðàààâøgñg âü öðüêâè. È ïîñòàâèøg êëèñàðœå ïî îáè÷àþ.

На другом мјесту забиљежено је: ,, ëhòî àõ÷ç îêò. 15 äíü. ïðèäîøg Íhìöè è ïëhíèøg íàñ è ïîægãîøå ñàðàgâî. È ïðgñhëèøg íàñ ó ñðhìü è ó Áà÷êó. Ïàêè âîëgþ áîæigþ, âîçâðàòèõîìñg âü ñâî"ñè à äðóãè è ïîìðhøg òàìî. Äðóãié æg îñòàøg è íg âüçâðàòèøgñg âü ñâî"ñè.

(„Година 1697, октобар 13. Дођоше Нијемци и Божјом казном опљачкаше Сарајево и запалише цио град, а хришћане и католике протјераше преко Саве. У ропство одведоше све Јевреје и мало Турака. Наша црква Св. Арханђела остаде и не изгори Божјом милошћу и заштитом бестјелесних сила, али је опљачкаше Нијемци. Оно што остаде иза Нијемаца разграбише Турци. Шта још да кажем! Ко да опише жалост и бригу и плач неутјешни! Горе и брежуљци плакали су попаљени, Шта можемо урадити ми, одвојени од мајке наше цркве и од својих домова, гледајући згаришта. Јао! Јао! и болније

су нарицали они који су били заробљени и одведени у туђу земљу. По завршеном пљачкању и послије нашег одвођења у ропство, преостала браћа хришћани сакупише се у цркви и по обичају поставише клисаре."
.... „Година 1697, октобар 16. Дођоше Нијемци и опљачкаше нас, запалише Сарајево и одведоше нас у Срем и Бачку. Божјом вољом вратисмо се кући, а неки су тамо и помрли. Други се вису вратили у родни крај него остадоше тамо." — Прев. Б. Ч.)

Нарочито за посљедњих 50 година доселило се много тих људи у Сарајево. Долазили су из разних крајева Босне и Херцеговине. У Сарајеву нема хришћана који, својом старином — како се овдје изражавају — тј. поријеклом, родом, нису досељени из неког другог краја. Природна је појава да су ти обогаћени дошљаци успоставили у своме кругу нешто попут касте. Тиме су се они, као затворен слој људи, оштро издвојили од простих сељака-раје, из чије су средине и потекли било они или њихови очеви, а пред турским законом потпуно су изједначени са том рајом. Ти дошљаци обављају значајну трговинску дјелатност с Аустријом и тамо стално путују. Познају мање-више њемачки или талијански језик, али ни за длаку не одступају од својих древних обичаја.

Појам обичаја изражавају турском ријечју „адет", која за Босанца има значај некакве неодољиве и чаробне силе. Понеки Сарајлија био је двадесетак пута у Европи па је, можда, у Бечу и студирао комерцијалне науке, али све то није било у стању да измијени ни његову вањштину ни његову психу. Кад себи подиже нови дом, уређује га по старом босанском узорку. Спрат мора бити истурен на улицу у односу на приземље. Из авлије мора у собе водити вањско степениште преко отвореног тријема — веранде, која као да је нарочито подешена за то да би је зими засуо снијег. Преко те отворене веранде мора се кретати кад хоће да из једне собе пређе у другу само зато јер Босанац не зна за унутрашњу комуникацију између соба (чудновато је како се ово може саобразити са суровом босанском климом и њеним дугим и хладним зимама). Свака ће соба бити натрпана мноштвом непотребних преграда. Двије-три столице и један сто у кући знак су просвијећености јер су Босанци задовољни турским миндерлуцима и сећијама и одсуством намјештаја.

У таквом дому проводи живот сарајевски трговац хришћанин у духу старинског адета. Он не осјећа потребе за интелектуалним радом. Њему су често потпуно стране националне идеје и осјећање народности. Оно осјећање се код њега — а такав је случај и код Босанаца из народа — манифестује искључиво у сазнању да је он православац. Када сарајевски трговац* сједи, жена и кћерка су дужне да стоје пред њим. Кад му дође гост, жена и кћерка прилазе руци, послужују слатко, ракију и кафу.

* Тј. „Торговецъ". Уовој ријечи садржана су не само сазнања о трговини као занимању него и идеје о трговцу као члану више касте међу православном рајом. По личном схватању самих трговаца, а и у очима народа, трговцу припада већи ранг него представнику свештеничког реда.

У храни се спроводи економија која прелази све границе наших представа. Само једном годишње Сарајлија се разулари: на своје крсно име, тј. на дан када се, по српском обичају, празнује светитељ заштитник рода и дома. На славу се позива цио свијет. Гости по турски прекрсте ноге уз ниске столове или даске које својом висином не прелазе сећију. Овчетина и пита (тијесто сложено у листове) играју главну улогу у гозби. Пије се у здравље сваког или готово сваког госта. Здравице се пропраћају поздравима и жељама израженим редовно у епском, често врло лијепом облику. Пије се до изнемоглости. Жене једу одвојено. Послије богате гозбе мушкарци, заносећи се при ходу, одлазе да виде коло које воде дјевојке и младе жене, а њима понекад чине друштво млађи људи.

Лијепи пол (жене у Сарајеву заиста заслужују овај епитет. Ту је много словенске љепоте. Лица су им: крв и млијеко) проводи осамљенички живот, али не у потпуности. Хришћанске даме и дјевојке — трговачке жене и њихове кћери (тип који нимало није сличан руским трговачким женама) — радним даном воде кућанство или шију, а недјељом или празником (празника је овдје безброј — готово сваки трећи дан) кинђуре се и гиздају. Свакидашње широке турске шалваре (димије) и кратки крзнени хаљетак[42]) (који се носи и за љетних врућина) празником замјењује дуга, уска одјећа од свијетле, често пругасте, шарене материје, обрубљена ширитом или гајтаном, на грудима мало

отворена[43]). На њој се истичу низови дуката и империјала[44]), нанизаних на гајтан и објешених о врат. Није лако описати женско покривало за главу: изгледа као да се састоји од четири дијела. Главу покрива обични црвени фес са плавом кићанком. Око феса веже се марама, а изнад ње уздиже се нешто попут убрадњаче од воштаног платна, веома китњасто. Напокон, ову грађевину покрива друга марама са разним украсима, златницима и тракама. У жалости — марама је бијела. Код старијих жена убрадњача се завршава дугачким шиљком који стрчи напријед. Али је зато грациозан црвени фес обавијен плетеницама, са широком плавом кићанком, што га носе дјевојке. Уопште узевши, босанске жене и дјевојке — покретни су ковчези, живи капитали својих мужева и очева. Понекад се на њиховим грудима и на глави нађе толико дуката, империјала и меџедија[45]) да љепотица личи на урамљену икону. „Посао ми иде врло рђаво", тужи се један трговац уздишући. „Морам начети капитал. Ваља трошити женине дукате!" „Како му је лијепа кћерка'", одушевљава се преда мном Босанац. „Шта си на њој нашао лијепо? Разрока је и има сплоштен нос." „Али, молим те, сва сила дуката", изражава се он лаконски, показујући руком на појас.

[42]) Тзв. женска ћурдија.
[43]) Женска антерија.
[44]) Империјал је стари руски златник од 10 рубаља.
[45]) Меџедија (меџидија) (арап.) — турски новац кован од сребра у вриједности од 20 гроша у доба султана Абдул-Меџида.

Ипак треба рећи — на част Босанцима — сами дукати нису одлучујући фактор који даје препоруку дјевојци. И други моменти утичу на добијање титуле љепотице. На примјер: дебљина. „Претила дјевојка" — значи исто што и „лијепа дјевојка". Тако су недавно питали једног Сарајлију за мишљење о некој љепотици. „Како ти се она свиђа?" ,.Није лоша", одговори он с омаловажавањем. „Како то, зар није лијепа?" „Мршава је", био је његов кратки одговор. И тако, хришћанске жене и дјевојке, накићене златом и сребром, стоје о празницима на отвореним вратима својих кућа и ту ашикују с момцима. Пред вече, кад је лијепо вријеме, одлазе у групама у шетњу ван града, а пред њима се кочопере, на коњима, трговачки синови. Њихови коњи су нарочито приучени да поигравају не мичући се с мјеста. Ово је сав друштвени живот сарајевских хришћана. Али се он може, у односу на муслимански друштвени живот, сматрати развијеним.

Муслимани се дијеле на двије групе, које између себе немају ништа заједничко, изузев односа који се успоставља између управне и извршне власти. У прву, владајућу, групу улазе Османлије чиновници, који долазе у Босну откако је ову земљу умирио Омер-паша (1850—1851). Али њих и нема толико колико би их, по нашим представама о администрации и судству, требало бити. Другу групу, представнике извршне власти, чине Босанци привржени вјери, што је карактеристично за Словене. Они се чврсто држе ислама и енергично га бране зазирући од синова Румелије и Анадолије као од невјерника и ђаура.

Не намјеравам сада испитивати унутарњу структуру босанског муслиманског друштва. Зато ћу се вратити на тему о којој сам већ почео говорити. Ријеч је о друштвеном животу сарајевских Муслимана. Њега је врло лако окарактерисати управо потпуним негирањем: тога живота уопште нема. Како живе Муслимани Босанци и шта раде? Поставите ово питање Босанцу, и он ће вам одговорити са три ријечи: „Па ето**, сједимо." Сједење (наравно, уз карте и са чибуком) понекад се „преноси" из куће и наставља у дућану, а љети, пред вече, и у кафани ван града. Ако је Муслиман трговац, он сједи у свом дућанчићу, који, у дугом низу потпуно истих објеката, подсјећа на кавезе за лавове и медвједе монтиране у иностраним зоолошким вртовима. Недостају им само решетке. У том кавезу он сједи, а напорније трговачке послове и одлазак у иностранство ради куповине робе препушта хришћанима. Пред вече готово сваки вјерни Пророков привржениk у Босни сматра својом обавезом да се за ужином, која одговара нашем ручку, напије шљивовице (ракије добијене дестилацијом шљива), најчувенијег производа своје домовине, а потом се повлачи у харем.

** Израз „па ето", који се не може превести на други језик, стално се употребљава у говору Босанаца. Он је, да тако кажемо, супротност руском изразу „авось", који се такође не може превести. У првом од ова два израза осјећа се безбрижност спојена с апатичном равнодушношћу и неактивношћу, док други изражава безбрижност прожету смјелошћу и радом,

Породични живот у босанском харему изгледа развијенији него у другим муслиманским земљама јер Пророков закон овдје није успио да савлада словенску „фамилијарност", и моногамија, по сили обичаја, доминира код Муслимана Босанаца, па чак и код оних најбогатијих. Сва је Босна реагирала када је, прије неколико година, Али-бег Џинић[46]), један од најбогатијих спахија, узео другу жену за живота прве. Па ипак Босанка Муслиманка није била у стању да са себе збаци жиг презрења који је на њу ставио Мухамед лишивши је бесмртне душе, одузевши јој право да се моли у божјем храму и ускративши јој мјесто у рају. Истина, дјевојке се користе неким слободама и, упркос свим Мухамедовим прописима, а по сили словенског обичаја, празником (тј. петком) стоје откривена лица на полузатвореним вратима свога дома или поред једне од многобројних градских чесама и ашикују са младим људима исто онако као и хришћанке. Али када се она, несретна, уда, покрију јој главу непровидном бијелом плахтом, сакрију је и одвоје од мушког друштва. Она се може састајати и виђати само са другим женама, осамљеницама, са којима ће понекад, под кључем, играти самотно „коло" и пјевати тужне пјесме. У таквим околностима ће оговарања и потајне интимне сплетке постати њено главно занимање и једина драж читавог живота. Због тога, како су ме увјеравали, нигдје у Босни нема таквог сплеткарења као међу Муслиманкама.

[46]) Потомак Џине, човјека из свите везира Али-паше Хеким-оглуа, кога је везир одмах послије битке под Бањалуком (1737) поставио за капетана у Градишкој (Х, Крешевљаковић. „Капетаније у Босни и Херцеговини". Сарајево, 1954, стр. 77—78).

Можда ћете помислити да се над домороцима Муслиманима много уздигла чиновничка каста — Турци новога кова послати из Цариграда да управљају земљом и штите поредак: ти гувернери, кајмаками (вицегувернери), дефтердари (држ. благајници), мудири (срески начелници), кадије (судије), кјатиби (писари) — по грађанској линији; генерали, миралаји (пуковници), бимбаше (мајори), јузбаше (капетани) и тако даље — по војној линији. Они читају или су некада читали цариградску штампу, изградили су, према турским географијама, своја знања о Европи, упознали се с европском цивилизацијом у Цариграду, научили јести виљушкама, пију, поред ракије, и вино, једном ријечју, то су људи нове „цивилизоване" ере. Понашају се углађеније од Босанаца. Међу њима има и кицоша који спретно носе свој „московски"* мундир. Радо се друже са нашом браћом ђаурима. До џамије им није стало. Но, без обзира на то што ће суд о овој касти цивилизованих бити груб, у суштини је тај свијет неупоредиво гори од грубих Босанаца. Нећу говорити о подмићивању, варању и копању јаме једног другоме ни о другим интригама. Све би се то могло објаснити и условима турског управног система.

* Овим именом називају Муслимани Босанци нову турску униформу, скројену на европски начин. Она им је мрска.

Заправо у цијелом свом животу чиновник Османлија у Босни, потомак освајачке хорде Мехмеда II, такав је човјечји створ који је међу свима мени познатим живим бићима најближи животињској врсти. Он зна много и образован је. Стога поразно дјелује потпуно одсуство свих његових духовних стремљења. Цијело своје слободно вријеме проводи он у апсолутној неактивности. Никад ништа не чита, па чак (како су ме увјеравали добри познаваоци Турака, уз то и туркофили) и не мисли ако нема потребе за тим.* Сву његову разоноду чине посве ниска уживања: на два сата прије вечере сједа за сточић, на који су постављене боце мастике и пије пуна два сата. Чашица за чашицом или чаша за чашом, већ према издржљивости главе и желуца, све док се потпуно не опије (разлика између Босанца и чиновника Османлије огледа се у томе што први пије

страшно, али се врло често дешава да послије неколико година пијанства нагло баци алкохол и не узима га у уста до смрти. Чиновник Османлија то никада не чини). Пошто се опио, баца се, с некаквим гадним апетитом, на храну и, потамանивши огромну количину јела, предаје се тешком сну.

* Да бих ово потврдио, слободан сам цитирати ријечи једног енглеског путника који је проучавао Турке и био им наклоњен (William Kennen Loftus, Travels and Researches in Chaldaea and Susiana etc. under the Orders of Major-General Sir W. F. Williams of Kars. London 1857. стр. 109).

„We found the Pasha of Baghdad sitting on the edge of a high bank overlooking the river, with that expression of utter stolidity which characterizes the Turkish features. Ask a grave old Turkish gentleman what he is thinking about, and his answer will invariably be: „By Allah! what should I thing of? Nothing." So, doubtless, Abdi Pasha thought of nothing as our approach woke him from the slumber into which his cogitations had fallen."

„Нашли смо багдадског пашу гдје сједи на ивици високе обале гледајући преко ријеке с изразом крајње равнодушности која карактерише Турке. Упитајте старог озбиљног Турчина о чему мисли. Његов одговор ће неизоставно бити: ‚За име Алаха, о чему бих мислио? Ни о чему. Тако, без сумње, Абди-паша није мислио ни о чему кад га је наш долазак пробудио из дремежа у који су запале његове мисли."

Најотменији облик у коме се може сервирати турска вечера већ сам описао износећи детаље о гостољубљу на пријему код мостарског паше. Али сам имао прилике да, код веома отмене турске господе, присуствујем таквим вечерама чија се одвратност не може ни описати. На овим вечерама понекад се сакупљају Османлије један код другог, и то је једини знак друштвеног живота који постоји код њих. О породичном животу нема ни говора. Сви су они, с ријетким изузетком, оставили хареме у Цариграду под надзором послуге. Дошавши на службу у забачено мјесто, недостатак породице ти људи не надокнађују везама у којима би се назрело осјећање љубави, него се обично одају најодвратнијим гадостима.

То су плодови „цивилизације" што их је Европа тако брижљиво пресадила на туђе тло и који су тако њежно одњеговани на њему. Али је сада доста о тој непријатној теми. Мора се још много штошта рђавога рећи прије него што употпунимо ову карактеристику Сарајева.

Када вам кажем да у главном граду Босне, према подацима, живи око 600[47]) православних породица — истина под турском влашћу, али у потпуном миру и ван опасности — да оне имају и свога представника у обласном административном савјету и да међу тим породицама има много богаташа који се баве и трговином на велико, ви ћете се обрадовати и помислити: „Ево клице духовног препорода босанских хришћана! Сарајевски православци сигурно се служе предношћу свога положаја и искоришћавају наклоност власти да би узели у заштиту несретну рају. Они употребљавају и своје богатство помажући народ у његовим материјалним невољама и моралним тешкоћама."

[47]) По статистичким подацима Мехмеда Мествице из хицретске године 1257 (23. II 1841—11. II 1842), било је тада у Сарајеву православних и католичких породица 552 куће и 103 собе (тј. стана сарајевске сиротиње) (В. Скарић. „Сарајево и његова околица...", стр. 193).

Ништа од свега тога. Као што сам већ рекао, православни грађани трговци створили су касту, и њих покреће само лични и кастински егоизам. Разумије се да има и изузетака. Али су они ријетки и све у свему не представљају ништа нарочито. Најбогатији сарајевски капиталиста, босански Ротшилд, арбитер читавог сарајевског православног друштва (тако је велико поштовање према његовој кеси) мисли да је велики друштвени добротвор ако сваке године жртвује 50 рубаља за црквену касу и исто толико за основну школу. Ни он ни остали његови другови не размишљају о чињеници да у Босни није довољна само једна основна школа. Без гимназије би се, рецимо, могло и

бити јер дјеца богатијих трговаца одлазе на школовање у иностранство, док занатлијска и сеоска дјеца немају кад да нешто друго уче сем елементарне писмености.

Али богословија, за образовање свештеника, најпреча је и најелементарнија потреба земље, јер су босански православни свештеници и монаси неуки и необразовани преко сваког очекивања. Та богата господа неће да схвате да овакву установу не треба очекивати од турске управе или од грчких епископа послатих из Цариграда. Богословија треба да буде њихово властито дјело. Не, они се нимало не узбуђују што свештенство по читавој Босни срамоти своје достојанство необразованошћу и што се православна вјера у земљи, поред свих саблазни око себе, чува благодарећи једино осјећању конзерватизма урођеног простом словенском свијету. Код те господе трговаца савјест је чиста: један је дао за школу 50 рубаља, други 40, трећи 30 итд., итд. Умјесто да дијелом свога капитала учествују у оснивању богословије, они га много корисније пласирају дајући новац на зајам — по три процента мјесечно сигурним и поузданим дужницима, а по шест или осам процената непоузданој клијентели.

Гравура Сарајева из XVI вијека

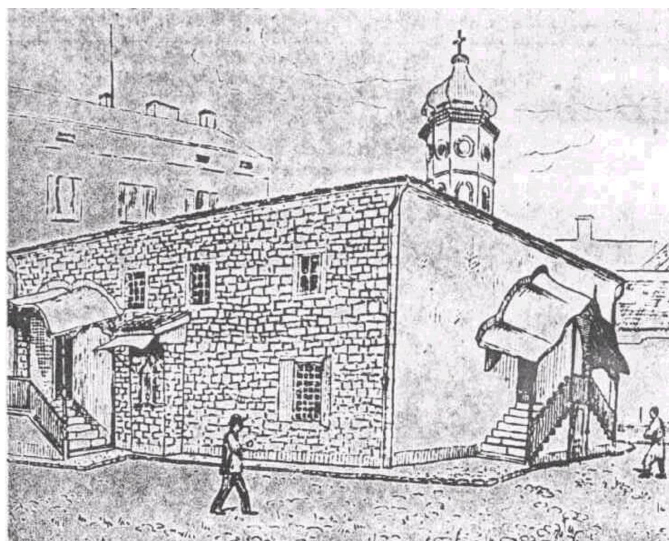
Стара Православна црква у Сарајеву
(Цртеж Ђ. Мазалића)

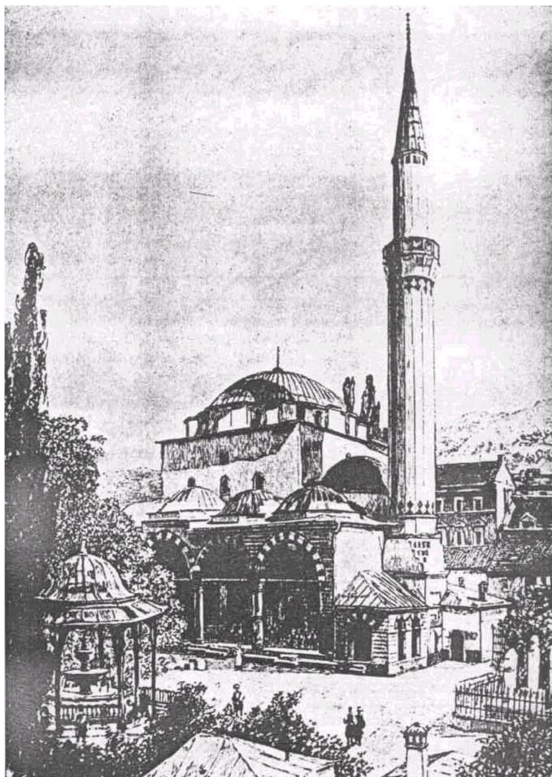

Из сарајевске чаршије

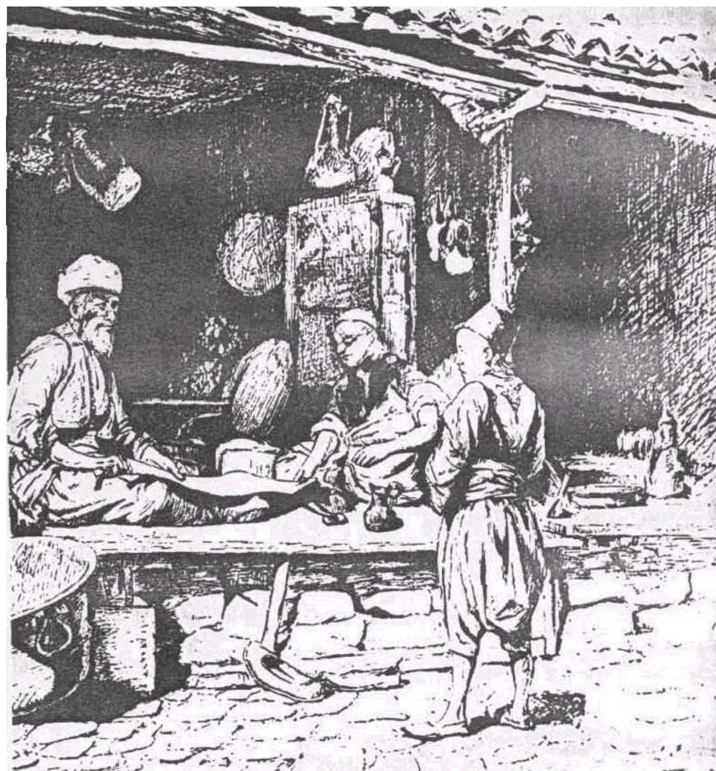

Гази-Хусревбегова џамија у Сарајеву

Ето тако расуђују први сарајевски богаташи, а сви остали, наравно, држе да су обавезни ићи за њима и угледати се на њих. Добијају ли од ових богаташа бар какву помоћ или заштиту сиромашни сељаци, који грцају под теретом тешких обавеза турским спахијама, притиснути, истовремено, безбројним државним порезима? Да ли се ти људи заузимају пред турским властима за браћу која пате када се зна да њих — трговце — Турци цијене и често их слушају? Не, никада. Градска трговачка каста третира сеоску браћу као опасне људе од којих се треба склањати што је могуће даље, према њима бити одлучан и категоричан онако како се то ради с обесправљеним слојевима и непријатељским елементима. Трговци не само што не помажу сељацима него им, пред Турцима, наносе штету на сваком кораку. Не само што их не узимају у одбрану него, у случајевима када сељаци науме да се потуже на неиздрживо и тегобно своје стање, трговци убјеђују власт да је све то лаж и бесмислица и да су сељаци бунтовници.

Ствар је потпуно јасна: читава ова трговачка каста у суштини је само ћифта и ситничар. Сељацима они не продају готово ништа јер се сељаци сами хране и одијевају. Али од сељака купују многе сировине и препродају их у Аустрију. Уколико сељак више осиромаши, утолико ће се од њега моћи повољније купити жито, кожа, вуна и слично. Ти ситничари увозе из Аустрије свакојаку мануфактурну и колонијалу робу и продају је Муслиманима. И овдје се опет појављује тежња за профитом: када Муслимани саберу од сељака много приноса, они постају богатији и са задовољством купују свашта. Према томе, каста богатих православних грађана — једини слој који би био у стању да се брине о општем добру, о друштвеном напретку и о просвјећивању народа у Босни — стоји на страни завојевача и помаже му свим силама у пљачкању сиромашних, напаћених и застрашених сељака. На сваком кораку, и у ситним акцијама и у крупним потезима, ова каста самоувјерено истиче своје одвратно и похлепно туркофилство. Ето до чега доводи психологија касте и тежња за профитом[48].

[48]) Гиљфердинг овдје не наводи поименице ниједног сарајевског трговца. Међутим, Стака Скендерова у свом „Босанском љетопису" именује шесторицу водећих Срба трговаца. То су: Манојло Јефтановић, Ристо Савић, Симо Самоуковић, Ристо Трипковић, Хаџи Јово Деспић, Јово Бесара (Записки Императорскаго русскаго географическаго общества. Книжка XIII. С. Петербургъ, 1859, стр. 674).

VII

ПУТ НА ЈУГ БОСНЕ. ОД САРАЈЕВА ДО РОГАТИЦЕ

Настојао сам да се што краће задржим у Сарајеву[1]). Како ме интересовала Босна, имао сам жељу да упознам ту земљу не само по главном граду него и по осталим њеним крајевима. У том циљу предузео сам три путовања. Најприје сам боравио у два католичка самостана, у Крешеву и Фојници, и у варошици Високом, тј. у најближој сарајевској околини на западу и сјеверу. Затим сам кренуо на дужи пут, на југ, до Призрена и Косова поља, у Старој Србији, да бих, напокон, с јесени, употпунио слику сјеверне и западне Босне путовањем у Бању Луку и Ливно. Друго од овиx путовања било је за мене најинтересантније јер је пут пролазио кроз крајеве пуне историјских споменика н предања. Ови крајеви су изванредни и љепотом природе и у етнографском погледу због судара двају елемената: словенског и албанског.

[1]) Овом приликом Гиљфердинг је боравио у Сарајеву од маја (по В. Скарићу), односно од 4. јуна (по В. Поповићу) па до 16. јула 1857. г., када је кренуо на југ, ка Призрену.

Средња и сјеверозападна Босна нема тих занимљивости. Стари српски живот оставио је овдје мало трагова, а садашње стање у тим крајевима редовно се манифестује у подједнаким појавама. Тако су овдје слике природе једнообразне мада су, саме по себи, дивне. Стога сам одлучио да пут на југ Босне и у Стару Србију опишем у свим појединостима, док сам опис средње и сјеверозападне Босне ограничио на површну скицу најважнијих предјела. Све оно што нисам у овим биљешкама рекао — а то се односи првенствено на средњу и сјеверозападну Босну — наћи ће читалац систематски сређено у другом чланку посвећеном, прије снега, питању грађанског и моралног стања босанског становништва. Само ми не треба замјерити ако у том чланку наиђе на нека запажања која сам, описујући извјесне предјеле, већ унио у путописне биљешке.

Из Сарајева сам кренуо на пут 16. јула[2]) Цариградским друмом[3]). Позивам читаоца да о том путовању саслуша ову дугачку приповијетку. На путу ће нас пратити наши биједни коњи, који, напуштајући своја пребивалишта, нису могли ни слутити да се неће читавих пет недеља одвајати од седла и да ће превалити више од 1200 врста. Већ сам нагласио да у Босни људи не познају други начин путовања изузев јахања. Истина, у Сарајеву постоје двије кочије (једна припада генералном гувернеру, а друга аустријском генералном конзулу). Но, оне се држе само ради подизања ауторитета и чувања угледа њихових власника. Возећи се кочијама тамо-амо по граду, власници морају изаћи из њих и ићи пјешке приликом скретања из улице у улицу. Ван града се човјек може кочијама возити само у једном правцу, један сат удаљености, друмом који је подигао просвјетитељ земље Омер-паша[4]).

[2]) 1857. године.

[3]) У оригиналу:... по Константинопольскому тракту. Од доласка Турака у Босну и Херцеговину Сарајево је везано са Цариградом тзв. Стамболском џадом, која је од Сарајева полазила у два крака и излазила у Пљевљима и Новој Вароши на Дубровачки друм. Један од њих ударао је преко Праче, Горажда и Чајнича, а други преко Рогатице и Вишеграда (Х, Крешевљаковић. „Ханови...", стр. 79). Овај Цариградски друм, или Стамболску џаду, треба разликовати од Царског пута (Цариградског друма, Стамболског пута), најважније дијагоналне прометне линије Балканског полуострва, која је водила од Београда до Цариграда углавном долином Мораве, Нишаве и Марице (види: С. Jireček. „Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel..." Prag, 1877).

[4]) Овдје Гиљфердинг мисли на Омер-пашу Латаса, који је, у прољеће 1851. г., почео изградњу пута Сарајево —Травник. Види гл. V, биљ. 21.

Заштита моје личности повјерена је пратњи коју сачињавају три коњаника наоружана пиштољима и јатаганима (мада у Босни сада уопште нема хајдука). Цио пртљаг натоварен је на једног коња, који се касније, на моју велику радост, почео савијати под теретом масивних словенских рукописа[5]). За рукописе био ми је у почетку потребан још један коњ, а касније и други. Товарни коњи као превозно средство представљају за путника у Турској тежак проблем. Властите коње за терет човјек не може имати, а не може их нигдје ни изнајмити по слободним цијенама. Ради тога се прибјегава принудним мјерама у виду државних обавеза: сваки сељак, првенствено раја, дужан је пружити превозно средство од једног мјеста до другог свакоме ко путује са путним налогом. Том приликом сељак мора ићи са својим коњима. Тако он изгуби два или три дана за ништавну плату добијену за коње (један и по пјастер, тј. седам и по сребрних копјејки за сат путовања. Повратак му се уопће не плаћа). Сиромашни сељаци истјерују своје коње у планину и склањају се да би избјегли ову обавезу. Зато турски градски начелници морају слати људе да хватају коње и доводе их силом.

[5]) Гиљфердинг је на своме путу узимао, гдје год је могао, старе рукописе. Вук Караџић је писао 1859. г. Вуку Поповићу да му је Гиљфердинг причао како је у једном пустом манастиру на Тари „од србуља узео што је могао понијети (особито писане на кожи), али још много да их је остало" (С. Станојевић. - „Историја српског народа.....", Београд, 1937, стр. 114).

Наш караван кренуо је на југоисток. Обишавши Бјелавско брдо[6]), за пола сата смо се попели, по глиненој падини, до Хреше[7]), мјеста са усамљеним ханом, у коме, и поред близине Сарајева, нисмо за храну нашли ништа сем кукурузе и млијека. Иза хана поново се јавља зеленило, али земљиште није обрађено. Једини знаци живота на које наилазимо јесу: задимљена колибица плетена од прућа, коју називају кафаном, и неколико ханова[8]), у којима налазе склониште путници задоцњели при повратку у Сарајево. Послије четворочасовног путовања стигли смо напокон до Романије, једног од највећих планинских масива у Босни. Ова планина има некакав страшан, суморан изглед. И само њено име као да улива поштовање јер нас подсјећа на Марсов народ[9]), који је некада владао овим крајевима[10]).

[6]) Један од сарајевских квартова.

[7]) У оригиналу: до урочишта Реша. Крешевљаковић каже да су у Хреши била два хана: један при почетку пута у Вучју Луку, власништво православне породице Зукића, а други власништво Лучића (Х. Крешевљаковић. „Ханови....", стр. 102).

[8]) То су: хан у Брезицама, хан у Сумбуловцу и у Мокром (Х. Крешевљаковић. „Ханови....", стр. 102).

[9]) Међу Римљанима владало је увјерење да воде поријекло од Марса, једног од главних божанстава римске државне религије и заштитника римске војне силе. Зато их Гиљфердинг и назива Марсовим народом.

[10]) Ово име планини дали су романски Власи и назив „Романија" настао је по народном имену Романа (М. Филиповић: „Гласинац", Београд. 1950, стр. 76, 80).

Данашње генерације Срба не знају много о Римљанима, давно изумрлим господарима Босне. По њиховом, име Романија везано је за подвиге чувених хајдука, јунака који су дуго времена били живи протест потлаченог народа против турског господства. Међу литицама Романије скривали су често, па чак и недавно[11]), непокорни Муслимани Сарајлије своје благо од султанове војске и његових чиновника. Масив се протеже у правцу југоисток-сјеверозапад.

[11]) Није се могло утврдити када и којом приликом.

Пењући се на њега, у почетку наилазиш на закржљале и ријетке борове, а затим на оголио бијели камен. Необичан изглед имају хридине које украшавају масив лијево од пута. То је, у ствари, огроман зупчаст комплекс камена чији вршци изгледају исте висине, али сваки од њих има особит облик и представља час пирамиду, час праву дебелу греду, час танко стабло и нешто попут расцијепљеног копита. Овај комплекс народ назива „Романијским стијенама"[12]). Десно се протеже непрекидан, раван и жућкаст ланац литица, који је, како причају, дуг пет сати путовања[13]).

[12]) Један од врхова Романије познат и под именом „Црвене стијене" и „Црвена стијена".

[13]) Десно од пута уздижу се врхови: Орловац, Попова кула, Лупоглав, Орловина, Дијева, Велика стијена.

Попевши се на врх планине, наиђосмо на необичну кућицу: то вам је чађав кућерак, тако низак да се човјек у њему не може усправити. Зидови су једва једвице склепани од неколико брвана, а кров сачињавају комади јелове коре. Овдје љети живе пандури, тј. полицијска стража, чија је дужност осигурање безбједности друма[14]). Али они обично напуштају своје планинско пребивалиште и препуштају путнике судбини. Сматрајући да је потпуно неразумно трошити властиту плату за куповину хране, разилазе се по оближњим селима и тамо једу и пију о трошку сељака. Зими их повлаче у град увјерени да зимско доба и снијег истјерују хајдуке из планина и шума приморавајући их да се скривају по селима. Зими заиста нема опасности од разбојника, али зато — колико ли путника изгуби живот у планинама од мећаве! Прошавши пандурицу (тако се називају карауле поред пута), спустили смо се источном падином Романије и пред нама се указа чаробан, раван и гладак плато обрастао ниском травом — висораван коју човјек у Босни виђа искључиво на површинама планинских вијенаца. Проријеђени сагорјели борови доказују да је овдје раније била шума и да је она, по навици, искрчена пожаром. „Чија је ово земља?" упитах. „Ничија, тј. царска", одговорили су ми. „Овдје сарајевске газде истјерују љети стоку и напасају је бесплатно." Иза поља поново се улази у шуму — све бор, јела и лијеска.

[14]) У периоду аустроугарске управе лоцирана је на овом простору жандармеријска касарна.

У шуми се налазе двије колибе, најпримитивније изграђене: зидови су им подигнути од три борова брвна положена једно на друго тако да висином човјеку, када стоји, допиру до груди. За ове ниске зидове причвршћен је висок и стрм кров с отвором на врху ради дима[15]) — типична босанска архитектура. У једној од њих живи Турчин (тј. Муслиман), а у другој хришћанин (тј. православац). Понекад испеку путницима кафу и продају им путничке посуде за воду. Посуде праве од коре или од дрвета и од тога живе[16]). „Када већ живе у шуми, зашто ови људи не начине себи шире и пространије колибе које се неће срушити првом згодом?" упитао сам. „Ето, планине има доста, а они ипак не подижу." „Зашто не искрче комад земље и не посију жито?" „Па, ето, не сију." Кад се иде даље, шума је све рјеђа.

[15]) Отвор за одвођење дима правио се на кровним равнинама или на сљемену и звао се кровна баџа.

[16]) У литератури се није могло наћи како се називају ове посуде за воду.

Опажају се трагови недавног пустошења: по путу и поред њега лежи нагорјело дрво. Понеко опаљено стабло стоји усправно. Шуму су упалили пастири да би проширили ливаде. Одлично дрво, грађевно и огревно, труне неупотребљиво 6 часова (30 врста) далеко од града у коме живи педесет хиљада становника и у коме је врло скуп и грађевни материјал и огрев. Када сам поводом овога изразио своје чуђење, Босанци, моји сапутници, још више се изненадише на моју замисао по којој би се ово дрво могло возити у Сарајево шест сати пута. „Забога, зар је могуће на такву удаљеност?" Ето

како потпуно непостојање путева утиче на људе и ствара код њих представу о прекој потреби преношења свега коњским товарима. Илуструјући босанску безбрижност, наводим још и то да су ове шуме на Романији пуне дивних дивљих јагода какве сам ријетко када јео у животу, а о њима се савршено ништа не зна на сарајевској пијаци.

Када смо се још мало спустили са планине, моји сапутници узвикнуше са задовољством: „Нема више Романије. Изашли смо из пусте планине у поље." (Планином Срби називају простране ненастањене висинске површине. Ријеч је, вјероватно, потекла од старог словенског придјева „планый", тј.„дивљи. Но, како су те површине обрасле и шумом, ријеч „планина" често се употребљава и у смислу шуме. И ријеч „гора" код Срба означава обично шуму.) Поље Гласинац[17]), које нам се указа пред очима, једно је од већих равних узвишења у Босни. Дугачко је око два сата хода (близу 10 врста), а исто толико и широко. Ту и тамо виде се обрађене њиве покривене прекрасним житом. Али је ипак већи дио поља необрађен и пружа обилату пашу свакоме ко може овдје истјерати стоку. — У пољу нема ниједног села. Али зато шума, која га са све четири стране окружује, служи као заклон великом броју разбацаних колиба. Сêла, у руском значењу те ријечи, нема у планинским предјелима у којима је настањен српски народ. На једном мјесту, у подножју планине, већином у каквој долини, видјећете двије-три кућице, на другом мјесту четири или пет. То се, ето, назива селом. Истина, десет или више таквих насеља врло често носи једно име, сачињава једну општину и има свога кнеза. Има много и таквих села која се распростиру на читав сат хода па и више.

[17]) У својој студији о Гласинцу М. Филиповић је утврдио да се под именом „Гласинац" подразумијева карсно поље непосредно под Романијом — о коме овдје говори Гиљфердинг.

Услови планинског поднебља приучили су Србе на крајње изолирано и неекономично уређење насеља. Можда су се у овоме Срби руководили и тежњом да се сакрију од Турака и да буду што даље од саобраћајница, друмова и путева. Но, како год било, изолираност у животу потпуно је овладала њиховом природом и она је, у што сам убијеђен, умногоме подгријавала склоност ка несугласицама и свађама у њиховом карактеру. На несрећу, ове склоности чине једну од специфичних карактеристика српског народа. „Зашто не подижете своја села на једном мјесту, у плодном пољу, него се насељавате по шумама, удаљени врстама један од другог?" питао сам често и на Гласинцу и у другим мјестима кад год бих примијетио ненасељено поље, а колибице раштркане по шуми око тог поља. „Како се можемо населити у пољу када се бојимо фортуне[18]) (тј. мећаве)", одговарали су ми. Шта би ти људи рекли када би видјели руске мећаве! Изгледа ми да се Србин, колико сам могао примијетити, боји снијега. Он му смета и паралише сву његову активност. Срби немају ни појма о вожњи саоницама.

[18]) А. Шкаљић (op. cit., стр. 285) забиљежио је овај израз у значењу мећаве. Фртуна или фуртуна изведена је од италијанске ријечи fortuna (бура). И турски firtina означава буру. Код В. Михајловића („Српскохрватски називи ветрова". Прилози проучавању језика. Н. Сад, 1966, 2, стр. 97—122) „у Босни фртуна — кад пада сннјег у ковитлац".

Становници гласиначких села већим дијелом су православци, али има и неколико муслиманских породица. „А Латина (католика) нема?" питао сам. „Нема, како би их и било?" одговори мој каваз, Муслиман. „А зашто кажеш: како би их и било?" „Овдје су само ришћани* (тј. православци) и међу њих се не би смио населити ниједан Латин."[19]) Насред Гласинца усамила се џамија, а иза ње хан[20]), склониште путницима. Овдје смо одлучили да ноћимо.

* Тј. хришћани.

[19]) И према попису гласиначког становништва из 1910. г., на Гласинцу је било 517 кућа (550 домаћинстава) са 3832 становника, од којих 3220 православних (84%), 604 Муслимана (15,8%), 5 католика и 3 „осталих" (М. Филиповић: op. cit., стр. 126).

[20]) Ово ће, вјероватно, бити хан у Подроманији јер је овдје била џамија која се помиње у 17. вијеку. Њу је градио и снабдио великим вакуфом Ибрахим алајбег Танковић. Богомоља је пронесена 1928. г. у муслиманско село Новосеоце (М. Филиповић: op. cit., стр. 110, 206). Хан у Подроманији припадао је Одобашићима (Х. Крешевљаковић. „Ханови.....", стр. 104).

Пошто ханови — примитивне гостионице које, по свој прилици, нису нимало љепше ни угодније од оних које је сретао Авраам на свом путу за Ханаан — представљају један од најделикатнијих проблема за људе који путују по Турској, дужан сам да их специјално опишем, да им посветим засебан екскурс — да се изразим термином њемачких уџбеника. Не приговарајте ми, читаоче, за ово одступање. Унапријед обећавам да се нећу више дотицати тих ханова, мада бих морао, с обзиром на сурову стварност, свако вече да их помињем јер се из дана у дан увјеравам у то да су они подесни само за бухе.

Хан се, по правилу, гради као и босанска колиба, коју сам већ описао, само је он већих размјера. Има облик квадрата или, чешће, паралелограма, чија је дужа страна постављена на улицу. Мада зграда заузима релативно доста простора, ипак ненавикнутом оку изгледају њени зидови чудновати јер су тако ниски да им се човјек не може примакнути а да не додирне главом кров. Кров је тако висок и стрм да из даљине изгледа вертикалан. Он лежи на дирецима (тј. грубо отесаним деблима) и на укрштеним брвнима. При самом врху излази, на један или два отвора, дим. Диреци, брвна и читав унутрашњи дио крова поцрнио је од дима. На средини фасаде углављена су повећа, врата. Прозора нема. Цио хан је, у ствари, заједничко боравиште. Унаоколо је изграђено ниско дрвено узвишење и јасле. Ту вежу коње. У средини је тло добро набијено и овдје људи лијежу око ватре, која се ложи на тлу или на каменој плочи.

У многим хановима су, под утицајем просвијећености, уведене и неке новине. Наиме, каткад се поред врата налази преграђен мали простор и ту је начињено нешто попут кавеза са дрвеним подом и таваницом. Ту су често на главном зиду пробијени и мали прозори са решетком (уз решетку се, као њена допуна, ријетко употребљава стакло, а много чешће хартија, која замјењује стакло). Понекад се ти кавези, тј. собе, ограђују не на земљаном поду, него у предњем дијелу крова и тако чине, на гредама подигнут, горњи спрат, који никада не заузима цио горњи простор хана, него само његову предњу трећину или четвртину[21]). Тада се кров просијеца и изграђује се нешто попут балкона, и то се назива диванхана[22]). Цио овај опис односи се на ханове подигнуте уз друмове и у мањим мјестима.

[21]) То је тзв. чардак међу роговима крова куће (М. Кадић. „Старинска сеоска кућа у Босни и Херцеговини", Сарајево, 1967, стр. 50—56).

[22]) Чардак међу роговима се увијек налази на ужој, чеоној страни куће јер је тај положај повољнији.... (М. Кадић: op. cit., стр. 51).

У већим мјестима, особито у трговинским центрима и градовима, под утицајем европског образовања подигнути су модерни ханови са ходницима и собама, али су и они веома примитивни. Пошто сам описао како су уређени и опремљени ханови, приказаћу како путник у њима налази преноћиште и исхрану. Најбоље је да овдје дословно изнесем сцену која се, са малим варијантама, понављала свако вече на моме путовању и у којој сам ја лично pars magna fui.

Наша група коњаника прилази хану. Мој каваз виче колико га грло носи, отежући узвик колико му траје даха: „О ханџија!" (Послије кратког чекања излази ханџија — власник хана и, хватајући мога коња за узду, поздравља: Хош гелдиниз (добро дошли)! Затим зове дјечаке и предаје им коње да их смјесте. Дјечаци се прихваћају посла гунђајући. Ако се деси да се неки од коња заустави и загледа у нешто или покуша да откине стручак траве, малишан га тргне за узду

понашајући се према њему као према разумном створу који има властити „закон" и „пост". При томе помиње „закон" и „пост" и употребљава сочне ријечи не заборављајући чак ни коњске родитеље. У међувремену ми улазимо у хан.

Питам ханџију: „Има ли соба за преноћиште?"
Ханџија: „Има."
Прилазим вратима ограђеног кавеза и са страхом разгледам прострт ћилим и јастуке, који се нису претресли 10 година и обраћам се ханџији: „Има ли буха?"
Ханџија: „Ако хоћеш буха, хајде у собу."

Послије оваквог одговора не преостаје ти ништа друго него да наредиш да ти се спреми постеља под ведрим небом, поред хана или, ако је невријеме, под кровом уз коње. Ханџија почисти мјесто и наложи ватру, а моји људи напуне ваздухом путни душек од гумиластике. Ханџија пажљиво посматра све што се ради и на крају констатује: „Богами*, видио сам свашта, ама тога чуда нијесам видио, да море човјек на вјетру лежати."

Пошто сам припремио преноћиште, питам ханџију: „Шта има јести?"
Ханџија: „Шта оћеш, свашта има."
Ја: „Има ли млијека?"
Ханџија: „Богами, нема."
Ја: „Па шта има?"
Ханџија: „Богме, свашта има, питај шта оћеш!"
Ја: „Има ли кајмака?" (Кајмак — павлака, скоруп који се скида са куханог млијека. Омиљено босанско јело.)
Ханџија: „Па ето, синоћ смо имали, ама сад нема."
Ја: „Има ли меса?"
Ханџија: „Јок, меса не држимо."
Ја: „Дакле, шта има?"
Ханџија: „Богме, има љеба, ракије има."
Ја: „Али ено видим краву, пошаљи нека је доведу и помузу."
Ханџија: „Богме, далеко су краве у пољу."
Ја: „Хајде, зовни."
Ханџија: „Богами, како ћу звати, далеко су."

У разговор се умијеша каваз и обраћа се ханџији заповједничким тоном: „Ајде, море**, како нећеш! Видиш, болан, какви су људи дошли!"
Ханџија: „Па ето, џанум, не море, у пољу су."
Каваз, пријетећим тоном: „Ајде, ајде!"

Ханџија се коначно одлучује и наређује да се дотјера крава. Међутим, он лично неће поћи по њу, него ће стати пред хан и почети на сав глас дозивати свога сина који чува стадо, врсту далеко.
Он зове, необично растежући први слог имена, а остало изговара убрзано тако да син нема могућности да схвати шта отац хоће: „О-о-о-о-о-о-смане, доћерај бијелу краву, доћерај, бре, бијелу краву, О-о-о-о-о-о-о-о-о-смане!"
То се понавља десетак пута док му се син на концу не јави са другог краја ливаде.
Послије дугог чекања питам: „Камо млијеко?"
Ханџија љутито одговара: „Е, бог га убио, доћерао јаловицу."
Каваз му заповиједа да поново зове како би се дотјерала друга крава.
Ханџија зловољно зове другога сина: „О-о-о-о-о-о-мере, бре, доћерај бијелу краву, објешен био, к...вин сине!"
Крава се послије извјесног времена појављује и музу је.

Ја опет питам: „Дакле, меса нема?"
Ханџија: „Јок."
Ја: „Могло би се донијети јање, платићемо."
Ханџија: „Аја, не море."
Ја: „Зашто не море?"
Ханџија: „Па ето, акшам је." (Акшамом се назива први дио вечери непосредно послије заласка сунца и њега објављује мујезин позивом на молитву. Босанац сматра да је послије акшама немогуће ма куда ићи или ма шта радити ван куће.)
Каваз, категорично: „Ајде, бре, донеси брзо јање! Видиш, велики су људи дошли. Ако не донесеш, узећемо зором (силом)."
Ханџија: „Донијећемо, драги мој, донијећемо, ама се не море све заједно."

Јагње већ вуку. Кавази, обрачунавши се са ханџијом [цијена за добро јагње је одређена: 20 до 25 гроша, односно рубља до рубља и 25 копјејки сребрних), вјешто отправљају на друга свијет невину душу и, одравши кожу и повадивши изнутрицу, натичу јагње на ражањ. Сцена се завршава укусном вечером и окрепљујућим сном[23]).

* „Богами" и „Богме" узвици су којима се сваког часа служе Срби без обзира које вјере они били.

** Разговор код Срба, нарочито дебата и препирка, прошаран је узвицима: „море", „бре" и „болан". Сва три ова узвика изражавају нијансе омаловажавања. „Море" — мање, „бре" — нешто више, а „болан" — још више.

[23]) Уз овај Гиљфердингов доживљај у хану у Подроманији треба, ради објективности у приказу односа ханџија према гостима, истаћи и доживљаје Матије Мажуранића, описане у његовом путопису „Поглед у Босну....", Загреб, 1842, гдје он говори о пажњи коју му је ханџија као болеснику посветио.

Пошто смо се на Гласинцу наспавали, другога дана, по јутарњој роси која на овим висоравнима влажи земљу исто као и киша, брзо превалисмо поље и нађосмо се усред такве природе и терена који су нас подсјетили на руски пејзаж. Омањи висови заклонили су од нашег ока врхове планинских ланаца који са свих страна окружују Гласинац. Ови висови покривени су густом љесковином и јовом или су мјестимично искрчени, а на крчевинама посијана раж и јечам. Ове житарице изванредно расту на хладном планинском ваздуху. Између висова вијуга широк и раван пут, десно од њега ливада са стоговима свјежег сијена, а лијево непокошена трава, у којој је посијана бијела дјетелина.

На висини од 2700 стопа над морем* наишао сам на нашу московску природу са свом њеном сјеверњачком неизвјештаченошћу и љепотом. Но, ускоро ме разочарало прљаво и разбацано село Враголови[24]), а узвишења која сам назирао у даљини — десно: планински гребен Црну ријеку[25]) и Јабуку с истакнутом грбом на средини[26]), а лијево Височку планину[27]) — изгледала су као потпуно равна линија. Док смо пролазили кроз поменута мјеста, показаше ми већи комплекс ограђеног земљишта. Један дио земље био је пооран, остало ливада. „Ова земља припада једном човјеку, кмету, ришћанину (тј. православцу) Вуковићу"[28]), рекоше ми. „Тешко ћете у Босни наићи на тако богатог кмета." „Ако је он кмет, ова земља не може припадати њему", одговорио сам. „Не, Вуковић има агу (спахију — Турчина) и њему даје трећину од љетине и половину од покоса[29]), онако како то раде и други кметови. Аге су били добри људи. Вуковићев отац држао је ту исту земљу код оца данашњег аге, а дјед код његовог дједа. Аге нијесу спречавале богаћење кметова. Тако данас Вуковић има 40 коња и много крава и оваца."

* Сарајево лежи на висини од 1650—1700 стопа над морем. Висораван коју сада описујем има надморску висину најмање за 1000 стопа вишу него Сарајево.

[24]) У оригиналу погрешно: Драголово.

[25]) Црна ријека се није могла идентификовати. Можда је Гиљфердинг мислио на Црну стијену (одн. Црни врх), узвишење јужно од Враголова, уз жељезничку пругу Сарајево—Вишеград и уз ријеку Прачу.

[26]) Јабука, са седлом које се зове Јабучко седло, на путу Рогатица—Горажде.

[27]) Височка планина није се могла идентификовати. Можда се овдје ради о Вишевини, једном од врхова Деветака.

[28]) М. Филиповић помиње род Фурдиловића, који су тврдили да им је старо презиме Вуковићи или Каблари (М. Филиповић: op. cit., стр. 82).

[29]) Тахир-пашином уредбом од 1848. г. укинуго је у Босни беглучење (кулучење, робота), а давање читлука нормирано је углавном на трећину („третину") од жита (тј. од љетине) и на половину од сијена (тј. од покоса) (В. Поповић: op. cit:., стр. 75).

Ово наводим као јединствен примјер богатог кмета на кога сам наишао у Босни. Упитаћете ме шта је то кмет и како су у Босни регулисани аграрии односи. Потрудићу се да то објасним док ће се наш караван, прешавши равно узвишење на које се био попео, за који час спустити у долину варошице Рогатице, уживајући у панорами планинских ланаца који се пред нама дижу један за другим: Рудине[30]), за њима Змијница[31]) и Свијетло Борје[32]), а у даљини, иза српске границе, Столац и Јајача[33]).

[30]) Рудине, које се протежу паралелно са путем ка Рогатици, остале су, послије Враголова, Гиљфердингу за леђима.

[31]) У оригиналу: Зміоницы.

[32]) Свијетло Борје (Метаљка) југоисточно од Чајнича. Тешко је претпоставити да га је Гиљфердинг могао видјети. Вјероватно се овдје ради о узвишењу Боровац, сјеверно од пута ка Рогатици.

[33]) Тј. Велики Столац. Јајача се није могла идентификовати. Претпоставља се да је Гиљфердинг погрешно забиљежио узвишење Јањац, које се, као и Велики Столац, налази сјеверно од Вишеграда, са србијанске стране.

Када је, 1463. године, султан Мехмед II освојио најважнију босанску тврђаву Јајце на Врбасу (како је дивно то мјесто! Описаћу га касније) и завладао цијелом земљом, позвао је тамо сву босанску властелу и земљопосједнике. Сабрало се око 10.000 људи. Мехмед им предложи двоје: или да пређу на ислам и да даље управљају спахилуцима као својим власништвом, или да буду погубљени. Већи дио властеле радо прихвати први услов. Али су многи претпоставили смрт ренегатству. Они су изгубили животе, а њихови спахилуци били су подијељени Мехмедовим сарадницима или оним Босанцима који су му, за вријеме борбе, учинили извјесне услуге. Тако каже босанско предање. Не јамчим за његову истинитост[34]), али, у сваком случају, било да се ово десило одједном или постепено, резултат је исти: сва босанска земља прешла је у посјед Муслимана, већином домородаца.

[34]) Данас је, благодарећи систематском проучавању изворне грађе, започетом у новије вријеме, унесено много више свјетла у историју ових процеса на нашем тлу (Енциклопедија Југославије, 2. Загреб, 1956, стр. 47—49).

Крепосног права, у правом смислу ријечи, није тада било у Босни, као што га нема ни данас. Сељаци нису били везани за спахилук. Они су од спахије добијали дио са правима попут

доживотних и насљедних фармера и могли су да прелазе од једног спахије другом, али их је и спахија могао отјерати са свога посједа. Посљедњи случај дешавао се ријетко јер обичај и лична корист нису дозвољавали аги да земљорадника лиши исхране, а прелаз од једног спахије другом није ни кметовима доносио користи. Овај прелаз ограничавао се и заједничким споразумом међу земљопосједницима да не примају незадовољне кметове. Кмету хришћанину није било излаза из те ситуације, јер је раји најстроже забрањено, присвајати земљу куповином, крчењем и обрађивањем пустара. Ако се деси да се хришћанин насели на „ничију" земљу и искрчи себи њиву негдје у шуми, најближи ага (Муслиман-спахија) одмах присваја ту земљу, а њеног власника убраја у своје кметове.

За своју парцелу спахијске земље кмет је давао мало: само једну деветину љетине[35]). За ливаду давао је јунгу[36]) (4 и по фунте) масла на годину. Сем тога, био је обавезан да кулучи[37]) аги када је то било потребно. Овај кулук ријетко је кад био претјерано тежак. Такав режим коначно се показао као штетан за спахије, те је, 1848. године, под руководством тадашњег босанског везира Мехмеда Тахир-паше[38]) (о чијим се дјелима већ данас пјевају многе народне пјесме) заведен нови поредак. Укинут је кулук (на папиру, а у стварности његово укидање није свуда и заувјек реализовано) и умјесто њега утростручене су сељачке обавезе. Сада сељаци дају слахији трећину љетине и, што је за њих необично тешко, половину покошеног сијена. Међутим, кметовска права остала су непромијењена. Мислим да је ово јединствен случај у Европи гдје су односи између сељака и спахија тако подешени да буду што тежи, умјесто да се они, интервенцијом закона, побољшавају. Осим тога, не треба сметнути са ума ни чињеницу да на земљорадницима хришћанима лежи и цјелокупан терет државних дажбина.

[35]) По рукописној хроници Босне коју је написао Салих Сидки еф. Хаџихусејновић, у једној категорији зависних читлука чифчије обрађују своју земљу сами. Када се дигне љетина и извади државна десетина, од остатка добије читлук-сахибија петину, шестину, па чак и деветину.... (В. Скарић. „Постанак и развитак кметства у Босни и Херцеговини". Преглед, Сарајево, XI/1937, стр. 481—489).

[36]) У оригиналу: юмгу. Јунга (тур.) — мјера за тежину, нарочито за масло и вуну (А Шкаљић: op. cit., стр. 374). Послије мира 1739. г. босанска раја морала је, поред десетка, давати агама и беговима за испашу стоке и по јунгу масла.... (М. Влајинац. „Речник наших старих мера у току векова". I. Београд, 1961, стр. 317— 318).

[37]) Кулук (тур.) (робота, беглучење) — врста бесплатног присилног рада.

[38]) Тахир-паша (Ченкел-заде Мехмеди Тахир-паша), некада капудин паша (министар морнарице), једренски намјесник (везир), босански валија од 4. јула 1847. г. до 1850 (В. Поповић: op. cit., стр. 67, 90).

VIII

РОГАТИЦА — ВИШЕГРАД — ДОБРУН

„Хош-гелдиниз, сефа-гелдиниз, насил-синиз, кејфиниз еими" (добро дошли, добро дошли! Како сте? Јесте ли здраво?)[1]) — овом конвенцијалном фразом поздрави ме рогатички мудир тек што сам се опружио на сијено које су, на мој захтјев, прострли по веранди градског хана[2]). Као што је то случај и по другим мјестима, хан се налази усред чаршије, према шадрвану. Овај угледни начелник града Рогатице поклонио ми је дванаест краставаца — производ из властитог врта — иначе велику ријеткост у граду. Уз помоћ једног трговца Муслимана између мене и мудира развио се занимљив и жив разговор. Тај трговац бијаше члан градског вијећа и један од главних пословних људи у Рогатици. Носио је жуту чалму и црвено одијело, чија је боја, утицајем времена, добила необично разнолике нијансе. Мудира је нарочито интересовало да ли је у Русији хладно и да ли наш цар живи

у Москви или у Петрограду. Занимало га је колико се путује између ове двије пријестонице и да ли се у нашој земљи зими сунце понекад не рађа цијелога дана, а љети, пак, не залази.

[1]) Изрази „хош-гелдиниз" и „сефа-гелдиниз" значе једно те исто: „добро дошли" и обично се изговарају истовремено ради појачања садржаја (А. Шкаљић: op. cit., стр. 554).

[2]) А. Бејтић претпоставља да би то био хан у саставу вакуфа Шуџаидинове џамије („Рогатица". Сарајево, 1966, стр. 53).

Врло често сам морао давати турским мудирима најдетаљније податке о овим питањима. Па ипак ме судбина наградила за самопожртвовање потребно човјеку да би, послије напорног осмочасовног или десеточасовног јахања, могао водити разговоре са тим мудрим управитељима (ја изводим ријеч „мудир" од придјева „мудрый", ut lucus a non lucendo[3]). При таквим разговорима морао сам се стално савлађивати да, уморан, не заспим или не изгубим стрпљење. Заправо, награда за ово моје пожртвовање састојала се у томе што сам простудирао особине мудира тако свестрано како је то, мислим, ријетко ко учинио. Кад бих имао више времена, написао бих о том соју људи специјалну дисертацију. Засад сам приморан да се ограничим само на блиједу скицу свега онога што би се у тој дисертацији могло разрадити у складу са свим захтјевима природних наука. Сој мудира карактеристичан је не само по својим особинама него и по томе што управо од њега зависи судбина огромног царства. Јер, поред владајућег система управе, у вишем степену децентрализоване, и поред свих настојања да се она централизује, власт паша и кајмакама[4]) не протеже се ни на најближу околину главних градова у којима они сједе (сједити је званични израз идеје боравка у односу на

управни апарат у Турској уопште, а специјално у Босни). Сви остали градови и окрузи, другим ријечима, цијела област, налазе се под управом мудира.

[3]) Слободно преведена на наш језик она сентенца гласи: Као гај што нема свјетла.

[4]) Кајмакам (кајмакам) (арап.) — заступник везира или валије у једном управном подручју или на некој дужности; срески начелник (А. Шкаљић: op. cit., стр. 384).

Мудири су или домроци или Османлије. Први су данас ријedak изузетак јер их систематски потискују. Мудир Османлија стварно припада оном слоју људи које Французи карактеришу изразом „parvenu"[5]) и којем руска ријеч „выскочка" (скоројевић) не одговара потпуно. Најприје је мудир служио код неког паше: додавао му чибук или управљао административним дијелом његова харема. За вријеме своје управе паша би постављао таквог човјека за окружног начелника награђујући га тиме за службу и желећи да у овом или оном мјесту има свог човјека. А како се паше стално мијењају и сваки од њих има своје људе, разумљиво је што се ниједан град не може спасти од њих. Зато мудири и губе своја мјеста сваког часа. Ово што сам рекао даје вам јасну слику о карактеру мудира Османлије.

[5]) Parvenu — скоројевић (особа која се од ничега подигла до иметка, успјела до части, па се онда обично размеће...) (Ј. Адамовић. француско-хрватски рјечник. Загреб, 1937, стр. 363).

То вам је мјешавина лакејства, сервилности и смисла за заповиједање. Наравне, мудир је подмитљивац у пуном смислу ријечи. Он, као Османлија, не познаје матерњи језик Босанаца нити се труди да га научи. Зато му је потребан подузетан човјек, кога он проналази у особи неког домороца (обично власника малог посједа или трговца Муслимана), који засједа у градском савјету и дијели с мудиром добит. Мудир је готово потпуно замишљени представник власти у своме граду и округу. Он се важно шета горе-доље, окружен кавазима[6]) и заптијама[7]), као високи чиновници старога Рима ликторима[8]). Али са народом нема ништа заједничко. Па ипак се сва управна власт налази у његовим

рукама. Као главног мјесног старјешину, њега окружује скуп споредних лица која заједно са њим „мисле" и „брину се" о напретку округа и која се у ванредним приликама појављују у његовој пратњи. Та лица су: кадија, тј. судија, у већини случајева Османлија, и он не познаје језика оних којима треба да изриче правду по Курану. Носи чалму и старинско широко турско одијело и готово увијек је веома дебео. Затим чланови савјета (меџлиса)[9]), виђенији мјештани Муслимани, који се ангажују само зато да би, заједно са мудиром, убирали новац уколико га он хоће да подијели с њима, или да му сломе врат ако науми да не узима новац или да га узима само за себе. (При таквим околностима, ова два посљедња случаја су врло ријетка, а ако се и појаве, брзо ишчезавају.) И, на крају, девета рупа на свирали, заступник хришћана у меџлису, коџобаша, чији се рад састоји у томе да каже „евет" (тј. „да"), да удари свој печат тамо гдје му нареде и да велича мудирове врлине пред виђенијем путницима.

[6]) Каваз (гаваз) (арап.) — стражар, тјелохранитељ код великодостојника, а нарочито код страних дипломатсюк представника у Турској Царевини (А. Шкаљић: op. cit., стр. 402).

[7]) Заптија (завтија) (арап.) — редар, полицајац (А. Шкаљић: op. cit., стр. 647).

[8]) Ликтори (лат. lictores) —у антично доба служитељи и пратиоци додијељени вишим римским магистратима и свештеницима.

[9]) Меџлис (мељџис, мељџуз) (арап.) — вијеће, савјет, одбор (А. Шкаљић: op. cit, стр. 452).

Такве су, изражавајући се источним стилом, звијезде међу којима сија мјесец — мудир. Мудир је готово увијек туп, без изузетка склон мастики, носи поткресану браду. Мало који од њих брије браду. Он обично има доброг коња. Код куће носи крзнену одјећу, а у ванредним приликама облачи униформисани, тамнозелени, једноредни мундир, закопчан на копче. Живи у невјероватно прљавим собама у полуразрушеном дрвеном конаку, има многобројну послугу, која је боса и у дроњцима. Он не чита ни књиге ни новине. Има и образованих мудира који држе турски календар и сједе спуштених ногу са дивана. Они грде Босанце називајући их „каба", тј. дивљак, неотесан, сиров човјек. Према путнику странцу, ако је то каква званична личност, мудир је до крајности предусретљив и досадан. У односу на народ над којим управља, не узимајући у обзир стално примање мита, мудир може бити или добар, или рђав или врло рђав, што зависи од његовог поријекла. Ако је родом са бугарског подручја (Бугарска, Румелија, Македонија)[10]), он научи језик домородаца и обично је добар и умјерен. Ако је поријеклом Албанац, онда је паметан и зао. Онај из Стамбола готов је на глупости и слабости, а мудира родом из Мале Азије, поред умне ограничености, карактерише најекстремнији фанатизам и непријатељство према хришћанима. Осим ових карактерних особина, сви су мудири Османлије, својом спољашношћу, маниром и говором, необично слични један другом.

[10]) Гиљфердингово убрајање Македоније у бугарско подручје је посљедица неправилног схватања националног карактера Македонаца и не би се могло никако прихватити.

Њиховом броју припада, међу осталима, и овај рогатички примјерак. Он ми је дао повода да почнем разговор о овом соју људи. Прави Стамболија, малога раста, у годинама, њежан човјечуљак, прецизно поткресане сиједе браде, не зна ни ријечи српски и са нарочитим задовољством стално понавља како му је зет велики човјек — кајмакам (потпуковник) у сарајевском гарнизону. Са другом категоријом мудира — мудирима домороцима, који су у Босни готово искоријењени — упознао сам читаоца приликом путовања кроз Херцеговину. Њих ћемо опет срести у Старој Србији.

Рогатица лежи у уској, добро обрађеној долини рјечице Ракитнице. Здесна град затвара планина Луњ. На лијевој страни протеже се не тако широко поље и за њим се уздижу високи, веома живописни обронци Пљешевице[11]), затим врхови Тмора и Семећа који, у даљини, надвисују Пљешевицу. Град је мали — једна шира, не сувише права улица начичкана дућанима, неколико побочних, споредних сокака, дрвена џамија[12]) са ниским минаретом. У Рогатици живи 120 муслиманских, 6 православних и 30 циганских породица. Сви су Цигани ковачи. Ипак у таквом градићу има 60 дућана па су њихови власници свјесни да неће продати ништа. Уопште узев, код сваког грађанина Муслимана постоји специјална страст да држи дућан. У њему има тако мало робе да се не исплати развијати посао. Роба му не доноси готово никаквог прихода и он живи не од трговине, него од земље, на којој има неколико кметова. Дућан држи само зато јер му је задовољство сједити у чаршији* и пушити гледајући на улицу, којом се стално неко креће или пролази. Рогатица се турски зове Челеби-базар (тј. господски трг, пијаца)[13]). На географским картама, чак и на оним бољим, Кипертовим[14]), Рогатица и Челеби-базар означени су као два различита мјеста, једно другом у непосредној близини. Из овога можете извести закључак о тачности тих карата.

[11]) На неким картама убиљежено Плешевица,

[12]) Ово је вјероватно била Оруч-агина џамија (А. Бејтић. „Рогатица....", стр. 53).

* Чаршија — трговачка четврт, тржиште, пијаца.

[13]) Рогатица је добила име Челеби-пазар по Мехмеду Челебији, Исабеговом сину, првом вилајетском војводи нахије Борач, у коју је спадала и Рогатица. Овај Мехмед-Челеби заслужан је эа развој варошице. Челеби-пазар значи Челебијин трг („Рогатица....", стр. 38).

[14]) Heinrich Kiepert (1818—1899), њемачки географ и картограф.

Рогатичка нахија (округ) насељена је махом муслиманским живљем. У њој, од 2500 кућа и 6500 мушких глава, отпада 1000 кућа и 4500 мушкараца на Муслимане. Остало становништво је православно. У рогатичкој нахији православии немају ниједне цркве.

У Рогатици нисам имао шта да радим и одмах сам кренуо даље. Пут је водио кланцем кроз шуме богате дрветом. Када смо се попели на узвишење, очарао нас је поглед на кланац иза нас, у коме се ток Ракитнице познавао по модром зеленилу ракита, оштро издвојеном од свијетлог зеленила љескове шуме и тамног лишћа јова које су расле на падини брда. Послије двочасовног јахања кроз потпуно пуст крај указа се велико поље с усамљеном колибом и над пољем огромна, гола маса Тмора. Ово име вјероватно је остатак давних времена и, по свој прилици, припада старим племенима Пелазга која су некада живјела у Илирику, заједно са Словенима или прије њих. О томе сада нећу расправљати. Ово име, које по гласу није словенског поријекла, сусрећемо и у средњој Албанији — Томор[15]), највиша планина у том предјелу, а јавља се и у Малој Азији (Тмолус код старих писаца[16])). Не сјећам се гдје се оно још помиње.

[15]) Планина Томор сјевероисточно од града Берата, са врхом Томорицом.

[16]) Тмолос, планина у Лидији, изнад града Сарда (Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Stuttgart, 1937, S. 1627).

Тмор нам је остао с лијеве стране, а ми смо ускоро дојахали до подножја друге, кудикамо више планине, до Семећа, покривеног густом боровином. Моји ми кавази рекоше да је Семећ највиша планина у Босни — мишљење за чију истинитост не јамчим. Дешавало ми се, наиме, да о многој планини чујем да сем ње нема више у том крају. Било како било, успињање на Семећ учинило ми се бесконачним. Још бесконачнијим изгледало је спуштање на супротној страни масива, гдје смо морали, усљед помрчине и из сажаљења према исцрпљеним коњима, дуже од сата силазити пјешке низ брдо спотичући се на сваком кораку о камење набацано по путу, баш као за пакост. Коначно стигосмо на висораван сличну оној раније описано). На овој висоравни је семећки хан[17]).

[17]) Хан Семећ био је власништво беговске породице Тврткoвића из Вишеграда (Х. Крешевљаковић. „Ханови.....", стр. 105).

О њему морам нешто проговорити, мада сам обећао да се више нећу задржавати на турским гостионицама, које сам скоро потпуно и исцрпно описао. Семећки хан заслужује да се специјално помене пошто је то најрђавије свратиште у цијелој Босни, а вјероватно и на свијету. У њему нема воде, а нема је ни око њега. Уморни коњи морали су сву ноћ остати жедни. Нема ни зоби ни јечма за коње, ни хљеба за људе. Све што се у њему могло наћи било је: сијено и млијеко. Млијеко су ми сервирали у плиткој здјели, коју су, пошто у Турској нема столова, поставили на под. Шта се десило? Кроз пет минута, док сам сједио уза здјелу, млијеко је било пуно безобразник малих црних скакача! Не можете ни замислити моје запрепашћење. Побјегао сам из тог легла буха и смјестио се, са цјелокупном својом имовином, насред прљавог дворишта. До данас нисам могао објаснити од чега живи власник ове гостионице.

Од семећког хана треба се поново спуштати и силазити да би се, послије трочасовног јахања, коначно стигло у Вишеград[18]). Вишеград се налази у необично живописном предјелу. Смјештен је на ријеци Дрини, коју српска народна пјесма назива хладном и брзом Дрином. Ријека извире у сјеверној Албанији, уз црногорску границу, из огромног комплекса кршевитих планина, које се својом највишом узвисином зову Комови и Визитор* и одатле тече, готово правом линијом, на сјеверозапад, кроз Херцеговину. У свом горњем току ријека се зове Тара и њу ћу још описивати. Готово насред Херцеговине, недалеко од познатог града Фоче, састаје се са Пивом и одатле, окрећући на исток, добија име Дрина. Затим прима још једну већу планинску ријеку, Лим, и, прошавши Вишеград, поново окреће на сјевер. Одатле чини границу између Босне и Кнежевине Србије. Зодени пад Дрине је врло велики и она је стога тако брза да се никад не смрзава и тако је хладна да се и у љетно доба не загрија. Њена боја је тамнозелена, са модрим преливима. Код Вишеграда је прилично широка,

[18]) Вишеград, на ушћу Рзава у Дризу помиње се, 1358. г., када Лудовик I (1342—1382) овдје издаје исправу Дубровнику. Лежао је на важном путу који је водио из Дубровника у Ниш (А. Шнајдер; "Најстарије слике хрватских утврђених градова уБосни". -Хрватско коло, Загреб, XXIV/1943, стр. 122).

* Ја мислим правилније Виситор. У старим српским записима ова се планина зове Вишатор. (По Јиречеку, то је романски назив, од videre. — Примј. прев.)

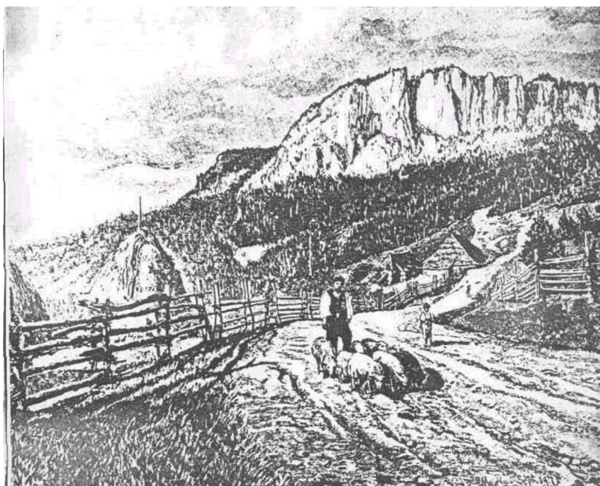

Романија

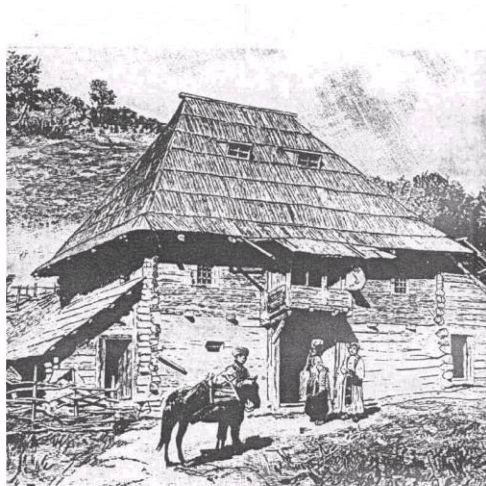

Хан у Босни

Детаљ Вишеградске ћуприје

Мехмед паша Соколовић

Ту је саграђен лијеп камени мост[19]), али без ограде[20]). Говори се да је то најбољи мост у Босни. Саградио га је, како каже предање, Мехмед-паша Соколовић, велики везир султана Сулејмана I (погинуо 1579. године)[21]). Овај прекрасни мост унакажен је двјема полуразрушеним дрвеним стражарницама, постављеним на средини, чија се врата никад не затварају[22]).

[19]) Дјело гласовитог османлијског градитеља Мимара Синана, дворског надархитекта султана Сулејмана Величанственог. Главну конструкцију носи 10 великих и чврстих камеших пилера утемељених у корито ријеке. Средина моста, висока 13,80 м, украшена је са два камена издужења. На једноме је високи камени портал састављен од већих плоча, са хронограмом моста. Око другог издужења, названог софа, поређана су наоколо камена сједала. Мост је зидан посебним каменим тесаником — седром, добављаном из мјеста Бање, пет километара низводно, с десне обале Дрине (А, Бејтић. „Соколовићев мост ра Дрини у Вишеграду"- Народна узданица за годину 1945. Сарајево, 1944, стр. 148—169).

[20)]) Мост је 1896. г. с обје стране оивичен 1 м високим и 60 цм дебелим каменим зидом (А. Бејтић. „Соколовићев мост на Дрини....", стр. 154).

[21]) Мехмед-паша Соколовић, рођен у XVI в. у хришћанској породици у селу Сокодовићима у рогатичком кадилуку, или у селу Соколине, у вишеградском кадилуку. Уздигао се до највишег степена моћи у Турском Царству; мада изразит сљедбеник ислама, узео великог удјела при обнављању српске Патријаршије у Пећи. Убио га је неки дервиш из Вучитрна, не зна се зашто. Сахрањен у каменом турбету у цариградској чстврти Ејуб Еусари. Турбе му је начинио царски неимар Сунан. Његови изравни потомци и данас живе у Цариграду (А. Бејтић. „Соколовићев мост на Дрини.....", стр. 148—149).

[22]) Поврх оба камена издужења стајала је некада кула — кућица од храстова дрвета на спрат, звана Капија, са двоја велика и тешка врата, која су се преко ноћи затварала и пријечила прелаз преко моста. Ту је стајала војничка стража и царински службеници. Подигнута је у доба првог српског устанка, када је имала велики стратегијски значај. Срушена је 1886. г. (А. Бејтић. „Соколовићев мост на Дрини.....", стр. 155—156).

Вишеград лежи на десној обали Дрине (према Србији). Ријека овдје описује полукруг опасујући високе, глатке, готово вертикалне литице које се називају Бутковe стијене. Град је смјештен у пољу. На десној обали ријеке хоризонат заклањају брда. За њима се уздиже планински

вијенац који дијели турску земљу од хришћанске. Раније сам већ поменуо име тог планинског гребена — Столац.

У Вишеграду сам тражио нешто што би одговарало том имену, нешто што би превазишло представу о жалосној турској паланци која се пружила у поље заузимајући велики простор. Повели су ме ван града и за пола сата дошли смо до брда које је стајало потпуно усамљено, усред долине близу ријеке. Са Семећа је ово брдо изгледало као брежуљак, али је, у ствари, врло стрмо и лако би се могло учинити неприступачним. Многа брда слична овоме, која стрше у долини усамљена и стрма и у чијим се подножјима могла развити трговина, изабирали су Срби готово увијек за утврђења, како сам то често видио на својим путовањима. Напоран успон на овај Вишеград био је награђен дивним погледом на околину и разгледањем порушених зидина од камена, које су, како изгледа, опасивале врх брда у неколико чврстих бедема. О томе какве су биле грађевине на врху овога брда ннје могуће донијети закључак на основу ту и тамо разбацаног камења. Подно Вишеграда показаше ми полуразрушену малу камену кулу. „Ту је", рекоше ми, „у старо доба била тамница коју је порушио и затрпао Краљевић Марко"[23]).

[23]) Рушевине тврђаве зване "Стариград" или „Павловина", по војводи Павлу Раденовићу и његовом сину Радославу Павловићу. Подијељена је на Горњи и Доњи град, а најзанимљивији и најбоље очувани дио је кула звана Тамница. Народ је назива и кулом Краљевића Марка. За вријеме Турака у њој је била тамница, по чему је задржала ово име.... (Политика, Београд, 1968, 8. IV) рубрика: „Да ли знате?" Види и: А. Ресулбеговић-Дефтедаревић. „Град Вишеград и околица....", Сарајево, 1934, стр. 7—8).

Вишеград би могао бити важна стратегијска тачка. Он затвара прелаз преко Дрине на главном друму, који из централне Србије води право на Сарајево. Али у Босни нема мјеста које би својим изгледом пружало такву слику мртвила и разарања као што је Вишеград. Слабе и старе куће и мноштво рушевина у самом центру града. Ове рушевине биле су некада стамбене зграде. Изглед полуразрушеног градића смјеш-теног на тако дивном терену изазива жалосна осјећања. Ту жалост по-тенцира мисао која нехотице извире при погледу на планине које се уздижу над Вишеградом. Зашто по тим планинама, тако близу, пролази немилосрдна граница и дијели двије области које припадају једном народу и у којима се говори једним језиком? Двије области, од којих је једној дозвољено да цвјета и да се развија, док је друга осуђена на сталну укоченост и таму? Сам Вишеград даје одговор на ово тужно питање. У њему има више од сто муслиманских кућа, а само 15 хришћанских (православних). Домаће муслиманско-становништво — то су окови који притисну ју прекрасну, плодну и несретну Босну. Вишеград је крајња источна тачка надмоћног муслиманског појаса, који запрема средњи дио Босне захватајући и сјевероисточни угао Херцеговине и који својом убиственом тежином опасује цио овај крај. Овај појас образују — идући од истока на запад — сјеверна половина вишеградске нахије, затим рогатичка, фочанска, коњичка (ове двије у Херцеговини), сарајевска, кладањска, височка, зеничка, травничка*, фојничка, скопљанска** нахија. Нећу сада говорити о овим питањима јер су сувише општа и тешка за путничке биљешке.

* Од именице Травник изводе Срби придјев „травањски" а не „травнички". Ми Руси морали бисмо писати „травенскій", а не „травницкій".

** Скопље (горње и доње) — турски Вакуф

Опет сам сјео на свог вјерног коња и наставио путовање. До Вишеграда пут је водио на исток. Од овог града скрећемо на југ. Прије Вишеграда већи дио насеља је муслимански. Одавде почиње православни крај, гдје нема много Турака. Дуго смо ишли широким кланцем рјечице Рзава, преко брда покривених густим зеленилом. Затим се кланац проширио, и ми смо се нашли у пољима преко којих смо путовали два и по сата. Та поља су на многим мјестима била добро обрађена. Послије поља брда се опет саставише и ту, гдје се брда поново уздижу, лежи сиромашно село Добрун,

познато цијелој околини по своме великом старом граду и малој православној цркви, јединственој на читавом тридесеточасовном путу, колико се рачуна да има од Сарајева до манастира Бање.

Добрунски град је највеличанственији од свих на које сам досад . наишао. На источној страни рјечице Рзава уздижу се два кршевита брда, потпуно вертикална тако да, кад их погледаш одоздо, имаш утисак да се над тобом нагомилавају, спремни да ти се сруче на главу. Нешто даље од ријеке, у котлини између ова два брда и полукруга што га образују планински гребени, стоје двије невисоке, уске и вертикалне хридине, на чијим се врховима виде полуразрушене тврђаве. На једној од тих хридина природа је изградила пећину која, према причању, продире дубоко под земљу. Град Добрун смјештен је на једном од два кршевита брда о којима сам говорио. Лежи на јужном[24]). До њега треба пола сата најнапорнијег хода. Падина је тако стрма да мораш брдо обилазити у круговима држећи се за траву и за разбацано камење. Цијело брдо, готово од свога подножја, опасано је бедемом од кога се сачувао само доњи дио. Полуразрушена уска камена капија обновљена је са неколико греда. Овдје се затварају добрунска стада, која пасу у старом граду као у тору. На врху брда јасно се примјећују темељи заобљене куле са промјером од 25 корака и некаквог четвороугаоног здања недалеко од куле[25]).

[24]) Читав град, у ствари, лежи на двије окуке ријеке. Његов источни дио, са двије куле, подигнут је на стјеновитом изданку брда Рогова. То је на лијевој обали Рзава. На десној обали, на врло стрмом огранку Орлине, подигнут је дворац, који, са доњом капијом и зидом што се од сјеверног дијела дворца спушта до ријеке, чини истостраничан троугао, чији је врх на поменутој капији (види: Ђ. Мазалић. „Старине у Добруну". Гласник Хрватских музеја у Сарајеву, LIII/1941. Сарајево, 1942, стр. 101—123).
[25]) Вјероватно је у питању цистерна.

Један дио зидина остао је читав. С овога врха поглед се губи у множини планинских гребена који својим разноликим облицима заклањају хоризонт са свих страна. На истоку се уздиже Столац, заклањајући од нашег погледа Србију. Између Добруна и Стоца стрше још два чудновата конуса по имену Орлина[26]). Недалеко од Орлине нагомилали су се Соколи, огромни комплекси хридина. На југу — Рогови[27]), на западу — Бијело брдо[28]) и много других узвишења чије би набрајање додијало читаоцу.

[26]) У оригиналу: Орловины. На аустроугарским специјалкама убиљежено је „Орлиња", а код Ђ. Мазалића „Орлина".

[27]) У оригиналу: Рогова.

[28]) Бијело брдо налази се југоисточно од Добруна.

Када сам са града погледао доље, на долину Рзава, изненадио ме чудноват изглед некаквих вјештачких оградица од сивог камена. „Шта је то?" упитао сам пратиоца. „Ту је био шехер"* (град), рече он, „али је већ одавно батал, тј. разорен." И, заиста, показало се да је цијело подножје брда, проширено на простору од градског бедема до Рзава, покривено темељима грађевина. На неким мјестима су ти темељи тако добро сачувани да би се могао пратити и правац улица. Неке грађевине биле су велике. Дакле, ту је био читав камени град (колика разлика према данашњим босанским градовима, са кућама од дрвета и глине!), а над њим се уздизала неприступачна тврђава[29]).

* „Градом" Срби називају једино тврђаве, утврђена насеља. За наш појам „городъ" они употребљавају турске изразе „шехер" (велики град), „касаба" (мањи провинцијски град) и мађарску ријеч „варош" (првенствено трговачки дио града)

[29]) Испод града развило се подграђе (Sotto-Dobrun), у које су залазили и дубровачки трговци (види:

Енциклопедија Југославије, 3, Загреб.)

„Нема таквог града (тј. тврђаве) у читавој Босни и Херцеговини", с поносом ми каже мој пратилац, ханџија**, Муслиман с огромном гушом (болест која је честа у овим крајевима). „Кад би поново сазидали Добрун, нико га не би могао заузети." (Мој ханџија, наравно, није имао ни појма о томе да тврђава, која је била неприступачна прије увођења ватреног оружја, данас може бити разрушена са два топа постављена на оближње врхове.) „Ко је сазидао ову тврђаву и како је она пала Турцима у руке?" — Град је подигнут давно, „вавијек стоји", од почетна. Сазидали су га, по свој прилици, банови[30]). „Ено видиш", продужи мој добрунски водич, „оне три кућице у даљини. То мјесто назива се Бановац, по бановима који су подигли град. Када су Турци заузели сву Босну, у Добруну се још држала краљица Јерина (жена деспота Ђурђа Бранковића, у првој половини XV вијека. Српски народ је памти због њеног властољубља и окрутности[31]).

** Власник хана.

[30]) Најстарији подаци о Добруну датирају из прве половине XV вијека, када је припадао босанској властеоској породици Павловића (Енциклопедија Југославије,3, Загреб)

[31]) Тако је народ звао деспотицу Ирину, Гркињу, из породице Кантакузена. Удала се за Ђурђа 1414. г., а умрла 1457. г. Била је непопуларна и названа је Проклета због тешкоћа времена у коме је живјела, напада Турака, великих намета, а нарочито због наметнутог кулука при зидању Смедерева.

Турци опколе силном војском Добрун и поруше подграђе, али не могоше заузети тврђаве. Али је између Јерине и команданта турске војске дошло до љубавних односа: он се претварао да је заљубљен у њу, а Јерина се већ била загледала у њега и није могла издржати, па га је почела тајно пуштати у свој неосвојиви стан. Турчин је обећао Јерини да ће прећи на њену страну, да ће издати своју војску и њом се оженити. Једном приликом он се у граду задржао дуже него обично. Ту ноћ је требало тајно дотјерати у тврђаву његово благо спремљено у сандуке и натоварено на 200 коња — све као свадбени поклон Јерини. Када су коњи с товарима ушли у град, сандуци се нагло отворише и из њих, у помрчини, искоче наоружани Турци. Поубијаше хришћане, Јерину заробише, а Добрун порушише."

Тако гласи народно предање. Многе се овакве приче могу чути о Добруну, чији величанствени изглед, хридине, тврђаве и усамљене пећине нехотице изазивају народну машту. Близу порушеног града постоји велика пећина, коју сељаци називају „Краљица" и повезују је за име Јерине. Казивали су ми да се у њој налазе записана некаква писмена која нико није био у стању да разабере. Нисам имао времена да тамо одем, али сам нешто слично видио на литици Орлина, више добрунске цркве. Мој пратилац ме тамо намами својом причом о некаквим необичним натписима на камену. Заиста, на глаткој површини гранита уклесане су грубе фигуре сличне скицама човјечјих глава и руку. Око ових фигура примјећивали су се некакви знаци. Да ли су то била писмена или случајне линије и шаре, нисам могао ријешити[32]).

[32]) С. Трифковић помиње глатку косу стијену више манастира на којој су некакви цртежи на простору од 6,5 м дужине и 3 м висине. Ту се види људска слика с издубеним лицем која једном руком показује наниже. Друга рука показује навише. Ту има и некаквих колутова и крстова са иницијалима И. Х. итд. (С. Трифковић. „Вишеградски Стари Влах". Насеља српских земаља. Књ. II. Београд, 1903, стр. 632).

Добрунска црква лежи на малој пољани. Предање каже да је она срушена истовремено кад и град. Зидови су сачувани и на њима су остали стари натписи и иконе израђене al fresco. Становништво околних села обновило је цркву 1822. године[33]). На врху је намјештен мали жељезни крст — велика ријеткост у Босни. Црква је веома мала — сва би могла стати у једну од сала наших кућа. Улогу прозора играју отвори уски попут пушкарница — знак веома старе архитектуре. На жалост, нисам видио унутрашњост храма: свештеник не живи у Добруну, у коме имају само двије

српске (православне) куће, а муслиманских 20, него далеко одавде, у селу Бијелом Брду, у коме има 65 православних кућа. У Добрун долази три пута годишње да врши богослужење (на Божић, Ускрс и Тројичиндан). У те дане се у Добрун слегне огромна маса свијета из читаве околине. Уз цркву сам видио нарочите дрвене кућице на ниским точковима. Кућице су без зидова. Кров им лежи на четири мотке, углављене у под овог покретног здања, на коме је само доњи дио ограђен даскама са све четири стране. У ове покретне павиљоне (кућице су заиста својим обликом сличне турским киосцима) — оригиналне производе босанског стваралаштва — настањују се и ноћивају породице које о празницима дођу у Добрун.

[33]) Цркву је поново обновила, 1884. г., бароница Николић. Том приликом порушени су ексонартекс и ризница, а начињен звоник. Архитект Ванцаш снимио је, прије тога, основу (Ђ. Стратимировић. „Добрун". Гласник Земаљског музеја.... III/1891, стр. 291—292). Год. 1921. црква је поново преправљана. Тада је закречен натпис изнад надвратника на улазу у нартекс, а старе фреске у засведеном тријему покривене су новим сликама (М. Кашанин. „Манастир Добрун". Старинар, Београд, III, књ. IV, 1926—7, стр. 71). У јануару 1945. г. Нијемци су цркву бацили у ваздух. Септембра 1945. приликом обнављања малтером су замазане драгоцене ктиторске фреске које су сачуване на зидовима припрате (Ђ. Бошковић. „Стање средњевековних споменика у југозападној Србији, Космету и североисточном делу Црне Горе". Музеји, Београд, 1948, 1, стр. 96—97).

Ни у једном мјесту у Босни и Херцеговини нисам видио овакву пажњу и обазривост према вјернима. Има много цркава и манастира гдје се о великим празницима сакупи стотинама ходочасника. Они се без узбуђивања сами размјештају за спавање под ведрим небом или подижу себи колибе од прућа и грања. Рекао сам да се служба божја у Добруну обавља три пута годишње. У преостало вријеме оближњи свијет нема могућности да присуствује богослужењу. Хвала Богу кад се богослужење може слушати и три пута годишње! Колико ли тек у Босни има округа са хиљадама православних хришћана гдје сељак проживи цио свој вијек а ниједанпут не види цркву.

На спољашњем зиду добрунске цркве насликан је лик Богородице, рестауриран у посљедње вријеме. Испод иконе сачуван је натпис ì(à)òè á(î)æèh.[34] Облик слова, нарочито писање и мјесто и и употреба h мјесто ¤ доказују да је натпис врло старог датума. Можете схватити како је велика била моја жеља да послије овога открића прочитам натпис који се налази изнад врата цркве[35]) и који се још јасно види, мада су га радници много попрскали приликом кречења цркве. На жалост, натпис је био високо и, ма колико да смо тражили љестве и довијали се да мјесто њих нађемо неко друго средство, сав напор остао је узалудан. Морао бих цио дан сједити у Добруну и чекати док се, из другог села, донесу љестве. Како се нисам могао одлучити на то, замолио сам, касније, монахе манастира Бање да ми у згодној прилици препишу натпис. Они су ми га послали. Међутим, не само што овдје не може бити говора о археолошкој вјерности него је и мој Босанац дописник начинио не копију, него само извод из натписа. У изводу, по његовом исказу, стоји да је ,,èçâîëgíígìú îòöà è ïîñïhøgíígìú ñûíà è ñîâgðøíígìú ñâ<òàãî äuõà овај свети и божански храм светог Вазнесења Господњег саграђен напорима и трошком Стефана Немање, првог великог жупана 1170. године."[36]) Судећи по овоме, добрунска црква била би једна од најстаријих цркава у српској земљи. Надам се да ће други путник бити сретнији од мене и да ће моћи израдити потпуну, прецизну копију овога занимљивог натписа из Добруна.

[34]) Према М. Кашанину, Богородица је у нартексу представљена три пута. У тимпанону врата која воде у наос насликана је у бисти и en face, у ставу мољења, раширених руку. На источном зиду, између сјеверног зида и врата која воде у наос, насликана је између два арханђела, у средини сједи држећи у крилу малог Христа. Најпослије, на западној страни јужног пиластра представљена је са дјететом како прима цркву од ктитора (М. Кашанин: op. cit., стр. 77).

[35]) Тј. изнад надвратника на улазу у нартекс.

[36]) Подаци су нетачни. Натпис је први и посљедњи пут прочитао митрополит С. Косановић, а објавио га Љ. Ковачевић по факсимилу што га је Косановић упутио Српском ученом друштву (Љ. Ковачевић. „Манастир Добрун". Старинар, Београд, II/1885, 1, стр. 18—23). Црква је посвећена Благовијестима, а не Вазнесењу (Спасовдану), како то биљежи Гиљфердинг. Манастир се звао Крушево, па је по граду на Рзаву више њега добио исто име. Подигао га је жупан Прибил са синовима Стефаном и Петром, са супругом Болеславом и са женама и дјецом својих синова, прије 1383. г. Те године је Прибилов син жупан Петар, као монах Јован, сазидао и дао исликати спољашњу припрату (В. Р. Петковић. „Преглед....", стр. 102—103).

IX

МАНАСТИР БАЊА[1)]—НОВА ВАРОШ—СЈЕНИЦА

Иза Добруна протеже се, у дужини од три сата хода, једнолика борова шума, која покрива Бијело брдо[2]) и Будимлију[3]). Бескрајним спуштањем долазимо у долину рјечице Буковице, притоке Увца, ријеке која својим већим дијелом чини границу између Босне и Србије и улива се у Лим, близу мјесташца Прибоја. У долини Буковице леже Штрпци, прво хришћанско село на које смо наишли на путу од Сарајева. У њему има 80 кућа, све православних. Преноћили смо у хришћанском хану[4]), који се, за разлику од муслиманског, одликовао чистоћом, услужношћу и окретношћу ханџије.

[1]) У оригиналу: Баньскій монастырь.

[2]) Код П. Мркоњића то су Бијела брда (П. Мркоњић. „Средње Полимље и Потарје у Новопазарском санџаку". Насеље и порекло становништва. Књ. 1. Београд, 1902, стр. 303).

[3]) У оригиналу: Будимію.

[4]) Овај хан у Штрпцима не помиње Х. Крешевљаковић у свом дјелу „Ханови и каравансараји у Босни и Херцеговини".

Од Штрбаца почиње тзв. Бања-нахија[5]). Овај округ је под управом нововарошког мудира. Рачуна се да има 12 села са 380 православних и 18 муслиманских кућа. Сем тога, у овој нахији налази се и Прибој[6]) најмањи босански град са 30 турских и 4 православне куће. Пут до Прибоја води живописном, највећим дијелом уском долином Увца и Лима. Лим је врло лијеп и широк. Вода му је чиста и модрикаста. Прибој је на карти убиљежен већим кругом и крупнијим словима. Очекивао сам већи град. Какво је било моје изненађење кад сам видио неколико чађавих кућица изгубљених у пољима кукуруза.

[5]) Од Штрбаца почиње, у ствари, нахија Нова Варош, коју Гиљфердинг назива „Бања-нахија" вјероватно због угледа манастира Бање код православног живља у Босни. У Босни су у XIII и XIV в. тим именом називали жупу Дабар због значаја манастира Бање (С. Станојевић. „Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка", I књ. Загреб, стр. 137).

[6]) У оригиналу: Пребой. Варошица Прибој помиње се у XV в. као тврђава и подграђе (Енциклопедија Југославије, б).

У току нашег јахања пут је необично оживио. На сваком кораку престизали смо масу лијепо обучених сељака: у кратким горњим капутима, чији су рукави висили на черкески начин, док су им око главе смотани груби црвени шалови, попут чалми. Сусретали смо сељанке са бијелим марамама на глави које су висиле до рамена, у уској одјећи сашивеној већином од мрког, а понекад и од црвеног домаћег сукна, украшеној сребрним плочицама и звечкама. Такве украсне привјеске и

сребрне новце носе и на грудима и на глави. Између пјешака важно су се, ту и тамо, шепурили на коњима дебели трговци са својим женама. Жене су јахале као и мужеви. Али су стремени на седлима били тако кратки да су им се кољена налазила у положају као кад сједе на ниској столици. Било је то уочи празника пророка Илије. Све се журило манастиру Бањи да се на тај дан помоли и провесели.

Манастир Бања лежи врло високо на гребену који се протеже између Лима и њему паралелног Увца. Гребен се зове Борје[7]). Десно се види други гребен, Бић или Бихаћ, на чијем су се врху сачували, како кажу, рушевине старе тврђаве Јагад[8]). С лијеве стране, преко Увца, поглед се зауставља на планинама које припадају Србији, на Љесковцу и Бањској[9]). Близу манастира, готово уза сам врх гребена, извире извор чисте, провидне, топле воде, модре боје, температуре од 25 R. Купање у извору, како су ме увјеравали, врло је љековито за кожне болести, и постојање манастира везано је за тај извор. Предање тврди да је српски краљ Урош I (умро 1270) нашао овдје лијека болести, по којој је добио надимак „храпави" (тј. покривен оспама)[10]) и да је он, у знак захвалности, поред извора подигао манастир посвећен св. Николи[11]). По том предању, и ово мјесто се у стара времена звало Топлица, а тек касније добило име Бања[12]). Ако је ово тачно, онда је манастир Бања много старији него што претпостављају његови садашњи домаћини. У српским љетописима не говори се ништа о грађењу манастира за вријеме краља Уроша I. Али зато љетописи кажу да је творац српске државе велики Стефан Немања (крајем XII вијека) подигао храм Св. Николе Чудотворца у Топлици[13]).

[7]) Име овог гребена није се могло идентификовати.

[8]) На лијевој обали Лима био је под планином Бићем град Јагад. Послије I устанка ова тврђава имала је још већи стратегијски значај јер су из ње Турци бранили границе Босне и Херцеговине од Срба. У једном ферману манастира Св. Тројице овај се град назива Бишћански град (П. Мркоњић: op. cit., стр. 304). На специјалним аустријским картама ова тврђава убиљежена је под именом Јагод.

[9]) Гиљфердинг овдје вјероватно мисли на Бањску стијену, узвишење југоисточно од бање.

[10]) Урош је умро 1280. г., а звао се „храпави" по промуклом гласу (К. Јиречек. „Историја Срба". Књ. I, Београд, 1952, стр. 177).

[11]) Манастир Св. Николе у Дабру, данашњи манастир Бања, постојао је у вријеме Немањино. Првобитна црква страдала је од богомила и обновљена је за владе Стефана Уроша III Дечанског, при епископу дабарском Николи 1329. г. (Види: В. Марковић. „Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији". С. Карловци, 1920, стр. 66—67, и В. Ћоровић. „Обнова манастира Бање". Старинар, III сер., IV/1926—27, Београд, 1928, стр. 223—4).

[12]) Топлицом се звала (а и данас се зове) област у сливу ријеке Топлице, са главним градом Прокупљем.

[13]) Гиљфердинг замјењује манастир Св. Николе што га је Стефан Немања подигао 1168—72. г. на десној обали Топлице са црквом Св. Николе у Дабру, данашњим манастиром Бањом.

Манастир Бања

У периоду турске управе манастир је био разрушен. Остали су само голи зидови двију цркава[14]). Мјесто је било зарасло шумом, а љековити извор разлијевао се неискоришћен. На врело би ријетко дошао понеки сељак из околине да се окупа или да у топлој води купа обољеле овце и козе. На цијелом простору од Сарајева до Новог Пазара (250 врста или 6 дана хода) није остала ниједна православна црква. На територији јужне Босне служба божја обављала се само у Новом Пазару, гдје се црква Св. Петра и Павла — прва позната у историји православна црква код Срба — сачувала од разарања којима су били извргнути безбројни храмови што су их у овом крају подигли Немањићи током времена. Поменуо сам обнављање добрунске цркве 1822. године. Обнављање манастира Бање, извршено четири године касније[15]), било је много важније и корисније, јер се ту служба обављала непрестано.

[14]) У литератури се не помиње ово разарање. Послије 1690. г. манастирска имања стајала су 12 година пуста и на основу царског фермана узео их је пљеваљски становник Мустафа ефендија. Али убрзо послије тога је народ Старога Влаха, од Сјенице и од Новог Пазара повратио његова добра (В. Скарић. „Манастир Бања /код Прибоја/ послије 1690. г." Братство, Сарајево, 1925, бр. 1, стр. 13—16).

[15]) О овоме обнављању манастира није се могло наћи података у литератури.

поновити карту оштрије

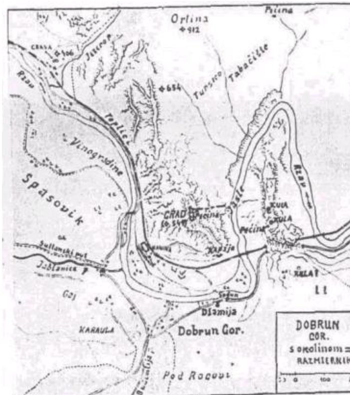

Карта Добруна с околином (Цртеж Ђ. Мазалића)

Посао обнављања манастира преузели су на себе калуђери који су раније живјели у манастиру Св. Тројице код Пљеваља или Таслиџе (Херцеговина). Они су искрчили шуму у манастирском кругу и обновили једну од старих цркава. Другу, на жалост, нису поштедјели, него су њене зидове порушили да би могли употријебити камен за довршавање прве цркве. Нису поштедјели ни старе споменике — немилосрдно су замазали кречом старе иконе (фреске) и натписе, а њих је било на зидовима обновљене цркве. Храм је простран и висок. Над олтаром је подигнуто кубе са шиљастим кровом и малим жељезним крстом на врху[16]). Унутрашњост још није довршена јер нема средстава. Умјесто иконостаса стоје голе даске. Подигнуте су и скромне ћелије за калуђере. Изграђен је и хан за госте који долазе на купање. Извор привлачи манастиру много свијета и сада га посјећују не само сељаци него и људи „више класе", чиновници и трговци из оближњих србијанских округа. Из захвалности, калуђери су, уз извор, подигли дрвени базен и оградили га оградом како би се посјетиоци заштитили од индискретних погледа. Али је то, како ми изгледа, слаба заштита. Покрај извора, наиме, има узвишење са кога се, као на длану, може видјети све шта се дешава у базену.

[16]) Црква има основу у облику крста уписанога у правоугаоник. (В. Р. Петковић: op. cit., стр. 13).

Када сам стигао у Бању, маса мушкараца, жена и дјечице тискала се око купалишта. Свако лице које дође манастиру, па било оно и здраво, сматра за дужност да се покваси у љековитој води. Свуда наоколо уз манастирску ограду (дјелимично дрвена ограда, а дјелимично зидови) налазили су се редови јадне кљусади на којој су сељаци дојахали или су на њој дотјерали животне намирнице: хљеб, ракију и томе слично. На једној страни подигнут је ред ниских колиба од прућа и грања у које се са тешком муком смјестио некакав продавач нудећи лијепом полу стаклене бисере и друге украсе и наките. У неке колибе склонили су се богомољци, али се већина ходочасника, без обзира на кишу, која је неколико пута почела падати, равнодушно размјестила под отвореним небом. Они су заузели готово цијело манастирско двориште, оставивши довољно мјеста само за играње народног кола. Најгушће је био насељен омањи брежуљак уз манастир, подигнут од камена и смећа.

Увјеравали су ме да је на том мјесту била звонара, која је давно срушена, и да се под брежуљком налази подрум, у који су калуђери, за вријеме прогањања, склонили звона, а може бити и још неке друге ствари. Послије тога подрум су зазидали. Упитао сам зашто не отворе подрум и не виде шта у њему има. „Не смије се", одговорише ми, „бојимо се Турака. Када бисмо отворили подрум, Турци би казали да смо нашли благо, па би и кожу здерали са нас." Увече, уочи Илиндана, маса је била још trijезна и пристојна. Ту и тамо чула се само пјесма. Вечерњу службу људи су одстојали тихо и смјерно. А послије вечерње настала је пијанка. С краја на крај манастирског дворишта повела су се кола и никле игре. У колу се мушкарци и жене (претежно жене) равномјерно крећу наоколо, „колају", држећи се за руке и при томе стегнуто и развучено пјевају. У „игрању" учествују искључиво мушкарци. Они такође образују круг и, држећи се за руке, играју нагињући се напријед и тупкају ногама уз звуке пискавих дипли.

У овим играма највише се истичу србијански пандури (војници погранично страже), који о празницима дођу из најближих пограничник стражарских одреда Кнежевине Србије. Пандури представљају необичан контраст гомили Босанаца и Херцеговаца која их окружује. Каква срчаност, хитрост, умјешност и ведрина у покретима Србијанаца* у поређењу са невјештом и малодушном бојажљивошћу турских поданика! Ето како на људе утиче свијест о независности и самосталности. Чак се и језик оплеменио.

* Становнике Кнежевине Србије народ назива „Србијанцима" правећи тако разлику између становника Србије и осталих Срба.

Код Срба је говор много чистији и у њему се тако често не чују несликовити турски изрази, који чине скоро сваку трећу ријеч у конверзацији Босанаца. У читавој овој гомили која се слегла код манастира Бање нико није могао да се у игрању такмичи са српским пандурима. Подстакнути њиховим.примјером, и босански сељаци образовали су ту и тамо групице и почели играти, али ствар није напредовала, те су се играчи брзо расипали. Босанци су заборавили играти. Народна кола ишла су им боље, али та кола, како су ми говорили, нису ни издалека тако добра као она у Србији. Словенско коло у Босни тек сада поново оживљава. Народ га још није заборавио као своју игру. Раније није било манастира ни зборних мјеста гдје би се народ могао најбоље веселити и забављати. По селима се врло ријетко смјело повести коло, изузимајући полунезависне нахије на црногорској граници. Пјевале су се пјесме, али појединачно и без спољашњих знакова весеља.

Изглед мноштва народа који се весели у манастирском дворишту био је ноћу необично оригиналан. Сва је околина одјекивала од отегнутих српских пјесама. Њихова једнолична мелодија, кад је пјева један човјек, веома је непријатна уху странца, али у маси, те мелодије изазивају снажан, па чак и величанствен ефекат. На сваком кораку наилазиш на коло које се лагано креће. Често неко у колу започне пјевати, па се цијело коло снажно и дуго смије. Понегдје момци стоје у паровима са дјевојкама и, по свој прилици, откривају, у овој општој ларми, једно другом тајне. Ломаче и зубље придавале су читавој сцени најфантастичнији изглед. Вријеме је било влажно и да се не би ометало весеље, призивала се у помоћ ракија. Под њеним утицајем народ се све више и више разигравао. Чак је и женски пол испољавао велику склоност према ракији. Међу мушкарцима било је много и таквих јунака који су, како сам слушао, попили те ноћи по три оке (око 9 фунти) ракије. Сељаци нису жалили новац који су за ракију трошили. Понеки од њих засједне поред бурета и у почетку пије нудећи прију или сестру и измјењује с њима здравице. Ускоро, када му ракија удари у главу, позива све одреда и нуди их да пију на његов рачун и у његово здравље, без обзира да ли су то познаници или непознати људи.

Тако су се Босанци веселили цијелу ноћ и нико није ока склопио. У свитање је почело јутарње богослужење, а за њим одмах и литургија. Маса је нагрнула у цркву. Можете замислити како је могло бити ово ходочашће. Црква је била тако пуна да је свештеник с тешком муком успио да изађе пред царске двери. Гомила се, попут валова, гибала: сад навали напријед, сад се поврати натраг. Бука је била неописива. Усред општег жамора издвајала се час грдња и псовка, час јаук пригушеног дјетета, час врисак некакве луде жене коју су силом водили, приморавајући је да се сагне под јеванђеље док свештеник из њега чита (то је овдје уобичајен начин лијечења ове страшне болести, необично раширене међу босанским сељацима. Чак и Муслимани тако лијече умоболне позивајући православног свештеника да над њима чита јеванђеље).

Не осуђујте престрого сиромашне Босанце! Њихов живот је тако тежак да они, само једном у години, када се скупе о празнику код манастира, траже не скромну забаву, него самозаборав. Шта они знају о цркви и о богослужењу? Неколико покољења живјело је и умирало не видјевши никада цркву нити је, цијелог свог живота, слушало литургију. И сада, када су у неким мјестима обновљене цркве и манастири, колико ли још у Босни има таквих сељака који не могу да посјете богомоље! То је за становнике удаљених села читаво путешествије, подвиг! Колико ли је међу илинданским посјетиоцима манастира Бање било таквих који су тек тада, први пут у животу, ушли у цркву. Према

моме запажању, калуђери не само што нису спречавали народ да се бучно забавља и весели него су са разумијевањем и симпатијом посматрали копање кола и слушали пјесме сељака.

У свему томе они су се, без сумње, руководили не само размишљањем него, свакако, и поузданим урођеним инстинктом. Јер што се у народу сачувало православље усред свих могућих угњетавања и гоњења, у народу, што није имао цркава и био препуштен у руке таквој хијерархији која је људе могла прије одвратити од вјере него је подгријавати, самим тим православље — поред своје изванредне моћи којом је продрло у народну душу и с њом се сродило — дугује и утицају народне поезије. Народна пјесма, коју познаје и пјева енергично сваки православни Србин у Турској, то је оно усмено предање које Србина, усред жалосне садашњице, веже са славном прошлошћу и потхрањује у њему наду на будућност. Описао сам ноћна весеља ходочасника у манастиру Бањи. Све те пјесме, игре и пијанке поновиће су се другога дана послије службе божије, само у много већем степену. Весеље је достигло врхунац на панађуру (тако Срби називају, по грчкој ријечи πανηγυρις, збор, вашар код манастира о празницима).

Ја сам пошао даље. Поред турског села Кратово и српских (тј. православних) села Челице и Рутоше[17]), пут нас је водио ка високом планинском предјелу Староме Влаху[18]). На Старом Влаху нема камењара ни хридина, али се тај предио одликује масивношћу и величанственим изгледом. На њему се формирало неколико заравни, тераса. Нагло се пењете на висину, а затим идете пољем покривеним травом и равним као ћилим, па се поново успињете и опет наилазите на поље. Високи дио Старог Влаха, такозвани Црни врх, обрастао је у густу борову шуму и необично је мрачан. На самом врху вегетација је слаба. Пут који води преко Старог Влаха служи као граница између Босне и Херцеговине. С лијеве стране пута види се ланац српских караула тако да овдје босанска територија на великом простору образује погранични појас од пола до једне врсте. Чудновато је зашто је турска управа припојила новопазарску област Босни јер она с Босном нема ништа заједничко. У ствари, Босна се завршава на Старом Влаху. Иза овога масива почиње Стара Србија. Народ памти ову природну подјелу, а и црква је ту границу сачувала: поточић у подножју Старога Влаха чини границу босанске дијецезе. До потока је босанска, а одавде почиње призренска митрополија. У етнографском погледу, сјеверно од Старога Влаха доминира словенски елеменат, а јужно од овог масива, словенски елеменат мијеша се и бори с албанским.

[17]) У оригиналу: Челици и Рутошъ. У „Именику места у НР Србији..." Београд, 1960, стоји: Рутоши.

[18] Стари Влах, планинска област у југозападном дијелу Србије, помиње се први пут 1169. г., у повељи Стефана Немање манастиру Студеници (Мала енциклопедија, Просвета, 2, Београд).

Иза Црнога врха, на малом пропланку окруженом са свих страна гребенима узвишења која образују врхове ломнога Старога Влаха (ломни — тј. који ломи ноге, како га назива народна пјесма), смјештена је Нова Варош. Ово је једини град подигнут на планини на који сам наишао у српским крајевима. Остали босански, херцеговачки и старосрбијански градови подизани су по долинама или пољима, понекад врло високим, али ипак у подножју планина. Висови који окружују Нову Варош слабо штите град од вјетра. Вегетација је овдје сиромашна, а хладноћа је таква да је нововарошки мудир прозвао своје сједиште босанским Сибиром (Сибир је познат чак и нововарошком мудиру!). Снијег овдје лежи „од Дмитрова до Јурјева[19]) дана" — како ми то рече члан нововарошког меџлиса, озбиљан Муслиман с којим сам обилазио град. Босанци Муслимани рачунају вријеме по православним празницима.*

[19]) Тј. од Митровдана (8. новембра) до Ђурђевдана (6. маја).

* Осим рамазана и Бајрама, босански Муслимани не познају других исламских датума по којима би обиљежили временска раздобља у годишњем кругу. Они готово никад не употребљавају арапска имена за мјесеце. Најчешће их чујете да овако говоре: „О Божићу", „О Ускрсу", „О Духову", „О Великој Госпојини" (Успење Богородице), „О Малој Госпојини" (Рођење Богородице), „О Митровудне", „На Николу" и томе слично. (Муслимани се и данас помажу хришћанским празницима при

рачунању времена, али за неке имају народна и арапска имена: Ђурђевдан зову Јурјево или Јурјевдан, Илиндан — Алиџун, Митровдан — Касум и сл. Први период зиме, који траје 40 дана називају „ербеин", а други „хамсин". Најхладније зимско доба, од 6. до 30. јануара, је „земхерије" итд. итд. /С. М. Траљић. Стари и нови календар. Народна узданица, 1939, стр. 117—119, и А. Шкаљић: op. cit. стр. 269, 309, 65]./— Примј. прев.).

Нова Варош поникла је за турске владавине. Град је саграђен солидније од већине мањих босанских касаба. Састоји се од горње четврти, у којој се рачуна да има око 100 муслиманских кућа, и доњег кварта, са 200 православних домова. Главно занимање хришћана је трговина стоком, која се дотјерује из Босне, исхрањује на Старом Влаху, а затим продаје у јужне области. У граду нема цркве. Православци се скупљају на вечерње богослужење у ниској дрвеној сеоској кућици. Литургија се код њих не служи. Прича се да су сада добили дозволу за зидање цркве и да ће ускоро приступити послу[20]).

[20]) Нова Варош помиње се у XVI в. као Скендер-пашина варошица или Паланка. Данашње име добила је у XVII в. (К. Н. Костић. „Наши нови градови на југу". Београд, 1922, стр. 72). Дијели се на два потпуно одвојена дијела: српски (са махалама Зебиновац, Ново и Старо Поље, Обала и Страна) и турски (са махалама Цигански Вигњеви и Браношевац). Има „по спољашности лепу цркву" (Ј. Дедијер. „Нова Србија". Београд, 1913, стр. 297—298).

Како сам се на путу срео са мудиром, морао сам му свратити кући. Замислите ситуацију у којој сам се нашао проводећи цијело вече са Турчином који замишља да зна говорити босански и не зове у помоћ тумача. А кад проговори босански, разумијем га толико колико бих га разумио да говори турски. Мало разоноде у ово неиздржљиво вече унијела је појава осмогодишње мудирове кћерке, паметне и живахне дјевојчице, која је, не угледајући се на свога оца, научила босански међу Босанкама. Са пуно отмености носила је своје једноставно одијело — кратак горњи зелени капут, уске бијеле димије[21]) и црвени фес. Госпођица Фатма слободно је разговарала са странцем и при томе је испољавала жељу за допадањем. Турци радо воде своје кћери у мушко друштво док су оне још мале. Чак их и облаче у мушко одијело и забављају се посматрајући дјевојчице како духовито причају са мушкарцима. А затим, нагло, та се слобода ускраћује херметичким затвором.

[21]) Димије (plur. tantum) (грч.) — женске широке шалваре, које се носе мјесто сукње (А. Шкаљић: op. cit., стр. 218).

Из Нове Вароши успињеш се на врх Старога Влаха, звани Камаљ[22]), затим преко другог врха, Јавора[23]), прелазиш на шумовит планински гребен Златар[24]), паралелан са Старим Влахом. Овдје су ми показали рушевине куле некаквог кнеза Акмачића, чије име носи и најближе село Акмачићи[25]). На цијелом овом узвишењу владала је велика хладноћа, мада је био диван љетни дан. На овом дијелу Златара формирала се заравњена висораван — прекрасна равница — покривена њежнозеленом, свјежом, кратком травом, прошараном безбројним дивљим цвијећем, које је на чистом и лаганом планинском ваздуху угодно мирисало. Сва ова поља на Старом Влаху и Златару слободни су пашњаци. Ријетко ћете гдје наићи на незнатан ограђен дио земљишта засијан јечмом или зобљу. Стрми пад води ријеци Увцу и кланцу који Срби једноставно зову турским именом Дервент*[26]). Одавде настаје нова заравњена висораван, нижа од претходне, али још увијек толико висока да на њој не расте дрво, а снијегом је покривена скоро пола године. То је Сјеничко поље. Дуго је 6 сати хода (30 врста).

[22]) У оригиналу: Камань. Камаљ је, вјероватно, саставни дио предјела Комарани.

[23]) Планина између Ивањице и Сјеничког поља, источно од пута којим се кретао Гиљфердинг.

[24]) Гиљфердинг се, на путу ка Сјеници, кретао источним обронцима планине Златара.

[25]) У оригиналу: Атмачичи.
* Дервент значи кланац, тјеснац, клисура.
[28]) Тј. Дервента.

На Сјеничком пољу почињу албанска насеља. Ако иза Старога Влаха сретнете муслимана, будите сигурни да је то Албанац или потомак Албанца. Ако вам покажу православца, знајте да је он Словен. Иза Старога Влаха, тј. преко босанске границе, нема Словена који су примили ислам, изузев малог броја грађана у Новом Пазару. Исти је случај у Старој Србији (тј. у призренском пашалуку) и у Кнежевини Србији. Изузеци су тако малобројни да они, у односу на огроман број Словена Муслимана у Босни, не значе ништа.

Зашто је Босна тако слабо очувала своју вјеру? Зашто данас у њој стоји скоро 200.000 мушкараца под Мухамедовом заставом, док је, истовремено, у другим крајевима које насељавају Срби народ претпоставио ропство и смрт отпадништву од вјере? На ово нам питање даје одговор историја. Босна је (говорим о правој Босни, оној сјеверно од Старог Влаха) увијек била одвојена од других српских земаља. Из мржње према српским владарима заштитницима православне цркве, босански властодршци били су већином противници православља. Многи од њих штитили су богомилску јерес, а други су постали присталице Рима. Православље се сачувало у простом народу на периферији Босне. У њеном централном дијелу, око пријестоница босанских банова и краљева, око Сутјеске, Травника и Јајца, утврдило се богомилство. Ти исти богомили обраћени су у католицизам дјелимично силом, а дијелом благодарећи фрањевачкој мисији. Затим су навалили Турци. Јучерашњи прозелити Рима пожурише да још једном окрену вјером како би се додворили новом господару. Због тога и данас — послије толиких сеоба из једног дијела Босне у други, које су у току 400 година биле неминовне — налазите огромну масу муслимана у оним мјестима гдје су хришћани припадали римској цркви, а неупоредиво мање тамо гдје живе православни. На искључиво српској територији цјелокупно становништво било је православно до турског освајања, а такво је остало и до данашњег дана.

Поменуо сам односе између римокатоличког и православног елемента у Босни. Ово је једно од најинтересантнијих питања на које сам наишао у Босни. Однос између ових двију конфесија на словенском терену испољава се овдје потпуно јасно и оштро. У другим словенским земљама једно племе обично исповиједа једну вјеру, а друго другу. У тим срединама религијске односе потискују национални проблеми. Истина, у јужној Угарској једна те иста српска народност подијељена је између римокатолика и православаца, али се овдје у конфесионалне односе мијеша влада угњетавајући једну, а истичући другу вјероисповијест. У Босни, пак, један те исти словенски народ исповиједа дијелом католицизам а дијелом православље. Обје ове конфесије подједнако су стране државној управи и биле су, током 400 година, потпуно препуштене саме себи. Какав је био резултат такве ситуације?

Први и најважнији резултат огледа се у томе што су се католици и православни почели туђити једни од других тако да су, у правом смислу, формирали два засебна народа. Грдно се варају они који међу турским Словенима пропагирају идеју народности по узору на ону формирану међу католичким и протестантским Словенима под њемачком влашћу. За турске Словене народност је, ако се тако може рећи, не у нацији, него у религији. Истина, обичан Србин зна да одвоји себе од Грка и Бугарина, али осјећање којим је он прожет и које га чини чланом људског друштва није осјећање народности, него религиозна свијест. Према томе да ли исповједа православну или католичку конфесију или ислам, он се сматра припадником православног, латинског или турског народа. Истоветност језика, поријекла и обичаја ништа не значи пред разликом конфесије. Ја не износим хипотезе. Поразговарајте с којим год хоћете Србином у Турској, не само са простим човјеком него и с образованим свијетом, и брзо ћете се увјерити у сљедеће: православни гледају на латине и латини на православне као на двије засебне друштвене цјелине не само у религиозном

погледу него и у лаичком, националном смислу. Упитајте кога му драго Босанца, Србина, или Херцеговца којој нацији припада, и он ће вам одговорити које је вјероисповијести.

Велика заслуга православне цркве у српским земљама је у томе што је умјела да се сроди са народношћу, док је, истовремено, католицизам и ислам, сваки са своје стране, искорјењивао народност. Србин значи православац, а православац — за прости свијет — значи Србин. „Јесте ли ви Србин?" стално су ме питали за вријеме мога путовања и муслимани и православии, иако су знали да сам „Москов", а могли су, и по првој ријечи коју изговорим, примијетити да сам странац. Али они су питали не о народности, него о религији. „Ја се чудим", говорио ми је један босански бег* Муслиман, по имену Мухарем Ситница, „ја се чудим да је ваш цар помого Нијемцу на Мађара. Ваш цар је Србин**, а Нијемац је шокац" (шокац — надимак који се у Босни даје католицима). „Код нас нема ниједног Србина", говорили су ми у Јајцу, „сви смо ми латини." Ако се у свијести муслимана и католика схватање о српској народности до те мјере идентификовало са схватањем о православној вјероисповијести, још више су се ове двије идеје поистоветиле у свијести православног српског живља. За православног Србина оне чине једну недјељиву цјелину: одрећи се своје вјере значило би, за њега, одрећи се своје народности.

* Беговима се називају спахије Муслимани потомци угледних породица.
** Тј. православац.

Примивши ислам, припадници српског племена уврстили су се у редове стране завојевачке нације. Примивши католицизам, они су потпуно изгубили народност. Овдје нећу говорити о првима. Покушаћу да окарактеришем ове посљедње у поређењу са православнима. Православни Србин, ма гдје он живио — у Босни, Херцеговини, Далмацији, Угарској, Кнежевини Србији — има, сем цркве, једну велику домовину, српску земљу, истина подијељену између многих господара, али она постоји идеално, као земља једног православног српског народа. Он има своје усмено предање, традицију: зна за српског светитеља Саву, за српског цара Душана, за српског мученика Лазара, за Јунака Краљевића Марка. Његов садашњи живот почива на народним темељима и проткан је пређашњим историјским животом нације. Србин католик одбацује све српско као православно. Он не познаје српске домовине ни српске прошлости. Он зна само за уску, регионалну домовину: назива се Босанцем, Херцеговцем, Далматинцем, Славонцем, према покрајини гдје се родио. Свој језик не назива српским, него босанским, далматинским, славонским и сл. Кад уопштава појам језика, који је у ствари један те исти у Босни, Далмацији и Славонији, назива га „нашким" језиком. Он овако пита странца: „Умјете ли ви нашки?" Али шта значи „нашки" језик, он не зна. Он не зна име тога језика, јер ни сам нема заједничке домовине нити заједничког народног имена. Сем уже покрајине, за њега постоји само једна отаџбина — римокатоличка црква. Зато Србин католик назива себе "кршћанином" исто онако као што се православац назива „ришћанином". Оба ова израза означавају, у ствари, једну те исту ријеч „хришћанин", само различито изговорену.

Србина католика повезује с овом интернационалном домовином свештенство — хијерархија, која, према организацији западне цркве, има на вјернике много већи утицај него што је то случај у православној цркви. Православни босански клир сачињава: мирско — свјетовно — свештенство, мали број калуђера, који усљед опште заосталости у земљи не могу да добију потребно образовање, грчки епископи послати из Цариграда махом не знају ни ријечи српски и искључиво су заузети послом око прибирања мирије и парусије (дажбина које се узимају од парохијских свештеника и од народа[27]). У таквом саставу свештенство, а нарочито његови врхови, не представља за цркву солидан ослонац. Православна црква одржала се међу Србима у Турској у току 400 година и још ће се одржавати једино својом унутрашњом снагом и везом са народом. То је несавладљива сила.

[27]) Мирија на грчком означава најслађи дио животиње полаган на жртвенике и спаљиван у част богова. „Парусија" (грчки) значи долазак, напосе: у помоћ, стога:
помоћ. У хришћанству: други, очекивани долазак Христов на судњи дан (С. Сенц. „Грчко-хрватски рјечник.....", Загреб, 1910, стр. 611, 717).

Латинско свештенство је на много већем степену образовања. Парохијски су свештеници (сви они припадају фрањевачком реду) људи који су по аустријским и италијанским семинаријама завршили течајеве и према томе су до извјесног степена образовани. Преосвећени господин бискуп Маријан Шуњић[28]) био би, својом ученошћу и моралним достојанством, понос свештенства ма које земље. Једини озбиљан приговор који се може упутити римокатоличком свештенству у Босни је у чињеници да је оно, усљед целибата, често изазивало саблазан у народу потпомажући тиме рушење брачне везе, која је, како се то примјећује, много лабавија код Босанаца католика него код православаца. Ово образовано и одано својој цркви свештенство држи народ под туторством. Народ не разумије богослужбени језик цркве и вјерује своме „фратру" као непогрешивом ауторитету. Они малобројни фрањевци који су у задње вријеме покушали да учине религију приступачнијом простом човјеку борећи се за развитак националног словенског елемента у њој, постали су жртве зависти своје сабраће и пакости Римске пропаганде[29]), од које зависи босанска католичка бискупија.

Зашто?

[28]) Маријан Шуњић (1798—1860), босански фрањевац, именован за бискупа 1854. г.

[29]) На тлу Отоманског Царства одржавала се минимална католичка хијерархија, за коју се од 1622. г. бринула Римска пропаганда, док су јој дипломатску заштиту пружали Дубровник, Млетачка Република, Хабзбурговци и Француска. Званичан назив Пропаганде је Congregatio de Propaganda Fidei, а основао је папа Гргур XV. (Енциклопедија Југославије, 5. Загреб),

Католици су у Босни много дисциплинованији од православаца у црквеном погледу. Ријеч „дисциплина" је овдје уобичајена. Католик редовније иде у цркву и извршава све обреде. У свему се руководи савјетима које му даје фратар. Фратар треба само да каже ријеч, па да читава парохија до посљедњег човјека буде готова да испуни његово наређење. Али су сељаци католици знатно мањег степена интелигенције него православни, мање окретни и предузимљиви, мање цијене религију, па се брже и лакше и одричу своје вјере него православни.

За ову тврдњу наводим свједочанства људи који познају средину, међу њима и турских* бегова који имају кметове обију конфесија и подједнако су равнодушни и непристрасни према објема странама. Стога је словенски ислам у Босни и никао, као што сам казао, првенствено на некадашњем католичком тлу. Зато се Муслимани мање плаше своје католичке раје и њу презиру више него православне мада, у ствари, православнима чине много више неправде него католицима. Ово поређење завршавам општим закључком: католицизам се код босанских Словена одржава, прије свега, уз помоћ свештенства, које је, према општем стању у земљи, врло образовано. За народ је свештенство спољашњи ауторитет. Оно одваја народ од заједничке српске домовине и гуши његов лични развој. Једино се православна црква ослања на сам народ и за њега ствара темељ националног живота. Она одржава главну везу са његовом српском домовином и пријатељски је наклоњена његовој умној дјелатности.

* Тј. муслиманских, али уза све то ипак словенских.

Опростите ми, сувише сам се удаљио од своје маршруте. Дошао сам с вама, драги читаоци, ако се не варам, до Сјеничког поља, гдје једну половину становништва чине Албанци муслимани, а другу православни Срби. У једној малој јарузи лежи село Лопиже[30]) а један и по сат јахања од њега, у другој долини, град Сјеница[31]). Село Лопиже, са 30 православних кућа, платило је лањске године 47.000 пјастера (2.350 сребрних рубаља) државних дажбина. Чувено је по својој новој цркви.

[30]) Данас: Горње и Доње Лопиже.

[31]) Као насеље са царинарницом помиње се 1253. г. Лежи на старом дубровачко-нишком путу, којим је у средњем вијеку текао жив каравански саобраћај. Ту је "на Сеницах" цар Урош издао 1360. г. повељу

Дубровчанима о ослобађању њихових трговаца неких царина. Вјероватно је у истом дворцу на „Синицах" и султан Мехмед II Освајач издао Дубровчанима повељу 1463. г. Од XVII в. добија стратешки значај и у њој се подиже четвороугаона тврђава (Енциклопедија Југославије, 7. Загреб).

То је омања грађевина солидно зидана од чврстог бијелог камена. Унутра још није довршена, иако се у цркви већ обавља служба. Дрвена преграда чека иконе да би се могла назвати иконостасом. Засада су на њу прилијепљени којекакви ксилографи грчке производње, нешто попут наших неукусних слика. Дакако, ова црква, поред све своје сиротиње, угоднија је Богу него многи раскошни храмови. У Сјеници нема православних грађана. У читавој сјеничкој нахији нема ниједног богатијег православца. Овдје су хришћански становници кметови, који су, када подмире агу и државне скупљаче свих категорија, задовољни ако им остане комад хљеба за зиму. Ти сељаци давали су и посљедњи зарађени грош за изградњу цркве. Скупљеним новцем исплаћивали су зидаре и друге мајсторе, а дрво и камен набављао је и бесплатно допремао сам народ.

Срећом, за овај посао нашао се човјек који је знао одушевити народ и руководити овом акцијом. У цијелој Босни нећете наћи омиљенијег и поштованијег свештеника од сјеничког попа* Илије. У крају гдје, заједно с албанским становништвом, почиње да господари право јачега, Илија не уступа никоме по јунаштву. Са својим црвеним фесом, са пиштољима за појасом, обријане браде, он по спољашности мало личи на свештеника. У цркви чува епитрахиљ пробијен метком у моменту када је, са том богослужбеном одеждом око врата, вјенчавао једну дјевојку који су хтјели отети муслимани. Мада му знање не прелази елементарну писменост, народ му је тако привржен да је његова ријеч закон. Свој утицај употријебио је на то да подстакне народ на подизање цркве и оснивање школе[32]). Ову акцију помогао је и сам властитим средстима. Како ријedак и узвишен примјер пружају нам ови сиромашни неписмени сјенички сељаци који, заједно са својим мудрим свештеником самоуком, жртвују дио од својих оскудних средстава да би ангажовали учитеља из Србије.

* У Босни ријеч „поп" нема никаквог презривог значења. Тамо се ријеч „свештеник" готово не употребљава. И сами свештеници тако зову један другога. На примјер: поп Стево, поп-Јовин син, поп-Лазин брат.

[32]) У Сјеници је српска основна школа и црква подигнута 1901, а до тада су се Сјеничани служили капелом (J. Дедијер. „Нова Србија", стр. 296).

Сјеница је веома биједан град. У центру насеља налази се трошна тврђавица са порушеним зидовима и кулама[33]). У граду имају само 4 хришћанске и око 300 муслиманских кућа. Сви муслимани Албанци говоре српски и многи су можда већ и заборавили албански. Био је пазарни дан када смо прошли кроз Сјеницу. Овдје је маса много друкчије изгледала него она у Босни. Мрка лица, опаљена од сунца, орловски носеви, црне власи и мрачан, намргођен поглед.

[33]) Остатак четвороугаоне тврђаве подигнуте у XVII вијеку.

Поред одијела босанских Муслимана (широке, обично црвене шалваре и кратки хаљеци са разрезаним рукавима), видјело се много сјевероалбанске ношње — уских тијесних чакшира и истих таквих уских кафтана с дугим скутовима, читавих рукава — скројене од обичног сивожућкастог сукна са мрким шарама по шавовима. Богатији људи су се разметали у јужноалбанским фустанелама[34]), тј. бијелим плисираним сукњама, више пута обавијеним око тијела. Уз фустанелу, опет, иде хаљетак са разрезаним рукавима и широк појас извезен, ако то могућности дозвољавају, сребром или златом, а на њему цијели арсенал пиштоља, ханџара (јатагана[35]) и ножева. Уз фустанелу се носи и црвени фес са модром кићанком, док уз сјевероалбанску ношњу пристаје црвена капица без кићанке. Усљед ненавикнутости, човјек се некако неугодно осјећа окружен тим Албанцима. Код њих има нечега дивљег и љутитог у очима и у изразу, што се не види код Босанца Муслимана, по природи добродушног, чак ни онда кад настоји да испољи најсуровију одвраност према кауру*.

Интересантно је примијетити да су Албанци, колико сам их год видио, сви без изузетака много мањи растем, мршавији и жилавији од Словена.

[34]) Фустан, фистан, вистан (грч.) — мушка народна ношња у облику сукње
(А. Шкаљић: op. cit, стр. 284).

[35]) У оригиналу: кинжаловъ. Ханџар (арап.)—дуг шиљат нож с оштрицом с обадвије стране. Јатаган (тур.) — дуг крив нож, попут сабље, који се носи за бенсилахом (А. Шкаљић: op. cit., стр. 310, одн. 364).

* Тј. ђауру — немуслиману, невјернику.

Сјенички мудир, мимо обичаја својих колега, био је врло нељубазан. Наредих да га замоле да ми у хан пошаље товарне коње. Он то није учинио и морао сам лично без његове помоћи тражити коње. „Шта ради мудир?" питао сам једног муслимана. „Е, сједи и глоби свијет", бијаше његов искрен одговор.

Од Сјенице се висораван протеже још за четири сата хода. Ту, на путу, стоји хан каквог нисам видио од Сарајева: кућа је сазидана од камена и покривена цријепом. Издалека сам помислио да стижем до европског хотела. Али својим унутрашњим распоредом ова се раскошна грађевина ни по чему није разликовала од обичних ханова. Само је мало чистија и послуга боља и окретнија. Ваљда зато што му је власник хришћанин.

Ова висораван омеђена је с југа високим планинским гребеном Голијом, затим Пештером, а са сјевера је затвара планина Гиљева[36]). Према истоку висораван се завршава дугачким нагибом, који се, по својој стрмини, назива Стрмац. Одавде путујете још 6 сати уском долином рјечице Људске, усјеченом између брда. Људска се улијева у другу ријечицу Рашку, која носи име по Расу (номинатив Рас)[37]), некада чувеном у српској историји. Уз корито Рашке брда се размичу и пред вама се у даљини појављује већи град Нови Пазар.

[36]) Гиљева и Пештер затварају висораван с југа, а Голија са сјевера. Планину Гиљеву Гиљфердинг погрешно назива Дилева.

[37]) Гиљфердинг није досљедан: у сљедећој глави тврди супротно. Види гл. X, биљ. 6.

X

НОВИ ПАЗАР—ЂУРЂЕВИ СТУПОВИ—СОПОЋАНИ

Положај Новога Пазара је врло згодан. Са свих страна назиру се сликовите контуре високих тамних планина и свијетлих, добро обрађених брежуљака, а долина у којој је смјештено насеље омогућила је граду да се прошири на обје обале Рашке. Улице су широко и праве, али дјелују врло тужно и суморно. У Новом Пазару нема окречених босанских кућа са дрвеним крововима. Нема ни камених сивих или бијелих херцеговачких домова. Нови Пазар је, као и остали градови у Старој Србији, изграђен од иловаче, која безобзирно јавно истиче своју непривлачну боју. Зидови су прављени од непечене цигле — ћерпића, облијепљени глином, а умјесто плотова — дугачке ограде начињене од иловаче. Изнад сивожутог појаса зидова пружају се црвеномрке површине кровова покривених цријепом — за око најодвратнија комбинација боја коју је могла удесити човјечја рука. Куће су мале, ниске, ограде уз њих бесконачне и, како изгледа, око необрађеног земљишта или повртњака, јер дрвећа и воћњака, види се, има врло мало.

Уз ово треба додати да су све куће (изузимајући врло мали број новоградњи) зидане по начелима исламске строгости: ни једнога прозора на улицу, ни најмање пукотине кроз коју би радознало око пролазника могло продријети у породичну светињу. Сви прозори прављени су према

дворишту, а оно је, као што сам рекао, затворено високим зидом са вјечито закључаним вратима. Можете ићи улицом читаву врсту између два реда слијепих зидова да не наиђете ни на један прозор. Онај ко све то није видио не може себи представити какав тежак утисак изазивају ови призори. И уколико од Новог Пазара идете даље на југ, у дубину албанског елемента, све се изразитије истиче та затвореност кућа — редован знак недруштвености и фанатизма. У Новом Пазару има једна или двије улице поред чаршије са новим кућама на којима су прозори начињени споља. У Пећи их уопште нема, док сам у Ђаковици видио прозоре с улице само на једној кући у којој живи мудир.

Иако простран, Нови Пазар има само 1500 муслиманских и 100 хришћанских кућа, тј. нешто око 12.000 становника. У њему је било много више хришћана и они су се, већим дијелом, преселили у Србију када је Карађорђе заузео Нови Пазар и био принуђен да се повуче.

Многи су се преселили у Србију у задње вријеме јер им је положај у Новом Пазару био сувише тежак[1]). Хришћане пљачкају немилосрдно. Готово сваке године повећавају дажбине, које је обавезна да плаћа хришћанска општина, и не престају да људе броје по старим пописима кућа (тј. породица), иако се у међувремену стваран број становника смањио, по свој прилици, на пола. Поред тога, тешко би се у Босни нашао похлепнији и окрутнији управитељ као овај који је у посљедње вријеме управљао новопазарском облашћу. Баш када сам ја пролазио, он се спремао да напусти крај, који је, како ми је говорио, успио да усрећи. Тај Јусуф-беј (ако се не варам, родом из Египта) мали је човјек, живахних очица, округла лица и кратко постријежене и просједе брадице. Исту слабост коју је имао према новцу испољавао је и према ракији. Изгледа да је у Новом Пазару провео пет година и за то вријеме није научно ниједне ријечи српски.

[1]) Карађорђе је 1809. г. напустио град, а с њим се повукао и извјестан број српских становника да би се спасао од турске одмазде. Ово исељавање било је интензивно до 1844. г. За то су постојали многоструки узроци: гладне године, епидемије куге и колере и несређени аграрни односи („Нови Пазар и околина". Београд, 1969, стр. 246—247, 252—253).

У сваком опису Турске наилазите на расправљања о стратешком значају Новог Пазара. Човјек треба само да баци поглед на карту да би се увјерио у његов значај у том погледу. Нови Пазар налази се на јединom путу који веже Босну и Херцеговину с осталом Турском[2]). Лежи на уском појасу који одваја Србију од Црне Горе. Овдје има само неколико сати путовања између ове двије земље. Нови Пазар је у турским рукама кључ који Турској отвара њене сјеверозападне словенске области и којим она затвара везе међу српским кнежевинама, независним и полузависним. Али да би се схватила важност Новог Пазара, треба погледати карту. У самом граду нас ништа на то не упозорава. Сви војни објекти којима се овдје располаже састоје се од старе тврђавице, турске грађевине, са затрпаним шанцем, порушеним зидинама и неколико топова најнаивнијег карактера[3]). Наивног зато што могу пуцати само ћорцима уз рамазан. Зато их народ и назива „рамазанским топовима". Много су страшнији од топова пиштољи и ханџари, неодољив украс сваког Албанца. Ово се оружје врло често употребљава на дјелу. У осталом. Нови Пазар је најмирнији град. У њему не можемо очекивати живу трговинску дјелатност уз овако ограничен број хришћана и уз њихово тлачење. Па, ипак, кроз град пролазе све комуникације које вежу Босну са југом. Зато и његови становници, добри муслимани, не могу да се несметано предају потпуном ћеифу.

[2]) По свом географском положају, Нови Пазар је постао транзитна зона између централних дијелова Европе и Мале Азије („Нови Пазар....", стр. 5).

[3]) Сматра се да је оснивач Новог Пазара Иса-бег Исхаковић подигао прву лаку тврђавицу у шестој деценији XV в. Ширењем Царства према сјеверу то мало утврђење било је, изгледа, запуштено, да би затим, након великог турског пораза пред Бечом (1683. г.) и аустријског продора до Скопља (1689), турске власти предузеле обимне радове на бољем утврђењу ове значајне вароши. Током XIX вијека новопазарској тврђави Турци придају посебан значај. Упорно је дограђују, наоружавају и 1809. грчевито бране од јуриша Карађорђевих устаника („Нови Пазар....", стр. 208—212).

Нови Пазар, као што му и име каже, нови је град. Али терен на коме је он подигнут спада међу најстарије историјске терене српског подручја. Овај крај називао се Рас. Овако се заправо звала рјечица која протиче кроз Нови Пазар. Рас је она иста ријеч, изговорена на српски начин, као што је рось (управо ðúñü, у генитиву рси), познато — у старој руској историји — име ријеке у Украјини. Од Раса је добила име и цијела околна област (Рас, Раса или Рашка земља[4]), која је, заједно са Зетом*, била колијевка српске државе. Византијски хроничари помињу Рас већ у IX вијеку. Српски владари носили су титуле „краљева свих српских и рашких земаља". Код западних народа, Италијана и Мађара, Србија је била позната претежно по имену Расија, Расција, Rassia, Rascia, а Србе су прозвали Rasciani. И до данас Мађар не зове Србина друкчије него Рац[5]). Овом имену додаје покаткад, као комплименат, и ријеч „вад", па га назива Вад-Рац, тј. дивљи Рац. Интересантна је игра случаја по коме су два народа, рођена браћа, примила имена која се разликују само једном гласовном нијансом: Рас, Рус, Рассија, Россија. Па, ипак, како су та два имена различито звучала у историји.

[4]) Гиљфердинг у претходној глави тврди супротно. О поријеклу имена „Рас" и „Рашка" постоје и данас различита мишљења. Нпр., М. Динић искључује могућност да је назив дошао од града Раса јер је необјашњиво како је име читаве земље ушло у употребу прије него што је Рас постао средиште државе. По њему, ни ријека Рашка није могла дати име читавој земљи јер је сувише мала. Карактеристично је и свједочење једног анонимног описа ових крајева из 1308. г., у коме се одређено наводи да је ријека дала име земљи (М. Динић. „О називима средњовековне српске државе". Прилоэи за књижевност, језик, историју и фолклор. Београд, XXXII/ 11966, св. 1—2, стр. 26—34).

* Зетом се зове ријека која тече кроз Црну Гору и улива се у Скадарско језеро, а и дио Црне Горе и Албаније уз ријеку.

[5]) Рац (по мађарској ријечи Racz) човјек поријеклом из Расције или Србије, управо Рашанин.

У самом Новом Пазару не треба тражити антиквитете. Тврђава, коју сам већ описао, једина је његова старина. Али на једну врсту од града налази се мала црква, заслужна пред историјом. То је црква Св. апостола Петра и Павла[6]). У њој је великог жупана Стефана Немању, крштеног у дјетињству од римског свештеника, поново крстио по православном обреду рашки епископ Леонтије[7]) 1143. године. Тада је Немањи било 40 година[8]). Овим је Немања ударио темељ новом периоду у животу српског народа и ријешио његову судбину. Још ни до данас историја није оцијенила посљедице овога Немањиног корака. Необично је што Срби рачунају своје историјско постојање тако рећи од дана Немањиног крштења у рашкој цркви Св. Петра и Павла. Сва њихова претходна, петстогодишња, активна и позната историја њима је до те мјере страна и туђа да се о њој ниједном ријечју не говори у старим љетописима и предањима. Ти љетописи и легенде почињу од великог Немање, кога називају унуком сестре цара Константина. Између Константина Великог, који је умро 337. године, и Немање, који се родио 1103[9]), српски су љетописци ставили два покољења. Овај бесмислени анахронизам, општа одлика свих српских љетописа, ипак има свој значај. Он је, може се рећи, израз историјског факта. Наиме, он значи да је дуги период времена који су Срби проживјели од пада Римске Империје па до крштења Немањиног, да је сав тај период, у коме су они били потчињени римској цркви, ишчезао из народне свијести као нешто што није постојало. Тако велики значај има вјера у овом народу!

[6]) Назива се и „Петрова црква", „Свети Апостоли", „црква Св. Апостола код Н. Пазара" и сл.

[7]) Немањини биографа Стефан Првовјенчани и св. Сава не помињу име епископа који је Немању крстио по други пут, по источном обреду. Тек касније родословци и љетописци знају да се он звао Леонтије (И. Руварац. „Рашки епископи и митрополита". Глас САН, LXXII, Београд, 1901, стр. 13).

[8]) Немања је био још „младенац" кад се његов отац вратио у Рашку и крстио га по други пут (Б. М. Радојковић. „Хронологија живота и владања Стевана Немање". Глас САН, CCIII Београд, 1951, стр. 128).

[9]) По Радојковићу, Немања се родио у првој половини 1114, а умро 13. II 1200. године (Б. М. Радојковић: op. cit., стр. 148).

Ове су ми се мисли нехотицеројиле у глави када сам посматрао новопазарску цркву, која се од данашњег дана зове „Митрополија Свето-Рашка"[10]). Црква је ниска и тамна. Има старински нзглед, мада су је поново прекрили и обновили 1728. године[11]). Над олтаром се уздиже ниско и незграпно здање без кубета[12]). Десна* страна цркве је много шира од лијеве. По приближном мјерењу, грађевина је дуга 19 а широка 20 корака. Прозора нема, изузев неколико дугих, врло уских отвора, начињених попут пушкарница тако да је у унутрашњости потпуна тама. Није сачувано старих књига. Иконе су рестауриране. На јеванђељу, који стоји на часном пријестолу и руске је штампе, има запис — низ биљежака о локалним догађајима какве смо навикли да налазимо на старим рукописима. Запис гласи да су 1853. године, 3. марта, Турци развалили црквена врата, узели ово јеванђеље, кадионицу и два епитрахиља и све то закопали на путу који води у село Прљину[13]). Један пастир случајно је примијетио крај епитрахиља[14]) како вири из земље, откопао свете отвари и вратио у цркву. Имена муслимана који су учинили ово светогрђе позната су. Али, наравне, кајмакам Јусуф-беј није их ни прстом дирнуо.

[10]) До оснивања самосталне српске цркве 1219. г., епископска столица у цркви Св. Апостола била је потчињена охридској архиепископији. Турска најезда 1455. г. затекла је цркву Св. Апостола у рангу митрополије, а за вријеме митрополита Јанићија рашка епархија присаједињена је призренској 1784. г. („Нови Пазар....", стр. 120—122).

[11]) За митрополита рашког, касније патријарха, Мојсија Рајовића везана је једна обнова храма 1728. г. („Нови Пазар и околина", стр. 122). В. Р. Петковић наводи 1718. као годину обнављања цркве (В. Р. Петковић: op. cit., стр. 244).

[12]) У оригиналу: Надъ алтаремъ стоить низкая и тяжелая башня безъ купола. Када каже да на Петровој цркви нема куполе, Гиљфердинг мисли на кровну конструкцију кубета. Гледано споља, ово кубе заиста није изразито испупчено и нема облик полулопте. А израз „купола" означава свод у облику полулопте.

* Стојећи лицем према олтару.

[13]) Ово село није се могло идентификовати.

[14]) Епитрахиљ (грч.) — богослужбена одежда коју свештеник православне цркве меће око врата и која се спушта до ногу.

Недалеко од цркве Св. Петра и Павла уздиже се брдо и на њему велика грађевина. То је манастир Св. Ђурђа „от два стлпа",[15]) што га је подигао Стефан Немања завјетоваvши се светитељу у тренутку када су га браћа бацила у тамницу, у „пећину камениту".[16]) Овај манастир народ зове „Ђурђеви ступови" и, показујући под црквом на нешто слично подруму или пећини, увјерава да је на том истом мјесту пребивао, као затвореник, творац српске државе[17]). Из даљине вам се чини да су црква и звоник читави и неокрњени, тако су се добро сачувале опште контуре грађевине[18]). Али кад приђете ближе, видите оборен кров, коров израстао из зидова, изгребане иконе ископаних очију![9]).

[15]) Манастир је добио име по светитељу коме је храм посвећен и по звоницима (ступовима), подигнутим на западној фасада цркве. Првобитно се звао „Манастир св. Ђорђа у Расу".

[16]) Овај податак о разлозима подизања Ђурђевих ступова узет је из биографије Стефана Немање од Стефана Првовјенчаног (Види: „Нови Пазар....", стр. 125— —126).

[17]) Пећина у коју су браћа бацила Немању налазила се, по легенди, уз Ђурђеве ступове. То каже и Гиљфердинг. Међутим, према Д. Тасићу, пећина није код Ђурђевих ступова, него уза зидине Раса и то под литицама источне стране тврђаве, према Себечевској ријеци („Нови Пазар....", стр. 151—153).

[18]) Подигнут на брду, манастир је доминирао цијелим крајем и изгледао из даљине као тријумфални споменик. Утврђен са два појаса зидова, имао је на највишој тачки цркву, којој се прилазило степеништем широким 12 метара. И по основи и по конструкцији, црква је била једна од најоригиналнијих вјерских грађевина у средњовјековној Србији (Енциклопедија ликовних умјетности, 2. Загреб).

[19]) Св. Сава наводи да је манастир Св. Ђорђа подигао Немања као своју трећу задужбину. Други ктитор Ђурђевих ступова био је краљ Драгутин. У бурним временима пред сеобу 1689. г. страдао. Турци су почели уништавати манастир односећи камен за подизање тврђаве у Новом Пазару. Интервенција патријарха Мојсија 1722. г. привремено је одложила разношење грађе. У XIX в. сви путописци затичу Ђурђеве ступове у рушевинама. У рату од 1912. г. Турци су од манастира створили утврђење, због чега је од српске артиљерије црква још више страдала. У другом свјетском рату Ђурђеви ступови доживјели су још једно разарање, када су уништени бочни вестибили и јужна кула („Нови Пазар...", стр. 125—128).

Црква је много пространија и светлија од храма Св. Петра и Павла. Види се да је српска архитектура Немањиног доба лакша и слободнија него она из ранијег периода. Испред цркве је звоник, висока четвороугласта кула, испод које се улази у храм[20]). Основа храма је у облику крста* са два унутрашња преградна зида[21]). На првом зиду начињен је свод ради пролаза, а други служи као иконостас. Ово је општа архитектура старих српских цркава. Ступова нема. Они се јављају у грађевинама каснијег времена (изгледа само у XIV вијеку, бар у овим црквама које сам ја видио). Цјелокупна површина зидова у унутрашњости грађевине покривена је живописом. Нисам познавалац зидног сликарства нити сам проучавао његову историју, али је на мене ово српско сликарство из доба Немањића својом интересантношћу оставило ванредан утисак. Увјерен сам да оно ни у чему не заостаје од савременог зидног сликарства ма кога народа. Сем икона, на којима је, по правилу, сачуван мање-више типични византијски стил, по српским црквама тога времена могу се видјети стварне историјске слике, гдје се умјетност слободније испољавала.

[20]) у отвари, западну фасаду цркве чини портикус фланкиран на објема странама (сјеверном и јужном) са по једном снажном четвороуглом кулом (В. Р. Петковић. „Преглед црквених споменика....", стр. 114).

* Дужина грађевине, од врата до иконостаса, 40 стопа, дужина олтара 12, а ширина 23 стопе.

[21]) Због терена на коме је подигнута, црква има доста необичну основу чије су укупна дужина и ширина (заједно са фланкираним четвороугаоним кулама) готово идентичне. По схеми плана и простора она је једнокуполна црква („Нови Пазар.....", стр. 128).

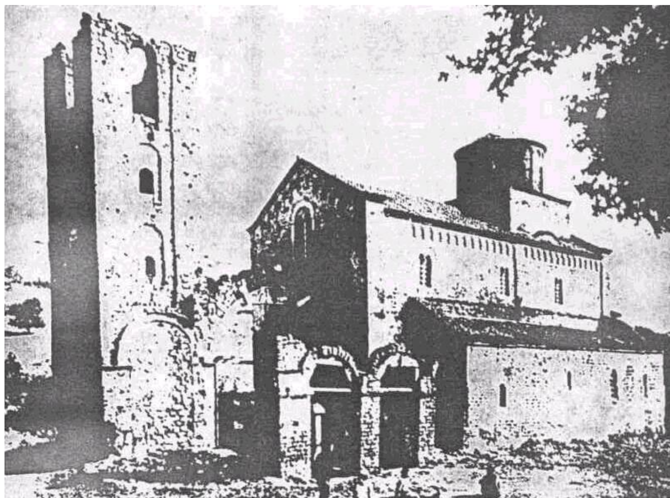

Манастир Сопоћани

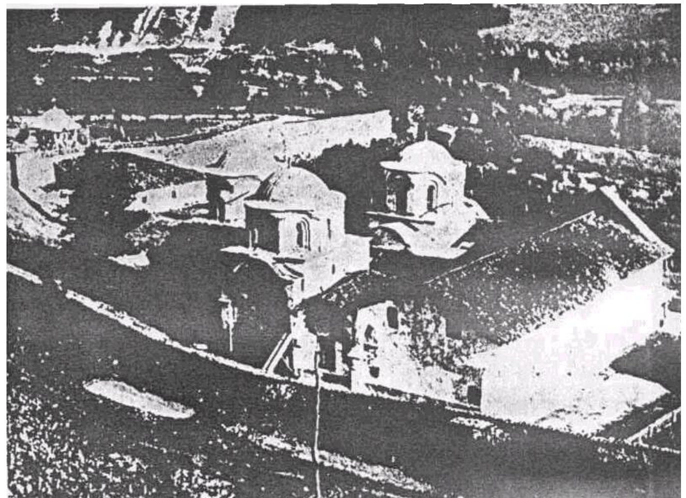

Пећка патријаршија

На несрећу, слике које се налазе на нижим површинама зидова тешко су страдале од турског варварства. Састругали су их ножевима, а очи ископали ексерима. Оне ферске које су рађене високо, готово неприступачне моме погледу, често су служиле као мета турским пушкама и пиштољима. У сваком случају, познавалац зидног сликарства, снабдјевен потребним средствима за његово изучавање, нашао би у овим црквама богат и неначет извор за историју словенске умјетности и испунио свој албум благом из „Ђурђевих ступова", Сопоћана, Милешеве, Грачанице, Пећке патријаршије, Дечана и других задужбина* које подигоше Немањићи.

* Задужбином Срби називају цркву или манасгир подигнут, по завјету, за душу.

На улазу у „Ђурђеве Ступове", на зиду под звоником[22]), насликане су, са ликом Спаситеља, слике Немањића у дугим одеждама, украшеним златним обрубима, са драгим камењем и ореолима над главом. Ред ових слика продужује се и на спољашњи зид цркве. Над сваком сликом означено је име. Ту сам прочитао:

ñ(âg)òû ñèìgîíü** íåìàí" ã(îñïîäè)íü (господин) âüñhõü
ñðüáüñê(è)õü çgìëü;
ñògôàíü ïðüâîâhí÷àíû êðààëü ñðáñêû ñèì(î)íü ìîíà(õü)
(Симон монах, тј. у калуђерству Симон);
ñògôàíü êðàëü qðîøü ñèìgîíü ìîíàõü;
~ëhíà âgëèêà êðàëèöà;
ñògôàíü êðàëü ñ(û)íü ñ(âå)òàãî è âgëèêàãî êðàë" qðîøüà
è õòèòîðü
ñ(âå)òàãî õðàìà ñåãî*** (држи у рукама макету храма);
êàòåëèíà êðàëèöà äüщí âgëèêàãî êðàë"à uãüðüñêàãî
ñògôàíà (држи у рукама дијете);
ñògôàíü qðîøü êðàëü è ñ(û)íü ñ(âg)òàãî âgëèêàãî êðàë"
qðîøà;
~ëhíà êðàëèöà ñðüáüñêà; [23])

(Свети Симеон Немања господин свих српских земаља;

Стефан Првовјенчани краљ српски, Симон монах;
Стефан краљ Урош, Симеон (тј. Симон) монах;
Јелена велика краљица;
Стефан краљ син светога и великог краља Уроша и ктитора овог светог храма;
Кателина (Катарина) краљица кћи великог угарског краља Стефана;
Стефан Урош краљ и син светог великог краља Уроша;
Јелена краљица српска. — Превео Б. Ч.)

** Стефан Немања добио је у калуђерству име Симеон.

*** Кућевно име Драгутин (владао од 1270. до 1274). Он је обновио „Ђурђеве Ступове" и био други ктитор овога манастира. Овдје су дуго времена лежале његове мошти (земни остаци). Драгутинова слика израђена је, без сумње, Још за његова живота пошто уз њу није означено његово име у калуђерству — Теоктист — као што је то случај код његових претходника који су, као и он, завршили свој живот у монаштву. (Стефан Драгутин владао је од 1276. до 1282., када је уступио пријесто брату Милутину, а за себе задржао сјеверне крајеве Србије и тамо владао до своје смрти, 1316. г. — Прим), прев.)

[22]) Гиљфердинг почиње с описом фресака у капели краља Драгутина, начињеној у улазној сјеверозападној кули. Ову капелу А. Дероко зове црквицом Св. Ђорђа (А. Дероко. „Монументална и декоративна архитектура у средњевековној Србији". Београд, 1953, стр. 70).

[23]) Ова ктиторска композиција приказана је на јужном и западном зиду капеле. Христовом лику, у западном углу јужног зида, приклањају се, лијево од њега, Стефан (Симеон) Немања, Стефан Првовјенчани, Стефан Урош I (у калуђерству Симон) и његова жена Јелена Анжујска. Десно од Христа, на западном зиду, приклањају се фигуре краља Драгутина (с моделом капеле у руци), мали Владислав (син Драгутинов) и Кателина (Катарина), жена Драгутинова. Иза Кателине, али не понизно приклоњен према Христу, већ окренут посматрачу, стоји краљ Милутин (Стефан Урош II Милутин) и његова прва жена Јелена. Управо овај став Милутина и Јелене у ктиторској поворци Драгутинове капеле означава прекретницу у иконографији средњовјековних српских владарских портрета. Раније побожно обраћање Христу замијениће, од ових година, тријумфално обраћање гледаоцу („Нови Пазар....", стр. 134).

Изнад ових „портрета" ниже се ред слика духовног садржаја: Тајна вечера; св. Пантелејмон, св. Кузман и Дамјан, пророк Данило и др.[24]). На улазу у цркву[25]), поред оног мјеста гдје је, како кажу, Немања био затворен у пећини, израђена је огромна слика његовог ослободиоца св. Ђорђа на бијелом коњу[26]). На зидовима у цркви, поред безбројних слика, израђен је и лик Немањин (св. Симеона) и његовог сина св. Саве са натписима: ñ(âg)òû ñèìgîíü íåìàí" è õòèòîðü ìhñòà ñååî ñ(âg)òàãî ñ(âg)òû ñàâà ñðïñêè. [27]) (Свети Симеон Немања и ктитор овога светог мјеста; Свети Сава српски. — Превео Б. Ч.) Посљедњи је насликан са дугом свијетлосмеђом брадом. Слике на плафону приказују, како су ме увјеравали пратиоци, моменте из живота Немањића[28]).

[24]) У тимпану јужног зида представљена је композиција Гостољубља Аврамовог и три медаљона са ликовима св. Дамјана, св. Пантелејмона и св. Кузмана, а у сјеверном тимпану медаљон св. врача Кира и Јована и других светитеља („Нови Пазар....", стр. 134).

[25]) Тј. у припрати изнад улаза у цркву на источном зиду..... (В. Р. Петковић. „Преглед црквених споменика.....", стр. 115).

[26]) Д. Тасић наводи да је велика фигура св. Ђорђа представљена на зеленом коњу у плавој туници, жутом панциру, и да је огрнута црвеним плаштом (боје — према старом опису Окуњева) („Нови Пазар.....", стр. 133).

[27]) Сјеверно од врата која воде у наос био је насликан Стефан Немања, а источно од улаза у сјеверну кулу један млад краљ са дугом црном косом, по свој прилици краљ Драгутин (В. Р. Петковић. Преглед црквених споменика....", стр. 115).

[28]) У пољима ребрастог свода капеле приказане су четири изузетно занимљиве историјске композиције српских државних сабора („Нови Пазар....", стр. 134).

На жалост, нисам их могао разгледати. У унутрашњости цркве, десно од врата, налази се гробница са моштима краља Драгутина[29]), у монаштву Теоктиста, обновитеља „Ђурђевих ступова". Дуго времена мошти су лежале неоштећене пошто је манастир опустио, док их није украо један од новопазарских хришћана, по имену Знобић. Знобић је мошти украо да би их у дијеловима распродао. Новопазарци с ужасом причају о казни која је стигла извршиоце овог безбожног дјела. Не само што су крадљивци умрли грозном смрћу него се и сав многобројни род Знобића затро страдавши у лудилу или тешким болестима. Ономад је умро и посљедњи потомак ове породице пошто је несретно проживио свој вијек искривљених руку[30]).

[29]) Краљ Драгутин је послије смрти пренијет из Срема и сахрањен вјероватно у својој капели. Гроб му се спомиње 1597. г., а отворен је 1745. г. (В. Р. Петковић. „Преглед црквених споменика....", стр. 114).

[30]) Овај догађај помиње као занимљиву традицију из Новог Пазара и Р. Грујић („Гроб цара Душана". Гласник Скопског научног друштва. Скопље, 1/1926, св. 2, стр. 488—489).

Пропутовао сам Босном од Сарајева до Новог Пазара, а прије тога и сву Херцеговину од Требиња до Мостара и Коњица, и на том путу нисам наишао на остатке старих споменика ни на трагове некадашње српске славе и угледа. Зато је и изглед ових уважених ликова Немање и његових потомака, њихова имена исписана на зиду руком савременог умјетника, та старина која је пред очима искрсавала као да је жива— учинила на мене изванредан утисак. Коначно сам ступио на историјско тло! Мој пратилац, новопазарски протопрезвитер Рако, појачао је тај утисак. Извео ме из цркве и рекао ми — показујући на широку долину која се, са брежуљка на коме смо се налазили, видјела сва као на длану: „Погледајте ово поље што се протеже до брда куда иде српска граница. То је Дежевско поље. Оне бијеле кућице у којима сада живе Турци, то је село Дежево.[31]) Некада је ту био град и у њему су радо боравили Немања и његови потомци. Пут, који од тих кућица води на сјевер, према узвишењу Соколовици, зове се, до данашњег дана, Царска улица. Тамо је био замак цара Душана. Разбацано камење свједочи о древним грађевинама. Ако пођете том улицом четврт сата, наилазите на Судско Село, које се налази на простору гдје је раније био суд српских владара. У свим тим мјестима сада живе муслимани."

[31]) Још од Немањиног времена област Дежева представљала је једно од најважнијих средњовјековних насеља и упоришта у коме су се одигравали значајни догађаји (Дежевски сабор). Тај живот замире доласком Турака („Нови Пазар....") стр. 224). Према Јиречеку, у Дежеву је био краљев замак. У литератури и на картама ово насеље забиљежено је као Дежева. Јиречек га зове Дежево.

Три сата од Новог Пазара налазе се рушевине друге Немањићке задужбине, манастира Сопоћана. Тамо сам пошао са читавом кавалкадом. Поред моје уобичајене пратње и новопазарског водича, протопопа Раке, придружио ми се и кајмакамов јузбаша (капетан) са пет до шест стражара. Сопоћани леже усред албанских насеља, те је Јусуф-беј сматрао за потребно да моју личност заштити пиштољима и пушкама својих службеника. Из овога видите каква је безбједност у најближој околини тако значајног града као што је Нови Пазар.

Пут до Сопоћана веома је лијеп. Пролази уским кланцем рјечице Рашке. Стари манастир подигнут је поред самог њеног извора. Историјске успомене оживљавају се на сваком кораку. Поред Новог Пазара показали су нам муслиманско гробље[32]). Ту сам видио један велики надгробни споменик — нишан (камени стуб који се на врху завршава чалмом и у њему је исклесана сабља). Ово је надгробни камен „Црног Арапина", познатог јунака и деспота из давних времена. Њега је убио хајдук* Грујица Новаковић, опјевани јунак народних пјесама. У близини овога споменика, други нишан са каменом чалмом означава гроб другог Арапина, тиранина новијег времена, који је наличио на свога старијег сабрата; Необично снажан човјек и јунак, Црни Ахмет одликовао се у рату против Мехмед-Алије, намјесника у Египту, и био именован за начелника новопазарског гарнизона. Ту је завео неограничену власт. Одметнувши се од босанског везира, узео је у своје руке пошту између Травника и Цариграда, сам одржавао везу са Портом, тукао и волио кога је хтио. Ово је досадило босанском везиру те је наредио да га убију: Ахмет-беј је пао, погођен са 42 метка, 1843. године[33]).

[32]) Тзв. Газилар — на турском језику гробље јунака. („Нови Пазар....", стр. 212).

* Разбојник или, боље рећи, нешто попут енглеског outlaw-а из првих стољећа норманске управе. (Чињеница је да се у овој друштвеној појави преплићу елементи друмског разбојништва и пљачкашке привреде, социјалног отпора и национално-политичке борбе. — Примј, прев.)

[33]) Није се могло утврдити да ли је дјеловање Црног Ахмет-беја падало у доба новопазарског феудалца Ејуб-паше Ферхатагића, који је тридесетих година XIX вијека био на челу Новопазарског санџака („Нови Пазар.....", стр. 251—252).

Док смо пролазили из новопазарске долине у кланац, показаше се на брду рушевине некакве грађевине. Овдје је живио Хрења (изгледа, за вријеме цара Душана), у народним пјесмама опјевани Рења од Пазара или Рења Крилатица[34]). Рушевине се и данас зову Рењином кулом. Сачувао се један дио чврстог дебелог каменог зида. Такође се виде два остатка некакве грађевине од бијелог камена, вјероватно породична црква Хрењина. На једној од тих рушевина виде се ниска врата, док друга, својим округлим обликом, подсјећају на олтар. На једном мјесту, с унутрашње стране зида, који је, по прилици, припадао цркви; добро се сачувао живопис. На свијетложутој подлози нацртани су, уздужним црним линијама, квадрати и у сваком квадрату израђен, сивкастом (тј. првобитно, вјероватно, плавом) бојом, цртеж сличан оним цртежима љиљана какви се налазе на многим старим српским грбовима. Народна пјесма опјева крилатог Хрењу** и о његовој снази причају се чуда.

[34]) Познати јунак народних пјесама Рења од Пазара (Рења Крилатица, Рења Бошњанин) доводи се у везу с историјским Хрењом, једним од најславнијих српских војсковођа чија је област била у источној Македонији (Љ. Стојановић. „Рења од Пазара". Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. Београд, II/1922, св. 1, стр. 88).

** Види збирку Вука Караџића, II, 227. (Ово је треће издање Вукових народних пјесама, објављено у Бечу од 1841. до 1866. г., у шест књига. У пјесми „Сестра Леке капетана" помиње се Рења од Пазара у стиховима:

.....Ми имамо трећег побратима
Крилатога Рењу од Пазара
Више Рашке, више воде ладне..... — Прим), прев.)

Далеко у пољу, с оне стране Рашке, која протиче испод Хрењиног брда, показаше ми једно дрво. До њега је, кажу, Хрења добацивао свој буздован. Једанпут је пожелио да се ожени. Нашао је младу, дивну дјевојку. Два дана послије свадбе изађе на своју кулу да гостима покаже снагу. Подиже буздован и не добаци га ни за половину раније даљине. "Причекај", рекоше му гости смијући се, "док још поживиш са женом, нећеш буздован добацити ни до Рашке." Хрења не одговори ништа. Сиђе доље, узе жену у наручје, изађе на кулу и, замахнувши, баци „бабу" у ријеку. Још су ми много прича

испричали док смо сједили на тим рушевинама. Протопоп Рако и мој лични чувар, јузбаша, такмичили су се у причању, У даљини, поред пута, видио се огроман камен. Одвалили су га из комплекса, и неколико људи (у то доба људи су били снажнији него данас) понијело га је за зидање Хрељине куле. Кад су дошли до Рашке, издалека су им довикнули: „Стој, кула је готова!" Људи ту бацише камен и до данас га нико није могао помакнути.

Причали су ми и о младости Душановој и о томе зашто је Душан убио свога оца, светога краља Стевана. Стеван му је дао кнежевство у Скадру (Скутари). Млади кнез случајно је видио кћерку старога војводе Гребострека, који је живио у селу Зерзеву код Прилепа, и заљубио се у њу. Младенци се вјенчаше у зерзевској цркви, која, како причају, и данас постоји. Краљица, маћеха Душанова, дознавши за ово, помисли: „Ето, мој пасторак намјерава да се жени. Ја ћу, поред његове жене, бити нико и ништа. Можда Душан хоће и сам да влада." Одмах је послала неког Француза Балдуина да убије Душана. Младенци тек што су изашли из храма и сјели у паперту, када се Балдуин приближи и одапе па њих лук. Стријела не погоди краљевића, него његову младу жену и она одмах испусти душу. Избезумљен од гњева, Душан је пошао на свога оца, који о свему овоме није ништа знао, збацио га са пријестола и убио[35]).

[35]) Овај мотив обрадио је књижевник Јован Суботић у епу „Краљ Дечански", штампаном 1846. г. у Будиму. Књига је ишла од руке до руке и дошла, може бити, без корица и насловног листа, у руке некога ко ју је препричао новопазарском протопопу Раки, а он ју је испричао Гиљфердингу (И. Руварац. „О неком народном предању"'. Летопис Матице српске. Нови Сад, 1901, 210, стр. 1—11).

Причали су ми и интересантну причу о смрти Краљевића Марка. Једанпут је непобједиви јунак спокојно јахао путем и у пољу видио малишана који је чувао козе и забављао се некаквом необичном играчком. „Каква ти је то фрула у рукама?" упита Марко. „То је фрула којој не смијеш близу прићи: пуца и убија!" „Бесмислица", рече Марко. „Ако не вјерујеш", одговори малишан, „подметни руку па ћеш видјети." Марко пружи руку, а чобанче опали из пиштоља и проби му метком длан. „Несрећа", узвикну стари витез, „више не помаже јунаштво!" Потом оде и нестаде га без трага.

Када смо се спустили са Хрељина брда, наставили смо пут уз Рашку. На два сата од Новог Пазара наишли смо на мјесто гдје се брежуљци шире и стварају мању, готово заобљену долину заклоњену са свих страна. Долина је препуна камених зидина и комада тесаног камена разбацаног појединачно или у гомилама. Овдје је, вјероватно, некада постојао велики град. Тај град народ назива Пазариштем или Старим Пазаром[36]) и прича како је он припадао Хрељи и како је давно, још прије доласка Турака, разрушен на чудесан начин. Наиме, Рашка се изненада зауставила у клисури Сутјесци при улазу у котлину Пазаришта, стала попут зида који се све више и више подизао, а затим — нагло покуљавши напријед — однијела град са лица земље. Име Пазариште или Стари Пазар каснијег је поријекла и оно је, у турској епохи, замијенило заборављено првобитно име града. Не сумњам да је ово порушено насеље, у ствари, стари Рас[37]), о коме се много говори у древној српској историји.

[36]) Пазариште или Стари Пазар је подграђе средњовјековног Раса. Подграђе је формирано на падинама брда Градине, на десној обали Рашке и изнад лијеве обале Себечевске ријеке. Ту је, вјероватно, и никао трг — насеље Трговиште. Овај трг Турци су назвали „Базар". По закону нашег језика „Б" је прешло у „П" па се убрзо и Трговиште почело називати Пазариште из сличности са старим именом. Када је основан Нови Пазар (на турском Јени Базар), Трговиште се прозвало Стари Пазар (Ески Базар) (Види; „Нови Пазар.....", стр. 152, 162).

[37]) Гиљфердинг овдје погрешно идентификује подграђе Раса са самом тврђавом Расом, што су учинили и многи други истраживачи. Тек у новије вријеме Б. Вуловић и Ј. Нешковић први обилазе гребен Градину изнад Пазаришта и утврђују на његовом платоу постојање зидина и одбрамбених кула старога Раса („Нови Пазар....", стр. 147—148).

При улазу у клисуру Сутјеску strши уз рјечицу усамљена стијена. Називају је „Дјевојачки стојелац" и причају како је једна дјевојка, чобаница, сваки дан дотјеривала овдје своје стадо, пела се на литицу и, сједећи на врху гребена, шила и пјевала од јутра до мрака. Остао сам задивљен слушајући ову причу — јединствену међу причама код Срба — у којој се појављује свијетли женски лик.

Манастир Сопоћани подигнут је па брежуљку усред простране долине која, окружена стјеновитим и тмурним брдима, има изглед котлине. Од Пазаришта па до Сопоћана назиру се остаци старе калдрмисане улице. На четврт сата од манастира бучно извире Рашка, из два извора, из стјеновитог брда Качеља[38]) стварајући ту мале водопаде. Ово брдо везано је са планинским предјелом Пештером, који дијели новопазарску нахију од бихорске. С оне стране Пештера тече рјечица Увор[39]), која понире код села Делимеђе и, како кажу, поново избија на површину као Рашка с ове стране гребена. Једном су становници Делимеђе заклали овна и бацили га у јаму у коју понире Увор. Ован је заиста испливао у Рашкој.

[38]) Брдо Качељ није се могло идентификовати.

[39]) На географским картама име Увор не носи рјечица, него је њиме означен један понор на Пештеру.

Пештер је, као и друга мјеста у овим предјелима пун успомена и рушевина старих споменика. На његовом главном врху, који из даљине има изглед тамне купе, налазе се зидине средњовјековног града—утврђења—Јелеча, познатог у историји Немањића[40]). Доље, пак, у такозваној Јелеч-нахији[41]), наилазимо на добро очуване рушевине манастира Св. Кузмана и Дамјана[42]). Али од свега овога најинтересантније је то што једну рушевину на Пештеру народ назива Тројан-градом[43]). С овим Тројан-градом народ је везао легенду о св. Ђурђу. Под градом се налази мало језеро, из кога је излазила аждаја и прождирала дјевојке из цијеле околине док није дошао ред и на кћерку тројанградског бана. Тада је притекао у помоћ св. Ђурђе, убио аждају и ослободио дјевојку. Затим је узео убијену неман и довукао је до села Вучинића (пет сати од Тројан-града) намјеравајући да је ту закопа. Али се становништво поплашило и повикало „Вуци даље, вуци даље". Зато се, каже народ, ово село назвало Вучинићи (од глагола вући). Часни витез повуче аждају у друго село и поче копати јаму кад одједном: чудовиште учини покрет репом. „Јао, Јао", завапи свијет који је то посматрао, „оживје, оживје." Стога се то село до данас зове Живалићи[44]). Али аждаја није оживјела и била је ту закопана у земљу. Сваке године о Јурјевдану на Језеро под Тројан-град долазе Албанци, муслимани из читаве околине, а и многи Срби хришћани и приносе жртве св. Ђурђу: кољу овна и крв му пролију у језеро. Затим овна поједу и веселе се.

[40]) Град Јелеч, као изразито стратешко утврђење, први пут се помиње 1282. г., када је краљ Драгутин предао власт брату Милутину. Овај објекат је типичан примјер утврђеног владалачког двора, без подграђа. Очувани су дијелови кула, градског зида и капије (Енциклопедија Југославије, 4, Загреб).

[41]) Јелеч-нахија помиње се као управна јединица у вријеме када је Нови Пазар био вилајет („Нови Пазар.....", стр. 163).

[42]) О овоме манастиру није се могло наћи ближих података.
[43]) На географским картама убиљежена је само кота Тројан („Нови Пазар....", стр. 91—92).
[44]) У оригиналу: Живаловичи.

Све ове легенде и приче удаљише ме од описа Сопоћана[45]) о којима имам намјеру да говорим детаљније јер је то један од најзнаменитијих споменика древне Србије.

[45]) Сопоћани, манастир у области Новог Пазара, на извору Рашке, са црквом посвећеном св. Тројици, зидао краљ Урош I око 1265. г. Ту је пренио мошти свога оца Стефана Првовјенчаног да почивају поред тијела Урошеве мајке, краљице Ане, која је ту већ била сахрањена. Кад је краљ Урош умро

негдје у Хуму, и његово је тијело овдје донесено и положено у цркву (В. Р. Петковић „Преглед црквених споменика.....", стр. 303).

План цркве је потпуно сличан плану Ђурђевих ступова, само је ова грађевина много већа и величанственија. Врло добро је сачувана. Чак је и кубе, изузев горњег крова, остало читаво. Кула је такође скоро неокрњена[46]). Овај би се лијепи храм могао врло лако обновити, али када ће то бити[47])? Око Сопоћана живе сурови муслимани—Албанци. Хришћана има врло мало. Мјесто је забачено, далеко од пута, тако да је мало ко од новопазарских хришћана видио Сопоћане. Благодарећи тој забачености, овај споменик сачувао је своју релативну цјелину. Храм је дуг 80 стопа. С основом у облику крста, црква је, као и Ђурђеви ступови, раздијељена са два попријечна зида. Улаз је са запада, испод куле. Прозори су мали, обложени мермером, отприлике истог облика као прозори на двору у Кремљу[48]). Врата су такође обложена мермером. Спољашња улазна врата су мала, као и лучни свод на првом попречном зиду цркве. Царска врата на другом зиду, који одваја олтар од наоса, много су већа. Сви зидови у унутрашњости цркве, а и доњи дјелови спољашњег западног зида покривени су фреско-живописом. На спољашњем зиду куле, ономе према цркви; изнад свода испод кога се улази у храм, има једна интересантна слика која представља грађевинске раднике при подизању храма. Једни тешу камен, други мијешају креч, трећи носе воду. Изнад једног човјека који стоји и, по свој прилици, управља радом, написано је âàñòà (вјероватно име архитекте). На другом дијелу слике читамо натпис àãîíèñà(í)òg [49]) Ову би слику требало копирати. Она би нам показала српску народну ношњу у XIII вјеку. Колико сам ја могао разабрати, у тој ношњи доминира дуга кошуља и уске чакшире (док сада Срби носе махом кратке горње капуте и широке чакшире, по угледу на источне народе).

[46]) Архитектура сопоћанске цркве припада класичним облицима рашке градитељске школе. Са западне стране цркве подигнута је велика припрата квадратног облика с двије бочне капеле правоугаоног облика. У вријеме краља Душана подигнута је велика отворена спољна припрата с троспратним звоником (кулом) у прочељу. Припрата је имала облик правоугаоника чију су сводну конструкцију носили ступци, пиластри и два слободна стуба — сви међусобно повезани луковима („Нови Пазар...." стр. 137—139).

[47]) Крајем XVII в. у догађајима пред велику сеобу страдају и Сопоћани. С цркве напуштеног манастира Турци скидају оловни кров („Нови Пазар....", стр.

[48]) Прозори су изведени од бијелог мермера, у чистим романским облицима, без икакве пластичне декорације („Нови Пазар....", стр. 139).

[49]) Фреска не представља зидање Сопоћана, него Христову причу о „лакомом богаташу" (Лука, XII, 16—20). Радници, које је на слици запазио Гиљфердинг, нису заузети зидањем храма, већ градњом житница. На слици се лијепо види и прибирање плодова са њиве на лијевој половини слике и њихово изручивање у житницу на десној страни. Натписи „ВАСТА", лијево, и „АГОNИСАNТЕ", десно, поуздано је, транскрипција италијанских ријечи „vastita" и „agonisante". Првим се означава обиље плодова који бијаху уродили на њиви богаташа, а други обиљежава сцену са богаташем на самрти. Ова се сцена сада више не види јер је уништена (В. Р. Петковић. „Прича о ,прекрасном Јосифу' у Сопоћанима". Гласник Скопског научног друштва. Скопље, I/1925, св. 1, стр. 35—43).

На западном, спољашњем зиду храма насликани су српски владари[50]). Слике су овдје много боље сачуване него у Ђурђевим ступовима. Ред почиње с десне стране. Први натпис са те стране гласи: ñ(âg)òû ñèìgwíà ígìàíà íîâè ìèðîòî÷üöü ñðïüñêè. (Свети Симеон Немања нови мироточац српски.— Превео Б. Ч.). Немања је нацртан у монашкој ризи са црном шиљатом свештеничком капицом на глави, украшеном са три златна крста, и са великом сиједом брадом. Њега слиједи, у истом одијелу и с огромном сиједом брадом, ñ(âg)òû ñèìîíü ìîíàõü êòèòîðü ñ(âg)òàãî ìhñòà ñgãî (ово је син Немањин Стеван

Првовјенчани[51]). (Свети Симон монах ктитор овога светога мјеста. - Превео Б. Ч.) Послије њих ñ(âg)òà ~ëhíà ìîíàõhà, (света Јелена монахиња. — Превео Б. Ч.), такође у монашком одијелу, с црном марамом везаном под брадом и црном панакамилавком, оштећеном на врху[52]).

[50]) Фреске српских владара нису лоциране на западном зиду храма, него покривају јужни и западни зид наоса, затим јужни и источни зид припрате и тријем (В. Р. Петковић. „Преглед црквених споменика....", стр. 304).

[51]) Монах Симеон Немања води за руку монаха Симона (Стефана Првовјенчаног), а овај краља Уроша I. Симеон Немања их приводи, посредништвом Богородице, Христу. Ове три фреске насликане су на јужном зиду наоса (В. Р. Петковић. „Преглед црквених споменика....", стр. 304).

[52]) Урош I са женом Јеленом у монашком одијелу, насликани су у тријему (В. Р. Петковић. „Преглед црквених споменика....", стр. 304).

Ред се наставља на лијевој страни од црквених врата. На почетку читамо: âgëèêè êðàëü ñòåôàíü âü õ(ðèñ)òà á(î)ãà âgðí¿ ñàìîäðüæüöü âüñh(õ) ñðüáñêû(õ) ç(g)ì(ë) è ï(î)ìîðüñêè)~ (Велики краљ Стефан Христу богу вјерни самодржац свих српских и поморских земаља. — Превео Б. Ч.) Он има кратку свијетлосмеђу браду и дугу косу. На глави му је круна начињена од једног комада. Одјећа му пада до земље и њу придржава нешто попут омофора посутог дијамантима и бисером. Овај дио одјеће укршта се на горњем дијелу тијела с леђа. У једној руци држи троструки крст са шест кракова[53]), а у другој свитак. Поред њега стоји дјечак са дијадемом, у истој таквој одјећи и с истим крстом и свитком. Испод њега пише: uðîøü êðàëü ñèíü ïðhâèñîêîãà êðàëà ñòåôàíà (Урош краљ син превисокога краља Стефана. — Прев. Б.Ч.). И најзад: ~ëgíà á(ëà)ã(î)÷(üñ)òèâà êðàëèöà â(ñ)h(õ) ñðïüñêèõ çgìë è ïîìîðüñêèõü (Јелена побожна краљица свих српских и поморских земаља. — Прев. Б. Ч.). И она има на глави покривало у облику клобука, слично панакамилавци код Јелене монахиње, само у боји. У ушима јој се виде огромне округле наушнице. Широка брокатна одежда сприједа је отворена и открива другу, златом ткану хаљину. У рукама држи жезло. Сви ови портрети су с ореолима око главе[54]).

[53]) То је специфично грчки крст, тзв. патријарашки крст (Л. Мирковић. „Православна литургика.....", Први општи дио, Београд, 1965, стр. 172—173).

[54]) Душан као краљ са женом Јеленом и сином Урошем насликан је такође у тријему (В. Р. Петковић. „Преглед црквених споменика....", стр. 304).

Најзанимљивије слике израђене су на западном зиду припрате. Овдје је представљен живот св. краља Стефана Дечанског (1321—1331)[55]), тако бар овдашњи хришћани објашњавају садржину фресака и то тумачење изгледа ми сагласно с историјом.

[55]) Стефан Дечански крунисан је 6. I 1322. г., а умро је након два мјесеца пошто је свргнут с пријестола, тј. 11. XI 1331. г. (К. Јиречек. „Историја Срба". Књ. I, Београд, 1952, стр. 202—203, 209)

Најприје видите дјечака, кога са столице вуче жена у бијелој одјећи. Дјечак оставља свој огртач у њеним рукама и хоће да оде. Ова жена је, без сумње, свирепа Гркиња Симонида, Стеванова маћеха, која намјерава да саблазни дјечака како би га, послије тога, могла оклеветати пред својим мужем, краљем Милутином. На наредној фрески представљено је круписање овога младића. Даље се види како сједи на пријестолу пред својим двором и изриче пресуде оптуженицима који пред њим стоје. На крају га сахрањују на сеоским колима у која су упрегнути волови, а народ га оплакује[56]). Има и других фресака које се, како ми се чини, односе на дјелатност српских владара. Дај Боже да се

оне што прије копирају и сачувају за историју словенског живописа прије него што их потпуно не унаказе албанска зрна. Фресака и слика из Библије има много од пода па све до кубета.

[56]) Циклус ових фресака илуструје једну од најзанимљивијих прича из Старог завјета. Ова прича уживала је велику популарност и нашла одјека у профаној литератури многих народа. То је прича о „прекрасном Јосифу" (Књига Постања, гл. 37—50). У сцени у којој је насликано како Петефријева жена хвата „прекрасног Јосифа" за хаљину у намјери да га наведе на гријех, Гиљфердинг види злу Гркињу Симониду, маћеху краља Стефана Дечанског, која је хтјела саблазнити Стефана, а затим га је оклеветала пред својим мужем Милутином. И сцене које слиједе за овом тумачи он као извјесне сцене из живота Стефана Дечанског (В. Р. Петковић. „Прича о прекрасном Јосифу' у Сопоћанима", стр. 35—36).

У пандантифима кубета представљена су на великим површинама четири јеванђелиста[57]). Ту се около, на карниши, виде натписи златним словима. Над сводом који спаја пронаос са средином храма опажају се остаци слике рађене у мозаику. У олтару лежи мермерна плоча која је служила као часни пријесто. На сјеверној страни олтара постоје два мања споредна олтара са добро очуваним фрескама. У једном од њих сачувана је дрвена преграда која је служила као иконостас, а у другом су, како причају, дуго времена лежале мошти св. Симона (краља Стефана Првовјенчаног). Ту је на зиду насликан његов портрет[58]).

По угловима и пукотинама нађе се покоје зрно пшенице, чиме се документују причања о томе како је црква дуго времена служила као турски хамбар. Пада у очи да је прекрасна камена крстионица остала читава[59]). Сачувала се и велика, дуга гробница начињена од одличног ружичастог мермера*, само јој је поклопац померен и тијело, вјероватно, извучено. На гробници нема натписа. На поду се види много камених надгробних плоча. На неким плочама разабиру се и натписи. На примјер:

âü ëh(òî) swèä (1346) ì(hñg)öà íî~âðà ë. (30)
ïðhñòàâèñg ðàáü á(î)æiè èñàiè" ñèìîíü
ñg æg ãðîáü gãî âh÷üíàà ìu ïàìgòü àìèíü

Године 1346., мјесеца новембра, 30. дан
умрије слуга божји Исаија Симон.
Ово је његов гроб.
Вјечни му помен. Амин.

или:

swî (1362) ì(hñg)öà àïðiëà âü ..... äüíü
ïðhñòàâèñg
ðàáü .... ïîïü Ðàäî~âiêü ñg æg
ãðîáü ~ãî ~ âh÷íà ìu ïàìgòü àì(è)í.

1362. мјесеца априла .... дан
умрије слуга .... поп Радојевић.
Ово је његов гроб.
Вјечни му помен. Амин. (Превео Б. Ч.)

Покрај цркве налазе се рушевине велике четвороугаоне зграде на два спрата. То је, по свој прилици, била манастирска трпеза. Ову грађевину народ и данас зове „Царска трапезница". На једном зиду види се лик Богородице. Свуда наоколо по читавом брежуљку стрше темељи зидина који свједоче о великом простору што су га заузеле манастирске грађевине. Али су све зграде порушене. Само је црква остала читава стрпљиво очекујући да се из ње изнесе сметље, да се поправи оборени кров — по коме је израсло дрвеће — обнови иконостас и подигне срушена мермерна плоча часног пријестола. Стрпљиво очекује вријеме када ће се, послије тристогодишњег ћутања, поново огласити молитвом и појањем[60]).

[57]) Матија и Јован на источној, а Марко и Лука на западној страни. Између јеванђелиста су медаљони са попрсјима старозавјетних светитеља (В. Р. Петковић, „Преглед црквених споменика....", стр. 305).

[58]) Симонове мошти су због ратова однесене 1687 (по В. Р. Петковићу 1587) из Сопоћана у Црну Ријеку, а одавде, 1701. г., у Студеницу (Л. Павловић: op. cit., стр. 54). Није се могло провјерити Гиљфердингово казивање о овој фресци Првовјенчаног.

[59]) Ова крстионица, начињена од бијелог мермера, налази се и данас у предворју манастира.

* Дужине 11 педаља, а ширине 4. Гробница лежи на ногарима високим пет палаца.

[60]) Грађевина је била у рушевинама до 1925. г., када је поново пресведена и покривена — мада не стилски потпуно исправно.... (А. Дероко. „Монументална и декоративна архитектура....", стр. 83).

Пошло ми је за руком да нађем Поменик сопоћанског манастира**, писан на хартији лијепим уставом, крајем XV или почетком XVI вијека[61]). Када су Сопоћани опустјели, Поменик је пренесен у манастир Црну Ријеку[62]) и тамо је служио за разне биљешке. Ови каснији додаци одударају од првобитног текста лошим рукописом и неписменошћу. Послије имена владара, архијереја и монаха, наводи се огромна номенклатура световњака који су се повјеравали манастирским молитвама. Ово је најбогатија збирка словенских личних имена на коју сам наишао. Намјеравам да их средим и штампам у додатку[63]).

** Наслов му гласи: ñü á(î)ãw(ìü) ïî÷èíàgìü ïîìgíèêü äîìq ñ(âg)òûg òðîèög ìîíàñòèðà ñîïîêàíè õðàìü ñ(âg)òûg è æèâîíà÷gëíig íà ïîìgíü ïðàâîñëàâíûìü õð(èñ)ò¿àíw(ì) ãîñïîäàìü áë(à)ãî÷üñòèâ¿ìü è êòèòîðw ñ(âg)òààî ìgñòà ñgãî. (Почињемо с Богом поменик дома св. Тројице манастира Сопоћана. Храм св. Тројице, узрочника живота, на помен православнима хришћанима побожној господи и ктиторима овога светога мјеста. — Превео Б. Ч.) Затим слиједи предговор.

[61]) Овај Поменик спомиње и С. Новаковић („Српски поменици XV—XVIII века". Гласник Срп. ученог друштва. Књ. XLII, Београд, 1875, стр. 2) и констатује да је Гиљфердинг у своме путопису штампао исписе из њега. Из Сопоћанског поменика исписао је и Љ. Стојановић дијелове с именима владара, архиепископа и архијереја, а затим и записе служећи се, како то сам каже, примјерком поменика из Гиљфердингове колекције. Упоређујући Стојановићеве исписе са Гиљфердинговим, утврдиле су се незнатне разлике у графији. Стојановић биљежи и неколико имена којих нема код Гиљфердинга (Љ. Стојановић. „Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи и др." Споменик САН III Београд, 1890, стр. 176—177),

[62]) У оригиналу: монастырь чернорѣцкій. Име овога манастира у Караџићевом Рјечнику и у Рјечнику хрватскога или српскога језика ЈАЗИУ јесте Црна Ријека. Неки аутори биљеже ово име екавштином — Црна Река. Име забиљежено екавштином налазимо и на неким картама.

[63]) С. Новаковић тврди да, колико је њему познато, Гиљфердинг није изврпшо ову своју намјеру (С. Новаковић. „Српски поменици XV—XVIII века", стр. 2—3).

Ради комплетности описа сопоћанског манастира навешћу имена српских владара која су се помињала у молитвама:

íà÷gëî ïîìgíèêà ö(à)ðüñêàãî
ïîìgíè ã(îñïîä)è ä(ó)øg ðàáü ñâîè(õ) âú
ö(à)ð(ñ)òâè
ïîìgíè ã(îñïîä)è âñg ïðàâîñëàâí¿g ö(à)ðg
ïîìgíè ã(îñïîä)è âñh ïðàâîñëàâí¿g õð(èñ)ò¿àíg
èæg âü áë(à)ãî÷üñòèâîè âhðg ñêîí÷àâø¿èõñg
ïîìgíè ã(îñïîä)è êòèòîðg íàøg ñvìgwíà
ìvðîòî÷öà ñðüáñêàãî i àíàñòàñ¿þ
ìîíàõ¿þ ïîìgíè ã(îñïîä)è ñògôàíà
êðàë" ïðüâîâhí÷àíàãî ñèìîíà ìîíà(õà)
i àííq ìîíàõ¿þ âú ö(à)ð(ñ)òâè ñè
ïîìgíè ã(îñïîä)è èwàííà ìîíà(õà) êðà
ë" ñògôàíà ðàäîñëàâàà
i àííq ìîíàõ¿þ ïîìgíè ã(îñïîä)è ñòg-***
ôàíà êðàë" âëàäèñëàâà âú ö(à)ð(ñ)òâè ñè
ïîìgíè ã(îñïîä)è ñògôàíà êðàë" ïðüâà-
ãî qðîøà**** ñvìgwíà ìîíà(õà) ïðüâàãî
êòèòîðà i gëgíq ìîíàõ¿þ
ïîìåíè ã(îñïîä)è dgwêòèñòà ìîíàõà
ñògôàíà êðàë" è ñògôàíà ìîíà(õà)
è âëàäèñëàâàó, ïîìgíè ã(îñïîä)è êðàë"
íààøgãî***** ñògôàíà qðîøà
è êðàë" ñògôàíà qðîøàà
è ñògôàíà êîíñòàíò¿èíàà
ïîìgíè ã(îñïîä)è êðàë" qðîøà òðgò¿àãî
ïîìgíè ã(îñïîä)è ïðü(âî)âgí÷àíàãî [тако] ö(à)ðà
ñògôà(íà)
ïîìgíè ã(îñïîä)è, âòîðàãî ö(à)ðà qðîøà
ïîìgíè ã(îñïîä)è ñàìîäðüæàâíàãî êíhçà
ëàçàðà è ðàáq á(î)æiþ ìîíàõ¿þ
gvãgíiþ, ïîìgíè ã(îñïîä)è áë(à)ãî÷üñòèâàãî
ñògôàíà ägñïîòàà.
è áðàòà ìu äîáðîâî" è ðàáà ñâîgãî
âëüêà, ïîìgíè ã(îñïîä)è ñògôàíà áë(à)ãî

-÷üñòèâàãî ägñïîòà. ïîìgíè ã(îñïîä)è
áë(à)ãî÷üñòèâàãî iwàííà ägñïîòà.
ïîìgíè ã(îñïîä)è ðàáq ñâîþ àãã(g)ë¿þ
ïîìgíè ã(îñïîä)è ðàáà ñâîgãî âëüêà
è ÷gäà gãî ãðüãqðà è ëàçàðà
ïîìgíè ã(îñïîä)è iwàííà ïgòðà âîgâîäu
çgìë~ ìîëäîâh è ãîñïîæ(ä)u gëgíq
ïîìgíè ã(îñïîä)è ðàäqëü âî~âîäu qãðî
âëàøêûg çgìëè ïîìgíè ã(îñïîä)è èw(àíà)
ìàägè âîgâîäq è ãîñïîæ(ä)u gëgíq

*** Са стране додато ситним словима ,,ìèëgøgâ(ñ)êû’’.
**** Са стране додато ,,ñîïîêàíñêû’’.

***** Овај израз „краља нашего" показује да је стари текст поменика, са кога је касније преписан овај наш рукопис, састављен за живота Стефана Уроша Милутина (1274—1317) и да су имена наведена послије њега, постепено додавана. (Гиљфердинг погрешно наводи године Милутинове владавине. Драгутин је уступно пријесто Милутину 1282. и Милутин влада до своје смрти 1321. г./ (К. Јиречек. Историја Срба. Књ. I. стр. 189, 202; - Примј. прев.)

(ова последња два имена написана су другом, мање поузданом руком).

(Почетак поменика царева

Помени, Господе, душе слуга својих у царству своме
Помени, Господе, све православне Цареве наше
Помени, Господе, све православне хришћане који помријеше у вјери и побожности
Помени, Господе, ктиторе наше Симеона српског мироточца и монахињу Анастасију
Помени, Господе, Стефана краља Првовјенчаног монаха Симона и монахињу Ану у царству своме
Помени, Господе, монаха Јована краља Стефана Радослава и монахињу Ану
Помени, Господе, Стефана краља Владислава у царству своме
Помени, Господе, Стефана краља Уроша Првог монаха Симеона првог ктитора и монахињу Јелену
Помени, Господ;, монаха Теоктиста Стефана краља и монаха Стефана и Владисаву
Помени, Господе, краља нашега Стефана Уроша и краља Стефана Уроша и Стефана Константина
Помени, Господе, краља Уроша Трећег
Помени, Господе, првовјенчаног цара Стефана
Помени, Господе, другога цара Уроша
Помени, Господе, самосталног владара кнеза Лазара и слушкињу божју монахињу Јевгенију
Помени, Господе, побожног деспота Стефана и брата му Доброводја и слугу свога Вука
Помени, Господе, побожног деспота Стефана
Помени, Господе, побожног деспота Јована
Помени, Господе, слушкињу своју Ангелину
Помени, Господе, слугу свога Вука и дјецу његову Гргура и Лазара
Помени, Господе, Јована Петра војводу молдавске земље и госпођу Јелену
Помени, Господе, Радула војводу угро-влашке земље

Помени, Господе, Јована Матеја и госпођу Јелену. — Прев. Б. Ч.)

Имена српских архиепископа нижу се овим редом:
ïðüâàãî àðõ¿gï(èñ)ê(î)ïà ñàâq è q÷èògë" ñðüáñêàãî; àðñgí¿à; âòîðàãî ñàâu; iwàíèêûà; gvñòàò¿à; ìàêîâà; gâñòðàò¿à; òðgòèàãî ñàâu; íèêîäèìà; ïàâëà; dgwñ¿à; dgwôàíà; ìàêàð¿à; ñàâàò¿à; ôèëèïïà; iwàííàà; ãgðàñèìà; ñvìgwíà; ïàvñgà (ово последње име написано је касније).

(Првога архиепископа Саву и учитеља српског, Арсенија, Саву другога, Јоаникија, Јевстатија, Јакова, Јевстатија, Саву трећега, Никодима, Павла, Теодосија, Теофана, Макарија, Саватија, Филипа, Јована, Герасима, Симеона, Пајсија. — Превео Б. Ч.)

У списку епископа означена је, поред неких имена, и њпхова епархија, као на примјер:

iwàíèêûà	—ág(ëg) öðüêâg;	Јоаникија	— Бела црква
ãgwðã¿à	—çâîðíè(ê);	Георгија	— Зворник
ñèëèâgñòðà	—ðàøêû;	Силвестра	— рашког
iwàêvìà	—ñðhìñêû;	Јоакима	— сремског
dgwñ¿à	—çâî(ð)íè(ê);*	Теодосија	— Зворник
iwàñàôàà	—âu÷gòðüñêû;	Јоасафа	— вучитрнског
âàñèë¿à	—íîâî áðü(äî);	Василија	— Ново Брдо
òèìîdgà	—ðàøêû;	Тимотеја	— рашког
âèêòîðà	—íîâî áðü(äî)ü;	Виктора	— Ново Брдо
çàõàð¿þ	—ñìg(äg)ðåâî;	Захарију	— Смедерево
ïàõîìià	—ðuäíè(÷);	Пахомија	— рудничког
ñîôðîí¿à	—ïîægãà;	Софронија	— Пожега
ïgòðîí¿à	—áîñàíñêû;	Петронија	— босанског
ëqêq	—çâîðíè(ê);	Луку	— Зворник
äèwìèä¿à	—õgðñgãîâñêû;	Диомидија	— херцеговачког
àíàí¿þ	—ñêîïïg;	Ананију	— Скопје
àâðàì¿"	—áðàíè(÷);	Аврамија	— Браничево
âèñàðèwíà	—ðàøêû;	Висариона	— рашког
íèêàíîðà	—ògìèøâàð;	Никанора	— Темишвар
äèwíèñ¿à	—õgðñgãîâñêè;	Дионисија	— херцеговачког
iwñèôà	—ògìèøâà(ð);	Јосифа	— Темишвар
ñvìgwíà	—âðüøà÷êè;	Симеона	— вршачког
iwàñàôà	— ðuäíè(÷);	Јоасафа	— рудничког

ñèëèâgñòðà —ðàøêè; Силвестра — рашког
ãgðàñèìà —ïgòðóøêè; Герасима — петрушког
dgî(äî)ðà — áîñàíñêû; Теодора — босанског

* Читај Зворник.

XI

ОД НОВОГ ПАЗАРА ДО ПЕЋИ

Претпостављам да су читаоцима већ досадили ови описи рушевина, цркава и манастира. Али се сада нема куда. Ако су спремни да ме прате по Старој Србији онако како су ме пратили по Херцеговини и Босни, онда нека стрпљиво слушају описе старих споменика и руина. Данас у Старој Србији и нема ништа сем старина. Овдје је словенски живот скоро угашен. Њега је потиснула албанска бујица и у овој средини, преплављеној муслиманским варварством, још само црквени споменици — задужбине Немањића — стоје као свједоци хришћанског и словенског живота што је некада овдје бујао. Између Босне, Старе Србије*) и Херцеговине — трију покрајина о којима сам дужан пружити читаоцима информације — постоје чудне разлике.

* Ја узимам Стару Србију у оном опсегу у коме је третира народ и црква, тј. укључујући новопазарску област.

У Босни је словенски и православни елеменат снажан и жив, али без прошлости, без традиција. Цијела древна историја Босне испољавала је непријатељство према православљу. Непријатељско обиљежје носило је и богомилство и римокатолицизам. Због тога та историја није ни оставила трага у сјећању и у животу босанског православног становништва. Стара Босна пружа му два тамна лика: Вука Бранковића, босанског владара са сједиштем у Травнику[1]), „издајицу Бука", који је „издао Српско царство на Косову" и чије се име с проклетством предаје с кољена на кољено. Затим безбожну „краљицу Јерину"[2]), чијим се именем застрашују данас мала дјеца. На сву срећу, православни Босанци прихватили су циклус пјесама о кнезу Лазару, Краљевићу Марку и Карађорђу и у њима налазе душевну храну и извор надањима. Али, понављам, православне старине, споменике и традицију Босна не посједује. Сва та стародревност, споменици и предања концентрисана су у Старој Србији.

[1]) Народно предање помиње у једној пјесми да је Вук Бранковић поријеклом из Херцеговине (В. Ћоровић. „Хисторија Босне", Београд, 1940, стр. 328).

[2]) О Јерини види биљешку 31 у гл. VIII.

Но у њој, како рекох, готово нема ничег савременог и живог, сем сурових муслимана Албанаца. У том погледу Херцеговина је у бољем положају и од Босне и Старе Србије. Ту је православно становништво снажно у његовању традиције и постојано у савременом живљењу. Међутим, оно, изоловано неродном масом камена, заостаје, на жалост, за Босанцима по могућностима материјалног развитка и благостања. (Говорим „по могућностима" јер је у данашњој стварности хришћанско сељаштво подједнако упропашћено и у Босни и у Херцеговини. У Босни можда и више пошто њена плодна и богата земља служи као мамац пљачкашима свих категорија, који не обраћају велику пажњу на сиромашну Херцеговину.) Ипак овдје није мјесто да говорим о Херцеговини и њеним дивним људима. Враћам се Старој Србији.

Српски народ схватио је значај споменика, којима обилује предио од Новог Пазара до Призрена, тај прастари, сада опустјели центар његове државе. Као доказ јасноће тог схватања

наводим једну народну пјесму коју сам забиљежио у Дечанима[3]), најимпозантнијем и најчувенијем од свих споменика прошлости у Старој Србији. О самом манастиру, чија је братија данас главни ослонац остацима православља у цијеломе овоме крају, говорићемо доцније. Наводим овдје ту пјесму, коју ми је испјевао један од малобројних православних сељака што су се задржали близу манастира, у његовој околини[4]):

[3]) За ову пјесму С. Новаковић претпоставља да је спјевана по наруџбини дечанских калуђера, да није старија од прошлога вијека и да је то за Дечане препјевана народна пјесма о зидању Раванице (С. Новаковић. „Српске народне песме о боју на Косову". Годишњица Николе Чупића. Београд, II/1878, стр. 109—110). Поред Гиљфердингове, штампано је још неколико варијанти ове пјесме. Једну налазимо код С. Ристића („Дечански споменици". Београд, 1864, на 67—71 стр.), другу је штампао Б. Петрановић („Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине". Београд, 1867, стр. *94*—96), а трећа варијанта, под насловом „Дечански манастир", објављена је у зборнику македонских народних пјесама браће Миладинова (Миладнновци. „Зборник 1861—1961". Скопје, 1962, стр. 55—56. Види и: Д. Костић. „Народна песма о зидању Високих Дечана". Прилози за проучавање народне поезије. Београд, књ. V/1938, стр. 205—216).

[4]) Гиљфердинг је ову пјесму забиљежио онако како је чуо, по народном говору, руском грађанском азбуком и дјелимично Вуковом ћирилицом (слова „ћ" и „ђ"). У преводу је изворна ортографија текста замијењена савременом ћирилицом.

Вино пије српски цар Стефане
У Призрену, своме Цариграду,
А са сином својим, цар-Шћепаном.[А]
Вино пише, славно говорише
Све о царству и њину господству,
А како ће боље царовати,
Царовати и господовати.
Но што вели силни цар Шћепане:
„А мој бабо, српски цар Стефане,
Оди, бабо, да се дијелимо:
Не можемо оба царовати,[Б]
Царовати и господовати!
Раздвојимо на Призрену царство,
Подвојимо царство и господство,
Подвојимо седам тарапана,[В]
Подвојимо седам кула блага,
Подвојимо земље и градове,
Подводимо лафе и тимаре."
Но што вели српски цар Стефане:
„Зашто, сине, да се дијелимо?
Шта си у царству пожелио?
У честиту дому Немањића
Доста царства, доста господства,
Доста пива, доста једива!
Ако си се слакомио, сине,
Ти да узмеш на Призрену царство,
На поклон ти царство и господство,
И на поклон земље и градове,
И на поклон седам кула блага,
И на поклон седам тарапана,
И на поклон народ Србадија!
Од тога ти тражит ништа нећу.
Но ти божји аманет ја дајем,
Чувај народ ко и своју главу!
Ђе ћеш цркве обаљене наћи,
Свуд остави од царева блага
Да се граде пребијеле цркве;
Ђе ћеш наћи воду у планину,
Свуд остави од својега блага
Да се вода води из планине,
Доводи се, сине, у шехере,
Да је пије вољни и невољни,
Да те многи народ благосиља.
Све намјењуј за својега здравља.
И за здравље и за своју душу,
Ко што јесу први Немањићи!
Од тога ти тражит ништа нећу,
Тек поклон ми то село Дечане,
Дечане више Истинице[5]),
Код студене код воде Бистрице,
Међу Пећу, међу Ђаковицом:
Хоћу, царе, монастира градит,
И поклон ми седму тарапану,
И поклон ми седму кулу блага."
Кад то зачу силни цар Шћепане,
Од земље је на ноге скочио,[Г]
Капу скида, до земље се свија,
И пред царом земљу пољубио,
Пољуби га у скут и у руку:
„Гради, бабо, честито ти било!
Гради цркву какву ти је драго,
Немој наше зажалити благо."

Но што вели српски цар Стефане:
„Оћу градит била монастира,
Темељ ћу ју[Д] од срме градити,
А диреке од б'јела карловца,[Ђ]
А покрит ју жеженијем златом;
Да ју вишим, да височје нема,
Да ју шарим, да ју љепше нема,
Да ју нигдје у свијету нема!
Нек се знадне царска задужбина,
Нек се знадне: јесмо царовали!"
Но му вели сестрица Јелена:
„А мој брате, српски цар Стефане,
Немој таквог монастира градит,
Нељ кажују књиге старостојне,[Е]
Хоће Турци преузети царство,
Неће ни се одржати црква,
Одржати у турскому царству:
Хоће Турци развалити цркву,
Покупити срму и позлату,
Од срме ће рахтове градити,
Те китити коње седленике
А од злата булама ђердане,
Тер китити своје вјерне љубе.
Но ти гради б'јела монастира,
Темељ гради од студен' камена,
А диреке од мермер' камена,
А покриј ју тешкијем оловом:
За то Турци ни гледати неће,
Тако ће се одржати црква,
Одржати у турскоме царству,
И у њу ће пјеват летурђија
И купит се народ Србадија."
Тако царе гради монастира,
Те сакупи хиљаду мајстора,
Он ју гради за седам година,
Темељ гради од студен' камена,
А диреке од мермер' камена,
И покри је тешкијем оловом,
Те ју виши, да височје нема,
Нашара ју, да је љепше нема.
У њу пјева часна летурђија,
И купи се народ Србадија,
Како тадар, тако и данаске:
И пјевала дуго и за много!
Амин, Боже, хоће ако Бог да!

[А]) Цар Стефан је св. Стеван Урош III (умро 1336), оснивач Дечанског манастира. Цар Шћепан је његов син, чувени цар Стеван Душан Силни (умро 1356): Пјесма даје оцу, светоме краљу, црквени облик имена (Стефан), док син, војник и народни херој, носи народни облик (Шћепан, тј. Стјепан). (Урош III умро је 11. XI 1331. год., а цар Душан 20. XII 1355. год. — Примј. прев.)

[Б]) У овом стиху испољавају се историјске особине Душанове.

[В]) Ријеч „тарапан" или „тарапана" је непозната. Пјевач ми није могао објаснити њено значена. (Тарапана — ковница новца. — Примј. прев.)

[5]) Данас постоји село Истинић, сјевероисточно од Дечана.

[Г]) Пјевач их замишља да су сједили на земљи, онако како то чине Турци.

[Д]) Употреба замјенице „ју" на овом мјесту погрешна је, али сам је записао тачно онако како је пјевач изговорио.

[Е]) Карловац је, у отвари, сребрни талир.

[Ђ]) Старостојне или староставне књиге (погрешно— цароставне) јесу старе књиге у којима је, по увјерењу српског народа, изложена његова прошлост и предсказана будућност. (По И. Руварцу, израз „староставан, старославан и староставник" изопачен је од „цароставан и цароставник" и значи царствену књигу или књигу о царствима. Код Ф. Миклошића старославне књиге су „libri antiqui", управо „antiquae gloriae". За Јагића староставне књиге су књиге које „lang bestehend". — Примј. превод.)

Из Новог Пазара пошао сам у Пећ, али не правим путем, него сам скренуо на југозапад, намјеравајући да посјетим манастир Црну Ријеку. Пут је врло интересантан, али и заморан. Са Новопазарског поља окренули смо кланцем рјечице Јошанице, што се улива у Рашку. Кланац је

обрастао густом шумом и грмљем. Ту и тамо наилазимо на омања поља, власништва албанских насеља Лукаре[6]) и Крушево[7]), чије су куће растурене по површи. Послије два сата хода наишли смо на албански хан. Ова грађевина је веома оригинална. Замислите широк пласт сијена, с обје стране појачан прошћем и ограђен ниским плотом. Ако даље замислите да је тај пласт изнутра празан и да има два отвора — један доље, умјесто врата, а други горе, да би могао излазити дим — добијате вјерну слику овог гостољубивог уточишта[8]).

[6]) У оригиналу: Лукара.

[7]) У оригиналу, погрешно: Крешево.

[8]) Ово је, вјероватно, тзв. кривача или грбача, најстарији и најпримитивнији тип куће (М. Лутовац. „Ибарски Колашин". Насеља и порекло становништва. Књ. 34. Београд, 1954, стр. 97).

У близини хана видјели смо неколико колиба начињених по истом плану, само мањих размјера. Остале колибе човјек из даљине не може разликовати од пластића сијена. „Ви и не слутите", говорили су ми, „да овдје живе имућни људи. Ови Албанци имају земљу, стоку, не плаћају ни гроша пореза, па ипак не подижу пристојне стамбене зграде јер при најневинијој свађи стално потпаљују куће један другом." Овакве су готово све албанске колибице у овом крају. Али даље, у Дукађину, видио сам уредне дрвене, а понекад и камене кућице.

Од хана крећемо десно, током Јошанице, и пењемо се на узвишење Цврње, до извора рјечице. Једва примјетан путељак води нас кроз густу, готово непроходну шуму. Сједећи на коњу, човјек мора употријебити све своје гимнастичке способности како би испред себе расплео и разгрнуо испреплетено грање. Прошавши извор Јошанице, пели смо се уз брдо још читав сат да бисмо се дохватили гребена који се зове Козји врх[9]). Када смо се с гребена окренули назад, пред очима нам је пукла тамна маса брда која од нас заклањају новопазарску долину. Над њима се наднио тамни конус на коме леже рушевине Јелеча.

[9]) Један крај села Ораше назива се Козји До (М. Лутовац: op. cit., стр. 156).

Након краћег кретања по шикари и шибљаку, нашли смо се на другој страни гребена. Одавде нам се открише, у чаробној панорами, мјеста у која смо кренули. Падина је на овој страни гребена обрађена. Виде се узоране њиве и разбацана насеља с албанским кућицама. То су села: Рибариће[10]) и Чмањке[11]). Доље протиче Ибар излазећи, оштром окуком, из кршевите клисуре. Ова се клисура, са својим литицама чудних облика, видјела, en face, са гребена на коме сам стајао изазивајући изванредан ефекат. Лијево од ње уздиже се висока стјеновита маса Црна Ријека, а иза ње, као на другом спрату, узвишење Рожаје[12]). Десно је планина Ђурђевица, а право изнад клисуре у даљини, надвисујући све планинске ланце, покривен снијегом стоји Жљеб, у чијем ћемо подножју угледати град Пећ. У селу Чмањке мој је каваз, иако зналац албанског језика, једва једвице наговорио становништво да нам за доручак прода хљеба и млијека. Сељаци као да нису вјеровали да ћемо им платити. Али када је та, за њих чудновата, новост убрзо постала стварност, из свих колибица почеше износити обиље животних намирница.

[10]) У оригиналу, погрешно: Рыбарица. Код Лутовца (op. cit., стр. 181) ово село зове се Рибариће. У Именику места у НР Србији (Београд, 1960) село је забиљежено као Рибарићи, а на неким типографским картама и Рибарић.

[11]) У оригиналу: Чманке.

[12]) У оригиналу: Рожай. Рожаје — област и варошица у изворишту ријеке Ибра. Данас се употребљавају два облика имена: Рожај и Рожаје.

Спустили смо се на Ибар, прешли плићаком на другу обалу и дохватили се густе шуме. Послије пола сата наишли смо на тако импозантну гомилу стијења каква се ријетко може видјети чак и у Херцеговини, тој постојбини камена. Ово мјесто зове се Црна Ријека. Црвенкаста маса гранита уздиже се готово вертикално, завршавајући се на врху час правилно заокруженим облицима, час зупцима и оштрицама. На овом граниту налази се црква[13]). Уза само стијење приљепљен је ред ћелија, чији спољашњи окречени зидови од камена, са шест малих прозорчића, истурених на равној површини литице, подсјећају на ластавичина гнијезда. Недостаје само карниша за придржавање овог човјечијег гнијезда, које се наслања на непримјетни испуст у граниту. Поред ове гомиле стијења уздиже се брежуљак који са гомилом образује готово прави угао, али се не додирује с њом[14]). Брежуљак је обрастао шумом кроз коју води стаза. На њему се, насупрот цркви, формирала зараван. Узак дрвен мост спаја зараван са ћелијама. Он води дрвеној галерији којом је ограђен ред ћелија. Разрушите мостић, и ћелије ће, са својом црквом, бити провалијом одвојене од осталог свијета.

[13]) Црква и цио манастирски комплекс укомпонован је у природну шупљину стијене која се окомито диже образујући лијеву страну кањона понорнице Црна Ријека (М. Вуловић. „Манастир Св. Арханђела у Црној Реци". Зборник за ликовне уметности 4, Нови Сад, 1968., стр. 149—151).

[14]) Брежуљак који се уздиже упоредо са стијеном на којој је саграђена црква у ствари је десна обала рјечице. Гиљфердинг то није примијетио, по свој прилици, због тога што је рјечно корито, тамо гдје пролази крај манастира, сухо пошто рјечица понире више манастира.

Црква се, како рекох, скрива у стијењу. Једино се види полукружни зид олтара, који стоји у реду с ћелијама и на коме је углављен мали крст. На олтарском зиду израђене су двије фреске: св. арханђела Михаила и св. Петра Коришког[15]). Уским, потпуно тамним пролазом што га је, изгледа, отворила сама природа воде вас у пећину, довољно пространу и на једном мјесту веома високу.

[15]) фреску св. Петра Коришког у манастиру Црној Ријеци помиње и Л. Павловић (op. cit., стр. 84).

У једном зиду показују вам мало ужљебљење: ту је повремено сједио свети пустињак Јанићије[16]). Под ужљебљењем види се улегнуће на које је светитељ спуштао ноге. На друго улегнуће, покрај ужљебљења, наслањао је лакат. У ужљебљењу се може сједити уз најтеже напоре: мораш да се сагнеш истурајући главу напријед. У овој пећини, на овом сједишту, Јанићије је провео 70 година.

[16]) Овдје се мисли на Јанићија Девичког.

Покушао сам, само за тренутак, да сједнем и већ ми је одијело било мокро. Из камена стално капље вода и површина пећине се никако не суши. На другом крају пећине показују ми још једно удубљење у које се скупља вода и одатле отиче млазом. Ово удубљење ископао је, кажу, пустињак својим ноктима да би имао воде. Из ове пећине улазите у другу, већу, у којој је свети Јанићије подигао цркву св. арханђелу Михаилу. Црква је потпуно мрачна и влажна, као и пећина. Од влаге су тешко оштећене фреске. На једном мјесту на црној подлози био је лијепом бијелом бојом исписан дугачак натпис, али се он готово сасвим избрисао од влаге и од леђа богомољаца, који су се на њега наслањали. Облик слова казује да натпис није старији од XV вијека. У првој половини тога стољећа основана је и црнорјечка пустиња[17]).

[17]) Засад немамо поузданих података о постанку манастира Црне Ријеке. Постављен у тешко приступачној и беспутној клисури, с низом детаља који упућују на закључак да је објекат прилагођен одбрани, манастир је могао настати у вријеме нестабилних прилика, тј. у доба турске окупације („Нови Пазар и околина", стр. 220).

Св. Јанићије био је савременик српског деспота Ђурђа Бранковића (1427—1456). То је доба силовитих турских најезди, доба крвавих ратова вођених на српској територији, доба срамоте и издаја. Разумљиво је зашто су у то вријеме поједини хришћани тражили уточиште у најзабаченијим и непролазним шумама и пећинама. Свети Јанићије није сахрањен међу хридима, гдје је провео скоро цио живот. Његове мошти почивају недалеко од црнорјечке цркве, у манастиру Девичу[18]), задужбини Ђурђа Бранковића, на мјесту гдје је овај пустињак отпочео свој подвиг и гдје је, по предању, на чудесан начин излијечио Ђурђеву кћерку[19]).

[18]) Према римничком и московском србљаку, Јанићије Девички био је родом из Црногорског приморја и живио је у доба деспота Ђурђа. У младости је отишао ради подвига у Црну Ријеку и када је сакупио довољно братство, подигао је цркву, посвећену арханђелима Михаилу и Гаврилу. Касније је живио у једној пећини у девичкој пустињи, гдје је, заједно са деспотом Ђурђем, подигао цркву, манастир Девич, посвећен Ваведењу. Ту је Јанићије и умро 1430. г. (Л. Павловић: op. cit., стр. 129).

[19]) Ђурађ је, према београдском србљаку, у знак захвалности за лијечење кћерке, подигао цркву на мјесту гдје се Јанићије подвизавао (Ђ. Сп. Радојичић. „Јанићије Девички". Гласник Етнографског института САН. Београд, I/1952, 1—2, стр. 173— —178).

У црнорјечкој цркви налази се ковчег са моштима младића, св. Петра Коришког[20]), који је (по свој прилици, у доба Душаново) живио као испосник у планинама око Призрена. Када је порушен храм што га је он тамо подигао (касније ћу описати те рушевине), становници колашинског села Брњака, из рода Косача[21]), пренесоше његове мошти у оближњу цркву Св. Арханђела, задужбину св. Јанићија, и ту их сахранише[22]). У ковчегу се чувала и једна књига, коју је, како причају, увијек носио св. Петар Коришки. Књига се налазила у ковчегу и прошле године, али, кад сам ја тамо дошао, нисам је видио. Једини становник овога манастира био је поп Стеван, старац на измаку снага.

[20]) Једини пустињак познат по имену за све вријеме немањићког периода. Живио је, по свој прилици, у XIII вијеку. Проводећи пустињачки живот, настанио се у једној пећини код села Кориша и око себе окупљао ученике. Послије његове смрти проширило се мишљење да његове мошти лијече, па је пећина у којој се Петар подвизавао претворена у цркву и у њој су лежале његове мошти (Л. Павловић: op. cit., стр. 81—85, и К. Јиречек. Историја Срба. Књ. II,Београд, 1952, стр. 275—276).

[21]) По С. Вуловићу, ови Брњачани нису били од рода Косача. То су били косци којима се, приликом кошења ливада у селу Кориши, ноћу јавио св. Петар. Они су успјели да нађу ћивот са свечевим моштима и да га донесу у Црну Ријеку. Гиљфердинг је поменуо род Косача јер није знао да је српскохрватски „косац" исто што и руски „косец" (С. Вуловић: Црна Ријека и црноречки манастир св. Петра Коришког. Годишњица Николе Чупића. Књ. XIV, Београд, 1894, стр. 287). Из неких записа сазнаје се да су мошти Петра Коришког пренијете у Црну Ријеку 1840. г. По Л. Павловићу, то је погрешно јер су оне у XVIII в. већ биле у Црној Ријеци. Петрове мошти послали су монаси Коришког манастира по сигурним људима у пећинску цркву Црнорјечког манастира јер нису могли да подносе зулум потурица (Л. Павловић: op. cit., стр. 83). И П. Костић сматра да се то није десило 1840. г. јер би ту годину тачно забиљежио Гиљфердинг, који је посјетио Црну Ријеку 1857. г. (П. Костић. „Манастир Св. Марка". Годишњица Николе Чупића. Књ. XXX. Београд, 1911, стр. 231).

[22]) Од момента када су у Црну Ријеку пренијете мошти Петра Коришког, манастирска црква, која је била посвећена арханђелима Михаилу и Гаврилу, почиње да слави Петровдан.

Када смо дошли, старац се уплашио мислећи да смо Албанци и да намјеравамо јести и пити о његовом трошку. Моји су га људи с великом муком наговорили да сиђе до мене. Дуго се претварао да ништа не зна и тек му је звекет златника расвијетлио разум. Несретни старчић! У бијелој албанској кошуљи, с црвеним појасом и опанцима, он ничим, сем сиједом брадом, није подсјећао на свештеника. Али је он ипак о великим празницима служио литургију и тада би чак из удаљенијих села долазили сељаци на Црну Ријеку, јер у околини нема друге богомоље. Велико је питање да ли

ће се, послије смрти овога јадника, наћи добровољац који би се населио у ову пустош и живио у овој влажној пећини, међу необузданим Албанцима.

Сем богослужбених књига руске редакције, тешко пострадалих од влаге, у цркви се налази тридесетак рукописа и они су, у процесу трулења, легло мишевима. Већина тих рукописа су минеји, служабници, октоиси[23]) и слично — сви касније српске редакције. Међу њима нашао сам „Поменик сопоћанског манастира", затим двије књиге бугарске редакције новијег времена.

[23]) Минеји, служабници и октоиси — богослужбене књиге у православној цркви.

Опраштамо се сада са црнорјечким стијењем и крећемо даље. Нећу детаљно описивати пут онако како сам то до сада чинио. Читаоцима ће брзо досадити набрајање високих успињања и дубоких спуштања, која се наизмјенично смјењују и од којих су се напатили наши коњи. Ти успони и спуштања су, коначно, тако измрцварили јахача да понекад одахнеш с осјећањем задовољства и слободе, и то у моменту када се негдје докопаш равнице. Тешко је наићи на такву пустош на какву смо наилазили у планинама што дијеле новопазарску област од Албаније. По тим планинама, већим дијелом покривеним густом буковом шумом, са много младих стабала оглодане коре — посао медвједа — јахали смо од подне до сунчева заласка. Затим смо се спустили у широку и врло лијепу долину. Од ове долине почиње колашинска нахија[24]). Недалеко од овога има још један Колашин, у јужном углу Херцеговине, покрај Црне Горе[25]).

[24]) Тј. област Колашин, између долине Рашке, Метохије и Косова, горњег Полимља и Пештери, у литератури забиљежена под именом Стари Колашин, Колашин, Мали Колашин, Ибарски Колашин, а на многим географским картама Стари Колашин (М. Лутовац: op. cit, стр. 61—66).

[25]) Колашином се у Црној Гори зове област у сливу ријеке Таре. Дијели се на Горњи и Доњи Колашин.

Из овога херцеговачког Колашина иселила се, како причају, у давна времена, маса хришћана прогоњена од Муслимана и настанила на албанској територији, у долини под Мокром гором. У новој насеобини има сада, како рачунају, до 300 кућа православног живља. Нема ниједног муслимана. Колашинци нису од рођења видјели путника у својој средини. Једини њихови гости су скупљачи дажбина и мултезими (закупници десетине) са својим кавазима. Наша их је посјета изненадила и нису јој се много обрадовали. Осули су се пријекори водичу: „Зашто си их довео овамо? Знаш да смо сиромаси и да немамо ништа. Боље би било да их водиш у хан. Та он је близу." (Међутим, до хана не бисмо стигли ни до поноћи.) Питали смо их: „Има ли млијека?" — Нема! — „Донесите хљеба" — Нема! — „Закољите јагње, добро ћемо платити!" — Одакле нам јагње? — Па ипак смо се мирно смјестили под надстрешницу једне чисте сељачке куће. Увидјевши да смо мирни људи, да не претресамо колибе и не пљачкамо, Колашинци се мало откравише.

Тада су им шапнули да је, наводно, дошао један господин, да је он ришћанин (тј. хришћанин-православац), а уз то и „Московˮ. Њихово изненађење не само да није ишчезло него се и појачало попримивши карактер радосног чуђења и знатижеље. Прво, они никад нису видјели Москова, мада су о њему слушали, и, друго, чинило им се невјероватно да човјек може у исто вријеме бити и хришћанин и господин и наређивати наоружаним Турцима — кавазима — као својим слугама. Цијело село слегло се да ме види. Мада сам се већ привикао на то да у Турској моја личност буде предмет пажње — попут прекоморске звијери у кавезу — ипак ми све ово није било пријатно. Радозналост није ометала моје Колашинце да се побрину о нашем смјештају и исхрани. Један је послао домаћицу по млијеко и кајмак, други је отрчао по хљеб, трећи се постарао око спремања цицваре, док је четврти свечано довукао јагње и предао га на клање и печење.

Док се припремала вечера, пошло ми је за руком да се упознам са људима који су се око мене окупили. Народ ми је почео причати о своме животу и та се прича — као и увијек у Турској кад говоре сељаци хришћани — састојала од јадања на угњетавања. „Ми смо раније живјели мирно", причали су ми Колашинци. „Нису нас узнемиравали. Многи наши људи имају своју земљу, али већи

дио земљишта припада агама из Вучитрна. Вучитрн је далеко, па су нам аге ријетко навраћале. Уредно смо им плаћали четвртину, давали харач и десетину. Сада је заведен нови поредак: десетину дају под закуп и закупници нас одраше до коже. Ево, на примјер, овај домаћин. Он је први човјек у нашем селу, у Оклацу[26]). Има земље толико да држи 30 најамника. Од њега је прошле године ага узео 1500 пјастера на име четвртине од жетвеног приноса. Шта мислите колика је била десетина од те исте жетве када је њу израчунао и узео закупник? — 1000 пјастера. Ово би се још могло поднијети, али су јади у томе што су се аге — на које се раније био гријех потужити — сада удружиле са закупницима. Закупник израчуна љетину како хоће и узима, не десети, него пети дио нашег стварног приноса. За њим долази ага и не гледа колико смо жита сабрали, него га интересује колико је закупник написао у свој тефтер. Према томе ага узима, не четвртину, него половину жетве. Шта нама преостаје? Сретна су била стара времена!" Тако Колашинци описују своју судбину.

[26]) У оригиналу, погрешно: Оклапцћ.

Али при свему томе морам примијетити да они живе много безбрижније од свих босанских и херцеговачких сељака које сам видио. Пресудите сада сами о положају других! Послије вечере разговори престадоше. Савладао ме сан, али је неколицина Колашинаца, нарочито младеж, и даље стајала око надстрешнице и гледала Москова. На једног од њих сам нарочито обратио пажњу. Стајао је отприлике читав сат не мичући се с мјеста, стално ћутао и посматрао ме. Изненада провали из њега питање које је, рекао би човјек, долазило из дубине душе. „Господару, има ли зулума у вашој земљи?" — „Нема!" одговорио сам и заспао.

Послије колашинског села Оклаце[27]) пењали смо се на Мокру гору[28]). Прешавши преко овога високог гребена (чије име потпуно одговара називу узвишења, Јер је на њему, при најсувљем времену, постојала велика влага настала од дебелог хлада шумског покривача и честих извора), спустили смо се у Војин До. „Сада смо у Албанији", рече мој водич. Опет смо се пењали на узвишење Јаворину[29]). Кад смо дошли до превоја, под нашим ногама пружило се широко поље. Пола сата спуштали смо се јеловом и храстовом шумом, дивним природним путем. Испочетка пут је пјесковит, а затим покривен некаквим црвенкасто-ружичастим слојем земље. Поље пред нама зове се Дукађин[30]). Пошто смо сишли у равницу, нисмо више имали, све до Призрена, ниједног брда ни брежуљка. И коњи и људи одахнуше на равном терену.

[27]) У оригиналу, погрешно: Оклапцевъ.
[28]) Овдје се ради о Мокрој планини.
[29]) Ово се узвишење није могло идентификовати.

[30]) Дукађин — Дукаџин (алб. Dukagjini) југословенско-албанска погранична област прозвана по албанској породици Дукаџин, која је њом владала. Послије пада читаве области под Турке име Дукаџин дато је једној турској административној јединици која је превазилазила границе посједа породице Дукаџин и проширила се и на кадилуке Пећи и Ђаковице. У том се обиму као географски појам сачувао и до данас. Дукаџин је чинио засебан санџак у који Хаџи Калфа, у другој половини XVII в., уписује и Пећ, Плав, Ђаковицу, Љеш и област Задримље.... Због знатног прираштаја становништва, сиромаштине и крвне освете многи Дукаџинци су се у турско доба иселили у нашу земљу, у шарпланинске жупе и околину Призрена, у Метохију и Косово (Енциклопедија Југославије, 3. Загреб, 1958).

Пољем смо дуго јахали кроз сасвим пуст крај. Напокон смо наишли на албанско село Сушицу[31]). Становништво није знало ни ријечи српски и почело нас је питати прилично грубо, својим језиком, ко смо, куда идемо, ради чега и слично. Имају добре дрвене колибе, носе бијеле платнене уске кошуље, без појаса, и бијеле, уске хлаче. У хладно доба године навлаче бијело сукнено одијело са црним порубом. Ово сам одијело већ описао. На глави носе црвени фес, који је, како кажу, албанска народна творевина и који се постепено раширио по цијелој Турској[32]). Сви су, по спољашњем изгледу, ратоборни и груби.

[31]) У оригиналу: Шушицу.

[32]) Овај податак о фесу као народној творевини Албанаца треба прихватити с резервом. Ова народна капа добила је име по мароканском граду Фесу (Фезу).

Прешли смо пречацем један дио Дукађинског поља и избили на добар друм што од Новог Пазара води право у Пећ. С десне нам је стране непрекидан ланац планина. Ускоро смо дошли до мале цркве по имену Гориоча[33]), јединог православног храма у Дукађину. Раније су Дукађин насељавали само Срби. Концем XVII и почетком прошлог вијека преплавише га Албанци, као и друге дијелове Старе Србије. Албанци су овдје дошли с југа, са планинских масива око Црног Дрима, гдје се један простран предио назива Дукађином*. Ово име пренијели су на ново насеље. Али је дио сјеверног Дукађина остао словенски и православни. Срби живе на југу и истоку, Албанци на сјеверу и западу. Рачуна се да православних има 1200 породица. Имају четири свештеника и, како рекох, само једну цркву. Албанаца има више него Срба, али им броја нико не зна.

[33]) У Метохији, једнобродна црквица Св. Николе. Била је метох манастира Дечана (В. Р. Петковић. „Преглед црквених споменика....", стр. 69, 88).

* Заправо, ово име изговара се, изгледа, као Дукахин или Дукајин. Дукађин је српски изговор.

Гориочка црква припада Дечанском манастиру. То је мала и убога грађевина. Дуго је, изгледа, била запуштена. Сада је надзире један дечански монах, Исакије. Он се труди да грађевину поправи и да подигне ћелије за будуће монахе који би се овдје настанили. Како биједно изгледа ово мјесто! Парохијана врло мало, и то све сиромашни људи, које Албанци страховито угњетавају. Чак и гориочки монах може доживјети сваког дана да му Албанци као незвани гости дођу, поједу и попију све залихе на које наиђу и да, у знак захвалности, још и његове ћелије опљачкају.

У Гориочкој цркви нема чак ни такве богослужбене одежде коју би код нас употријебио свештеник у најсиромашнијем селу. Нема готово ни богослужбених књига. У самој цркви, на једном орману, нашао сам гомилу штампаних и рукописних листова и раскупусаних књига. Из те старудије, покривене дугогодишњом прашином, извукао сам подебелу свеску на пергаменту (104 листа) у четвртини, писану српском редакцијом XIV вијека. Свеска је садржавала обред пострижења (без почетка), затим ÷èíü íà á(î)ãî"âëgíè~, апостол и јеванђеље са текстом подијељеним на зачала за дневну богослужбену употребу[34]) (без краја).

[34]) Свештена богослужбена књига јеванђеље, у којој су текстови сва четири јеванђелиста распоређени по празницима и реду црквене године, назива се јеванђелистар. Оваква су била првобитна јеванђеља српскословенске редакције (Л. Мирковић. „Православна литургика....", стр. 137).

Друга, већа, свеска на пергаменту у табацима (110 листа) фрагменат је српског октоиха с краја XIV или почетка XV вијека. Нашао сам још један октоих српске редакције, писан, очевидно, у XV вијеку на помијешаним листовима пергамента и хартије и на многим мјестима допуњаван другом руком**. Коначно, нашао сам и одјељак јеванђеља апракос[35]), писан на хартији, бугарском редакцијом XV вијека, са носним вокалима (@-овима) и многим старим облицима језика.

** На том октоиху уписано је другим, мање познатим рукописом:
ñ¿þ êíè(ãq) ìàëî ïîòðgáíu äà(õ) âú ñgëî Ëqêàâàö âgë¿êû õðàìu ñ(âg)ò(à)ãî âgëèêîì(u÷gíè)êu Ãgw(ð)ã¿þ äà ñëq(æè) âú òî(ì) õðàìu. èíàìî íèêq(ä) äà íhñòà áë(àãîñ)ë(î)â'(g)íî íü çäh äà ñëq(æè) äîêü äà á(î)ãü áqë

øu (овако). Ñ¿g ïî(ä)ïèñà(õ) à(ç) ñìh(ðg)í íû Ïàvñgè áèâè òîãäà àðõ¿gï(èñ)ê(î)ïü ïg(ê) (тј. пећки) âú ëh(òî) çðíä—òîg (1646) ì(hñgöà) àóãu(ñòà) ë. òu áèâøu ïîïü Íèêî(ëh).’’

(Ову књигу мало потребну дадох у село Велики Лукавац храму светог великомученика Ђорђа, да служи у том храму. И нигдје да не буде благословено, него овдје да служи док не да бог боље. Ово уписах ја смјерни Пајсије, који сам у то вријеме био пећки архиепископ, године 7154 (1646), мјесеца августа, 30. (дан). Ту је био присутан поп Никола. — Превео Бр. Чулић.)

[35]) Свештена богослужбена књига у којој је текст јеванђелиста распоређен по читањима у празничне дане.

Раван пут од Гориоче до Пећи не пружа ништа изузетно интересантно осим страха, који човјека прати на овој релацији. Мјештани сељаци не чине ниједног корака без своје дуге пушке и пиштоља. Чак не ору нити напасају стоку ненаоружани. Путници се, пак, не одлучују путовати овим путем друкчије него у гомилама и уз пратњу каквих било кавазa или домородаца Албанаца, који преузимају на себе бригу да их чувају од својих суплеменика. Прије три-четири године било је опасно путовати преко Дукађина и Метохије (тако се називају нахије Пећ и Ђаковица) ако човјек није ишао у групи од 30 до 40 људи, тако су ми бар причали. Сада човјек може кренути и са мањом пратњом. Нас је било десеторица: монах Исакије из Гориоче са својим пушконошом, моја три стална тјелохранитеља и четири каваза, додијељена са задатком да ме проведу од Новог Пазара до Пећи. Као што видите, то је био цио одред. Путовати с таквом пратњом неизмјерно је неугодно и тегобно. Имам утисак као да сам ухапшен и сада ме некуда стражарно спроводе.

Прошли смо село Исток, названо тако по рјечици, необично хладној и брзој, која извире ту близу, из брда Жаженац[36]). Овдје се путници редовно одмарају, али за мога путовања сва четири хана, колико их у селу има, била су пуста, предана на милост и немилост судбини или, како Срби кажу, „батал". Иза Истока прошли смо поред албанског села Студенице, са дивном каменом џамијом, која је раније била црква[37]).

[36]) Сјевероисточно од Истока.
[37]) Није се могло провјерити ово Гиљфердингово казивање.

Надесно, уз подножје високе планине Жљеба, показали су ми село Јабланицу[38]) (такође албанско), познато као јазбина харамбаша. Причали су ми да је недавно, два дана прије мог проласка, један од тих разбојничких вођа сишао у сусједно српско село, провеселио се на рачун становништва и наредио да му се у одређено вријеме сакупи и донесе пет кеса новаца (125 сребрних рубаља), у противном ће сваки човјек који изађе из села бити убијен.

[38]) Данас Велика Јабланица и Мала Јабланица.

Прешли смо Дрим, широку ријеку која дијели Дукађин од пећке нахије. Ријека извире недалеко одавде и под именом Бијелог Дрима тече са сјевера на југ. Југозападно од Призрена састаје се са Црним Дримом, који, опет, истиче из Охридског језера и тече са југа на сјевер, затим заокреће на запад и утиче у Јадранско море поред Љеша (или Alessio), мало јужније од Скадра (Skutari).

Пред нама се налазио нестрпљиво очекивани град Пећ, или Ипек[39]), пријестоница старих српских патријараха. Путујемо већ 11 часова и до града нам треба још 2 сата. Умор није дозвољавао да се ужива у величанственом амфитеатру узвишења која са сјевера и запада затварају Пећко поље —с десне стране Жљеба[40]), са његовим чудесним зупцима и конусима, право испред нас Штедина[41]), са равним контурама, и лијево Копривника[42]), с усамљеним тјеменом. И ја и моји коњи хтјели смо што прије доћи до циља. Коњи, да би коначно стигли до штала и јасала, а ја, да прије мрака приспијем у манастир како бих избјегао ноћивање у одвратном хану. Мој коњ је са вољом појурио осјећајући да се приближује коњушница тако да ме од читаве пратње могао слиједити само један

одани каваз. Ја сам био увјерен да Албанци неће дирати „франка"[43]) с кога немају шта да опљачкају. Ова „escapade" изазвала је код пећких становника најповољнији утисак. „Москов се ничега не боји", тврдили су они.

[39]) Ипек (тур.) — турско име за град Пећ (А. Шкаљић: op. cit., стр. 348).
[40]) Жљеб, планина сјеверно од Пећи, извориште Бијелог Дрима.
[41]) Штедин, јужно од Рожаја.
[42]) Копривник југозападно од Пећи, саставни дио Проклетија.

[43]) Тј. френк, фиренк (од франц. Franc), како су Турци називали Европејца (А. Шкаљић: op. cit., стр. 285).

Мој каваз распитивао се за пут до пећког хана, неисказано прљаве зграде. Хвала Богу, већ је пао мрак и, благодарећи томе, није дошло много Албанаца да блене у Москова. У међувремену мој пратилац каваз отишао је до мудира и обавијестио га о мом доласку молећи га да ми одреди стан у манастиру. Незнатна политична опрезност, али врло корисна у овим крајевима. Наредио сам, такође из обазривости, да се замоли мудир не би ли ми додијелио два каваза ради пратње кроз град и до манастира. Умјесто тога, он ми је послао свога ћатиба (секретара) са десет људи. Са таквом пратњом кретао сам се пећким улицама и за пола сата дошао до манастира. Ћатиб ме увео у Патријаршију и уз разне фразе повјерио гостопримству манастирске браће. Ова препорука, наравно, није била потребна, па ипак сам њом био врло задовољан. Она је заштитила монахе од евентуалних приговора и пријекора што би им се доцније могли упутити због мога боравка у манастиру. Узнемирени нашом ноћном посјетом, калуђери српског патријаршијског манастира нису скривали искрену радост поводом посјете првог госта који им долази из Русије.

XII

ПЕЋ. СЛАВЕНОСРПСКИ ПАТРИЈАРШИЈСКИ МАНАСТИР[1])

Пећ (албански и турски Ипек) прилично је велики град. Рачуна се да у њему живи око 4000 муслиманских и 800 хришћанских породица. Од ових посљедњих неколико десетина припада римокатоличкој цркви. Муслимани и католици су Албанци, а православии Срби. Срби већином знају албански језик. Град је смјештен у углу што га затварају двије велике планине: Копривник и Пеклен[2]), на простору гдје се из клисуре улази у поље. На сјеверозападној његовој страни, уза саму клисуру, подигнут је патријаршијски манастир, ограђен високим зидом и окружен вртовима и виноградима. Поред њега протиче рјечица Бистрица[3]), која се разлијева по градским улицама као по каналима. Када јашете по граду, ваш коњ већим дијелом гази плићаком по калдрми. У прољеће и с јесени овај се град претвара, како ми се чини, у малу Венецију, само без мостова и чамаца. Шта ли у то доба предузимају људи који су присиљени да се властитим ногама крећу по таквом терену, никако не знам.

[1]) Средњовјековни манастир код Пећи, сједиште поглавара српске православне цркве, Гиљфердинг зове: Славяно-сербская патріаршая обитель. Сједиште српских архиепископа, доцније и патријарха, премјештено је у XIII в. из Жиче у манастир код Пећи. У једној хрисовуљи краља Милутина, при крају XIII в., ово сједиште помиње се под именом: „пекь арьхіпнскоупова" (Ф. Миклошић. Monumenta serbica.... Viennae, 1858, стр. 58). Када је 1346. год. пећки архиепископ проглашен за патријарха, столица је названа: „ âgëèêà" öðüêâü ïàòðè"ðõè"" (К. Јиречек. Историја Срба. Књ. II, Београд, 1952, стр. 64). Данас тај манастир зову „Пећка патријаршија", „св. Патријаршија", „манастир Патријаршије код Пећи" итд. Српскоправославна патријаршија постојала је од 1346. до 1459, затим је обновљена 1557. и трајала до 1766. Поново је успостављена 1920. г. са сједиштем у Београду.

[2]) У оригиналу: Пакленою.

[3]) Пећка Бистрица, лијева притока Бијелог Дрима.

Већ сам говорио о архитектури пећких кућа: непечена цигла облијепљена иловачом, кровови покривени цријепом и слијепи зидови према улици. На улици, нарочито у чаршији, промет је врло жив. Муслимани се непрестано крећу наоружани, док је хришћанима забрањено носити оружје по граду. Они су и иначе изложени свакојаким увредама и угњетавањима. Пећки калуђери дању нерадо излазе у чаршију, нарочито онда када је пазарни дан и кад има много свијета. Ако у те дане треба да прођу кроз град, монаси избјегавају прометне улице, а понекад крену и пољем око насеља. Хришћанске жене забрађују се бијелим покривачима као и Туркиње. Када то не би чиниле, биле би на улици изложене понижењима и увредама. Било је заиста необично посматрати такву једну групу тобожњих Туркиња, покривених глава, како улазе у цркву и крсте се. Али се зато Албанке по селима не покривају, него ходају откривена лица, иако су муслиманке.

Патријаршијска црква је велико здање, али ниско и гломазних контура. Њена архитектура је из времена опадања српске умјетности. Првобитну грађевину подигао је у XIII в. св. Арсеније[4]), ученик св. Саве и други по реду српски архиепископ. Али су се облици старога храма изгубили у преправкама и дозиђивањима што су се предузимала неколико пута током XVI и XVII вијека[5]), и цио комплекс, тако преправљен, сачувао се до данас. И живопис, исто тако, највећим дијелом, припада каснијем времену.

[4]) Св. Арсеније „Сремац", архиепископ од 1233. до 1263. г. Умро 1266. г.

[5]) Најзначајније преправке у XVI и XVII вијеку биле су за патријараха: Максима (1557—1571), Јована (1592—1614) и Пајсија (1614—1648). (В. Р. Петковић. Преглед црквених споменика.... Београд, 1950, стр. 284).

Храм има облик четвороугаоника са малим крстообразним избочинама и састоји се од четири грађевине: од велике трпезе или — како Срби кажу — припрате, од средње цркве Св. Спаса[6]), јужне засебне црквице Успења Богородице и од сјеверне засебне црквице Св. Димитрија. Изнад олтара велике цркве и изнад обје засебне црквице стоји по једно широко кубе, покривено оловом. Ова три кубета, начињена једно уз друго без погребног размака, остављају, кад се споља гледају, утисак нечег тешког и неспретног. Унутра, пак, кубета чине ванредан ефекат освјетљавајући цркву кроз прорезе својих осам овећих прозора, који заузимају готово сав простор на странама постоља. На сваком кубету уздиже се крст.

[6]) Средишњу цркву Гиљфердинг зове: Црква Вазнесења Господњег. Празник Вазнесења Срби зову: Спасово, Спасовдан, св. Спас. Ова црква посвећена је св. апостолима, а доцније је, за успомену на Жичу, названа: „Црква Св. Спаса".

Трпеза обухвата све три цркве, главну и двије бочне. Широка је 84 степена већег размјера, а дугачка — 30 степени. Њу држе три осмоугаона ступа од бијелог мермера и три омалтерисана. Изнад врата стоји исписан натпис, по коме је ова припрата подигнута[7]) „радом и марљивошћу преосвећеног и најблагословенијег архиепископа кир Макарија, првог патријарха, по другом обнављању часног и светог овога пријестола цијеле српске земље, западног Приморја и сјеверних страна, године 7070" (1562)*. У припрати се налази гробница св. Јевстатија[8]), партијарха српског, и у ковчегу леже мошти партријарха св. Макарија.

[7]) Припрату је зидао архиепископ Данило II (1324—1337). Када је манастир, приликом пропасти српске државе, пострадао, обновио га је патријарх Макарије (1557—1571), који из основа рестаурира припрату (В. К. Петковић, Преглед црквених споменика...., стр. 248). Натпис изнад врата о коме говори Гиљфердинг односи се на Макаријеву рестаурацију и гласи: èçâîëgíiigìú îöà è

ïîñïgøgíigìú ñûíà è ñîâgðøgíigìú ñâgòàãî äóõà wçèäà ñg è ïîïèñà ñg ñi# ïðgïðàòà ñâgòèg âgëèöhg öðêâè ïàòðiàðøig ñðáñêîé òðqäîìú è óñðäigìú ïðgîñâ#ùgíhèøàãî è áëàægígèøàãî àðõigïèñêîïà êvðú ìàêàðià ïgðâàãî ïàòðiàðõà ïî âòîðh îáíîâëgíiè ÷gñòíîìó è ñâ#òîìó ñgìó ïðhñòîëó âüñgèñgðáñêig çgìëè, çàïàäíàãî ïîìîði" è ñhâgðíûìú ñòðàíàìú, âú ëhòî 30 êðóãú ñîëíöó ê.è. gïàêòà .g. èíäiêòà d çëàòíî ÷èñëî .è. dgìgëig .ê.è. ìhñgöà ñgïògìâðià .è.

(Вољом оца и уз помоћ сина и извршењем св. духа сазида се и наслика ова припрата свете велике цркве патријаршије српске трудом и марљивошћу преосвећеног и најблагословенијег архиепископа господина Макарија, првог патријарха по другом обнављању овога часног и светог пријестола цијеле српске земље, западног Приморја и сјеверних страна, године 7070, круг сунца 28, епакта 5, индикта 9, златно слово 8, темелије 28, мјесеца септембра, дан 8. — Прев. Бр. Чулић.) (Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи. Књ. III, бр. 5609, стр. 158).

* Цио овај натпис преписан је у интересантној књизи јеромонаха Гедеона „Дечански првенац" (штампана у Новом Саду 1852. године). (Гедеон Јосип Јуришић — 1809—1872. Примј. прев.)

8) У оригиналу погрешно Евстратія. Јевстатије није био патријарх, него архиепископ. Није се могло утврдити да ли су ово мошти Јевстатија I (1279—1286) или Јевстатија II (1292—1309).

Велика средња црква обновљена је 1634. г. Њена дужина од западних врата од иконостаса износи 72 степена, дужина олтара 20 степени, а ширина грађевине 41 степен. Изглед јој је масиван и мрачан. Велики иконостас сав је окићен иконама. С десне стране царских двери лежи ковчег са главама светих „петозарних" мученика Јевстратија, Авксентија, Мардарија, Јевгенија и Ореста. По предању, њихове главе је из бугарске пријестонице Трнова донио у Србију Арсеније, ученик св. Саве. С лијеве стране је ковчег са моштима св. Никодима[9]), архиепископа српског, који је живио почетком XIV вијека. На десној страни, поред стуба, углављен је пријесто бивших српских патријараха начињен од сивог мермера. Даље, надесно, видите саркофаг од бијелог мермера у коме је сахрањен св. Арсеније, оснивач пећког манастира. Мало даље лежи св. Сава II[10]), архиепископ српски син краља Стефана Првовјенчаног (св. Симона). У ковчегу је и тијело св. Јевстатија[11]). архиепископа. Најзад, код врата, с десне стране, почива у дивном саркофагу св. Јоаникије II[12]), српски патријарх.

9) Архиепископ од 1317—1324. г.

10) Архиепископ од 1263—1271.

11) Ни овдје се није могло утврдити да је ово гроб Јевстатија I или Јевстатија II.

12) Архиепископ од 1338—1346, патријарх од 1346 до 1354.

На зиду олтара налази се натпис који је, како ми се чини, написан када је св. Арсеније подигао прво здање. Он почиње ријечима: ,,ã(îñïîä)è á(îæ)g íàøü âüèìè è ïîñhòè è áë(àãîñëîâ)è õðàìü ñü¿....'', а завршава се: ,,ïîìgíhòg æg è ìgíg ãðhøíàãî àðñgíè".''[13])

13) По Стојановићу, потпун натпис гласи: ãîñïîäè áîæg íàøü, âüíèìè è ïîñhòè è áëàãîñëîâè õðàëü ñü¿ è ñâgò¿ îëòàðü ñúòâîðè " ÷üñòüíü

íüá(gñ)íîìu äà èæg íà ìîëèòâu âõîägòü ñü âhðîþ è ñü ñòðàõîìú, äà áóäóòú ìîëèòâè èõú ïðèígòè íà ñâgòû ïðgèíüá(g)ñíû è ìüñëüíû òâîè îëòàðü. ïîìgíhòg æg è ìgíg ãðhøíàãî àðñgíè"

(Господе, Боже наш, послушај, походи и благослови овај храм и свети олтар и учини их часннм пред Небеским. Учини да и молитве оних који долазе да се моле с вером и страхом буду примљене пред твој свети, мислени и наднебесни олтар. Сјетите се и мене, грешног Арсенија. — Прев. Бр. Чулић.) (Љ. Стојановић. Стари српски записи и натписи. Књ. I, Бгд., 1902, бр. 15, стр. 6).

Уђимо сада у јужну засебну црквицу[14]). Она пријатно изненађује ефектом разнобојног стакла на прозорима кубета: украс који нисам видио у другим српским црквама. Њен иконостас је веома богато позлаћен. Овдје се чува икона Богородице коју особито поштују становници Пећи и коју, у случају болести, носе својим кућама и служе пред њом молепствија. На њој има натпис касније руско-словенске редакције. Он гласи:

,,ñè# ïð(gñâ#)òû# á(îãîðîãè)öû èêîíà íàïèñàíà ñ(â#)òûìè àïîñòîëû ïî âîçígñgíè ã(îñïîä)èí ï#òîg íà ägñ#òü ëhòî â ãgïñèìàíèè èähæg á#øg ãðîáú ïð(gñâ#)òû# á(îãîðîãè)öû â ëhòî ɼ gökà ïðgígñgíà èç igðóñàëèìà âú öàðü ãðàäú äâîì âgëèêèìú öàðåìú âî õðàìú ïð(gñâ#)òû# á(îãîðîãè)öû ÷þäî çàíg ïîìîùèþ ïðgìuäðàãî (овако) â ëhòî ɼ sós ãîäó ðàäè íàøgñòâè# è óñòðgìëgíè# ðuñöîâú ïðèígñgíà â õgðñîíú è gãäà ïði# ðó(ñ)êè êí#çú âîëîäèìgðú âú õgðñîíú è êðgñòèñà â õgðñîíg è òîãäà âú ëhòî ɼ só÷s âç#òà ìîɯè ñ(â#)òàãî êëèìgíòà ïàïû ðèìüñêàãî è ïðèígñg èõü âü êègdü. à ñ(â#)òû èêîíû¿ ñgè ïðg(ñâ#)òû áîãîìàògðè îáðàç ïðèígñg ïî êðgɯgí¿ âgëèê¿ íîâúãðàäú #êîæg íà ñgìú wáðàçg äðgâëg ïèñàíó.''

(„Ову икону пресвете Богородице насликали су свети апостоли по вазнесењу господњем педесете године у Гетсиманији, гдје је био гроб пресвете Богородице. Цар Лав Велики пренио је, године 5961 (453), икону из Јерусалима у Цариград. Због тога је чудо уз помоћ најмудријег.... Године 6406 (898), ради најезде и настојања Руса, пренесена је у Херсон. Када је у Херсон долазио руски кнез Владимир и овдје се крстио, тада је, године 6496 (988) узео мошти св. Климента, римског папе, и однио их у Кијев, а ову свету икону пресвете Богомајке донесе по крштењу у велики Новгород, као што је на тој икони давно писано". (Превео Бр. Чулић.)

[14]) Бочну цркву Успења Богородице (Богородице Ходигитрије) која је с јужне стране призидана средишњој цркви Св. апостола, као и цркву Св. Димитрија призидану са сјеверне стране средишње цркве, Гиљфердинг назива: „южный", одн. „сhверный придhлъ". Цркву Успења Богородице призидао је средишњој цркви архиепископ Данило II око 1330. г. (Види: В. Р. Петковић. Преглед црквених споменика... Београд. 1950, стр. 248).

У овој црквици чува се, под стаклом, скупоцјена митра архиепископа Никодима и неке друге црквене одежде добијене из Русије у стара времена. Међу њима се налази и један жезал, по свој прилици, врло стар, са сљедећим, дијелом грчким а дијелом неразумљивим, натписом:

iïgêiu | ïgôiêgí | ïîiìgíîñ | î êîiïwè
áìçu~ | ïàòìu | êu i : : | ãàâðiëu

У овој јужној црквици почивају посмртни остаци патријарха св. Саве III[15]), а у великој каменој гробници лежи патријарх св. Данило[16]). На зидовима су насликани ликови српских патријараха, рад савременог домаћег умјетника самоука, пећког калуђера Антима[17]). Штета је што овај тако паметан и даровит човјек није имао прилике да развије своје способности редовним школовањем.

[15]) Патријарх од 1309. до 1316.

[16]) Ово није гробница патријарха Данила, него архиепископа Данила II (1324— —1337).

[17]) Нису се могли наћи ближи подаци о овом калуђеру Антиму.

Сјеверна црквица, посвећена св. Димитрију[18]), такође је осветљена кроз разнобојна стакла на прозорима кубета. Њен иконостас одликује се резбаријом и позлаћеним украсима. Овдје почивају мошти патријарха св. Спиридона[19]) и св. Саве IV[20]). Имена ових српских светитеља непозната су руској цркви. Али их српски православни народ, особито становници Пећи, поштују као свеце и служе им молепствија. Њихове кратке биографије заједно с упутствима за вршење служби[21]) чувају се у Патријаршији. Њих је за штампу средио отац Антим. По свој прилици ће се ускоро штампати у Београду. Ради потпуности описа додајем да испред припрате стоји тријем од камена с гробницом патријарха св. Максима[23]). На јужном крају тријема налази се мала капелица посвећена св. Николи Чудотворцу. Њу је начинио патријарх Максим[23]). На зидовима капелице насликани су: св. Никола, св. Симеон Немања, св. Сава, просвјетитељ српски, архиепископ св. Арсеније и патријарси св. Данило и св. Максим[24]).

[18]) Цркву Св. Димитрија са стране средишњег храма призидао је архиепископ Никодим.

[19]) Патријарх од 1379. до 1389.
[20]) Патријарх од 1354. до 1375.

[21]) Овдје Гиљфердинг мисли на србљак. Србљак је црквена књига у којој су сакупљене службе а донекле и кратка житија српских светитеља. Сачувано је неколико рукописа србљака из 16-18 в. Први србљак штампан је у Римнику 1761. г., друго издање у Москви 1765. г., а треће у Београду 1861. г.

[22]) Саркофаг патријарха Максима избачен је из цркве и налази се испред црквице Св. Николе (В. Р. Петковић. Преглед црквених споменика...., стр. 248).

[23]) Капелицу св. Николе, јужно уз цркву Успења Богородице, призидао је, у ствари, архиепископ Данило II.

[24]) Нису се могли провјерити Гиљфердингови подаци о овим фрескама.

У српској Патријаршији има доста рукописа. Они се чувају у орманима смјештеним у припрати. Многи рукописи су разбацани и по разним мјестима у цркви[25]). Нема ниједне старе повеље. Тврде да су сви документа однијети у Цариград када је, 1775. г., била укинута Пећка патријаршија и пећки манастир пао под власт грчке јерархије. Не дозвољава ми вријеме да опишем рукописе Пећке патријаршије, али сам све прегледао летимично. Оно што је, по мом мишљењу, најинтересантније, биће описано у додацима[26]).

[25]) Данас је манастирска ризница смјештена у цркви Св. Димитрија. Она се углавном састоји од икона, рукописних књига и златарских израђевина насталих између XVI и XVII в.

[26]) Гиљфердинг по други пут најављује попис рукописа скупљених на путу по нашим крајевима. Није се могло утврдити да ли је он објавио тај попис. Једино је у путопису и у писму академику Ј. Ј. Срезњевском од 1857. г. регистровао један дио тих рукописа. Међутим, позната су два пописа рукописа из његове збирке. Један је објављен у извјештају петроградске Публичне библиотеке за 1868. г. Он садржи опис око 100 рукописа. Други попис вршио је А. Попов 1872. г. У књизи: Личные архивные фонды в государственных хранилищах СССР, у првом тому (Москва, 1962) наведен је Централни државни архив литературе и умјетности СССР у Москви и Државна јавна библиотека Салтикова-Шчедрина у Лењинграду као институције у којима се чувају рукописи из Гиљфердингове збирке.

Послије овога описа вањског изгледа Пећке патријаршије, морам упозорити читаоца и на њену духовну улогу. Значај патријаршијског манастира је велики, мада у њему данас нема патријарха, те је уврштен у категорију обичних манастира. Овим старим манастиром славеносрпских патријараха управља призренски архиепископ, Грк, послат из Цариграда. Он именује, по своме нахођењу, за игумана кога било од манастирских калуђера. Насљедник пећких патријараха живи данас далеко у Аустрији[27]), почашћен титулом „eines wirklichen Geheimraths seiner k.k. apostolischen Majestät" и под стадном је присмотром будног ока владе. У патријаршијском се манастиру, у исто вријеме, у јектенијама помиње име грчког владике.

[27]) Послије укидања Пећке патријаршије (1766. г.) карловачки митрополит добио је титулу српског патријарха. Цар Фрањо Јосип I потврдио је тај акт и оставио титулу патријарха и осталим карловачким митрополитима (Енциклопедија Југославије 5, Загреб).

Српски народ доживио је много више жалости него радости. Његова историја пуна је патњи. Али послије косовске битке за њега није било веће катастрофе од сеобе 37.000 српских породица у Аустрију под патријархом Арсенијем Црнојевићем 1690. г. Истина, не можемо за то кривити Арсенија. Његова је паства трпјела под јармом који се није могао даље подносити. Преко Дунава Србима је обећана нова домовина, која је требала бити центар препорода за све српске земље. У тој новој домовини обећана је слобода и заштита вјероисповиједања, аутономија у унутрашњој управи под руководством војводе, кога би бирао народ, и, на концу, ослобођење од свих пореза под условом да служе у војсци. Ова обећања дата су и потврђена часном ријечју и свечаном повељом бечког цесара! Али, десило се оно што Арсеније није предвиђао. Нова домовина, коју Срби добише на сјеверној обали Дунава, плодне равнице Баната, Бачке и јужне Угарске, постадоше ускоро мамац за влашке, мађарске и њемачке колонисте. Српски елеменат почео је узмицати пред туђом навалом. У многим насељима потпуно је ишчезао српски живаљ. У другим, пак, срединама Срби се с муком одупиру већини туђег елемента и тако ће, мало-помало, морати и узумријети.

Мјесто слободе и заштите вјероисповијести, религија се прогони, у почетку насилно (познато је да је већ 1751. г. напустило Аустрију сто хиљада Срба и, због насилног унијаћења, прешло у Русију[28]), а затим и потајно тако да је чак и достојанство српског патријарха аустријска власт укинула*. Мјесто аутономне управе под руководством изабраног војводе и мјесто ослобођења од пореских обавеза, првог изабраног војводу бацају у тамницу, у којој је, послије 22 године тамновања, и умро[29]). Области насељене српским живљем, под мађарском а затим и њемачком управом, биле су притиснуте таквим порезом какав се могао измислити само у Бечу. Ништа од овога није могао предвидјети несретни Арсеније Црнојевић.

[28]) Током 1751—1753. г., око 3000 људи одселило се у јужну Русију на обале ријеке Дњепра и тамо основало двије насеобине: Славеносрбију и Нову Србију (Енциклопедија Југославије 7, Загреб).

* Као што је познато, патријаршијска титула поново је успостављена на сабору у Карловцима 1. маја 1848. г. Аустријска управа преко воље је потврдила избор митрополита Јосифа Рајачића за патријарха.

[29]) Ријеч је о Ђорђу Бранковићу (1645—1711), дипломати и хроничару, кога су Аустријанци затворили 1689. г., а Срби у Угарској изабрали за војводу 1691. Беч га није пустио на слободу, па је у затвору писао своје „Славено-сербске хронике" у 5 књига (Енциклопедија Југославије 2, Загреб).

Али он је морао да предвиди оно што ће се десити са земљом коју је напустио. Цијела Стара Србија је опустјела јер су у сеобу кренула насеља око Пећке патријаршије. Околину Призрена, Ђаковице, Пећи, Косово поље, Ново Брдо*, Нови Пазар, Сјеницу и цио овај дивни предио, срце Старе Србије, заузеше Албанци, који се спустише са сиромашних и хладних брда Дукађина и Малесије у плодне и топле равнице што их напустише Словени. Управо од тада, може се рећи, турска управа и ислам учврстили су се у српским земљама. Шта је некада представљало мноштво ренегата у Босни када га је заокруживала огромна хомогена маса хришћана и одвајала од других крајева Царевине насељених муслиманским елементом? Али, послије сеобе православног живља из Старе Србије у Аустрију, ова је преграда нестала. Албанци, који су у моменту силаска са планине исповиједали римокатоличку вјеру, нису се могли, у равници, одупријети турском утицају.

* Православно становништво на Косову пољу и Новом Брду било је некада тако бројно да су тамо постојале три митрополије: вучитрнска, липљанска и новобрдска. Данас тамо има само неколико хиљада хришћана.

Уз ово треба знати да од Албанаца нема равнодушнијег народа према религији и неподложнијег богобојажљивости. Један њемачки писац, добар познавалац Албанаца, правилно је рекао за народе који се налазе под турском влашћу да „Словен, Грк, Влах претпостављају своју вјеру слободи. Албанац, пак, претпоставља слободу** свему, па чак и вјери"[30]). У току XVIII вијека све албанско становништво које се населило у Стару Србију неосјетно је прешло на ислам***.

** Наравно, онакву слободу како је схвата Албанац. Каква су његова схватања слободе, читалац ће ускоро видјети.

[30]) Није се могло утврдити о коме је њемачком писцу ријеч.

*** Број католика који није примио ислам врло је мали.

У то исто вријеме, а дјелимично још и раније, ислам продире и у праву планинску Албанију и осваја већи дио њеног становништва, нарочито оног на сјеверном дијелу земље. На тај начин словенски муслимански елеменат, који су у Босни формирали аристократски дух и жеља за чувањем привилегија и добара, долази у XVIII вијеку, око Сјенице и Новог Пазара, у додир с албанским муслиманским елементом, формираним из жеља за очувањем права на ничим неспутавану слободу и ратнички занат, и тако је цијела западна страна европске Турске, од Бихаћа и Тузле до Јањине, била покривена непрекидном масом Муслимана старосједилаца. Ето, то је, ако се не варам, најпоузданија „гаранција" какву има турска држава у Европи. Управо у најудаљенијим областима од центра, на периферији Царства, хришћанска начела се најуспјешније сузбијају. Заправо, у оним областима које граниче са западном Европом плански се омета напредак хришћанског живља. И шта се десило?

Тамо гдје је српски православии елеменат остао непомијешан са муслиманима, Срби су се дигли на устанак. Карађорђе допире до Вишеграда и Новог Пазара, али даље није могао јер су га у Босни задржали Срби Муслимани, а у Старој Србији Албанци. Босанци и Албанци, а не Османлије, били су разлог што је ослобођење Српске Кнежевине било онако тешко и крваво. Шта би било да је Арсеније Црнојевић остао у својој старој патријаршији и да није пресељавао православни живаљ из Старе Србије? Карађорђева застава би се у том случају истакла и у Приштини, Призрену и Сјеници. Он би тада пружио руку Црној Гори, а босански Муслимани били би савладани исто онако како је

био савладан муслимански живаљ по градовима Српске Кнежевине. Данас не бисмо имали малу Кнежевину Србију, него велико српско краљевство. Ето, то су (ако се смије нагађати: шта би било да....) посљедице корака који је учинио пећки патријарх 1690. године.

Истина, Аустрија би, вјероватно, прошла много лошије да се патријарх Арсеније Црнојевић није одлучио на овај корак. Турска војска довела је Аустрију у критичан положај, али баш тада неочекивана појава неколико десетина хиљада наоружаних храбрих Срба на Дунаву и у јужној Угарској обрну срећу на њену страну[31]). Ускоро послије тога (1705— 1710. г.) Мађарска, коју диже на устанак Ракоци[32]), умало не би потпуно изгубљена за Аустрију, али је Срби одржаше уз хабсбуршки дом баш у оном моменту када је сва царева војска била ангажована у рату са Лујем XIV[33]). На крају, шта би могла учинити Аустрија против Мађара почетном 1848. г. да српски патријарх, заједно са хрватским баном[34]), није развио аустријску заставу у Мађарској?

[31]) Код Сланкамена је 19. августа 1691. г. дошло до одлучне битке у којој Турци претрпјеше страховит пораз. Међу погинулим налазио се и сам велики везир Ћуприлић (А. Ивић. Историја Срба у Војводини. Н. Сад, 1929, стр. 311).

[32]) Ракоци Фрањо II (1676—1735) дигао је против Хабсбурговаца тзв. Ракоцијеву буну (1703—1711) и прогласио се за мађарског краља. Буна је имала донекле и антифеудални карактер јер су њену главну снагу чинили сељаци који су се дигли с надом да ће добити земљу (Мала енциклопедија Просвета, 2, Београд).

[33]) Гиљфердинг вјероватно мисли на рат за шпанско насљеђе (1701—1714) у коме се Француска под Лујем XIV сударила са тзв. Великом алијансом.

[34]) Српски патријарх Јосиф Рајачић и хрватски бан Јосип Јелачић (1801—1859).

Најревноснији заштитник и слуга своје вјере и народа, Арсеније Црнојевић, кога је срце бољело гледајући српска страдања и патње под јармом муслимана, донесе одлуку, готово нечувену у новијој историји: преселити у туђину становништво цијеле једне области. Ова Црнојевићева одлука значила је у неку руку омаловажавање властитог народа и вјере, а уздизање и величање најжешћег противника словенства и православља[35]).

[35]) Гиљфердинг неоправдано окривљује Арсенија III јер он није одвео парод и опустио читаве области, него се само старао о бјегунцима, који су се скупили код Београда и Саве, па их и доцније заштићивао од мађарских феудалаца и жупанијских власти. (Енциклопедија Југославије 1, Загреб.)

Али су „путеви промисла несхватљиви" и овом констатацијом завршавам размишљања, сувише озбиљна за путописне биљешке, којима нисам ни мислио прићи, а која су се сама од себе наметнула када сам почео говорити о пећком патријаршијском манастиру. Овај напуштени, обудовљени манастир сјећа се своје некадашње славе и подсјећа народ на њу. Манастирска братија с поносом увиђа да је она чувар старога пријестола „славеносрпске" цркве. Ријеч „славеносрпски" изговара се у Пећи с особитим поштовањем. Сваки предмет који подсјећа на „славеносрпске" светитеље чува се у Пећи као светиња. Како је сва околина опустјела, срећа је што је у самом граду Пећи остао извјестан број хришћана који, мада нема никаквог политичког значаја у огромној маси Албанаца, ипак одржава патријаршијски манастир и чува га од сиромаштва и запуштености. 800 православних породица у Пећи чине патријаршијску парохију. Немају мирског свештеника, него им калуђери патријаршијског манастира (којих обично има 10; 12 или 15 људи) обављају обреде и тако парохијани потпомажу Патријаршију.

Већ сам говорио о тешком положају хришћана у Пећи. Свакодневно они трпе разне увреде и угњетавања, па чак и насиља од разузданих и плаховитих Албанаца. Морам одати признање новом пећком мудиру Хуршид-аги (гојазном весељаку, који је раније служио у војсци па је веома сличан каквом нашем армијском мајору, искусном старом војнику и bon vivant-y), који настоји да обузда и

казни албанску самовољу, те заслужује да га и хришћани похвале. Али шта може учинити један човјек са најбољим намјерама усред наоружане масе која нема појма о закону и суду и која је навикла на неограничену самовољу и тиранију, једном ријечју, која се, по локалној народној узречици, боји „бога мало а цара нимало"? Ситуација би била другачија када би пећки мудир имао бар једну чету војника. Али у читавој Старој Србији Турци не држе ниједног војника и сва извршна власт пећког мудира састоји се од двије или три десетине каваза и заптија*, регрутованих из редова тих истих Албанаца које треба стално обуздавати.

* Заптије — полицијски службеници.

Прогањање може начинити од човјека подлаца ропски понизног, али га може и оплеменити и одушевити за самопожртвовање. Први случај бива обично онда када човјек дође у такву ситуацију у којој може извући користи од прогањања која се одигравају у његовој средини и тако прећи из реда гоњених у табор прогонилаца. Примјер фанариота, нарочито у улози коју играју у словенским земљама Турског Царства, сувише је познат да би се о њему морало опширније говорити. Као други примјер могу нам послужити особине и менталитет већине православних трговаца у Босни.

Али је могуће, надам се, рећи — на част људског рода — да гоњење и патња много чешће уздижу и кријепе душу. Поразговарајте с којим било Србином сељаком или са православном женом из народа, турским поданицима. Ма колико год они били сирови, тупи и непривлачни, осјетићете у њиховом говору жицу високе, искрене племенитости. Тај сирови и груби човјек и та проста жена знају да страдају за истину или, како се они изражавају, за „часни крст". Они живе и васпитавају своје потомство у сталној спремности на жртвовање свега, чак и живота, за своју вјеру. Та природна племенитост вас особито задивљује када наиђете на људе који у себи сједињују безазленост и несебичност сељаштва* са солидним духовним напретком градског становништва. Такав је, у већем дијелу турских градова, слој хришћана занатлија који не шпекулише, попут ћифтинских душа, у намјери да опљачка народ, него живи од властитог рада исто као и сељаци.

* Ја не приказујем босанске и старосрбијанске сељаке као идиличне хероје некористољубивости, него употребљавам ту ријеч да бих истакао како сељаци живе од властитог рада и зноја не варајући друге и не користећи се незгодама свога ближњег у себичне сврхе.

Православне занатлије у српским градовима Турске империје представљају најсретније одабран примјер сталежа пуног племенитости и једномишљености, који је спреман да све жртвује за општу ствар. („Општа ствар" у овим крајевима своди се на одбрану вјере и напредак цркве.) Морам признати да трговачка каста, са својим егоизмом, није увијек прешла на страну угњетача и пљачкаша народа. Има градова у Босни, још више у Херцеговини — а међу њих убрајам и Пећ у Старој Србији — гдје се православии трговци својим особинама не разликују од поштених занатлија и не жртвују своју савјест новчаним профитима. Истина, они су сиромашнији, те их капиталисти Сарајева, Бањалуке и Ливна презиру.

Ипак погледајте какве разлике постоје између православне општине у којој преовлађују капиталисти и оне општине коју чине сиромашне занатлије и ситни трговци. У првој општини један интригира против другога, сви су међусобно завађени, не зидају нити поправљају цркве** и не само што не жртвују новац за опште добро него и онај новац који је намијењен за цркву или школу, а који је предат калиталистима на чување често пропада у њиховим џеповима. У другој општини људи су једнодушни па се друштвени послови рјешавају не интригама, него договором свих чланова општине. Сиромашне занатлије и мали трговци одвајају дио од својих скромних средстава за подмирење општих потреба и код њих се зидају цркве и подижу школе каквих нема ни у богатијим варошима.

** Тако у два најбогатија трговачка града у Босни гдје међу православнима има и јачих капиталиста — у Бањој Луци и Ливну — нема до данас цркве. Њено подизање не ометају Турци него свађа и неслога у самој православној општини.

Такав примјер слоге и љубави према општој ствари може се видјети међу пећким хришћанима. Калуђери патријаршијског манастира причали су ми о дарежљивости пећких хришћана према манастиру. Ниједан становник неће празником изаћи из цркве што неће дати манастиру ма шта од своје недјељне зараде. Општина издржава школу, веома угледну институцију за ово подручје. Школа постоји већ 70 година[36]). Мислим да је то једна од најстаријих словенских школа у Турској. Морам поменути име Јосифа Чукића, оснивача школе, који удари темељ овој институцији својим личним радом и залагањем[37]).

[36]) Год. 1754. обновила је рад стара манастирска школа у Патријаршији, а шездесетих година XIX в. у Пећи почела је да ради и свјетовна школа. Послије отварања Богословије у Призрену угасио се и рад ове старе манастирске школе (Ј. К. Ђилас. Српске школе на Косову од 1856. до 1912. године. Приштина, 1969, стр. 16—17).

[37]) Иванић наводи да је градска српска школа у Пећи отворена 1840. г., али не помиње Јосифа Чукића (И. Иванић. Српске манастирске, сеоске и варошке школе у Турској. Годишњица Николе Чупића, књ. XXXII, Београд, 1913, стр. 288—289).

Утицај школе на пећке хришћане веома је позитиван. Не само што су они писмени него их већина изнаје и црквене књиге и носе обиљежја извјесног образовања, свакако не европског, али ипак таквог по коме се разликују од необразованих Босанаца. Исто тако и калуђери Пећке патријаршије и оближњег манастира Дечана стоје, по образовању, на много вишем нивоу од свештенства Босне и Херцеговине, мада се ни они не могу ни издалека мјерити с ученицима наших семинарија и академија.

Још нешто морам додати у прилог пећких хришћана. Они су основали и женску школу, завод који не постоји у цијелој Босни и Херцеговини. Прије неколико година једна Српкиња, дошавши из Аустрије, покушала је отворити женску школу у Сарајеву. Међутим, она није могла живјети и обучавати дјевојчице бесплатно, јер нико, па чак ни сами богаташи не хтједоше плаћати за школовање својих кћери[38]). Овако су размишљали босански трговци (не заборавите да су то људи који су по неколико пута били у Трсту, Бечу и Лајпцигу): „Зашто дјевојка треба да иде у школу? Чим научи читати и писати, прво ће момцима слати љубавна писма." Ја не измишљам, него наводим оригиналне ријечи Сарајлија. Кад тако мисле богати сарајевски трговци, онда није чудо што се код њих не може одржати женска школа. Зато је и тешко у цијелом Сарајеву међу православкама наћи десетак жена које знају читати.

[38]) У основној школи за женску дјецу, коју је отворила сарајевска Српско-православна црквена општина 1854. г., прва учитељица била је Мара Крчединац (М. Папић. Стака Скендерова. Прилози за проучавање историје Сарајева. Год. II, 1966, стр. 122).

А у Пећи је женска школа основана прије двије године и њу сада похађа око 40 дјевојчица. Једна сиромашна удовица, попадија Катарина Симић[39]), посветила је цио свој живот томе позиву. Она је од своје куће начинила школу и бесплатно учи дјевојчице читати црквене књиге. Она их учи и писању и женском ручном раду. Цјелокупни хонорар који она захтијева од пећке општине толики је да њиме може подмирити дневну прехрану.

[39]) Женска школа у Пећи отворена је 1854. г. Прва учитељица у њој била је Катарина Симић (1819—1883). Њеним радом био је одушевљен Гиљфердинг и он јој је, по повратку у Петроград, послао

неколико књига које су Макензијева и Ирбијева затекле када су неколико година касније посјетиле ову школу (J. К. Ђилас: op. cit., стр. 91—92).

XIII

ДЕЧАНСКИ МАНАСТИР

На три сата од Патријаршије леже Високи Дечани, најљешпи и најчувенији српски манастир, најзначајнији споменик старе српске славе и побожности. Пећ и Дечани су за српски народ нераздвојна цјелина. Док је пећка црква масивна и гломазна, Дечани су објекат необично лаган и свијетао. Желио бих да ову богомољу посјети умјетник који би, увјерен сам, потврдио моје мишљење да је овај храм једна од најсавршенијих творевина византијске сакралне архитектуре. Када уђете у ту цркву, обузима вас некакво чувство радосног уживања. Ви сте ту безбрижни, спокојни и весели и та ваша радост је некако узвишена. То је заиста „царска задужбина", како српски народ углавном назива Дечане. Заиста је свети краљ при подизању ове цркве могао казати, ријечима гуслара:

„Да ју нигдје на свијету нема,
Нек се знадне царска задужбина,
Нек се знадне: jесмо царовали!"

Прво ћу описати грађевину. Црква је велика и висока, подигнути у облику крста, са једним заобљеним и високим кубетом. Већ њени спољни зидови изненађују својом љепотом. Они су од постоља па до врха зидани од мермерних плоча, правилно сложених у наизмјеничним хоризонталним редовима. Доњи ред је од бијелог мермера, други од ружичастог, трећи опет од бијелог, а четврти од сивог. Тако се овај редослијед стално понавља. Ваља примијетити да је сваки нижи ред шири, онај сљедећи ужи, а трећи и четврти још ужи[1]). Црква је покривена оловом. Слој олова на кубету тако је масиван да се кров кубета није ниједанпут оправљао откако је црква саграђена, 1335. године[2]). Олово на кубету је, усљед дјеловања времена, добило некакав чудан сјај, сличан сјају бакра. На кубету стоји недирнут стари велики крст, који је, како причају, од масивног сребра.

[1]) То су, у ствари, наизмјенични редови свијетложутог бањичког и црвенкасто-љубичастог бистричког мермера. До сужававња мермерних плоча долази стога што је веће блокове било теже носити уз скеле (Манастир Дечани. Београд, 1941, I, стр. 39).

[2]) Оловни покривач крова мијењан је, бар дјелимично, у више махова, нарочито 1857. год., што се даје утврдити према печатима и записима на њему (Манастир Дечани. I, стр. 37—38).

На источној страни цркве истиче се полукружна апсида великог олтара и с обје њене стране по двије мање апсиде, којима се завршавају капеле Св. Николе и Св. Димитрија, проскомидијарион и ђаконик. Ових пет састављених апсида представљају необично лијепу координацију линија. На средини олтарске апсиде уграђен је заобљен прозор украшен с обје стране двјема мермерним колонетама, на које се опире овални ојачани лук покривен оловом. Ове осмоугаоне колонете ослањају се са сваке стране прозора на мале мраморне каријатиде у облику погрбљеног човјека који је подметнуо своја леђа под колонету. Капители колонета украшени су у јонском стилу. Под ојачаним испустом над средином прозора изваjана је глава човјека из чијих уста излази винова лоза која се дијели на двије гране, здесна и слијева обавијају периферију прозора, и састају се испод њега. У лишћу ове лозе скривају се птице и фантастичне животиње, мајсторски исклесане. По опису овог прозора на олтарској апсиди можете претпоставити како су раскошни спољашњи украси дечанског храма. Творевине резачког длијета украшавају све прозоре и врата. Њихова израда је темељито

изведена, разнородност велика, а контуре грациозне. На жалост, многе од ових скулптура, особито оне које су мало ниже, крај врата, тешко су оштећене.

Нећу набрајати све те украсе јер би то досадило. Њихови облици описани су у познатој књизи јеромонаха Гедеона „Дечански првенац", у којој заинтересовани читалац може наћи све појединости о дечанском храму. Али никакав опис не може дати стварну представу о тим предметима. Потребно би било да умјетник проведе неколико недјеља у изучавању ове дивне грађевине како би могао словенској публици пружити цртеже њене пластике. Напоменућу о прозорима још само то да су сви они, сем горе описаног, двокрилни. Имају по два заобљена окна, раздијељена осмоугаоним мермерним ступићем, над чијим су капителима исклесани сви ти украси који задивљују својом разноврсношћу. Прозори су велики и многобројни па је у цркви видно и зрачно. На кубету има осам таквих прозора на два отвора.

У цркву се улази на троја врата: једна се налазе на западној страни, у фасади припрате. Друга двоја су бочна, са сјеверне и јужне стране припрате. Изнад сваких врата стрши из зида ојачан полукружни лук, који се степенасто увлачи и сужава у виду заобљених испуста. Сваки испуст ослања се на мермерне колонете с обје стране врата. Испусти над вратима украшени су, сваки за се, необичним рељефима. На њима видите час винову лозу, час лишће са цвијећем, час спиралу, час ситан жлијеб. Неки испусти су потпуно глатки[3]). У простору под овим луком, а изнад врата, смјештени су барељефни кипови, који, по мом дубоком увјерењу, заслужују да их умјетници проучавају. Изнад западних врата представљен је Сведржитељ (Παντοκρατωρ коме је посвећен храм) како сједи на пријестолу држећи у једној руци књигу запечаћену са седам печата, док другом руком благосиља.

[3]) Сви портали испадају рељефно из равних зидова на којима се налазе (Манастир Дечани. I, стр. 44—15).

Над сјеверним вратима исклесан је крст обавијен љиљанима (симбол куће Немањића)[4] и над њим натпис ² (ñîu)ñ Õ(ðèñòî)ñ ö(à)ðü ñëàâû, док је над јужним вратима представљено крштење Господње, а под овим барељефом урезан натпис:

,,ôðàäü âèòà ìàëè áðàòü* ïðîòîìàèñòîðü èçú êîòîðà ãðàäà êðàë~âà ñîçèäà öüðêîâü ñâgòàãî ïàíäîêðàòîðà ãîñïîäèíó êðàëþ Ñògôàíó Óðîøu ã—~ìó è ñâî~ìó ñûíó ñâhòëîìó è ïðhâgëèêîìó è ïðhñëàâíîìó ãîñïîäèíó êðàëþ Ñògôàíó ñîçèäà ñg çà è (8) ãîäèщü è äîñïhëà ~ ñü ö(ð)üêâü âü ëhòî ,, swìò (6843 — 1335).''**

[4]) У тимпану сјеверног портала представљен је расцвјетани крст са Голготе. (В. Р. Петковић. Преглед црквених споменика...., стр. 90).

* Мали брат — превод латинског frater minor, како су себе називали калуђери фрањевачког реда.

** Правопис овога натписа рестауриран је. То је учињено и с осталим натписима које овдје наводим. Натписе наводим онако како су штампани у „Дечанском првенцу". За вријеме боравка у Дечанима посветио сам сву пажњу прегледу рукописа па сам заборавио упоредити натписе штампане у тој књизи с оригиналима. Сада ми је врло жао што то нисам учинио.

(У слободном преводу овај натпис гласи: Фра Вита, мали брат, протомајстор из Котора града краљева сазида ову цркву светога Пантократора, господину краљу Стефану Урошу III и његовом сину свијетлом и превеликом и преславном господину краљу Стефану. Сазида је за осам година, а сасвим је довршена била 1335. год. — Превео Бр. Чулић.)

Мермерне колонете на које се ослањају испусти над вратима израђене су такође с мајсторском разноликошћу. Тако, на примјер, први пар тих малих стубова — на сјеверној страни — обавијен је виновом лозом, други пар је ваљкаст, трећи спиралан, четврти четвороугаони, пети осмоугаон. Капители ових стубова грађени су у коринтском стилу. Над капителима крајњег побочног пара исклесани су, с једне стране, једноглави орао, а с друге — човјечја глава. На бочне стубове западних врата стављени су лавови.

Уђимо сада у цркву. Припрата је дуга 40, а широка 50 стопа. Свод над њом ослања се на четири лагана, витка и прекрасна осмоугаона мермерна стуба. Стопа средњег пара стубова украшена је на угловима: с десне стране са четири лавље главе, а с лијеве двјема вучјим, једном псећом и једном овнујском главом. Над капителима стубова исклесани су на угловима, на првом пару, по четири лава, а на другом, по четири орла са полураширеним крилима. Над сводом припрате начињена је, као и по свим српским црквама, такозвана женска црква, пошто код Срба од памтивијека влада обичај да жене у цркви стоје одвојено, у горњим, специјално за њих израђеним просторијама. Ова женска црква често је заштићена дрвеном решетком од погледа мушкараца, који стоје доље. Али у Дечанима нема ове решетке. Изнутра над западним вратима припрате, види се запис:

ëhòî .... öðêîâü..... ïàíäîêðàòîðîâà ñüçèäàñg è ïîäïèñàñg è ñü(âðüøèñå âúäíè)* ïðgâèñîêàãî áëàãîâgðíàãî è ñâgòàãî à—ãî öàð" ñògôàíà (ñûíà ïðh)âûñîêàãî êðàë" Óðîøà âñgè çgìëè ñgðáñêig è ïîìîðñêig.... âü ïîìgíü è ïà(ìgòü).... Ñògôàíó ñâgòîìó êðàëþ Óðîøó ã—~ìó. âü ëhòî ҂swíè (6858—1350).

* Ријечи у заградама су избрисане те смо их сами допунили.

(... црква... Пантократорова сазида се и наслика и заврши у дане превисоког, правовјерног и светога првога цара Стефана, сина превисоког Уроша, краља цијеле српске земље и приморске ... на сјећање и спомен Стефану, светоме краљу Урошу трећем, године 6858. — Превео Бр. Чулић.)

У припрати се налазе три гробнице са натписима који гласе:

ì(hñgö)à ñgíòàáðà ã. äí. ïðgòàâèñg ðàáü áîæè Åôðgìà çîâàìü ãþðãü wñòqøà.... ** ñè ãðîá gãî. âg÷íà ìó ïàìgòü âü ëhòî ҂swïç (6887—1379) ñïí ãðîáü âàíèøgâ[5] àëòîìàíîâèêà, à âíóê ägñïîòà âàíèøà àígïñgè êígçó Ëàçàðó âg÷íà ìó ïàìgòü.

** Наведено читање у „Дечанском првенцу" без сумње је нетачно: ,,Wñòqøà à ïgïàëü íîñè ãðîá’’ и др.

[5]) Код Љ. Стојановића (Стари српски записи.... књ. I, Београд, 1902, број 174, стр. 55) стоји: èâàíèøgâ.... èâàíèøà.

(Мјесеца септембра, трећи дан, умрије слуга божји Јефрем, звани Ђурђе Остуша.... Ово је гроб његов. Вјечни му спомен. Године 6887.

Ово је гроб Иваниша Алтомановића, унука деспота Иваниша, сестрића кнеза Лазара. Вјечни му спомен. — Прев. Бр. Чулић.)

âü ëhòî ҂ swïê (6882—1374) ì(hñg)öà "íóàðà ëà ïðgòàâèñg ðàáà áîæià äðàãèíà çîâìü âèòîñëàâà äüщè óãëgøg ígíàäèê". è ñgñòðè÷íà îëèâgðg ägñïîòà à ægíà áðàíêà ¿gêïàëà(?)[6] è çäg gè gñòü ãðîáü äà êòî ïðî÷òg ðg÷g è á(îã)ü äà ïðîñòè âü âhêè àìèíü.

[6]) Код Љ. Стојановића (Стари српски записи.... књ. 1, број 143, стр. 47 стоји. ïåïêàëà

(Године 6882, мјесеца јануара, 31. дан умрије слушкиња божја Драгиња, звана Витосава, кћи Угљеше Ненадића и сестричина деспота Оливера, а жена Бранка Пепкала. Овдје је њен гроб и онај ко ово прочита да каже Бог да јој опрости на вијеке. Амин. — Прев. Бр. Чулић.)

Широки портал између припрате и главне цркве украшен је, с обје стране, идући из припрате, са шест колонета састављених једна уз другу и једном одвојеном колонетом од шареног мермера. Поред стопе ове одвојене колонете, са сваке њене стране лежи по једна лав. Изнад капитела су орлови, а изнад Орлова исклесани лавови, само много мањи од оних доњих. Под полукружним луком што га образује шест испуста, а изнад портала подупиру колонете, насликан је лик Спаситељев. Десно од овог лика смјештена је на зиду слика св. краља Стефана Уроша Дечанског, а лијево лик његовог сина, цара Стефана Душана. Код прве слике написано је са стране: ñâgòû êðàëü qðîø ã.òè âñg ñðáñêi~ çgìëè è ïîìîðñêi~ è êòèòîðü ìhñòà ñgãî ñâgòàãî, а код друге: ñògôàíà âü õðèñòà áîãà âhðíû öàðü ãðü÷êè è êðàëü âñg ñðáñêi~ çgìëè è ïîìîðñêi~ è êòèòîðü ìhñòà ñgãî ñâgòàãî.[7])

[7]) У тимпанону царских врата насликан је Исус Христос Емануел: ²Ñ ÕÑ ~ìàíuèëü, млад и гологлав и у бисти и рукама благосиља. Више царских врата насликан је лијево цар Душан (као краљ), крупна фигура кратке браде и кратких бркова, с уздигнутом главом, руку пружених да прими свитак, који му подноси један серафим. Краљ Дечански стоји десно више врата, са шпицастом брадом. И њему серафим подноси свитак. Душан и Стефан уздигли су главе пут Христа Пантократора: ²Ñ ÕÑ w ïàíòîêðàòîðü, који је насликан више њих у фигури до појаса и натприродне је величине (Манастир Дечани. II, стр. 3).

(Свети Урош III краљ цијеле српске земље и поморске и оснивач овога светога мјеста. Христу Богу вјерни Стефан цар грчки и краљ цијеле српске земље и поморске и оснивач овога светога мјеста. — Превео Бр. Чулић.)

Главна црква (наос) дугачка је, од врата до иконостаса, 50 стопа (с олтаром 80), а широка 74 стопе. Кубе се опире о четири стуба, прекривена живописом. Свакоме од тих стубова одговара по једна прекрасна мермерна осмоугаона колона, намјештена на средини између стуба и црквеног зида. Иконостас је од дрвета. На њему су старе иконе. Сав је позлаћен и оставља величанствен утисак. Међу иконама налазе се ликови св. Симеона Немање, св. Саве, св. Стефана Дечанског.

С десне стране царских двери налази се ковчег са крстом начињеним од часног дрвета. По предању, овај крст донио је из Јерусалима св. Сава, а оковао га — како се то каже у запису на његовом постољу — 1332. г. св Стефан Дечански и приложио Дечанима. Други скупоцјен крст, који се чува на св. пријестолу у олтару, начинио је и даровао манастиру цар Душан 1348. год. * У саркофагу с лијеве стране царских двери почивају мошти св. краља Стефана Уроша III, коме је народ надјенуо име по манастиру. На десној страни лежи саркофаг са моштима св. Јелене, сестре Дечанског краља, супруге бугарског цара Михаила[8]). Цијело кубе је у фрескама и у позлати.

* Овај крст је детаљно описан у „Аркиву за повјестницу југославенску", II, 2. (Л. Мирковић сумња да је то оригинални Душанов крст. — Примј. прев.)

[8]) Дечански није имао сестру Јелену, а бугарска царица била је Ана. Тешко да је у Дечанима могао бити гроб царице Ане, јер се она пред крај живота налазила, као изгнаница, у Дубровнику (Манастир Дечани. I, стр. 104).

Унутрашњост цркве обложена је бијелим мермером. На средини виси велики полијелеј (хорос), на чијем су ланцу саливене ријечи: Стефан краљ**, затим српски грб (крст са по једним полумјесецом у сваком од четири његова угла) и над грбом двоглави српски орао[9]). Крај стуба, с десне стране, постављен је стари краљевски сто од бијелог мермера[10]). Он је сад заклоњен даском, на коју је метнута икона св. Стефана. Крајњи бочни простори, параклиси св. Николе и св. Димитрија, одвојени су од главне цркве сприједа само ниском мермерном преградом[11]) тако да, стојећи на средини главне цркве, видите сва три иконостаса. Овим се повећава љепота и свијетли изглед цркве. Под у унутрашњости грађевине поплочан је разнобојним мермерним плочама.

** Неке ланце додали су „нови ктитори" манастирски, Евгенија (Милица), удова кнеза Лазара, са своја два сина, Стеваном и Вуком.

[9]) Кнегиња Милица као монахиња Евгенија обновила је полијелеј замијенивши пропале дијелове новима. Полијелеј виси о осам ланаца, од којих сваки има по један медаљон с изрезаним натписом (Манастир Дечани. I, стр. 102).

[10]) Овај сто прислоњен је уз источну страну југозападног ступца под кубетом (Манастир Дечани. I, стр. 102).

[11]) Крајњи бочни бродови наоса одвојени су у својој источној половини од сусједних бродова парапетним плочама, образујући тако параклисе св. Димитрија и св. Николе (Манастир Дечани. I, стр. 100).

Терен на коме је подигнут дечански храм Сведржитеља је ванредан. То је омања долина коју с истока заклања висока, тамна и кршевита планина Плеш, саставни дио планинског вијенца који се протеже од Пећи до Призрена и дијели Стару Србију од Албаније. С осталих страна манастир окружују питоми брежуљци, покривени живописним зеленилом питомог кестена. Недалеко од манастирског зида тече хладан планински поток Бистрица. Црква се налази мало по страни од главног друма, али је ипак близу њега***.

*** Удаљен два сата од Пећи и сат од манастира, налази се један извор на ванредно лијепом мјесту. Он се и сада зове „Краљска вода" и прича се да се овдје врло радо одмарао св. краљ Дечански.

Можда је баш ова удаљеност од главног друма један од разлога што манастир и данас постоји. Али је он, поред свега тога, био више од 450 година у сталној опасности и човјек не може а да не каже, заједно са српским народом, да га је сам Бог чудесно сачувао. Још крајем XIV вијека, послије косовске битке, манастир су опљачкали Турци. Када га је посјетила побожна удовица св. Лазара, Милица — која се већ била закалуђерила и добила име Евгенија и која је васпитавала и упућивала своја два млада сина за управу над несретном српском земљом — она је нашла:
,,êðàñíîg ìhñòî, îáèògëü ñâ#òàãî êðàë# Ñògôàíà Óðîøà ²²²—ãî, òîëèêî ïîòðóæägíig è óñgðäig ñâ#òàãî êòèòîðà, ïîïóɰgíigìú áîæiièìú, íàøèõú ðàäè ãðhõú, îòú çëî›÷gñòèâûõú #çûêú èñìàèëüñêèõú ïîægægíî è

îïðîâgðægíî, è ìgòîõè (посједи) îòú#òû è áëèçó çàïóñòhíi# ïîñòèãøå****.....’’

**** Види повељу св. Евгеније и њених синова у „Дечанском првенцу", на 41. страни.

(„да су манастир Светога краља Стефана Уроша III — лијепо мјесто, подигнуто великим залагањем и марљивошћу светога оснивача — божјим допуштењем ради наших гријехова попалили и оборили безбожии народи измаиљски, да су му одузели метохе, и тако је богомоља готово опустјела." — Прев. Бр. Чулић.)

Евгенија је обновила манастир па се и данас помиње као његов други оснивач. Шта су заправо „спалили и оборили" Турци у Дечанима? Храм стоји и данас нетакнут, готово исти онакав какав је начинила умјетничка рука которског фрањевца Вита. Али је звоник изнад манастирских, тј. градских врата био тада, вјероватно, порушен. (Данас се види само његов доњи дио.) Срушене су, затим, калуђерске ћелије* и трпезарија[12]), што их је, како каже предање, уз манастир сазидао св. краљ и његов син Душан[13]).

* Данашње ћелије су биједне и лоше грађевине каснијег периода.

[12]) Трпезарију Гиљфердинг зове „царскія палаты", према архиепископу Данилу, који у биографнји Дечанског трпезарију зове „палати кралевски".

[13]) У „Животу Стефана Дечанског" од Г. Цамблака каже се да је Дечански прво сазидао град унаоколо утврђен кулама, поставио врата према лицу цркве, више на јужној страни, а више њих кулу високу као и сама црква. Уза зидове града прилијепио је као птичија гнијезда наоколо ћелије за монахе и подигао велику трпезарију. Све је ово покрио оловом. У средини је подигао велељепни храм тако висок да је то био напор за очи сагледати његову висину.

Како је остала читава црква и како су се сачувале њене ризнице, то не знамо. Српско предање приписује пљачкање и уништавање манастира некаквом цару „Татархану", који је намјеравао да од цркве Сведржитеља начини џамију. Турци су почели намаз. Хоџа је испружио свој ћилим уз црквене двери у намјери да клања. Изненада паде камени лав који је украшавао побочни дио прозора над тим дверима и на мјесту убије муслимана. „Татархан" се толико уплаши да одмах напусти манастир и од тог доба Турци се боје дирнути у ову богомољу.

Али опасност за Дечане није престајала. Његови калуђери с правом говоре да се манастир налази у вучјој чељусти. Повеље Стефана Уроша III и Евгеније набрајају неколико десетина хришћанских села у манастирској околини чије је приходе побирао манастир. Зато се и цио крај од Пећи до околине Призрена прозвао, а и данас зове, Метохија, тј. црквени посјед, имање (од грчке ријечи μετοχος, која је прешла у старосрпски језик). Готово сва села око Дечана која се помињу у тим повељама XIV вијека постоје и данас. Она су задржала и своја стара имена, али су сада сва албанска, муслиманска.

Штавише, у селу Дечанима одржале су се само двије хришћанске куће. У селу Љубенићу[14]) имамо само три, а у Лочанима шест хришћанских породица. А муслиманских албанских кућа у манастирској околини има, како кажу, преко три хиљаде. Ово су посљедице велике сеобе Срба у Аустрију 1690. године. Када би Албанци били фанатици, давно би овај красни споменик св. српског краља мученика био џамија, попут саборне цркве у Призрену, коју подиже цар Душан[15]). Али, ако Албанци нису фанатици, они су пљачкаши. Поштујући дечанску светињу и молећи се често моштима св. краља за оздрављење, они угњетавају и пљачкају калуђере што више могу и живе на њихов рачун. Данас украду манастирску краву или овцу, сутра подигну и однесу стог сијена што га манастиру пласте надничари.

[14]) У оригиналу: Любоничи.

[15]) Гиљфердинг мисли на Богородицу Левишку, посвећену Успењу Богородице, коју народ зове св. Петка. Ову цркву није подигао цар Душан, него краљ Милутин почетком XIV в. Г. 1756. забиљежено је да „Турци клањају у овој цркви", што значи да је претворена у џамију. Послије I свјетског рата поново је преобраћена у цркву (В. Р. Петковић. Преглед црквених споменика.... Београд, 1950, стр. 264).

Ево шта се десило док сам ја био у Дечанима. Био сам свједок изнуђеног гостопримства што га калуђери морадоше указати овим дивљацима. Увече сам мирно сједио у манастиру и разговарао са домаћинима кад одједном чујем: луп! луп! на вратима. „Ништа, ништа", одговорише ми калуђери на питање шта је то, „дошли су Албанци да ноће. Цио дан су радили у пољу и неће да иду кућама, или им се то чини далеко. Зато су свратили нама. Они ће се смјестити доље с вашим кавазима. Овдје ће и вечерати и пити ракију, наравски, бесплатно." „Колико их је дошло?" „Сада их има 20, али се дешава да их нагрне и по стотину и више." „А зашто их пуштате?" „Како можемо друкчије! Они би убили првога на кога би наишли с оне стране манастирске ограде." Послије ових ријечи показали су ми на таваници архимандритове собе трагове од куршума којима су Албанци почастили архимандрита само зато што им нешто није учинио по вољи. Када је у неком од сусједних села свадба, Албанци долазе у манастир и узимају коње за јахање и сатиру их јурећи. Они покупе кашике и посуђе, а често се дешава да траже и брокатну одежду, проткану златом, да обуку невјесту док траје весеље. Ваља овим дивљацима ипак признати да све врате пошто се послуже. Али се не враћа нити се наплаћује једно или два ведра ракије које манастир мора послати на весеље својим добрим сусједима.

На овакве гозбе оде већи дио манастирског прихода. Осим тога, манастир мора сваке године плаћати митрополиту 50 дуката, а да не говорим о наметима који се морају давати турским властима. Међутим, приходи Високих Дечана — манастир је раније имао огромне по-сједе — врло су оскудни. Још прије неколико година имао је у власништву оближњу кестенову шуму и нешто поља, али Албанци сада присвојише и то и пријете пушком кад калуђери помену своја права. Једино је у призренској околини манастир сачувао нешто земље и винограда што га је, како кажу, посадио још св. краљ Стефан. Но ово имање не доноси велику корист а другог прихода и нема. Читава дечанска парохија састоји се, како рекох, од 11 сеоских кућа. Богомољци долазе манастиру о Великој Госпојини[16]), али је њихов број далеко мањи него што би се могло очекивати с обзиром на светињу и значај мјеста, јер је пут опасан. Често га сматрају опаснијим него што је у ствари. Манастир се издржава претежно од милостиње коју калуђери прикупљају у различитим српским покрајинама, а нарочито у Кнежевини Србији. Треба одати признање становништву српске Кнежевине и њеној управи што не заборављају сиромашне калуђере којима је повјерен најљепши споменик древне српске славе.

[16]) Празнује се 28. августа.

Но и поред свега тога, не може се представити тежи положај од онога у коме се налазе дечански калуђери. Сиромаштво, затим тешки услови живота међу дивљим Албанцима, којима треба угађати и стално се откупљивати, и, поврх свега, непрекидна опасност да те једног дана ти исти Албанци не стријељају. Није, дакле, никакво чудо што се калуђери користе сваком приликом и прелазе у други манастир и што је међу млађим генерацијама врло мало оних који би жељели ступити у дечански манастир. Чудновато је само што данас у Дечанима живи око петнаестак калуђера.

Овим тешким положајем дечанског манастира хтјела се користити Римска пропаганда. За њу би била велика побједа ако би јој пошло за руком да придобије за Рим прву светињу српског православља. Овај посао организован је врло обазриво. За вријеме прошлог рата[17]) дошао је у Дечане званични агент једне од западних држава[18]) и понудио калуђерима помоћ. Ова помоћ и патронат, говорио је он, нема ничег заједничког с отпадништвом од вјере. Од калуђера се не тражи одрицање

вјере нити каква измјена у богослужењу. Међутим, чим калуђери признају тај патронат, њихов ће манастир почети добијати сталну материјалну помоћ и они ће имати искреног и моћног заштитника пред Турцима. Необразовани и међу Албанцима огрубјели, дечански калуђери одговорили су на ову понуду ријечима пуним узвишеног смисла — а да ни сами нису били тога свјесни. Одговор је гласно „да овај манастир не припада њима и да они њиме не могу располагати чак ни уз пристанак свога митрополита (овакав приједлог био је истовремено упућен и митрополиту и он га је, заједно са манастирском братијом, одбацио). Пошто је манастир заједничка светиња читавог православног свијета и његово власништво, он се може отуђити једино у случају ако сав православни свијет на то пристане".

[17]) Гиљфердинг вјероватно мисли на кримски рат 1853—1856, вођен између Русије и Турске.

[18]) Ријеч је вјероватно о аустријском агенту.

Тако су одговорили калуђери. Они су више вољели остати у сиротињи и без те заштите, уздајући се у милостињу коју су прикупљали по православним селима и градовима. На жалост, ова милостиња је из године у годину све скромнија. Православно становништво у Босни и Херцеговини постаје све сиромашније. Осим тога, оно мора подизати и одржавати и своје цркве. Црна Гора је такође опустошена. А у Кнежевини Србији, гдје се из свих сусједних турских области стјечу калуђери купећи милостињу, народу је све теже и теже давати. Ако игдје на свијету постоји православни манастир коме пријети опасност да опусти, ако игдје има светиње за чије се одржавање треба да брине сваки православни хришћанин, онда је то свакако манастир Високи Дечани.

У припрати дечанске цркве лежи један гломазан ковчег висином и ширином сличан великом орману. То је спремиште, мјесто за чување старих књига и рукописа. На несрећу, овај ковчег не штити књиге и рукописе од мишева. Има доста старих богослужбених рукописа на пергаменту и на хартији писаних у Србији у XIII, XIV и XV вијеку. Још више их има новијег датума. Да не бих читаоцу досадио, нећу овдје задржавати његову пажњу на тим рукописима, него ћу, у Додатку, донијети најзанимљивије исписе (изводе) из њих, заједно с исписима из материјала које сам нашао у другим манастирским библиотекама прегледаним по западној Турској.

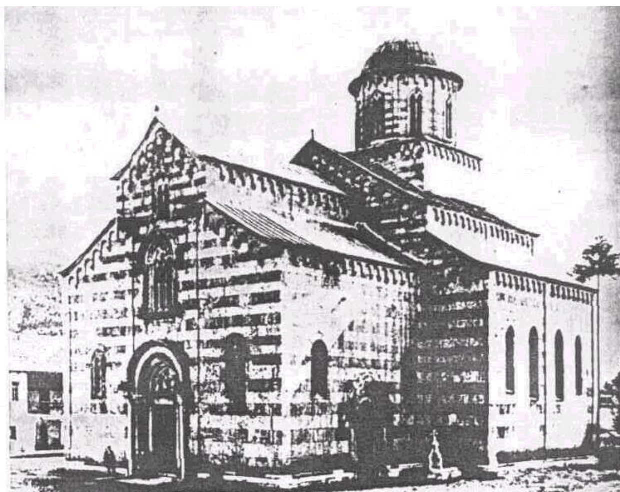

Манастир Дечани

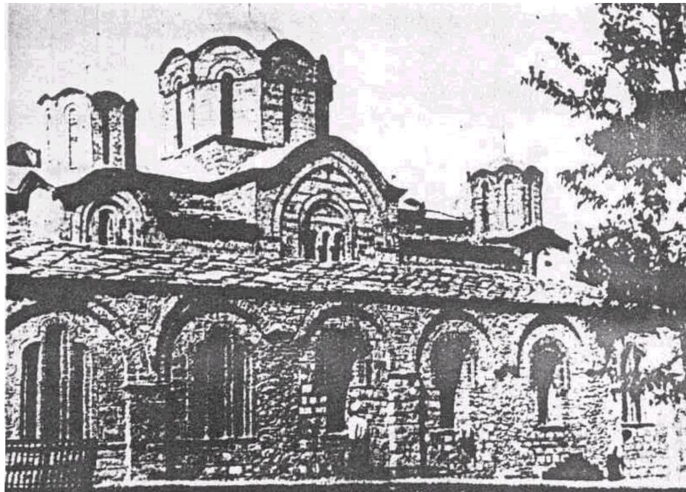

Богородица Љевишка

XIV

ОД ДЕЧАНА ДО ПРИЗРЕНА. ЂАКОВИЦА И АЛБАНЦИ

Од Дечана до албанског града Ђаковице има 4 сата путовања богатом равницом. У пролазу или издалека видите села: Црнобрег, Вокшу[1]), Јуник, Прилеп, Раставицу[2]), Бабајлоћ[3]), Грамочељ[4]), Дујак, Скивјан[5]), Осек[6]), насеља која су раније сачињавала метохију дечанског манастира. Сада ту нема ниједног хришћанина. Кажу да су Албанци у ђаковичкој нахији најжешћи у цијелој Старој Србији. Већ пет година не плаћају ни гроша државној благајни: скупљачи десетине и порезе не смију се ни појавити у њиховим селима. Код ових Албанаца влада потпуна тиранија. Све је основано на крвној освети. Савјетујемо поштоваоцима племенског начина живота да дођу у Ђаковицу. Тамо ће видјети родовски живот у природи, а не у фантазији. Они ће га видјети у таквом облику у каквом је он постојао код Албанаца вјероватно прије неколико хиљада година, јер тамо гдје је владао племенски облик живота он се не губи тако брзо.

[1]) У оригиналу: Вокше.
[2]) У оригиналу: Растовица.
[3]) У оригиналу: Бабе.
[4]) У оригиналу: Грмучељ. На неким картама Грамочел.
[5]) На неким картама и: Скивљане и Скивијани.
[6]) Данас постоје два насеља: Осек Хила (или Хиља) и Осек Паша.

Основу албанског начина живота чини фис, тј. род. Сваки фис има заједничког претка, који се обично губи у далеком, давном времену. Чланови једног фиса често броје по десет и више генерација од свога прародитеља. Због тога има многобројних родова. Фис од 30 или 50 породица сматра се просјечним, а има фисова од 200, 300 и више фамилија. Понекад је село подијељено међу два или три фиса. Али врло често неколико села сачињава један фис. Уз све то, осјећање рода тако је снажно да се међу члановима једног фиса, ма колико он био многобројан, забрањује брачна веза. Постојање ове забране нарочито је изразито код Албанаца муслимана којима ислам допушта, као што је познато, брак међу најближим степенима сродства, на примјер, између братића и сестричне, између стрица (одн. ујака) и синовице (одн, сестричне) и слично*.

* Има, уосталом, мјеста, нарочито оних ближе градовима, гдје се дозвољава брак међу члановима једног фиса, под условом да брачне партнере мора растављати десето, дванаесто или које даље кољено.

Албанац узима себи жену из туђег фиса. На узајамну наклоност младих људи уопште се не обраћа пажња при склапању брака. Не може бити чак ни претходног познанства међу њима. Ако би се момак усудио да удвара дјевојци из туђег фиса, њени би га рођаци сигурно убили. Просидбу и свадбу организују родитељи или старији.

Али брак ни најмање не лабави строге родовске односе Албанца према своме фису, нити он улази у ма какву везу са фисом своје жене. Истина, док оба фиса међусобно живе у миру, муж се поштује као пријатељ у женином роду. Али ако избије свађа, муж постаје исти такав непријатељ рођацима своје жене какав је и читав његов фис. Жена у албанском родовском уређењу нема никаквог утицаја. Али је она заштићена тиме што, послије смрти свога мужа, остаје члан фиса у коме се родила. Ако је муж туче или вријеђа, онда је њен фис мора узети у одбрану, па се чак и светити за њу.

У планинским мјестима око Скадра, гдје се древни начин живота сачувао, изгледа, у особитој чистоти, кћерка не добија ништа од очева насљеђа сем ако нема браће. Младожења је купује плаћајући за њу откуп оцу или браћи. Али у другим мјестима она доноси мираз мужу и има право на подједнак дио у очевом насљедству. Овим се правом албанска жена никад не користи. Удајући се у туђи фис, она се одриче свога дијела непокретног очинског имања у корист браће или најближих рођака, јер би јој муж могао платити главом ако би се усудио управљати тим дијелом имања у фису који му је туђи. Ако жена остане удовица а нема дјеце, даје јој се осми дио или вриједност осмог дијела мужевљевог имања и она се враћа у свој фис, док остало имање прелази мужевљевим ближим рођацима. Ако има дјеце, она живи с њима и користи се дјечјим насљедством.

Цјелокупна друштвена организација Албанаца почива на том удруживању и заједници фиса. Његови чланови обавезни су освећивати један другог до посљедњег човјека по принципу: крв за крв. Зато се и размирице међу фисовима увијек завршавају крвопролићем. Јер ако члан увријеђеног фиса из освете убије онога који је нанио увреду, та смрт изазива нову освету и тако даље. Тако је недавно у селима недалеко од дечанског манастира избило непријатељство међу фисовима Гаш и Шаља и том приликом погинуло је око 30 људи.

Постоји обичај откупа крви новцем, али се он ријетко примјењује, нарочито у мјестима која су далеко од утицаја турске власти, и народ га уопште не одобрава. Има и других метода да се прекину непријатељства међу фисовима и њих Албанци више цијене. Ако је убиство освећено смрћу убице, онда фисови понекад започињу приговоре сами међу собом или посредништвом трећег фиса. Тада се сви чланови завађених фисова састану на уговореном мјесту и ту се међусобно пољубе и потврде измирење. Понекад сам убица дође у кућу најближег рођака убијеног човјека и, дајући му своју пушку, пиштоље и ханџар, каже: „Ја сам пролио крв твога рођака, убиј ме." У таквим случајевима увреда се прашта и фисови се измире. Најзад, кад се двојица посваде или због нечега замрзе један другога, тада се они ухвате за руке и одреде мјесто двобоја. Двобој на живот и смрт одиграва се у присуству оба фиса и крв, која ту падне, не тражи освете. Ако Албанац убије свога рођака, тј. члана свога фиса, обично се бјекством спасава од освете најближих рођака погинулог и настањује у неком удаљеном крају или се у то умијеша читав фис и отклања освету измирењем.

Ако се фис осјети увријеђеним и припрема се на освету (па примјер, ако му је покрадена стока или га је опљачкао други фис) или кад хоће да иде негдје у пљачку или у рат, тада сви његови чланови стану у круг и старјешина запита: „Хоћете ли сви ићи тамо?" Они одговарају: „Хоћемо." Ово питање понавља се три пута. Затим неко од њих узима своју дугу пушку и држи је по средини, а они који га окружују хватају се руком за њу и куну се да ће ићи заједно с браћом, да неће изневјерити, да ће погинути тамо гдје и други положе своје животе. „У противном случају, нека ме та пушка убије." Затим ови одлазе, а прилазе други. Тако се заклињу сви, редом један за другим, и тешко ономе ко изостане или изневјери. Његов ће га фис сигурно убити. „До сада су се наши људи", говорили су ми Албанци, „знали заклињати само својом пушком или ножем. Тек недавно научили су се понекад клети богом или Кураном."

Да би опис албанског начина живота био потпун, наводим још неколико детаља. Сваки фис има свога старјешину (албански: ipare[7]). Старјешина се бира на збору (meljede* или kuvend[8]), на коме учествују старјешине из сваке породице. Ако се збор при избору старјешине не сложи у мишљењу, фис се може подијелити. И једна и друга страна изабере себи старјешину и оснива свој фис. Међу тако подијељеним фисовима престаје сродство. Старјешина представља фис пред властима. Турска управа има посла само с њим. Шта год власт заповједи, фис је неће послушати ако не чује наређење из уста свога старјешине. Старјешина предлаже збору све опште и заједничке послове. Збору, како рекох, не присуствују сви чланови, него само старјешине из сваке породице. Ако члан збора не дође на састанак без оправданог разлога, фис га обично кажњава пустошењем њива или отимањем стоке.

[7]) У оригиналу: ипаръ.

* „Д" се изговара као новогрчко „δ" или као „th" у енглеским ријечима this, that.

[8]) Није се могло установити изворно писање ријечи „meljede", нити њено значење. Ријеч „kuvend" Гиљфердинг пише: „кувени".

Старјешина у породици (plaku i shtëpisë[9]) или је отац или један од браће коме се првенство признаје не по старјешинству, него узајамним договором међу браћом. Послије очеве смрти браћа могу управљати имањем заједнички или се могу подијелити. Диоба се врши на равне дијелове у присуству збора цијелог фиса, пред којим се баца коцка коме ће који дио припасти. Земља је пуна и неотуђива власникова својина. Готово сви чланови фиса имају свој насљедни дио, над којим збор и фис немају никаквог права. Власник може продати своју земљу другом члану фиса, а уз сагласност

фиса и сваком туђинцу. Да би страни купац могао управљати земљом усред туђег фиса, потребно је да стекне наклоност фиса и да га фис на збору прими за свога члана, тј. у родовску заједницу.

[9]) У оригиналу: „пляку е штеписе".

Ја сам детаљно говорио о Албанцима поводом Ђаковице[10]). Од свих албанских насеља на словенском терену, у Ђаковици је албански елеменат најснажнији. Према 3500 албанских муслиманских породица у Ђаковици има само 120 хришћанских кућа, а од овога броја половина су Албанци католици. Према томе, у овом граду има само 60 породица Словена православаца. Сви су хришћани у Ђаковици занатлије: католици су скоро искључиво златари, а православни самарџије, вуновлачари и молери. Православни имају малу цркву, недавно подигнуту и необично сиромашну. Мјесто икона, на иконостас су налијепљене неукусне и примитивне слике грчке производње.

[10]) Варош су Турци и Албанци звали Ђакова, а Срби Ђаковица. Најстарији помен о граду је из XVII в. Послије сеобе Срба у Аустрију с краја XVII в. настало је јаче насељавање Албанаца и у Ђаковицу. Због тога је, вјероватно, и народни пјесник назвао Ђаковицу и Арнаут-Пазаром (К. Н. Костић. Наши нови градови на југу. Београд, 1922, стр. 82—83).

Ђаковачки мудир, Албанац ванредне спољашности, огромног орловског носа, необично шутљив, одјевен у широку фустанелу беспријекорно бијелу и црвени кратки капут опшивен златом, босоног, одведе ме на конак свештенику. Поп Стефан, који је говорио албанским језиком радије него српским, оставио је на мене утисак најмирнијег и најлојалнијег човјека на свијету. Утолико ме више изненадио намјештај собе у којој је живио овај доброћудни слуга олтара. Четири пара пиштоља, три дуге албанске пушке и неколико ханџара висили су на зиду један до другог. На моју примједбу о овој декорацији одговорио ми је он пословицом чији се смисао састојао у овоме: „Кад с вуцима живиш, с вуцима и завијај". Уосталом, уз пушке и пиштоље код њега је, под иконом, лежало двадесетак псалтира, требника и других богослужбених књига руске штампе, па чак и некаква „Историја" на руском језику Катарининог времена.

Враћајући другога јутра посјету шутљивом мудиру у фустанели, искористио сам прилику и прошао скоро кроз читав град. Албанци су са непријазном радозналошћу проматрали „Москова". То је за њих била невиђена ствар. Било би заиста весело живјети у Ђаковици! 3500 кућа без врата и прозора. Овдје се, наиме, не виде ни врата ни прозори. Град се пружио на огромном простору. Мудирова кућа налази се на брежуљку. С једне стране се у даљини назиру планински ланци, с друге широка равница Метохије, а наоколо безбројно мноштво колиба облијепљених глином.

Шест часова путовања, колико има од Ђаковице до Призрена, не пружа ништа нарочито значајно. Стално идете кроз албанску област. Једино између Ђаковице и ријеке Дрима — који се овдје мора прећи — има неколико села у којима живе само католици. Ови Албанци католици разликују се од муслимана по томе што, без изузетка, носе кратак гуњ мрке боје, док је муслиманско одијело већином скројено од бијелог сукна са црним ширитима. Код богатијег свијета ширити су црвене боје. Рачуна се да овдје има око 400 породица Албанаца католика. Познати су по храбрости и вјерности па их зато паше радо узимају у своју службу. Они се исто тако дијеле на фисове као и муслимани, с којима се, као и међусобно, боре крв за крв.

Прелазите ријеку Дрим[11]) преко необично високог каменог моста саграђеног на један лук[12]). Предање приписује изградњу моста краљу Урошу I Храпавом. С ону страну Дрима нема више католичких села. Замјењују их муслиманска. Пред вама се отвара ванредан поглед на планине које се уздижу над Призреном. Над самим градом надвио се Цвиљен са старом српском градином. С обје стране надвила су се два конуса: Паштрик и Коритник, а цијелу слику затвара огромна маса Шар-планине (Шар-даг) покривена снијегом. Призрен је смјештен у равници, у подножју ових планина.

[11]) Бијели Дрим.

[12]) Данашњи мост Свањ (Fšaj) у српским средњовјековним споменицима звао се Ошвања и припадао је властелинству манастира Св. Арханђела код Призрена (С. Станојевић. Народна енциклопедија...., III књ, стр. 513).

XV

ПРИЗРЕН

Народна пјесма назива Призрен српским Цариградом. Ово име није хипербола којом се случајно послужио неки народни пјевач гуслар. Призрен није био српска пријестоница све док је српски народ жнвио искључиво на властитом ограниченом и скученом подручју. Пријестоница је постао тек онда када су Срби, под моћном управом Немањиних насљедника, покушали да пређу своју границу и под својом влашћу уједине све земље Балканског полуострва. То се десило оног момента када је проширена српска краљевина почела примати карактер обновљене полусловенске и полувизантијске империје. У тој освајачкој епохи Немањићи нису могли наћи од Призрена бољег центра за своју пространу државу.

Призрен се налази на српском терену, на самој његовој периферији, у подножју огромног планинског ланца који је зауставио кретање српског народа на југ и служи као граница између Срба и Бугара. Бугари су, наиме, заобишли овај планински ланац и заузели Македонију и источни дио Албаније. У Призрену се укрштају путеви који воде на запад, коритом Дрима према Скадру (Скутари) и Јадранском мору, и на исток, кланцем Качаника за којим се простиру поља Македоније. На сјевер се протежу равнице Подрима[1]), Метохија и Косово поље, гдје се пак укрштају путеви за Босну и западни дио Бугарске.

[1]) У оригиналу погрешно Подринья. То је ниска раван на лијевој страни Бијелог Дрима, која се у српским средњовјековним споменицима помиње као Подримље (С. Станојевић. Народна енциклопедија.... III, стр. 513).

Призренски Горњи град[2]), изграђен на неприступачном терену на огранку Шар-дага, коначно, доминира над уским кланцем рјечице Бистрице којом се може у љетно доба испети на Шару и овладати тзв. Пологом, тј. горњим током ријеке Вардара, и на тај начин прекорачити из базена Јадранског у базен Егејског мора. Такве су предности положаја града Призрена.

[2]) Призренски Горњи град, утврђење манастира Св. Арханђела, састоји се од два дијела: „Горњег града" („Вишеграда", „Призренца") који се налази на стјеновитом брду изнад манастира и доњих зидова уз рјечицу око самог манастира. Оба дијела спојена су зидовима низ литице. Данас је цио комплекс у рушевинама (А. Дероко. Средњевековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији. Београд, 1950, стр. 165—168).

Па и данас је Призрен, благодарећи своме положају, град добро насељен и жив. Рачуна се да у њему има око 3000 муслиманских, 900 православних и 100 католичких породица са око 12.000 становника мушкараца. Већи дио муслимана и сви католици су Албанци, међу православнима већину чине Срби, али има приличан број македонских Влаха или Цинцара, Бугара и Грка. У говору призренских Срба осјећа се утицај бугарског нарјечја. Често се изостављају наставци појединих падежа, нарочито у вези са приједлозима. Тако сам, на примјер, често чуо од Призренаца овакве обрте: „он га ударио сос нож, сос рука" — мјесто: с ножем, с руком. „Он је био у Призрен три годишта" — мјесто: у Призрену. Удвајање приједлога „с", којим се ствара облик „сос", такође је чист бугаризам, који Призренци стално употребљавају, као и ријеч „работа", којом се они служе умјесто српске ријечи „посао". Интересантно би било пратити ово мијешање српског језика са македонско-бугарским у насељима по долинама Шар-планине и тетовског краја или Полога. На жалост, ја сам морао завршити свој пут у Призрену и одатле се вратити на сјевер.

Древни призренски Горњи град, омиљено пребивалиште Душаново — по ријечима народа — налази се на брду удаљеном пола сата, у клисури из које извире рјечица Бистрица. Моји ме водичи одвратише од намјере да се пењем на ту стрмину увјеравајући ме да се у Граду могу видјети само гомиле камења, остатак бившег Душановог дворца. Мало ниже, под Градом, такве исте гомиле камења свједоче о мјесту гдје се некада налазила велика црква Св. Арханђела[3]), коју је такође подигао Душан, а Турци разрушили да би њеним материјалом подигли џамију[4]). У овој цркви било је сахрањено тијело истакнутог српског владара. Пошто су спалили мошти духовног трудбеника српског св. Саве, Турци нису поштедјели ни остатке најмоћнијег политичког радника српског, и вјетар је на све четири стране разнио Душанов прах[5]).

[3]) Задужбина цара Душана, зидана од 1348. до 1352. г. Имала је мозаички патос за који се у карловачком родослову каже да му нема равна по љепоти у свијету (В. Р. Петковић. Преглед црквених споменика...., стр. 8—9).

[4]) Вјероватно Синан-пашину џамију, ремек-дјело исламског грађевинарства. О зидању ове џамије постоје читаве легенде у народним предањима, махом нетачне. У литератури о манастиру Св. Арханђела наводи се да је за подизање џамије употребљена манастирска грађа (В. Р. Петковић. Преглед црквених споменика..., стр. 8. Дероко. Монументална и декоративна архитектура...., стр. 91). Али има и мишљења да за ову тврдњу нема никаквих доказа (Х. М. Ханџић. Положај немуслимана у муслиманској држави. Ел-Хидаје Сарајево, IV/1940—41, стр. 245).

[5]) Душаново тијело није спаљено. Послије пада Призрена са Вишеградом 1455. г. разбијен је и опљачкан и гроб цара Душана и расуте његове кости. Приликом откопавања манастира 1927. г. Р. М. Грујић је пронашао у Душановој гробници мермерну плочу и под њом нешто костију, а остало је, по Грујићевим ријечима, разнијела сујевјерица и побожност на разне стране (Р. М. Грујић. Гроб цара Душана. Гласник Скопског научног друштва, Скопље, I/1926, стр. 488—489; и: Откопавање св. Арханђела код Призрена. Гласник Скопског научног друштва, Скопље, III/1928, стр. 252).

Црква Св. Арханђела позната је и по томе што је у њој одржан државни сабор који је требао да ријеши судбину Српског Царства послије уморства посљедњег Немањића, Душановог сина Уроша (1371. г.) и који се завршио судбоносном диобом Царства — главним узроком његове пропасти. Узгред наводимо интересантан извјештај о том сабору, црпљен из необјављеног извора*...

,,è òîãäà (послије убиства младога цара) ñîáîðó áûâøó âî ãðàäó ïðèçðgíó âú õðàìh àðõèñòðàòèãà Ìèõàèëà.... èæg gñòü íà ðhöh áûñòðèöh ïîäú ãðàäîìú, âûøg ìhñòà Ïðèçðgíà, èæg ñîçäàëú îòú îñíîâàí¿ÿ.... öàðü Ñògôàíú, è òhëî gãî òàìî âú ãðîáíèöh áh; ñîáîðó æg ñîáðàâøóñÿ ígìàëó, è àðõigïèñêî‟ïó êvðú Äàíèëó òîãäà áûâøó è ìèòðîïîëèòîìú è gïèñêîïîìú è èãóìgíîìú è ìíîãèìú îòú ïðî÷àãî ÷èíà áëàãî÷gñòèâûõú, è âgñü ñîíìú ñgðáñêié èæg ïîäú âëàñòiþ òhõú. ñóäèìú æg áhøg âîëêàøèíú (Урошев старатељ и убица), íå ïîâèíîâàøgñÿ, ãëàãîëÿ: ,,ìíh ïðgäàíî gñòü’’ (тј. царство) è ñîáîðú ñú àðõigïèñêî‟ïîìú è ñî âñhìú íàðîäîìú: ,,âhìû, äà gñòü íà âðgìÿ ògáh ïîðó÷gíî (тј. као старатељу) .....’’ íî ïðgñòàíè, âîëêàøèíg, îòú íàñèëiÿ.’’ È ìíîãó æg ìÿògæó áûâøó è êðàìîëh..... íèêàêî æg ïîêîðèòèñÿ õîòÿøg.

òîãäà ïàòðiàðõó ñú ñîáîðîìú ðgêøó: ,,ñëàâà ògáh, ãîñïîägâè, äîëãîògðïhëèâg è ìíîãîìèëîñòèâg, ïðèçðí ñú âûñîòû ñâhòûÿ ñâîgÿ íà îçëîáëgíig ëþägé ñâîèõú, è âèæäü ígïðàâgäíûé ñóäú, gæg ñú íàñèëigìú îòèìàþòú!'' ïîòîìú ðàçèäîøàñÿ êiìæäî âî ñâîÿ. Âîëêàøèíú æg ðàçähëÿgòú (царство) íà òðè ÷àñòè óãëgøè äàgòú ñgðgçú è íàðèöàgòú gãî êgñàðgìú, à ãîéêà ägñïîòîìú âú ..... ògðíîâó*, à ñàìú âú ñgðáñêîé çgìëè ïðgáûâàøg''.

(„И тада је био сабор у граду Призрену у храму архистратига Михаила ... што је на ријеци Бистрици под градом више мјеста Призрена који начини од основа..... цар Стефан и гдје је била гробница са његовим тијелом. Када се сабрао немали сабор од тадашњег архиепископа кир Данила и митрополита и епископа и игумана и многих инока и од осталог реда благочастивих и цио скуп српски који је под њиховом облашћу. И Вукашин бијаше суђен, не покораваше се, говорећи: „Мени је предано (царство)." А сабор са архиепископом и са цијелим народом (одговори): „Знамо да је теби привремено повјерено.... Престани, Вукашине, да чиниш насиље." И тада је био велики метеж и узбуна .... и никако се не хтједе покорити. Тада је патријарх са сабором рекао: „Слава теби, Господе, дуготрпељиви и многомилостиви, погледај са висине своје свете на озлојеђени народ свој и види неправедни суд који насиљем узимају!" Послије се разиђоше свако на своју страну. Вукашин раздијели (царство) на три дијела: Угљеши даде Серез и назва га кесарем, Гојка прозва деспотом у.... Трнову, а сам остаде у српској земљи." — Превео Бр. Чулић.)

* ,,Ìöà ägêgìâðià â—ãî ïàìÿòü ñâÿòàãî è áëàægííàãî uðîøà ìëàäàãî, ìó÷gíèêà è öàðà ñgðáñêàãî' (по рукопису писаном недавно— изгледа крајем прошлог вијека. Рукопис се чува у манастиру Шишатовцу, у Фрушкој гори. Из житија се види да се његов састављач служио добрим изворима и да га је писао послије 1595. године). (По Руварцу, овај шишатовачки препис потиче, по свој прилици, од великореметског рукописа који се чувао у манастиру Јаску у Фрушкој гори. — Примј. прев.)

** У оригиналу: ,,âü òðàïgçîíòó ñèðh÷ü ògðíîâó''.

Из прошлости враћам се опет у садашњост. Други, нови призренски град — тврђава — заузима горњи дио насеља на падини брда, тј. на тераси и у њему пребива паша и мањи турски гарнизон. Овај дио града подигнут је за вријеме Турака[6]). Насеље се шири амфитеатрално, дијелом по падини — уза стрму страну горње језерске терасе, која означава почетак шарпланинског масива — а дијелом у равници. Куће су исте онакве какве сам описао у Пећи: малене, слијепљене од непечене цигле, покривене цријепом. Прозори су увијек окренути у двориште. У Призрену не знају за стакло. Тешком сам муком успио наћи преноћиште у таквом великом граду. Дошли смо у хан. Он је, истина, изгледао велик, али је одвратан: око дворишта низ малих собица, готово потпуно мрачних, јер се прозори на улицу нису смјели пробити. Мали отвори начињени су у свакој собици само с унутрашње стране, према покривеном дрвеном тријему, који служи као комуникација између собица око дворишта грађевине.

[6]) Овај Призренски град (Каљаја) помиње се већ у XI в., у вријеме устанка македонских Словена и борбе Бодинове са Византинцима. У XIII в. изгледа да га је држао Првовјенчани. Од времена Милутинова, а нарочито за вријеме Душана, Призрен је значајно мјесто државе. Турци су га узели 1455. г.

На срећу, послије много трагања нађе се гостољубив хришћански дом са једном пространом, чистом и свијетлом собом. Овај дом, изгледа, држи неку врсту монопола за смјештај свих Европљана који посјете Призрен[7]). Њих и није било много. Ту је дуго времена живио званични агент кога је француска влада послала у Призрен за вријеме прошлог рата. Недавно је у њему становао и некакав „Франк", али ми нико није знао казати ко је био тај човјек.

[7]) Није се могло утврдити која је то призренска породица изнајмљивала странцима преноћиште и стан.

Када сам се смјестио у Призрену, осјећао сам се обавезним да се упознам са властима и знаменитостима града. Да бисмо дошли до тврђаве, морали смо се пењати уза стрму падину уским, кривудавим и невиђено гадно поквашеним улицама. Посјетили смо пашу. Призренски намјесник Акиф-паша[8]) примио ме веома љубазно. То је млад човјек с извјесним шлифом цариградске цивилизације. Он не познаје европске језике. Његови отмени манири и сладуњаве ријечи због нечега не привлаче, као ни његово пуначко румено и насмијано лице, оивичено риђом поткресаном брадом. Народ га не воли, мада му се не може ништа пребацити у погледу тиранисања. Он га не воли због неопростиве попустљивости власти, која даје неограничену слободу дивљим Албанцима. Не воли га због подмићивања суда и његове склоности ка лумповању са Циганкама....

[8]) Помиње га и П. Костић, под именом Аћиф-паша, у периоду од 1852. до 1858. г. (П. Костић. Призренски мутесафири и валије у XVIII и XIX в. Гласник Скопског научног друштва, Скопље, V/1929 стр. 158).

Близу пашиног конака, у горњем дијелу града, налази се и Митрополија, неугледна по спољашности[9]). Садашњи митрополит „владика светорашки, призренски и скадарски (тј. скутарски)" млад је човјек. Он је 1849. године завршио богословију у цариградској семинарији. Име му је Мелетије[10]). Тешко је замислити човјека пријатније спољашности. Високог наочитог стаса, мршавог и блиједог, нешто жућкастог лица са лијепим цртама и великим црним очима, дуге, густе косе црне као гар и велике, густе, лепезасте црне браде. Овој спољашности одговарају и симпатични манири, пуни некакве нервне испрекиданости и брзине. Свему овоме одговара разумна и пријатна ријеч. Митрополит ме просто очарао. Обрадовао сам се кад сам напокон чуо владику, који међу турским Словенима говори словенски.

[9]) Митрополија је до доласка митрополита Мелетија била смјештена у приватним зградама (П. Костић. Црквени живот православних Срба у Призрену.... Београд, 1928, стр. 13).

[10]) Митрополит Мелетије дошао је у Призрен послије митрополита Партенија, у марту 1854. г., и ту живио до смрти, у августу 1895. г. (М. Веселиновић. Митрополит Мелетије. Годишњица Николе Чупића, књ. XXII, Београд 1903, стр. 274).

Мелетије је родом из Сереза (близу Солуна), грчког града у коме живи много Бугара. Он говори македонско-бугарским дијалектом и Срби га потпуно разумију. Словенске ријечи изговара тако правилно да сам ја, морам признати, мислио да је Бугарин, иако он сам себе сматра Грком. Такође сам се обрадовао када сам у његовим ријечима осјетио разумијевање према словенском народу и његовим духовним потребама. Но, зато ми је тешко пала противрјечност између мога личног утиска и општег народног мишљења о њему, мишљења у коме се назирала ненаклоност према његовој личности. Народ га заправо сматра једним од такозваних „гркомана", тј. присталица искључиве надмоћи грчког елемента над словенским.

Митрополит Мелетије ме љубазно и предусретљиво примио настојећи да ми олакша трагање и напор око проналажења словенских рукописа. Био је исто тако пажљив и према српском археологу и нумизматичару господину Верковићу, који много година путује по турским покрајинама. С

Верковићем сам се нашао у Пећи. Пошао је са мном у Призрен и пратио ме преко Косова поља до Новог Пазара.

Уз Митрополију се налази црква Св. Ђорђа[11]), уска и тамна грађевина, премда су је недавно дограђивали. Саграђена је за турске управе, о чему свједочи њен незграпан изглед, мала висина и раван кров. Али поред ње Призренци сада зидају пространију цркву од бијелога камена[12]): темељ и доњи дијелови зграде већ су готови. Тешко је рећи за ову грађевину да ће се брзо завршити. Новац сакупљен за зидање сав је потрошен, а нема се откуда више набавити. Међу православним трговцима у Призрену има доста богаташа, но они, изгледа, уопште нису дарежљиви.

[11]) Зову је и „црква Руновића". При њој била је столица призренске митрополије кад је запустјела црква Св. Богородице.

[12]) Ферман за градњу ове цркве добијен је 1855, копање темеља почело јула 1856, а довршена је октобра 1887. г. (П. Костић. Црквени живот православних Срба у Призрену...., стр. 83—87).

У цркви Св. Ђорђа нашло се око двадесетак рукописа, забачених у некаквом тамном углу у горњем женском дијелу цркве и покривених слојем прашине. Ови рукописи нису страдали само од прашине. Њих уништава и влага, а давно су били, у недостатку бољих посластица, храна мишевима. Пергаменти су, очигледно, тим животињама били укуснији од хартије, па су се највише и забавиле око јеванђеља на пергаменту, писаног ванредним српским уставом, по свој прилици, из XIII вијека. Ово јеванђеље значајно је по многим старим језичким облицима.

Као најинтересантнији од свих тих рукописа учинио ми се минеј (мјесец децембар), писан пола на пергаменту, а пола на хартији у доба „великог кнеза" српског Лазара (1372. до 1389)* и два зборника поука и житија, од којих један (арак на хартији писан рукописом XVI вијека) садржи кратко житије св. Кирила Филозофа**, житије св. Ромила Чудотворца, што га је написао његов ученик „отшелник и доброписац" Григорије, ,,âú ïîäê”ðûë¿è ñâÿòûg ãîðû Àòîíà, âú ìhñòh, íàðèöàgìhìü Ìgëàíà’’ и похвалу ,,âûñîêîïðhëîæèògëüíîìó èæg âú ìó÷gíèöhõú, íîâîìó Ëàçàðó êígçó’’.

Други зборник (бугарске редакције, на хартији, кварт формата, рукопис XV вијека) састављен је специјално, како изгледа, за женски манастир или за неку побожну жену и садржи житија неколико мученица и мноштво аскетских прича о подвизима разних монаха. Он је крцат веома ријетким и интересантним древним ријечима и изразима.

* Са додатком: íàïèñà æg ñg öð(ü)êâè ñ(âg)òè~ á(îãîðîäè)ög ãðà(äü)÷êg ïîâgë~íè~ìü ïîñëhäí"ãî âü èíîöh(õ) òîãäà ñqщà èãqìgíà ãðà(ä)öq gðîìîíà(õà) ãðhøíàãî âàðëààìà âü ä(ü)íè êíg(ç)à âgëèêàãî ëàçàðà ïðî÷èòà~í á(î)ãîìü íàñòàâë"~ìè äà ðg(÷g): á(î)ãü äà ïðîñòè. (Мало ниже истим рукописом:) ñïí ìg(ñg)÷íè(ê) ägê~(ì)âð¿g ïðèëîæè ñèìà æuïàíü ìîíàñòèðu ñ(âg)ò(à)ãî íèêîëû ãð¿ãîð¿àòw(ì) âú âh÷íuþ ïàìg(ò).

(А написа се за цркву Св. Богородице градачке по налогу посљедњег међу монасима, тадашњег игумана градачког, јеромонаха грешног Варлама, у доба великог кнеза Лазара. Онај који је од Бога вођен, кад прочита, нека каже: Бог да прости! Овај мјесечник за децембар приложи Симо жупан манастиру Св. Николе Григоријатима (?) на вјечни спомен. — Превео Бр. Чулић.)

** Ја сам га издао у „Извјестијама" (II одјељење) Императорске академије наука.

Црква Св. Ђорђа није једина у Призрену. Како се види, муслимански фанатизам није овдје био тако плаховит као у градовима Босне и Херцеговине, гдје су православни с муком успијевали да сачувају било какву цркву. Осим цркве Св. Ђорђа, у горњем дијелу града налази се и храм Св. арханђела Михаила, што га је, по предању, саградио Стеван Штиљановић, српски војвода који је живио у првој половини XVI вијека[13]). Она није велика нити је по архитектури елегантна као остале српске грађевине тога времена. Али са високе терасе на којој је саграђена, изванредан је поглед на град и његову околину, поглед на брда с једне и на равницу с друге стране. Уз цркву Св. Михаила налази се још једна, исто тако мала, црква Вазнесења Господњег (Спасовдан[14]), која се не одликује ничим нарочитим.

[13]) У доступној литератури није се могло ништа одређено наћи о овој цркви.

[14]) Ова црква Св. Спаса, посвећена Вазнесењу, споменута је у повељи Душановој манастиру Св. Арханђела г. 1348. као својина властелина Младена Владојевића, који ју је, вјероватно, и сазидао. Уз њу је, доцније, дозидана нова црква (В. Р. Петковић. Преглед црквених споменика....., стр. 264).

Напокон, у митрополитовом двору недавно је, иницијативом митрополита Мелетија, ископана испод гомиле смећа и отпадака и поново освећена капелица Св. Николе[15]).

[15]) П. Костић је назива „Ранкова црква Св. Николе" и каже да ју је Душан приложио манастиру Св. Арханђела. Год. 1795, при јакој провали облака, затрпана. Обновљена је и проширена 1857 (П. Костић. Црквени живот православних Срба у Призрену....) стр. 80—81). Код Станојевића и В. Р. Петковића црква се зове Рајкова и за њу се каже да се у XVIII в. звала и Кораћева. У приручнику „Призрен град музеј", Призрен, б. г. на 19. стр. наводи се да је ову црквицу подигао неки Драгослав Тутић са женом Белом.

Призренским хришћанима остављене су само мале, тамне и неугледне цркве, док су велељепни храмови, који су уљепшавали пријестоницу Српског Царства, одузети од њих. Већ сам рекао да су велики манастир Св. Арханђела под Душановим градом порушили Турци да би сазидали џамију. Пространа и лијепа саборна црква Св. Петке (Параскеве)[16]), у доњем дијелу града, коју је, како се прича, подигао Душан[17]), једноставно је претворена у џамију. Муслимани се, штавише, нису ни потрудили да на грађевини сакрију трагове њене раније хришћанске намјене. Над црквом се уздиже звоник као и прије[18]). На сјеверном њеном зиду види се, као и прије, текст Ñàâà ñðáñêè[19]), у коме су слова исписана умјетничким слагањем цигли. У унутрашњости грађевине јасно се види, као и раније, мјесто олтара. Само је уклоњен иконостас. На горњој галерији — гдје је раније била женска црква — виде се и данас фрагменти икона на зиду насликаних al fresco и добро неоструганих.

[16]) Цркву Богородице Левишке, посвећену Успењу Богородице, народ зове Св. Петка. При њој је била столица призренске епископије, а доцније митрополије. Изгледа да је опустјела приликом бјекства Арсенија Чарнојевића. Г. 1756 „Турци клањају" у овој цркви, забиљежено је у призренском поменику, што значи да је претворена у џамију. Послије свјетског рата поново је преобраћена у цркву (В. Р. Петковић. Преглед црквених споменика...., стр. 263—264). Види и: Х. Калеши. Када је црква Свете Богородице Левишке у Призрену претворена у џамију. — Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд, књ. XXVIII/1962., св. 3—4, стр. 253—261. По Калешију, црква је претворена у џамију још за вријеме турског освајања Призрена, 1455. г.

[17]) Богородицу Левишку није саградио цар Душан, него краљ Милутин.

[18]) По Гиљфердинговом одласку из Призрена бивша црква је споља малтерисана и подигнут минарет (П. Костић. Црквени живот православних Срба.... Београд, 1928; стр. 77).

[19]) У приручнику „Призрен град музеј", Призрен, б. г., на стр. 9 наводи се да је то име архиепископа Саве III, који је био епископ у Призрену у вријеме грађења Богородице Левишке. П. Костић се двоуми између Саве I и Саве III (Црквени живот православних Срба.... , стр. 74).

Тај хришћански карактер „Џума-џамије" (тј. џамије у којој се петком обавља молитва; тако Турци зову бившу саборну цркву Св. Петке) толико је фрапантан и непријатан самим муслиманима да врло ријетко и нерадо улазе у њу. Она стоји без икаквог надзора и постепено се руши. На горњу галерију смо се морали пењати оштећеним степеницама. Причају да су једном приликом, у петак, довели у џума-џамију чету низама (регуларне војске) која је пролазила кроз Призрен. Војници се почеше љутити и кудити Призренце тврдећи како их они хоће да „пођауре" пошто их воде не у џамију, него у цркву. „Па то је џамија", одговорише им Призренци. „А шта је ово?" упита један од војника приликом изласка из џамије по завршетку молитве показујући на звоник. „То је звоник", одговори неко од мјештана, „ту су у старо вријеме звонила звона." „Звонила су па ће и звонити", хладнокрвно одговори војник.

Хтио сам да видим да није случајно у џамији сачуван који стари натпис. Ако су натписи постојали по зидовима, сигурно су их избрисали или састругали. Ипак сам се користио љубазношћу турског чиновника који ми је, по пашином наређењу, показивао град. Замолио сам га да се подигну асуре којима муслимани застиру подове просторија гдје се моле Богу. Трагања су уродила плодом. Испод асуре указало се неколико надгробних плоча. На једној се још видјело неколико слова. Када је са плоче скинут слој прашине и прљавштине и када се опрала, прочитао сам:

ïî÷òî äèâèòg ñg w ÷ë(î)â(h)öè
çðgøòg ìgíg í(û)í" âü ãðîáh ëgægøòà uáhäèòg
"êî è âè òëhíè gñòg "êîæg è àçü è í(û)í"*
ìîëþ âû w(òü)öè è áðàòè" ïîìhígòg ìg
âü ì(î)ëèòâà(õü) âàøè(õü) è ðöhòg: âh÷íà òè
ïàìgòü ìhñg(öà) àuã. âü .ê.ç. (ä(ü)íü)**
ïðhñòàâè ñg òî(äî)ðü ñ(û)íü æüãðàíîìèêà***
è ñg ãðîáü gãî è âg÷íà ìu ïàìgòü
âü ëh(òî) ⸗ swàg (6895—1383)

(Зашто се чудите, о људи,
гледајући мене која сада лежим у гробу?
Схватите да сте и ви смртни као и ја.
И сада вас молим, очеви и браћо, помените ме
у својим молитвама и реците: вјечни ти спомен!
Мјесеца августа у 27. дан умрије Тодор син
Жграномика (?). И ово је гроб његов.
И вјечни му спомен. Године 6895 — 1383. — Превео Бр. Чулић.)

* Ова четири слова су тако нечитка да не могу јамчлти за њихову тачност.
** Ова је ријеч избрисана.
*** Тако сам прочитао то име анализом натписа, али је, по свој прилици, вјерније: @üãðàíîâèêü

Имао сам мучно осјећање док сам читао у турској џамији овај надгробни натпис, који, вјероватно, већ 400 година не види божје свјетлости. Моји водичи муслимани пратили су са нарочитим интересовањем овај посао посматрајући ме док сам разабирао, анализирао и записивао

слово по слово. А кад је посао био готов, они су пошто-пото жељели да дознају шта сам прочитао. Објаснио сам им натпис. Али је њих било тешко увјерити да је садржај натписа тако једноставан.

Православни у Призрену одржавају јавну основну школу, коју посјећује 200 мушке дјеце[20]). Сем тога, они су недавно подигли исту такву школу за женску дјецу[21]). Један аустријски држављанин, питомац Карловачке богословије, г. Никола Мусулин[22]), покушао је недавно отворити приватну школу у Призрену намјеравајући да у њој прошири опсег наставе, који се у основној школи ограничавао на писменост, катихизис и четири рачунске радње. Скупио је чак и око 20 ученика. Али није могао успјети пошто му је митрополит, не зна се из којих разлога, стајао на путу. Римокатоличка жупа има у Призрену свога епископа[23]), човјека у годинама, образованог, чак и ученог. Он говори италијански, албански и турски језик (српски с муком натеже). То је веома угледна личност судећи по поштовању које му указују не само римокатолици него и православни. У Призрену постоји и мала римокатоличка црква И уз њу школа[24]).

[20]) У Призрену је 1836. г. почела да ради прва општинска основна школа за мушку дјецу. Тада је подигнута и школска зграда. Први општински учитељ био је Стоша Прибишко, родом из Призрена (П. Костић. Просветно-културни живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX и почетком XX века. Скопље, 1933 стр. 6).

[21]) Прву женску приватну школу отворила је 1836. г. Анастасија Ајнаџина, родом из Призрена. Ова школа је престала када се Анастасија преселила у Ниш. Педесетих година прошлог вијека отворила је женску приватну школу Александра Мицић рођена Филотијевић, у кући свога оца. Школа је радила до 1860. г. (П. Костић. Просветно-културни живот православних Срба.... стр. 6). По Ј. К. Ђиласу, друга женска школа отворена је 1850. г. (Ј. К. Ђилас: op. cit., стр. 91).

[22]) За Мусулинову школу, коју Гиљфердинг назива „приватном" Ј. К. Ђилас каже да је то прва свјетовна школа и да је њу Мусулин отворио 1856. г. (Ј. К. Ђилас: op. cit., стр. 71).

[23]) Биће то, вјероватно, бискуп Урбан Богдановић, кога помиње П. Костић. (Црквени живот православних Срба..., стр. 77). М. Премроу каже да је Урбан Богдановић 1848. г. добио назив „episcopus europensis" те је управљао надбискупијом скопском до своје смрти 2. VII 1863. Становао је у Призрену, гдје је и умро (М. Премроу. Католички надбискупи у Скопљу. Гласник Скопског научног друштва, књ. I, св. 2, Скопље, 1925, стр. 333).

[24]) Нису се могли провјерити подаци ни о цркви ни о школи.

Шта треба још да кажем о Призрену? У њему сам се задржао четири дана и нисам га, наравски, могао упознати друкчије него површно. Али ми се чинило да је живот у њему некако мирнији и човјечнији него што је то случај у другим градовима сјеверозападне Турске, које сам видио. Истина, у околним насељима господари албанско насиље у свој својој дивљој необузданости. Али у самом граду одржава се извјесна законитост. Домаћи муслимански живаљ не тлачи Призрен онаквом угњетавајућом снагом као што се то дешава у градовима Босне и Херцеговине. Ствар је у томе што су призренски домороци муслимани већим дијелом Албанци, а у Босни и Херцеговини су то Словени. Албанци нису; како сам рекао, фанатици, међутим, Словени потурице* прожети су фанатизмом до сржи. Између ова два елемента очигледан је чудан контраст.

* Потурице — тако се зову ренегати махом Босанци и Херцеговци који су примили ислам.

Ако је Словен муслиман тих и благ према раји и хришћанима, то није резултат његове равнодушности према исламу, него је то посљедица урођене доброћудности. Ако се он понаша према хришћанима звјерски сурово, мотиве његове суровости не треба тражити у његовом карактеру, него у религиозним представама, које у њему подстрекавају мржњу према „невјерницима".

Насупрот овоме, код Албанца муслимана ви не налазите ниједне црте патријархалне доброћудности према хришћанима. Ако он са хришћанима живи у пријатељству, то је, будите увјерени, посљедица његове личне равнодушности и према хришћанству и према исламу. Кад вам буду говорили о случајевима нечувене свирепости Албанаца муслимана према незаштићеној раји, то приписујте не њиховом религиозном фанатизму, него природној необузданости њиховој и крволочном карактеру. Ово сам мишљење формирао на основу сталних посматрања карактерних особина обају народа за вријеме путовања које сада описујем. Тада сам био стално окружен свитом каваза и пратилаца у којој су се стално смјењивали час Албанци, час Словени потурице. Према томе, равнодушии према вјери, Албанци муслимани у Призрену донекле су укроћени и постали су блажи под утицајем градског трговачког живота и турске власти, коју је понекад и срамота да толерише сувише јавно насиље и незаконитост у мјесту у коме се налази.

Ето чиме сам објаснио појаву да је живот хришћана у Призрену очигледно нешто лакши и сношљивији, иако је Призрен забачен у односу на главне градове Босне и Херцеговине. Гдје је већа слобода, ту и просвјета напредује. Призренци су на мене оставили утисак образованијег свијета него становништво босанских градова. Они су отворили женску школу, а то је велики доказ просвјете у турској средини. Већина православне општине потпомагала је горе поменутог учитеља који је хтио да дигне школу на виши ниво, мада се владика на то љутио. На несрећу, Призрен је далеко од Србије и од Далмације, одакле се шири извјесна просвјета у друге сусједне словенске земље у Турској. Због рђавих и, што је важније, несигурних путева, он је тако одвојен од осталог свијета да готово никаква књига, никакве новине не могу тамо доспјети. Чак се и писма у Призрен шаљу преко другога (згодном приликом) зато што се он налази ван сваког поштанског саобраћаја. То је утолико чудније што је Призрен важан трговински центар и главни град велике и значајне области.

Најважнија дјелатност у Призрену је трговина и она је, као и у другим српским градовима у Турској, концентрисана претежно у рукама православног становништва. Она је готово искључиво локална. Призренски трговци не иду у иностранство, него купују инострану робу из друге руке, у Београду, Сарајеву, Скадру (Скутари) и сл. Ја сам описивао специфичности трговине у овим крајевима. У Призрену је она, разумије се, још примитивнија. Овдје је још више скопчана с опасностима, неизбјежним при допреми робе товарима кроз дивља хајдучка мјеста. Овдје се она више базира на кредиту и ризику. Па ипак о њеном значају свједочи огромна и пуна народа чаршија, која заузима неколико уских и тамних улица, покривених рогозином и платном. (У Турској веома воле да застиру дућане тканином коју пребацују преко улице. Кажу да се то чини не само ради хладовине него — што је најважније — ради тога да купац у мрачном дућану не може добро разгледати робу нити разликовати оно што је покварено и оштећено од онога што је добро.

У Сарајеву је, послије пожара 1853. г.[25]), који је уништио добар дио града и чаршије, наређено да се скину те тканине, али трговци настоје на све могуће начине да ову наредбу избјегну и час на једном, час на другом мјесту пребацују платно преко улице.) Што је у њему трговина тако жива, Призрен има да захвали свом повољном положају, јер је он једини центар веза између Македоније и сјеверне Албаније, с једне, и Боне и Србије, с друге стране.

[25]) Гиљфердинг овдје, по свој прилици, мисли на пожар који се, уочи 25. маја 1852. појавио на Мустај-пашину Мејдану (сада зграда Вијећнице), код Шећерћехајина моста. Тада је вјетар дувао с истока па се ватра ширила према западу и захватила чаршију и махале унаоколо (види: В. Скарић. Сарајево и његова околина..., стр. 208).

Ако би се путеви нешто побољшали и осигурали, а богате и плодне равнице Подрима, Метохије и Косова поља — које гравитирају Призрену — доживјеле мирне дане и марљиве становнике, Призрен би опет постао, као и за Душаново вријеме, српски Цариград, стјециште активности цијеле западне половине Балканског полуострва.

XVI

ОД ПРИЗРЕНА ДО НЕРОДИМЉЕ[1])

Нисам имао времена да наставим путовање даље на југ и морао сам се вратити. Да се не бих враћао истим путем којим сам већ прошао, кренуо сам на сјеверозапад, према Неродимљи, да бих одатле пропутовао уздуж цијело славно Косово поље.

[1]) Неродимља, средњовјековна жупа и град у југозападном дијелу Косова на ријеци Неродимки, лијевој притоци Лепенца. Пријестоница и боравиште Немањића у средњем в. Због лошег значења имена чешће је звана Породимља, Родимља, Родим. За овај крај везана је и традиција о смрти цара Уроша. Данас су то два села: Горња и Доња Неродимља (С. Станојевић. Народна енциклопедија.... III, Загреб).

У читавој призренској околини, коју народ зове Подрима или Подримље; као и у Дукађину и Метохији, албанско становништво преовлађује над словенским. Ова област дијели се по старинском обичају на сеоске општине, или нахије, које су замијениле старе српске жупе, али су, изгледа, одржале њихову древну подјелу. Тако се равница око Призрена, са сјеверном падином Шар-планине уз њу, дијели на четири нахије: на предио Подрима, у коме, сматрају, има близу 3000 албанских муслиманских и око 300 православних, српских породица, Ораховац[2]) (50 албанских и 100 српских породица); Средску жупу[3]) (200 албанских и 300 српских домова) и на Подгор[4]) (више од 1000 албанских муслиманских, 20 албанских католичких и око 300 православних домова). Наша група коњаника упутала се ка Подгору да би обишла манастир Св. Марка, који је удаљен од Призрена три сата путовања.

[2]) У оригиналу погрешно Раховац. Ораховац је насеље у метохијској Подрими, између Призрена и Ђаковице.

[3]) Планинска жупа у порјечју Призренске Бистрице и њеннх лијевих притока Љубинске и Струшке ријеке. Централно насеље цијеле жупе је село Средска. Зове се још и Стредска или Срецка жупа.

[4]) Ово је призренски Подгор, за разлику од Подтора метохијског и новопазарског. То је подгорска жупа у сјевероисточном крају Призренског поља и захвата изворну челенку Топлуге, лијеве притоке Бијелог Дрима и простире се под планинским обронцима Коџа Балкана и Црнољеве.

На један сат од града, још у пољу, наишли смо на прилично велико село Љубижду[5]), пружено уза стрму јаругу. У њему су ми показали малу цркву, у којој се још чува један не тако стар триод на пергаменту. Ову књигу због нечега нарочито поштују. О њој су ми говорили још у Призрену, док о тамошњим рукописима нико не зна ништа и они — како сам већ рекао — леже страшно запуштени и остављени на милост и немилост судбини.

[5]) У оригиналу: Любиджу.

Прича се да је у Љубижди у стара времена било седам цркава; темељи неких још се виде. Уопште, крај око Призрена био је некада, може се рећи, прекривен црквама и манастирима. Сељаци и свештеници увјеравали су ме да је у доба српске независности било у призренској нахији 360 богомоља. Сада их је остало 21, не рачунајући оне у самом граду, као ни оне које леже у рушевинама. Број 360, без сумње, претјеран је. Али, ипак, судећи по самим рушевинама старих храмова, већих и мањих, човјек не може а да се не изненади њиховом мноштву, поготово ако то упореди са Босном и сјеверозападном Херцеговином. По свој прилици, православна вјера се чврсто укоријенила у призренском крају. Изгледа да су овдје живјели религиозни и богати људи.

Иза Љубижде убрзо смо скренули са главног пута надесно да бисмо видјели рушевине Коришког манастира[6]). Почели смо се пењати на брдо Мравинац[7]), које чини, ако се тако човјек може изразити, један од огранака Шар-дага. Уживали смо посматрајући издалека огромну масу Шаре, чији су врхови, ту и тамо, блистали у снијегу, а маса је заклањала хоризонт право пред нама и удесно. С лијеве стране уздиже се друго, исто тако величанствено, узвишење, Љуботен[8]).

[6]) Манастир се зове Св. Петар Коришки и налази се близу села Кориша код Призрена, на мјесту гдје се Петар подвизавао и умро. На његовом гробу, у самој испосници, подигнута је црква, на чијим су се зидовима сачували трагови фресака и натписа. За вријеме цара Душана старац Григорије, некадашњи монах Хиландара, подигао је овдје нову цркву. Њени се остаци виде испред испоснице. Манастир је опустио у XVI в. и на његовом мјесту остали су само фрагменти архитектуре и живописа (Енциклопедија ликовних умјетности 3, Загреб).

[7]) Није се могао идентификовати.
[8]) У оригиналу: Люботинь.

Ишли смо више од пола сата ивицом Мравинца по ужасно густој и непроходној шуми, успињући се и силазећи, и коначно избили на зараван коју су образовале литице и хридине изнад дубоког тјеснаца. Овдје је био подигнут Коришки манастир. Он је одавно пуст, а село Кориша, које се налази мало више, узбрдо, прешло је у руке Албанаца муслимана. Мјесто на коме је живио и испаштао млади пустињак св. Петар Коришки, по својој усамљености, стравичним провалијама и ужасним литицама које га окружују, подсјећа нас на онај манастир у коме данас почива његово тијело — на манастир Црну Ријеку, који сам већ описао. Мој водич, призренски свештеник Стефан[9]), показао ми је остатке старог Коришког манастира. Ушли смо у омању пећину у којој је св. Петар подигао цркву. На стијени у унутрашњости пећине доста добро се очу-вала фреска са Спаситељевим ликом. Пошло нам је за руком да од текста написаног уз фреску прочитамо ријечи:

ìíh íg
èìàòü
õîäèòè
âü òìh
âg÷ü...[10])

[9]) Према П. Костићу, то је био свештеник Стефан Фодуловић („Црквени живот православних Срба....", стр. 29—30, 118).

[10]) Вјероватно су ово фрагменти Јовановог јеванђеља, гл. VIII, стих 12, који гласе „.... ко иде за мном неће ходити по тами, него ће имати видјело живота".

Недалеко од ове пећине налази се друга, нижа и дужа. У њој је, како кажу, испосник постио, а касније је на том мјесту подигнута и црква. Пред овом пећином, на равници, рвао се млади монах, по причању мога водича, са ђаволом и оборио га на земљу уз помоћ арханђела Гаврила. Мало даље леже рушевине величанствене грађевине. Да би сачувао успомену на овога светога младића, кога је лично познавао и волио*, и указао му достојно поштовање, цар Душан је одлучио да, одмах послије његове смрти, сагради велику, лијепу цркву поред његове пећине. Али како ће се смјестити грађевина на падини брда, тамо гдје је природа образовала само неколико мањих избочина, испуста и тијесних заравни? Душан је смјело бацио аркаде у дубину провалије и на њима утемељио цркву[11]). Стубови и данас стоје готово нетакнути, а цркву су порушили муслимани. Остао је читав само велики дио једног од зидова, и то онога над самом провалијом а даље од земље. На њему се још виде фреске израђене у три реда, један над другим. Албанци су их изрешетали мецима, јер им нису могли

прићи и састругати их ножевима, што су радили са фрескама у пећинама. Зашто сви путници иду утабаним путевима? Зашто описују крајеве одавно познате и снимају призоре који су већ стотину пута преношени на хартију? Зашто још нико од умјетника није завирио у словенске земље под Турцима? Какву би му чаробну слику пружила Коришка клисура са својом високом аркадом и комадом зида Душанове цркве, који на сводовима необично стрши над провалијом!

* Све податке које овдје наводим о св. Петру Коришком дао ми је свештеник Стефан, који ми је причао да је читао житије овога светитеља у једном старом рукопису који се налазио код неког сеоског пароха у призренској околини. Није му пошло за руком да ми пронађе тај рукопис, а ни ја нисам нигдје могао наћи то житије. (Мисли се да је житије Петра Коришког написао хиландарски монах Теодосије, биограф св. Саве. — Примј. прев.)

[11]) Вјерујући у предање да је цар Душан подигао манастир Петру Коришком, Гиљфердинг је овој богомољи дао значај царске задужбине и писао да се она пружала преко једног стуба у провалију Коришке ријеке. Међутим, та црква је била удубљена у кршу — била је готово као нека пећина (П. Костић. Црквени живот православних Срба....., стр. 118).

Пошто смо разгледали Коришу, вратили смо се и ускоро потом поново кренули уз брдо. У манастиру Св. Марка чекало нас је гостољубиво уточиште. Овај манастир подигнут је готово у истом таквом забаченом крају, само овај предио није тако лијеп. По предању, за вријеме турске владавине њега су основала два брата, призренски трговци. Од султана Бајазита издјејствовали су ферман за подизање манастира и завјештали му своје имање и земљу[12]). Манастир је убрзо био разрушен. По том истом предању, обновљен је прије 350 година, али је опет опустио и црква је дуго и дуто времена служила сусједним Албанцима као стаја за козе приликом њиховог извођења на пашу у оближње шуме. Послије свега, цркву и манастир поново је обновио један марљиви свештеник, Партеније, који је умро прије 72 године[13]). Црква је ниска, малена, ћелије биједне, и манастир се оскудно издржава радом тројице или четворице монаха који живе у њему и милостињом призренског становништва.

[12]) Према натпису што га је нашао Панта Срећковић, ова двојица браће су се звали Јован и Бранко Влахић. Браћа су градила цркву 1467. г. (П. Костић. Црквени живот православних Срба...., стр. 127).

[13]) Манастир Св. Марка отворио је и поставио му старјешину призренски митрополит Исаије Туцак у првој половини XVIII в. Партеније, кога помиње Гиљфердинг, ступио је у манастир 1779. г. и умро 1795. г. (П. Костић. Црквени живот православних Срба...., стр. 128—129).

Сва је околина насељена Албанцима. Манастир не би могао дуго опстати међу таквим сусједима да хришћанска светиња не улијева поштовање тим суровим муслиманима, чији су дједови или прадједови још били хришћани, бар по имену*. Албанци, сусједи манастира, увјерени су да крађа ма чега што њему припада или друга увреда нанесена манастиру повлачи тешку казну — неизбјежно лудило кривца. Монаси су ми причали да је у њихово доба било случајева који су доприносили ширењу таквог увјерења. Разумије се, они и сами настоје да то вјеровање одржавају међу Албанцима. Неодређеност религиозних схватања код ових примитивних људи је таква да они врло често, у болести, долазе у манастир тражећи духовну помоћ, за коју би ипак била неопходна вјера. Калуђер чита над њима молитву, прекрсти их знаком крста и они се враћају кућама умирене и олакшане душе.

* Ја кажем само „по имену" јер брдска племена Албанаца католика имају у себи веома мало хришћанског.

Калуђери манастира Св. Марка донијели су ми, с највећом спремношћу, своје рукописе. У манастиру их има двадесетак, али су сви новијег датума, писани на хартији. У њима нисам нашао

ништа интересантно ни значајно. Један од калуђера рекао је да би се можда у старом манастирском подруму, закуцаном даскама, могло наћи још каквих непотребних, сувишних књига. Са великим напором одвалили су једну од дасака, и ми смо се с фењером провукли у подрум. Али нам је посао био узалудан: књига није било. Љубазност и помоћ калуђера није овим још била исцрпљена. Најстарији међу њима присјетио се да је прије 40 година тадашњи старјешина — код кога је он служио као дјечак и који је тада био једини чувар манастира — закопао у земљу некакве старе књиге. Показао је чак и мјесто гдје је то било. Почели су копати, али је и ово било узалуд. Истина, да је овдје и било рукописа, давно би иструнули, утолико прије што се на том мјесту вода слива с брда.

Другога дана стигли смо, послије краћег путовања, до манастира Св. Тројице, названог Русински[14]). Он стоји на омањем узвишењу, у подножју планине Русенице. Да ли је манастир добио име по тој планини или је Русеница по њему тако названа? Овај манастир обновљен је 1832. г.[15]). Када га је и ко првобитно сазидао, нису ми знали казати. Црква је прилично широка и лијепа, али сиромашна. Зидови су јој окречени и нису се сачували никакви трагови старине. Манастирска зграда интересантна је по пространој дворани са великим прозорима, одакле се пружа диван поглед на околину. У манастиру сам нашао четири или пет рукописа, и то незначајних. Овдје, као и свагдје у овом крају, опажа се велика несташица нових богослужбених књига.

[14]) У оригиналу се манастир Св. Тројице назива „русинским" па је тај назив задржан и у преводу. Манастир се зове Русеница или Русиница по једној пећини — испосници у којој је постио некакакав руски монах (П. Костић. Црквени живот православних Срба...., стр. 144). В. Р. Петковић назива га Русиница, а тако је забиљежен у Народној енциклопедији С. Станојевића и у Енциклопедији Југославије.

[15]) Манастир је обновљен 1836, а освештан 1837 (П. Костић. Црквени живот православних Срба....., стр. 147).

У манастиру Св. Тројице нисмо се дуго задржавали, него смо кренули даље да бисмо стигли до Неродимље. У почетку пут иде пољем Подгором. Са стране су ми показали села Поповљане и Дворане:[16]) њихови становници сјећају се и данас да је за вријеме српских краљева једно од њихових села било црквено, а друго дворско. Непримјетно смо прешли равницу и почели се пењати најприје по кршевитој падини благог нагиба, на којој ту и тамо расте тзв. „цер", тј. храст који живи у камену, а затим нагло уз брдо, на Језерску планину (гребен). Овај гребен, уосталом не баш тако висок, дијели Подримље, тј. крај који гравитира Призрену, од Косова поља и предјела близу њега. Он је, како изгледа, вододјелница између притока Дрима, који утиче у Јадранско море, и Ситнице, која припада сливу Дунава. На врху, на превоју преко гребена, сјахали смо с коња и пустили их да се нахране храстовим листом, а ми сјели да уживамо посматрајући — бар што се мене тиче — панораму планина и поља. На жалост, нико од мојих пратилаца (каваза) није био из овога краја, а поп Стефан[17]) нас је већ напустио и вратио се у Призрен. Није се могло ништа ни распитати о називима околних планина, нити шта било дознати о овом предјелу. Истина, кавази, који су ми стављени на расположење у Призрену, путовали су у Неродимљу можда сто пута у своме животу. Али они нису били поријеклом одавде и, према томе, нису ништа ни знали о овим мјестима, изузев правца пута. То није радознао свијет.

[16]) У оригиналу: Дворьяне.
[17]) Стефан Фодуловић.

Пошто смо сишли са Језерске планине, путовали смо још четири сата некаквим забаченим тереном и нисмо срели ниједне живе душе. Пут се повијао по току рјечице. С десне стране уздижу се високе планине, а с лијеве низ брежуљака и мањих узвишења. Читав овај крај покривен је шумом и шикаром. Рјечица која туда тече назива се Језерска ријека[18]). Причали су ми послије становници Неродимље да се ова рјечица, недалеко од њиховог мјеста, рачва[19]) и једним рукавцем тече у „Бијело"[20]), а другим у „Црно" море. Први се рукавац саставља са Лепенцом, који се улијева у

Вардар, а овај тече у Архипелаг или у Бијело море — тако, наиме, Срби и Турци називају Архипелаг[21]). Вода другог рукавца Језерске ријеке утиче у Ситницу[22]), из Ситнице у Ибар, из Ибра у Мораву, из Мораве у Дунав.

[18]) То је, у ствари, Неродимка.

[19]) Ово рачвање Неродимке и раздвајање њених вода у два хидролошка система, у Егејско и Црно море, познато је под именом „косовска бифуркација", или „бифуркација Неродимке". Помиње се у средњовјековним повељама и дуго је сматрана природном појавом.

[20]) Назив за Егејско море код Бугара и Турака (Мала енциклопедија Просвете 1, Београд).

[21]) Грчко име за велике острвске групе у Егејском мору. У ширем значењу — Егејско море.

[22]) По мишљењу географа, бифуркација Неродимке вјероватно је вјештачка. Она је настала подизањем бране у кориту Неродимке и прекопавањем канала којим се један дио рјечне воде одводи на сјевер у Ситницу, а други на југ, поново у Неродимку.

У шикари кроз коју смо пролазили неочекивано нас је задивио изглед једне рушевине. На мјесту гдје се узвишења, између којих тече Језерска рјечица, мало разилазе, стоји велика и лијепа црква. Кров ове грађевине и дио кубета су оштећени, зидови се на многим мјестима почели рушити, бијеле камене плоче, које су прекривале опеку, попадало, а унутрашњост затрпана камењем и отпацима. Издалека, међутим, зграда изгледа готово недирнута и могла би се обновити уз мкнималне напоре. Почели смо мјерити цркву: дужина јој је била 63 степена великог опсега, ширина 24. Грађевина је имала једно кубе, у унутрашњости није било стубова, него се објекат ослањао на три попречна зида, кроз које су била пробијена по троја врата ради пролаза. Средња врата су велика и висока, а двоја побочна нешто мања и нижа. Први зид дијели припрату од лађе цркве, а посљедњи је служио као иконостас. На зидовима су још сачуване многе иконе и фреске. Једна од њих односи се, по свој прилици, на дјелатност српских владара. На њој се виде некакви ликови у раскошној одјећи како сједе на пријестољима. Прозори цркве су мали, заобљени, са два отвора раздвојена стубићем.

Нико од мојих пратилаца није ми знао рећи каква је то црква. „Ето, тако, стара црква, давно обатаљена"*, одговарали су на моја питања. Касније сам дознао да ова црква представља значајно мјесто у српској историји. То је онај храм и манастир Успења пресвете Богородице[23]) у коме је био сахрањен посљедњи Немањић, млади цар Урош, кога је убио Вукашин[24]).

* Тј. срушена.

[23]) Према традицији, овај манастир подигла је мајка цара Уроша на његовом гробу. Потпуно је опустио 1584. г. Патријарх Пајсије у својој биографији цара Уроша вели да је 1584. г. неки пастир у овој опустјелој цркви открио гроб цара Уроша са његовим моштима, које су положене у новосправљени кивот, а црква је обновљена. У XVII в. црква се спомиње као „манастир Св. Уроша" (В. Р. Петковић. Преглед црквених споменика...., стр. 211—212).

[24]) Данас у науци влада мишљење да је Урош умро природном смрћу, 1371. г. 67 дана послије погибије Вукашинове (Љ. Ковачевић. Краљ Вукашин није убио цара Уроша. Годишњица Н. Чупића, Београд, III/1879, стр. 415—416).

Дознао сам такође, али тек доцније, да се у близини ове цркве, у планини, налазе рушевине Петрич-града[25]), једног од старих дворова српских владара. Жао ми је што га нисам обишао. Неће бити наодмет да из необјављеног Урошевог житија наведем причу о његовом убиству, веома повезаном са мјестима која су овдје описана.

[25]) Према Н. Видачићу (На обалама Неродимке, Н. Сад, 1967), име овога средњовјековног града је Петрч, а не Петрич или Петрић. Град се налази 10 км југозападно од Урошевца.

,,ïî íhêîëèöhõú ëhòhõú Âîëêàøèíú ðàçñâèðhïèâñ#.... ïîó÷àgòú ñâîg çëîõèòðg ñëóãàg óáièñòâó òîòîâèòèñ#, ïî íhêèõú äígõú, è èñõîäèòú íà ëîâèòâó ó ïîëg Êîñîâî, #êîæg îáè÷àé èìú áûñòü, è òàìî óáèâàgòú ìëàäàãî öàðà... íà ìhñòó Ñóäèìë#, çîâîìà#. âg÷gðó áûâøó ãëóáîêó, îòíîñèòú gãî âú ìîíàñòûðü, çîâîìûé íîâûé õðàìú óñïgíig ïðgñâ#òû# áîãîðîäèöû, ïîäêðèëig ãðààà Ïgòðè÷à, âûøg Ígðîäèìëh: ïðgæäg èìgíîâàíà Ïîðîäèìú, ïîñëhæäg Ígðîäèìú íàðg÷gíà áûñòü òðgòèìú Óðîøgìú Ñògôàíîìú, èæg gñòü âú äg÷àíè, gñòü ähäú ìëàäàãî Óðîøà....* ãäh ìîíàñòèðü gñò, è ïðè òîìú ìîíàñòûðè (тј. уз горепоменути манастир Успења) ðhêà òg÷gòú èçú ãîðû áëèçú ñgëà çîâîìîãú øàðèíèêú è òó ïðèíîñ#òú òhëî ìëàäàãî Óðîøà, #êî æg íàïðgäè ïîì#íóõîìú, è íèêîìó î òîìú âhäîìî áh òîãäà, ðàçâh ïðèíîñèìûìú (читај: ïðèíîñèâøèìú) è ïðgäñòàògëgâè ìîíàñòûð# òîãî; è ïîëàãàþòú gãî âú ãðîáíèöó ögðêîâíó ó ïàïgðòè, gùg îòú ïðàðîäèògëgé ñîçèäàgìà áh, è ïëî÷ó âîçâàë#þòú ìðàìîðíó ñâgðõó òhëà; íîøè áúâøgé, ïîòàgíî òâîðàõó, äà áû èíûìú ígâhäîìî áûëî òî÷íþ ñîäh#âøèìú çëîg. Ìàòè æg ïëà÷ëùè, ñûíà ñâîgãî ïîèñêàgòú, è ñîáîðó ñáðàâøóñ# âú öàðñêèõú ïîëàòàõú, âêóïh è ñðîñòâî gãî î ïîèñêàíiè ìëàäàãî öàð# (допуни: ïîìûøë#þòú), òàìî ïëà÷ó âgëèêó è ðûäàí¿þ ñîâîïðîøàþùgìà äðóãú äðóãà, ÷òî áûñòü äígñü? ñg ìàòè ñûíà èùóùè, ãîðöh âîïiþùè: êàìî îòèäg, ÷òî ñîòâîðèñ# ÷àäó ìîgìó ëþágçíîìó? ðàáè æg ïîâñþäè îáòèöàõó, öàð# èùóùg, è íè÷òî æg îáðhòàõó. óâû íóæäû íàëgæàùgé! Òîãäà öàðà æg âgëèêàãî è õðàáðàãî Ñògôàíà (допуни: ñóïðóãà) ïðèõîäèòú êú âîëêàøèíó ñú ïðî÷èìè èçú ïîãèáøàãî öàðà ïîëàòú, è âîïðîøàþòú gãî, ãäh gñòú ìëàäûé öàðü, è ÷òî áûñòü, êàìî ïîèäg? Âîëêàøèíó æg îòghùàâàþùó: è àçú ígâhìú, ÷òî áûñòü.... âðgìgígìú æg ìèíóâøèìú, èçèäg ñëóõú ïîâñþäè çà gãî ígïðàâgäíîg óáèñòâî, è gùg êú òîìó ïðèëîæèñ# ïëà÷ú ãîðøié ïà÷g ïgðâàãî, è ðûäàíig ígìàëî îòú ñðîäíèêú è çíàgìûõú åãî; è îòõîä#òú âú ìîíàñòûðü ïî èçú#âëgíiè, âîïðîøàþùg ïðgäñòàògë#, îíîìó

æg îòghùàþùó, âñ# ïîäðîáíó ñêàçógòú èìú; è óìîëèøà ïðgäñòàògë# îòêðûòè ðàêó è âèähòè; è òîãäà ãîðøà áûñòü æàëîñòü è ðûäàíig, ëîáèçàþùg òhëî, è öàðñêîþ äiàägìîþ îáëàãàþòú è óáðóñîìú ïîêðûâàþòú ëèög gãî....’’

* Овдје се аутор житија расплињује у опису несретног и кобног догађаја који је био повод да се име Породимљи промијени у Неродимљу: ,,ïîígæg îáîëãàí¿# è íàâhòè òâîðàõó ïðgâûñîêîìó öàðþ Ñògôàíó (Душан се назнва царем per anticipationem: тада је он био само краљ и као сувладар управљао је заједно са својим оцем Стефаном Урошем III Дечанским) íà ðîäèògë# åãî òðgò¿#ãî óðîøà; è ìíîãà çëà ïîäú#òú îòú ñûíà ñâîgãî, â#çàíi# óçú è ògìíèöú è çëîñòðàäàíi#, #êîæg âú æèòiþ gãî ãëàñèòú; ïîígæg ïðèñòàíèmå ñgãî áëàægíàãî á#øg ígïîñòî#íîg, îâîãäà âú ãðàäh ïgòðŸè÷ó, à îâîãäà âú çâg÷àíó èähæg è êîígöú æèòi# ïði#òú, èìú æg gäèíú ãîñïîäü âhñòü, ígèñïûòàíû ñóäüáû gãî! Öàðú æg ïðgâûñîêié Ñògôàíú îâîãäà ó ñêîïiþ ãðàäó, îâîãäà ïðèçðgíó, âú ãðg÷gñêîé ñòðàíè, âú ñgðgñó æg íàèïà÷g (читај: âú ñgðgñó æg íàèïà÷g, âú ãðg÷gñêîé ñòðàíè) íàõîä#øgñ#’’

(Пошто су превисоком цару Стефану оклеветали његовог родитеља Уроша III, то овај, Урош III, претрпи многа зла од свог сина: везивање узама, тамнице и злостављања, као што пише у његовом животопису. Будући да је пребивалиште овога блаженог, Уроша III, било нестално, час у граду Петрчу, а час у Звечану, то је ондје, у Звечану, дочекао и крај живота. Којим судбама је то било, сам Господ зна! А превисоки цар Стефан живио је час у граду Скопљу, час у Призрену, а често и у грчкој земљи, у Серезу. — Превео Бр. Чулић.)

(Када је прошло неколико година, Вукашин, разјаривши се ... упути своје, по злу познате, слуге на убиство (Урошево). Послије неколико дана изиђоше (Вукашин и Урош) у лов на Косово поље, као што су имали обичај. Тамо (Вукашин) убије младога цара ... на мјесту званом Судимља. И дубоко у ноћ однесоше га у манастир, звани нови храм Успења пресвете Богородице, у поткриљу града Петрча, више Неродимље. Прије се звала Породим, а послије је прозвана Неродим од Стефана Уроша III, који је у Дечанима и дјед је младога Уроша. Тамо је манастир и поред њега тече ријека са планине близу села Шариник, Шареник. Ту донесоше тијело младога Уроша, као што смо напријед рекли, и нико о томе није тада ништа знао осим оних који су донијели тијело и настојатеља тога манастира. И положише тијело у гробницу, смјештену у паперти цркве, коју је подигао његов прародитељ. Тијело покрише мраморном плочом. Била је ноћ и све су радили потајно. И за ово нико није знао осим оних који су извршили злочин....

Мати је плачући тражила свога сина. Окупио се и сабор у царским палатама и сви су заједно са родбином намјеравали да траже младога цара. Тамо је настао плач и јецање и људи су питали један другога: „Шта би данас?" Ево, мати, тражећи сина, горко нариче: „Куда оде и шта се десило моме драгом детету?" Људи су се на све стране разлетили тражећи цара и ништа не нађоше. О невоље која нас је задесила! Тада је царица, супруга великог и храброг Стефана, дошла Вукашину, заједно с осталима из палате погинулог цара и упитала га гдје је млади цар, шта се догодило и куда је отишао. А Вукашин је одговорио: „Ни ја не знам шта се догодило...." Ускоро се прочу о његовом, Урошевом, неправедном убиству и опет се понови плач, горчи од првога, и велико јецање у кругу његове родбине и познаника. И пођоше у манастир намјеравајући да питају настојатеља и он им потанко исприча све. И замолише га да им отвори раку да виде. И тада би горча жалост и јецање. И љубећи тијело, обложите га царском дијадемом, а убрусом покрише његово лице ..." — Превео Бр. Чулић.)

Ову цркву, која је ускоро затим опустјела, потпуно је заборавио српскя народ. Без сумње, и њен положај у забаченом тјеснацу био је један од разлога што је остала непозната. Народна пјесма замијенила је ову богомољу, у легендама о Урошевој смрти, са „црквом Самодрежом", иза Вучитрна, чије је име остало народу у сјећању по томе што је у њој свети кнез Лазар исповједио и причестио војску спремну да положи живот „за крст часни" на Косову пољу. Али се становници Неродимље још сјећају и причали су ми да је млади цар Урош био убијен у лову близу њиховог села. Они показују на брежуљак по имену Главица[26]), удаљен један сат на исток од Неродимље, као на мјесто гдје се десио судбоносни злочин. Заморен ловом, кажу они, млади цар се зауставио тамо крај бунара, сишао с коња и сагао се да захвати воде. У том моменту Вукашин га је ударно мачем по потиљку[27]). Бунар, прије тога познат по својој чистој и укусној води, постао је од тог часа, према њиховим ријечима, прљава бара.

[26]) Главица је одјек мјеста Глава које се помиње у споменику деспота Стефана Лазаревића, или Главице, како је забиљежио Константин Филозоф (Л. Павловић. Култови лица...., стр. 115).

[27]) В. Ђоровић мисли да би овај мотив требало тражити у причањима потеклим из средњовјековног романа о Тристану, преведеног код нас у XV или XVI в. (В. Ћоровић. Мотиви у предању о убиству цара Уроша. Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. 1/1921, св. 2, стр. 193—4).

Народна пјесма заташкала је Урошево убиство поетском легендом о томе како су се у цркву Самодрежу сакупили претенденти на српски пријесто: посљедњи Немањић Урош и његов старатељ Вукашин са своја два брата Угљешом и Гојком; како су позвали објективног јунака Марка, Вукашинова сина, да пресуди спор; како је Марко донио рјешење у корист законитог насљедника; како је разјарени Вукашин гонио рођеног сина око цркве с ножем у руци; како су се пред Марком, који није имао храбрости да дигне руку на оца, отворила црквена врата и поново се за њим затворила; како је избезумљени Вукашин ударио ножем по довратку из кога је потекла крв и како је, узвикнувши у страху да је убио свога сина, чуо из цркве одговор: „Ти нијеси посјекао Марка, већ посјече Божјега анђела"[28]).

[28]) Гиљфердинг је овдје препричао народну пјесму „Урош и Мрњавчевићи".

Никакву такву или њој сличну легенду о Урошевој смрти нећете чути у Неродимљи. Тамо сваки сељак памти овај злочин — који је фаталан за српски народ, а извршен је прије 491 године — као чисто историјски догађај. Житељи Неродимље до данас, може се рећи, оплакују Уроша. Ова жалост изражава се у оном дубоком болу с којим они приповиједају о његовој смрти и о томе како су доцније однијели Урошеве мошти из њихове средине. Необичан је овај контраст у народним српским легендама између строго историјског предања, које живи само у оном мјесту гдје се догађај десио, и оног другог, поетског, које се својевољно преноси из једног краја српске земље у други.

Необично је уопште и то што су управо на Косову пољу — гдје су се одиграли сви догађаји српске историје од Урошеве смрти до смрти кнеза Лазара, догађаји који чине најважнији циклус српских епских щесама — те пјесме потпуно непознате. Ма колико год да сам испитивао сељаке у Неродимљи и у разним селима на Косову пољу за пјесме о Урошу, Вукашину, Милошу и Лазару, свуда сам добијао један те исти одговор: „За такве пјесме код нас не знају." „Ако хоћеш да чујеш пјесме о Лазару, хајде у Црну Гору и Приморје", упозорио ме један житель Неродимље. Очигледно је да поезија није била у стању овладати догађајем на оном мјесту гдје се он десио и гдје рјечица, брежуљак и гроб подсјећају народ на тај догађај у његовом сухопарном и реалном облику. Читалац ће ми опростити што сам се удаљио од убиства цара Уроша и легенди о том убиству. Ми сада стојимо, тако рећи, на прагу Косова поља, на коме је свака стопа поливена крвљу и говори о трагичној пропасти Српског Царства и о слому српског народа. Овдје је управо и било мјесто да се сјетимо детаља о злочину којим се затрла владарска династија Немањића у лицу прекрасног младића[29]), јер су косовски пораз и турско ропство били, по схватању српског народа, не једанпут

израженом, одмазда, освета за тај злочин. Прво, већ четири године послије Урошевог убиства Вукашин је са својим братом и присталицама срамно погинуо, изненађен и разбијен слабом турском војском, на ријеци Марици[30]), а касније, послије 22 године, цио српски народ био је побијеђен у јуначком и часном боју на Косову пољу. У првом поразу видјели су савременици и ближи потомци „оштру казну за свирепе убице", а у другој, општенародној славној катастрофи — Божји гњев што га је заслужио народ који је ипак оправдавао злочин — иако се није њим осрамотио — признајући убицу за свога господара.

[29]) Лик цара Уроша, урађен за вријеме његовог живота на фресци у манастиру Псачи, приказује га растом врло високог.... Кад се у XVI в. почиње да развија традиција о „нејаком Урошу", тада се он слика безбрад и младолик као дијете, нпр. у Пећи, Тројици Пљеваљској.... (Л. Павловић. Култови лица...., стр. 114).

[30]) Маричка битка одиграла се пред крај септембра 1371. године.

XVII

КОСОВО ПОЉЕ ОД НЕРОДИМЉЕ ДО ПРИШТИНЕ

Путовали смо читав дан; од раног јутра до сунчева заласка, а Неродимља се још увијек није видјела. Просто смо малаксали, а пред нама је стално вијугала она иста Језерска рјечица коју сам почео сматрати бесконачном и сва она узвишења заклањала су нам поглед и десно и лијево. Више пута ми се чинило да се брежуљци на лијевој страни спуштају, па сам помислио да ћемо сваког часа изаћи из кланца у поље, али поља није било. Коначно, брежуљци који су се протезали лијево од нашег пута стварно нестадоше, планински ланци, пак, нагомилани с десне стране скренуше нешто на исток, и ми смо ступили у равнину засијану кукурузом и прекривену мноштвом плодног дрвећа. Ускоро су се између кукурузних поља и дрвећа почеле појављивати сеоске кућице пред којима су, ту и тамо, чучали муслимани с лулама, наоружани од главе до пете, и голоруки хришћани, без оружја и непушачи.

Касно увече ушли смо у пространо двориште хана. Овај хан подигнут је уз некакву стару кулу од камена, која сада, заједно са зградом дозиданом по новом стилу, чини стан намјесника неродимског мудира (мудир-векил). Њему, изгледа, припада и хан, који се издаје под закуп хришћанину. О Неродимљи круже рђаве гласине. Још прије убиства цара Уроша ово мјесто било је познато по једном другом великом злодјелу: овдје је* 1336.[1]) г. отац несретног Уроша, Душан, навалио на свога оца, Стефана, светог оснивача Дечанског храма, ухватио га и отпремио у неосвојиву тврђаву, гдје је био задављен. Отада је ово мјесто изгледало Србима проклето. Раније се оно звало Породимља, као синоним плодности, а отада је промијенило име у Неродимљу. О томе свједочи једна легенда о Урошевом житију** и ово свједочанство поткрепљује се званичним документима.***

[1]) Душан је изненадио свога оца у Неродимљи у августу 1331. г. и Дечански је умро у Звечану у новембру исте године, након два мјесеца пошто је свргнут са пријестола (К. Јиречек. Историја Срба. Књ. I....., стр. 208—209).

* Данилов цароставник: ,,ñåìó æg ðîäèògëþ gãî áëàãî÷gñòèâîìó êðàëþ (ñògôàíó äg÷àíñêîìó) òîãäà ñòî#mó âî ñëàâígìú äâîðh ñâîgìú ðgêîìhìú ígðîäèìë#, è ñèêîâîìó æg ähëó íèêîëè æg íàäh#móñ#; ñiè æg âëàñògëè ñîáîêóïèâøgñ# ñú ñûíîìú gãî #êîæg âûøg óêàçàõîì è âîñòàâøg îòú çgìëè çgòñê¿#, îòú ãðàäà æg ñêàäðà, è äígâè ãëàãîëgìîìó ñðgäh ñâèòàþmó,

ñòàâøè ïî ñðgäh ãîðû ïðîçðàêà, ðàçðgäèøàñ# êîgìó óáî èõú îòú êi# ñòðàíû ïðièòè, ñâîè ñâîèìè (грешка; треба: ñú âîè ñâîèìè. — Прев.), è òàêî âî gäèíú ÷àñú ñîòâîðøà íàøgñòâig îêîëî äâîðà gãî, è âîïëþ âgëèêó áûâøó, ñgé æg ðîäèògëü gãî ïðgâèñîêié êîàëü âñhäú íà êîíü ñâîé è ïðèáhæg âî ãðààú ãëàãîëgìûé ïgòðg÷ú, ñú íhêîòîðûìè ìàëûìè âëàñògëü ñâîèõú, òó æg âî äâîðh ñâîgìú îñòàâëü ïîäðóæig ñâîg áëàãî÷gñòèâóþ êðàëèöó è ñú ÷ààû ñâîèìè. ñgé õðèñòîëþáèâûé ñûíú gãî... âîñòàâú èäg ñú âîè ñâîèìè íà ãðààú, èähæg áh áhãëú ðîäèògëü gãî, è òîé äàgòñ# gìó è ðîäèògëþ gãî èñøgäøó ñgé ñûíú gãî, ïàäú, ïîêëîíèñ# gìó... íî óáî ïî ñèõú.... ñgé õðèñòîëþáèâûé ñûíú gãî ñîâhmàíig ñîòâîðè ñú ñómèìè gãî âëàñògëè , è ïîâgëhíî áûñòü ðîäèògëþ gãî âgägíó áûòè è ñú ïîäðóæigìú ñâîèìú âî ñëàâíûé ãðààú çâg÷àíú è òàìî áëþñòè è’’ и остало.

(Цароставник / у ствари: „Животи краљева и архиепископа српских". — Примј. прев. / по препису Карловачке библиотеке, с обновљеним правописом. Послужио сам се копијом тога преписа, који се чува у Румјанцевском музеју.) („А родитељ његов побожни краљ био је тада у своме славном двору, званом Неродимља, и никако се није надао оваквом дјелу. А ова властела, саставши се са његовим сином, како смо горе казали, и уставши од зетске земље, од града Скадра и, када је свитао дан сриједа, ставши посред горе Прозрака, раздијелише се који ће од њих са које стране поћи са својим војницима. И тако у један час учинише напад око његовог двора и, пошто је био велики вапај, овај његов родитељ, превисоки краљ, узјахавши свога коња, побјеже у град звани Петрч са нешто мало своје властеле. Ту у двору своме, оставивши своју жену, побожну краљицу, са својом дјецом, овај христољубиви син његов... уставши пође са својим војницима на град гдје бијаше побјегао његов родитељ и овај му се предаде. И када је изишао његов родитељ, овај син његов паде и поклони му се... А послије овога ... овај христољубиви син његов учини вијећање са својом властелом и би заповјеђено да родитељ његов буде одведен са својом женом у славни град Звечан и да се тамо чува....." — Превео Бр. Чулић.)

** Види горе (у тексту).

*** У повељи Стефана Дечанског од 1330. г. читамо „Породимља", а у повељи Душановој (непознате године, код Миклошића № CIX) „Неродимља".

Ова необична промјена имена подсјећа на промјену коју су учинили Римљани када су граду Малевентум дали име Беневентум[2]). Само је ова промјена имена учињена у обрнутом смислу. Овдашњи становници и данас знају да се њихово село раније звало Породимља. Али они ову тужну промјену имена приписују Урошевом убиству. Мучан утисак везан је у сјећању народа с именом Неродимље. Када сам тамо путовао, говорили су ми да је то „проклето мјесто", да тамо живе „зли људи", да су неродимски хришћани исто тако сурови и нељубазни као и муслимани.

[2]) Некада је Малевентум био главни град Самнићана. Римљани су му 268. г. промијенили име у Беневентум. (Енциклопедија Лексикографског завода 1, Загреб.)

И заиста, када сам се смјестио у хан, гледали су ме попријеко и непријатељски. Ријечи „Москов" и „ришћанин" нису на њих имале никаквог утицаја. Требао сам у Неродимљи ослободити теретна коњска кола, која су вукла мој пртљаг из Призрена, и узети нова. Промјена кола вршила се обично без тешкоћа, јер су сељаци радо давали своје коње путнику од кога су очекивали не само уредно плаћање таксе него и бакшиш. То се није деснло у Неродимљи. Када су моји кавази рано

ујутро пошли по коње, у селу није било ниједнога. Сви су били истјерани на планину. Мене су тјешили и увјеравали да житељи Неродимље, по свом злобном карактеру, ово раде са сваким путником који покуша да од њих изнајми кола са коњима. Послао сам кавазе да хватају коње.

Послије два сата они су дотјерали некакву рагу, а мени је требало пет коња. Саопштили су ми да се више коња не може набавити до вечере, али се могу пронаћи таљиге и два вола који ће довући ствари до идућег конака. Није се имало куда. Г. Верковић[3]) и мој момак, који су путовали колима чија се запрега наизмјенично мијењала, морали су се овдје задовољити сеоским таљигама. Оставио сам своје кавазе да помогну при превожењу пртљага и ове двојице људи, а ја лично, да не бих изгубио неколико часова чекајући да дотјерају волове, смјестио сам на неродимску рагу једног сељака који је пристао да ми буде водич, наоружао се револвером и кренуо напријед. Али сам прво погледао неродимску цркву.

[3]) Верковић Стефан (1827—1893), бавио се археологијом, историјом и скупљао народне пјесме, од којих је један дио издао у Београду 1860. г.

Она има облик омање капеле од бијелог камена. На њој нема крста. Свештеник тада није био у Неродимљи. Отишао је у оближња села да свршава обреде. На спољашњем зиду с обје стране улазних врата сачувале су се фреске двојице српских владара. На лијевој страни, изнад фреске човјека већ у годинама (како изгледа, св. Стефана Дечанског), написано је:

êðàëü ñ(âg)òû
ñògôàíü

Са десне стране, гдје је израђена фреска младога владара, вјероватно Стефана Душана, од натписа је остала само ријеч ñògôàíü. На овим сликама, као свагдје гдје је муслиманска рука могла дохватити до одвратног јој живописа, очи су ископане, а лица изгребана ножем[4]). Над црквеним вратима види се натпис у коме се говори да је овај храм Св. Арханђела, послије запуштености, обновљен 7208 (тј. 1700) године.

[4]) Има случајева да су и сами хришћани стругали са фресака очи свецима и оним прахом од вапна засипали болесне очи вјерујући да је то лијек (А. Шимчик. Да ли су само Турци копали очи хришћанским иконама? Нови бехар, Сарајево, XIII/ 1939—1940, стр. 192—3).

Рачунају да у Неродимљи и околним насељима има 103 православна дома. Муслимана је много више, али ми њихов број нису могли казати.

Од Неродимље почиње Косово поље и протеже се 14 часова путовања (отприлике 70 врста) до Митровице, крајње тачке босанског пашалука на југозападу. Није једнако широко, али нигдје, изгледа, није шире од пет или шест часова пута. То је велики паралелограм који лежи између Македоније и Босне, заклоњен од прве, на југоистоку, високим планинским гребеном Љуботеном[5]), чији је врх, Круглица[6]), покривен снијегом усред љета, а од друге, на сјеверозападу, планином Рогозном. Из оба ова правца воде њему клисуре: са југоистока, из Македоније, веома уска Качаничка клисура, коју је прокопала рјечица Лепенац, притока Вардара, и, нешто шири тјеснац са сјеверозапада, из Босне, долином рјечице Бањске[7]). Бочне рубове овог паралелограма, сјеверни и јужни, природа није тако јасно обиљежила. На цијелом путу од Неродимље до Митровице видите и с десне и с лијеве стране низ узвишења, час прилично високих и стрмих (нарочито са сјеверне стране), час мали и незнатних, са благим нагибима. Ова узвишења немају свог општег имена, него се називају по именима села разбацаних по њиховим падинама. Међу њима се истиче прилично велика планина Голеш[8]). Она стоји готово на средини јужног ланца који ограђује Косово поље. Овај јужни

ланац дијели Поље од Подрима и Метохије, а сјеверни, пак, ланац — од новобрдског рејона[9]), чије је земљиште још и сада непознато, па је читав овај крај остао en blanc у свим турским картама.

[5]) У оригиналу: Любетинемъ.
[6]) Није се могао идентификовати.

[7]) Лијева притока Ибра. Долином доњег њеног тока води друм Нови Пазар — Косовска Митровица.

[8]) Голеш је мања планина, а по Гиљфердингу је овдје: „довольно большая гора", а у XIX глави: „небольшой горный хребетъ".

[9]) У оригиналу: „Новобрдскій край".

Цио простор Косова поља није потпуно равна површина. На њему има незнатних неравнина и неколико доста чудних удубљења, попут котлина. Има и мочварног терена крај извора рјечице Ситнице[10]), два сата од Неродимље, и уз њен и ток њене притоке Лаба, који наводњава Косово поље. Косово поље је данас, може се рећи, пустара. Већи његов дио обрастао је грмљем и ситном шумом. На њему има и пространих ливада. Обрађена је само најближа околина градова и села. Тамо прекрасно расте пшеница и кукуруз, па се види каквим би се обилним жетвама могла покрити ова одлична равница у рукама марљивог и радиног становништва.

[10]) По једнима, ток Ситнице почиње на Косову пољу, по другима, она извире у југоисточном дијелу Косова поља, а по трећима, ток воде из Неродимкиног јаза који се упућује сјеверу и састаје са неким потоцима и рјечицама са планине Жегавца, образује рјечицу Сазлију. Она се од свог састава са Штимљанском ријеком зове Ситница.

Један поглед на положај Косова поља показу је да се на њему морају сукобљавати војске сјеверозападних области Балканског полуострва, које се спуштају са планинских простора Србије и Босне, са четама које наступају из југоисточних области овога Полуострва, из Тракије, Македоније и Тесалије. И колико се пута овдје пролијевала крв! Она се пролијевала 1073. г.[11]), када је Косово поље било у саставу Бугарске и када су Срби под Приштином добили велику битку побиједивши Грке и њихове савезнике Бугаре*. Крв се пролијевала око 1170. г., када је оснивач српског самодржавља Немања бранио, у бици на Ситници недалеко од Звечана, ту аутократију од своје браће, од Грка који су помагали браћу и од плаћеника Франака и Турака[12]).

[11]) Ово казивање није се могло провјерити.

* Види: Joannis Curopalatae Historia (у Боне. изд. Кедрина. II, 715—716). (Ову Кедринову Хронику издао је Ј. Бекер у Бону 1838—1839. г. у двије свеске. — Примј. прев.).

[12]) Битка је вођена код Пантина и завршила се поразом Немањнне браће. Ту се, по Немањиној биографији Стефана Првовјенчаног, један од „законопреступне браће" утопио у Ситници (Енциклопедија Југославије 6, Загреб).

Она се пролијевала 1389. г., када је Српско Царство пало на Косову. Затим 1403. г., када је Стефан, син кнеза Лазара, погинулог на Косову, извојевао на готово истом мјесту гдје му је погинуо отац (близу Грачанице) велику побједу (на жалост, готово некорисну) над султаном Мусом[13]), унуком онога Мурата који је, својом посљедњом, самртничком наредбом одрубио главу Стефановом оцу**.

[13]) Овај податак није тачан. Стефан Лазаревић сукобио се, 21. XI 1402. г., на Косову са својим сестрићима Бранковићима, којима је помагао Бајазитов насљедник султан Сулејман, уступивши им

нешто турске војске. Том приликом Бранковићи су били разбијени (Енциклопедија Југославије 5, Загреб).

** æèòig è æèçíü ïðèñíîïîìèíàåìàãî è ñëîâómà è áëàãî÷gñòèâàãî ägñïîòà ñògôàíà. ñïèñàíî ïîâgëhíigìú è ïîíóæägíigìú ñâ#òhéøàãî ïàòðiàðõà çgìë# òîà ñgðïüñêi# êvðü íèêîíà è ïîëàòüíûõú íà÷àëüíèêú (по препису библиотеке Тројице — Сергијеве лавре). Навешћу овдје приповиједање овога житија о другој, сувише мало познатој, али за Србе чувеној бици на Косову: (Послије Бајазитове пропасти код Ангоре, Стефан Лазаревић, српски деспот, налазио се у Малој Азији међу султановим савезницима)

...âúçäâèãñ#.... îòú ïðgäðg÷gííàãî îñòðîâà (Митилене) êîðàáìè èä#øg; è êàêî áûñòü ïðèñòàòè gìó âú Àðáàíàñû (тј. Албанију), ñú âgëèêèìú ëþáî÷gñòigìú ñðhòàgòú gãî ãîñïîäèíú ñòðàíú òhõú; áh áî è ç#òü; ñgé áî Àðáàíàøêûé ãîñïîäèíú, Ãþðãú èìà gìó, ïî#ëú áh Åëgíó ñgñòðó gãî áh ægíó, îòú íå#æg ðîäè ñûíà Áàëøó, èæg è òîé áûñòü ãîñïîäèíú çgìë# òî#, âñ#êûìè äîáðûìè ähëû ñïà#.... ç#òî gãî âûøgðg÷gíèûé ïîäàgòú gìó âîèíñòâî, gëèêî âîçìîæíî, âú gæg äîïðîâàäèòè òîãî. ãð#äómó æg gìó è ïðèáëèæàþmgìóñà êú ïðgähëîìú ñúðáúñêûìú èähæg ïðúâàà àðõ¿gïèñêîïià ñðúáëgìú, è ÷òî ïî ñèõú ïîäîáààøg ñúòâîðèòè ñúäðúæàmiìú òîëèêûìú ñèëüíûìú ïóògìú (читај: ïóòè) è ìíîægñòâî ìíîãî ñómgìú, #êîæg ðg÷g Îìèðú áûòi# òðîàäñêàãî gëëèíîìú? ïðèøgäú óáî íà êîñîâî è óâhähâú ìíîãûõú ñómg, ðàçähë#gòú ñómà# ñú íèìú âú äâà ïîëêà.... á#øg æg ïðèøëî è îòú ìàògðg gãî òúmíhéøgg âîèíüñòâî, îáðhòøgñ# âñêîðh ìàògðíèìú ïîñïhøgíigìú; è óáî ìíîæàéøà# âî# âúäàgòú áðàòó âëúêó, ñàìú æg ìàëhéøóþ ÷àñòü ñú ñîáîþ âçgìú, èägòg âú áðàíü, è èñìàèëèòñêîìó æg âîèíñòâó âäàëg ñómgìú, âú äâà ïëúêà è òhìú ðàçähëèâøèìñ#. âúñõîäèòú æg ñàìú #êî íà ïðgähëú íhêèé, ãðààú÷àíè÷üñêèé, ãëàãîëgìûè èäh æg ñ# ïðgäûçàñòóïèâøèõú òîãî îáðhòàgòú íà èõú æg çhëî ìóægñòâgíèh îïëú÷èñ#, gëèêî òîãî óçðhâøèìú òhìú, äðóãú êú äðóãó âúñêëèêíóòè: ,,âúçðèòg, âúçðèòg, Ëàçàðgâà ñûíà’’. È àâig ñî ñëîâîìú áhãó ñ# #øà. ñgé æg îêðîâàâë#øg ägñíèöó ñâîþ âú ìhñòè êðîâè âðàãú ñâîèõú.... þííhéøè æg áîàòú ñgãî îïëú÷èñ# íà ígòìà ñâîgãî (тј. на Ђурђа, сина Вука Бранковића, који је био на страни султана Мусе) èòè, õðèñòìàíüñêîg ñêvôüòðî, gãî æg ðàçáèâøg ãíàøà, á#øg æg ñú ãþðãgìú ígòigìú gãî, èæg ïîñëhäè ägñïîòú áûñòü âñgé çgìëè ñgðáñêîè. á#øg æg òîããà è êgñàðü Óãëgøü ñî èñìàèëèòû è òúè ìíîãî ñëóægíig ñúòâîðè, ñúñëàíigìú êú áëàãî÷gñòèâîìó (тј. Стефану Лазаревићу) èçú ñèõú, ñèõú ñúâhòû è êîâû âîçâhmà#, òàæg ïîìàëh è ñàìú ïðèáhãú âîäú êðèëh Ägñïîòó Ñògôàíó è çgìëþ ñâîþ îòg÷üñêóþ, Âðàíþ, Èíîãîìó è ïðhògiìú(?) ïði#òú è óäðúæà, è áûñòü #êî æg íhêîg êðèëî õðèñòiàíîìú. ïî

áðàíè æg ñgé âgëèêîé ãðàäà÷àíè÷üñêà (читај: ãðàäú÷àíè÷üñêîé) ïðèõîäèòà îáà áðàòà âú ñâîé ãðàäú íîâîáðúäî, ãðàäú ñðgáðgíûé âú èñòèíó è çëàòûé и тако даље.

(Живот и подвизи увијек спомињанога и славнога и побожнога деспота Стефана написани по заповијести и захтјеву најсветијег патријарха српске земље кир Никона и дворских начелника. ..... Подигавши се од напријед поменутога острва, путовао је лађама и када је пристао у Арбанасима, дочекао га је са чашћу господин тих страна. Он му је био зет. Овај арбанашки господин, по имену Ђурађ, узео је Јелену, сестру његову (Стефанову) за жену и с њом родио сина Балшу, који је такође био господин те земље и истицао се добрим дјелима. Тај његов зет даде му војске колико је било могуће да га прати на његовом путу док се приближавао српским предјелима, гдје је прва архиепископија српска. И шта послије овога треба учинити, када су толики силни држали путеве и када их је била велика множина као што рече Омир о рату троадским Јелинима? Јер кад је дошао на Косово и кад је видио да су (тамо) многи (Турци), раздијели оне који су били с њим на два дијела. Тада му је најхитније дошла војска и од његове матере и брзо му се нашла при руци мајчиним посредовањем. И даде већину војника брату Вуку, а сам узе мањи дио и пође у бој. А исмаиљћанска војска била је далеко, подијељена на два дијела. И он сам изађе као на неки предјел, звани грачанички, гдје са онима за које се раније борио (тј. са Турцима) нађе и тога (тј. Ђурђа Бранковића). Врло храбро удари на њих, а они, када га угледаше, повикаше један другом: „Погледајте, погледајте Лазарева сина." И одмах са ријечју дадоше се у бјекство. А он окрвави десницу своју у освети крвљу непријатеља својих. А млађи брат његов пође да удари на свога нећака (тј. на Ђурђа, сина Вука Бранковића, присталицу султана Мусе), али га је хришћанска војска разбила и гонила. А са његовим нећаком Ђурђем, који је послије био деспот свој српској земљи..... (Овдје се мисао прекида). А тада је са Турцима био и кесар Угљеша и он учини велику услугу благочестивом (Стефану) посланством од ових (Турака), јављајући њихове одлуке и намјере, затим, ускоро послије тога, и сам прибјеже под крило деспоту Стефану и земљу своју очинску, Врање, Иногошт и Прешево, прими и задржа. И постаде као неко крило хришћанима. Послије ове велике грачаничке битке дођоше оба брата (Стефан и Вук) у свој град Ново Брдо, град заиста сребрни и златни. — Превео Бр. Чулић).

Пролијевала се и 1448. године, када се херој Хуњади са 50.000 војника борио три дана (17, 18. и 19. октобра) на Ситници против 150.000 Турака и доживио страховит пораз[14]). Затим 1689. г., када су Турци поразили аустријског војсковођу Пиколоминија[15]) на Косову пољу и, коначно, 1831. г., када су ту трупе султана Махмуда потукле босанску народну војску, која се дигла на устанак под заставом Хусеин-капетана Градашчевића[16]) да одржи јаничарство и старе обичаје. Српски народ, међутим, не зна ни за једну битку која је вођена касније. Он се не сјећа чак ни оне која је вођена прије 27 година. За њега је само једна незаборавна: велика битка „на Видовдан" (15. јуна) 1389. г.

[14]) Гиљфердингов податак о том броју војника на обје стране треба прихватити са резервом.

[15]) Аустријски фелдмаршал Ђовани Норберто Пиколомини истакао се у аустро-турском рату 1683—1699. г. Допринио је аустријској побједи над Турцима у бици код Мохача 1687. г. Гонио је Турке све до Скопља и, заражен кугом, умро у Призрену, 1689. г.

[16]) У ствари, Хусеин-капетан Градашчевић поразио је на Косову великог везира Решид-пашу јула 1831. г. код баре Сазлије, али ову побједу није искористио. То му се и осветило. У том смислу треба и схватити Гиљфердингова казивања о побједи турске војске над Градашчевићем на Косову.

Четири сата путовали смо пустаром. Мој водич скретао ми је пажњу на разнолика насеља која су се виђала на извјесној удаљености с обје стране пута. То су: Мираш[17]), Дробњак[18]), Дејаново[19]) покрај Неродимље, даље, на самом Косову пољу, Сливово и Косин[20]), насељени Албанцима, и, најзад, Бабљак и Бабуш[21]). У овом посљедњем живе два брата, хришћанина, Живо и Крсто Бабушани, на земљи коју су њихови преци добили од султана Мурата за некакве услуге учињене док је он ратовао против кнеза Лазара. На тој земљи они имају око десет кућа и парцела које издају

кметовима-закупцима[22]). Послије Бабуша слиједе хришћанска села: Робовце[23]), Војиновце[24]) и Топличане.

[17]) Није близу Неродимље. Оно је на подручју општине Липљан.

[18]) Насеље Дробњак није покрај Неродимље, него у Качаничкој клисури. Поред Неродимље је Дромњак (на неким картама Драмњак).

[19]) Није се могло идентификовати. Вјероватно је то Догањево (на неким картама Дагановић).

[20]) У оригиналу: Косини.

[21]) Данас су то два села: Мухаџер Бабуш и Српски Бабуш.

[22]) По Нушићу, цар Мурат поклонио је Бабушанима толико земље колико може један човјек за један дан ходом да обиљежи (Б. Нушић. Косово. Опис земље и народа. II св. Нови Сад, 1903., стр. 73). Вили и: Урошевић А. „Издајство" косовских Бабушана. Јужни преглед, Скопље, XII/ 1938, бр. 10, стр. 368—372.

[23]) У оригиналу: Робовци.
[24]) У оригиналу: Войновци.

Поред самог пута лежи велика плоча од камена. Мој водич причао ми је да је она некада служила као св. пријесто у цркви у селу Војиновце, да су цркву ономад разрушили муслимани[25]) и да Албанци из оближњих насеља, сваки пут кад им неко умре, доносе мртваца и полажу га на посвећену плочу да би ту, над њим, хоџа прочитао молитву из ћитаба*. Допутовали смо у велико село Липљан. Некада је Липљан био град и митрополија[26]), а помињу га и византијски историчари већ у XI вијеку.

[25]) Ово казивање није се могло провјерити.

* Китаб или, по српском изговору, ћитаб, света књига исламске вјероисповијести. У ужем смислу — Кур'ан.

[26]) Липљанску епископију, касније митрополију, основали су, вјероватно, Византинци. Била је у саставу Охридске архиепископије. По преласку Косова под српску власт, помиње се и у саставу Пећке архиепископије и патријаршије све до краја XVII в., када је уништена у вријеме сеобе Срба.

Још у почетку владавине Милутинове (1282—1321) овуда је пролазила граница између Србије и Византијске Империје („ägðæàâà öàðñòâà ãðg÷gñêàãî áh ïðèëgæàùè äî ìhñòà ãëàãîëgìàãî ëèïëü#íà’’ /„држава грчког царства допираше до мјеста званог Липљан" — прев. Бр. Чулић/ каже Данило у житију овога чувеног краља). Сада тамо има стотина домова, од тога око 30 православних. Сачувала се и мала црква[27]), обновљена почетком овога вијека. У њој сам видио неколико подераних рукописних и старих штампаних минеја и служабника. Нових књига готово уопште нема. Пријесто у олтару подигнут је на римском надгробном камену постављеном наглавце, ногама увис. Са великом муком успио сам да прочитам дио натписа:

PRO. SALVTE. SVA. ET
SVORVM. EBVRNIA
EGN. ... ATIAE FILIO
RVM. ET. AELIAE. BONAE

CONIVGIS. ET. ATON (?)
AE. VICTORINAE. N
RVSTE (?). CORN. LVC.
AE SOROR (,?) EX. V. P

[27]) Црква Св. Богородице, сједиште Липљанске епископије. Цркву је, заједно са тргом, приложио Душан, пошто се прогласио краљем, Спасову пиргу у Хилендару (В. Р. Петковић. Преглед црквених споменика....., стр. 38).

Липљански свештеник прихватио се да ме прати до оближњег манастира Грачанице, удаљеног два часа од Липљана, а исто толико и од Приштине. Свештеник ми је показивао лијево од пута велико село Јањево[28]), смјештено у подножју осредњег равног планинског ланца Вељетина[29]). У Јањеву сада живе сами Албанци, дијелом исламске, а дијелом римокатоличке вјероисповијести. С искреном жалошћу приповиједао ми је како су 1856. г. тамошњи католици запосјели и президали за своје потребе велику запуштену цркву Св. Николе и уништили на зидовима старинске слике светитеља и древни словенски натпис, писан златним словима[30]). Прошли смо поред доста великог православног села Ливађе[31]) и стигли до манастира Грачанице.

[28]) Први пут се помиње 1303. г. као насеље с католичком црквом Св. Николе. (Енциклопедија Југославије 4, Загреб).

[29]) У оригиналу: Велетинемъ. Код Нушића је то Вељетен. Наилази се и на име Вељетин и Велетин.

[30]) „Јањевска католичка црква, велика, али не и укусна грађевина, подигнута је 1856. г., по плану неког мађарског архитекте. Према руинама, које су сад већ пропале, у Јањеву су постојале три цркве. На остацима зидова видјело се да су оне бивале и православне и католичке, јер се испод лепа на коме су били католички свеци видио друга леп на коме су биле православне иконе. На зидинама једне од тих цркава назидана је и данашња" (Б. Нушић. Косово...., II, стр. 51—52).

[31]) У оригиналу: Ливаде.

Овај манастир подигао је краљ Стефан Урош II Милутин, посветио га Благовијестима[32]) и одредио за сједиште епископа липљанске епархије. Год. 1322. манастир је освештао Стефан Урош III, Милутинов син, у првој години своје владавине. Као и многе друге богомоље у овим крајевима, и овај храм био је дуго запуштен. Обновио га је отац садашњег старјешине, младог свештеника Ђорђа Ристића[33]). Како није било калуђера, манастир је повјерен Ристићу мада је он мирскн свештеник. Поред њега, у Грачаници живи само један врло стари калуђер. Црква манастира Грачанице готово је неоштећена. Порушене су само "ћелије и звоник[34]). Данашње ћелије налазе се у омањој новој згради, подигнутој по турском укусу.

[32]) Гиљфердингу је, вјероватно, непознато да је Милутин подигао Грачаницу намјесто старе „разрушене и пале" цркве, резиденције липљанских епископа. О овоме говори сам Милутин у својој повељи исписаној у фреско техници у десном параклису цркве. Нова црква, подигнута на мјесту старога храма, добила је исту улогу. По В. Р. Петковићу, Милутин је обновио цркву у другој десетини XIV в. Према архиепископу Данилу, црква је била посвећена Благовијестима, а према доцнијим записима, то је храм Успења Богородице (В. Р. Петковић. Преглед црквених споменика...., стр. 74).

[33]) О свештенику Ђорђу Ристићу и његовим прецима који су се ангажовали око Грачанице види: М. В. Веселиновића (Кроз Косово. Годишњица Николе Чупића. Књ. XIV, Београд, 1894, стр. 319—333).

[34]) Послије завршетка цркве дозидана је (1383) припрата, са свих страна отворена као тријем, и над њом се некада налазила кула — звоник (или пирг). Та кула на којој су била звона види се још у

графици грачаничког октоиха од 1539. г. Тек када су отвори на припрати зазидани око 1570. г., намјесто куле постављена је слијепа калота (види: Енциклопедија ликовних умјетности 2, Загреб).

Храм, који је за вријеме обнављања био посвећен Успењу пресв. Богородице, висока је и масивна грађевина, зидана крстообразно, са пет кубета[35]). Дужина — 60 стопа, ширина — 45. Прозори су мали, па је унутрашњост храма веома мрачна. С обје стране олтара види се по један омањи споредни олтар (параклис), али се у њима сада не служи, него се ту чувају трошне и биједне одежде. Оне нису од броката, него од платна, и чине једино богатство манастирске ризнице. Трапеза или припрата, много нижа од саме цркве, касније је дозидана (била је завршена 1571. г., како се то види из натписа на зиду)[36]). Над овим дозиданим дијелом постављено је и кубе, ниже од осталих кубета. Уопште, ова припрата квари изглед цркве. Она је зидана од цигле, а сама црква од бијелог камена. Између камених квадера стављени су редови цигли и они се изнад прозора заокружују у облику лука. Ове црвене пруге дају необичну слику спољашности грађевине. Сводови наоса ослањају се на два масивна стуба, међусобно спојена луком и постављена ближе западној страни и, поред тога, на шест мањих стубова, постављених један близу другог, по три са сваке стране. На масивном стубу с десне стране[37]) насликани су ликови српских владара са натписима. Лик утемељача цркве и његове супруге заузима унутрашњу страну стуба под луком. ТУ смо прочитали:

ñògôàíü uðîøü õ(ðèñò)q á(îã)q âhðè
....êðàëü
.... âñhõ ñðáñêèõ
çgìëü è ïî
ìîðñêèõ è õò¿òîðü

Милутин је приказан као старац са дугом сиједом брадом. Поред њега[38]) је врло млада жена са црном косом и ореолом око главе:

Ñèìîíèäà êðàëèöà ïàëgîëîã¿íà
äüùè öàðà àíäðîí¿êà ïàëgîëîãà

Све остале фреске насликане су у четири реда на западној страни стуба[39]). У доњем реду ликови су јако избрисани, а натписи тако изблиједјели да се не могу разабрати. Али се међу њима, у средини, назире лик Немањин, са ријечи ñèìgîí, написаном изнад његове фреске[40]). У другом реду, слијева надесно, прочитали смо[41]):

ñàâà àðõè~ï(èñ)ê(î)ïü ñïíü ñògôàíà
ïðüâîâhíü÷àííàãî êðàëà*;
ñògôàíü ïðüâîâhíü÷àíü¿ êðàëü ñèíü ígìàíèíü;
ðàäwñëàâü ñ(û)íü ñògôàíà ïðüâîâhíü÷àííàãî êðàë".

[35]) Грачаница је један од најзначајнијих споменика српске средњовјековне архитектуре уопште (А. Дероко. Монументална и декоративна архитектура...., стр. 164—165).

[36]) Гиљфердинг овдје нема право. Припрата је дозидана много раније (1383. г.), а 1570. зазидани су отвори на њој и она претворена у потпуно затворен простор. Тада је припрата и живописана. Све је то урађено по заповијести патријарха Макарија, а трудом његова братанца, херцеговачког митрополита Андонија (В. Р. Петковић. Преглед црквених споменика....., стр. 75).

[37]) Тј. на јужном ступцу.

[38]) Краљица Симонида насликана је на сјеверном ступцу, према Милутину (В. Р. Петковић. Преглед црквених споменика....., стр. 76).

[39]) Према В. Р. Петковићу, „Лоза Немањића" у четири реда портрета налази се на јужном ступцу.

[40]) У најнижем реду су: у средини Немања, десно његов син Вукан, а лијево св. Сава.

[41]) Гиљфердинг биљежи четири фреске у другом реду: св. Саве II, Стефана Првовјенчаног, Радослава и фреску једног лица без натписа. Међутим, у другом реду има пет фресака: у средини Стефан Првовјенчани, десно од њега Владислав и Радослав, а лијево Сава II и Стефан, по својој прилици син Вуканов.

* Ово је Сава II, српски архиепископ.

На крају се назире још један лик, али без натписа. У трећем реду су фреске ових пет лица:[42]) uðîøèöü ñèíü ñògôàíîâü; âëàäèñëàâà ñèíü ñògôàíîâü; ..... êðàë; ñògôàíü áðàòü êðàëgâü; ïüðüíh÷h¿ (овако) ñgñòðà êðàëgâà. Напокон, у четвртом, горњем реду живописани су:[43]) uðîøü êðàëü; Êîñòàäèíü ñ(û)íü uðîøà êðàëà; ..... öàðèöà äüùè êðàëgâà.

[42]) У трећем реду је у средини краљ Урош I, десно су краљ Драгутин и сестра му Прњача, а лијево Драгутинови синови Владислав и Урошиц.

[43]) У четвртом реду је у средини краљ Милутин, лијево је његов син Константин, а десно кћи му Царица.

У параклису с јужне стране олтара, који сада служи као ризница, Један од зидова прекривен је огромним натписом, писаним 1322. г., у коме се набрајају сви манастирски посједи и приходи што му их је даровао „ктитор" Милутин[44]). Овај натпис преписао је г. Верковић уз велике напоре, а сада га је већ и објавио**. Говорећи о натписима, навешћу узгред још један, латински, што сам га прочитао на плочи од камена прислоњеној уз цркву:

D. M.
FLAVIA. CHRISTI (raKo)
VIXIT. ANN. XLII.... SE
VELOX. VILICVS. MA
RITVS. IVLIANVS.
VALENTINA. VELO
CIANVS. FILI. MARI
PIENTISSIME.
B. M. F. C.

[44]) Ово је баштинска повеља Милутинова о властеоским добрима и правима липљанских епископа исписана 1321. г. (В. Р. Петковић. Преглед црквених споменика...., стр. 74—75). О повељи види и: М. Павловић. Грачаничка повеља. Гласник Скопског научног друштва. Књ. III, 1, Скопље, 1928, стр. 105—141.

** У Извѣестіяхъ II Отдѣленія Императорской Академій Наукъ.

Домаћин манастира дочекао нас је веома гостољубиво, али су ћелије у Грачаници биле тако неудобне да сам, у избору мјеста коначења, дао предност диванхани. На овоме путу служило ме прекрасно вријеме и могао сам непрестано ноћивати на чистом ваздуху, на своме путном, гуменом мадрацу (душеку). У собу сам се смјештао само у већим градовима, Новом Пазару и Призрену, затим по манастирима гдје је било неког комфора за смјештај, на примјер у Пећи, Дечанима и манастиру Св. Марка. Но, какво би тек било мучење и страдање путовати овим крајевима у хладну јесен и зими, када човјек треба да се затвори у прљаву и загушљиву штенару или да спава у коњушници, уз ватру!

Када сам прегледао цркву, почео сам брижљиво испитивати рукописе. Прилично велика гомила рукописа лежала је на два од оних столова — или уских сједишта са високим наслоном, међусобно чврсто одвојених даском — који су постављани уза зидове у већем дијелу српских цркава (по угледу на Грке) и у којима сједе угледнији парохијани (уосталом, они обично у столовима стоје, спуштајући дашчицу која је направљена за сједење). Међу тим рукописима није било старих. Претпостављам да су старе књиге уништене у вријеме када је манастир био запуштен, а да су књиге које се сада овдје налазе у току обнављања манастира скупљане са разних страна за потребе богослужења. Моју пажњу привукао је велики ковчег са разноврсним комадићима хартије и другом старудпјом. Ковчег је стајао у ризници. Замолио сам да се изнесе и у њему, у фрагментима, нашао сам једно врло старо и занимљиво јеванђеље бугарског правописа са многим језичким финесама, писано на грчком палимпсесту (овај палимпсест, међутим, садржи само некаква житија), и других, врло старих комадића пергамене[45]).

[45]) Манастир Грачаница имао је лијепу збирку књига које су чуване у манастирском пиргу. Али је, између 1371. и 1383. г., манастир страдао, а пирг запаљен и тада су све књиге изгорјеле (В. Р. Петковић. Преглед црквених споменика...., стр. 75).

Манастир Грачаница ужива велики углед у српском народу. То је, тако рећи, црквени центар Косова поља. Овдје су, послије битке, положили тијело кнеза Лазара*. Али је овај манастир најсиромашнији од свих које сам видио. С муком се издржава од недовољних и биједних прихода што их прикупља од сеоских домаћинстава, која чине његову нурију (парохију),** а раштркана су по сусједним насељима. Мало помоћи пружају му и становници оближњег града Приштине и неки побожни Срби из Кнежевине. Али још много треба учинити да би се Грачаница могла изједначити барем са осталим манастирима у Старој Србији.

* Затим је оно пренесено у његову задужбину, манастир Раваницу, у Србији, а касније у Нову Раваницу, у фрушкој гори, у Срему. (Лазареве тијело сахрањено је у приштинској цркви Вазнесења, а према Пролошком житију у митрополији у Грачаници. Одатле се 1397 /код Јиречека 1391/ мошти преносе у манастир Раваницу. За вријеме сеобе Срба 1690. г. Лазареве тијело ће се пренијети у Сент-Андреју, а 1697. у манастир Врдник у Фрушкој гори. Од тада се Врдник зове Раваницом. 1941. г. мошти преносе у Бешенево, одакле их усташе односе у Загреб. Из Загреба се, 1942. г., мошти преносе у Саборну цркву у Београду. Види: В. Р. Петковић. Преглед црквених споменика...., стр. 271—272. — Прим), прев.)

** Српски израз узет из грчког језика, од ријечи: 'ενορια.

Служба се овдје врши невиђено лоше и нетачно (то је и разумљиво: штавише, у Грачаници, када сам тамо био, нису имали ни штампаног служабника ни требника). Нико од парохијана не зна пјевати. Часослов и друге молитве читају старац монах, кога сам већ поменуо, и црквењак, и они с тешком муком сричу слова. Но, поред свега тога, потребно је похвалити младога свештеника, коме је повјерен манастир. Он је за манастир урадио што је било у његовој моћи и, изгледа, ужива углед и наклоност околног становништва.

У Грачаници сам сачекао долазак кола на којима се полагано превозио дио пртљага (каравана) остављен у Неродимљи. Другога дана смо без тешкоћа пронашли коњска теретна кола у сусједном селу и кренули у Приштину. Овај је град удаљен од манастира само два сата. У почетку пут је ишао равним пољем. Затим смо се попели на омање узвишење, Ветерник[46]), и одатле угледали читаву оближњу равницу и рјечицу Ситницу, која тече лијево од пута. Испред нас, пак, у великом удубљењу, поглед се задржао на мноштву ниских кућа и лијепих, бијелих минарета. То је град Приштина, једна од старих резиденција српских владара.

[46]) У оригиналу: Вѣтрникь, а на специјалним картама избиљежено је: Ветерник.

Приштина броји око 1500 домова (близу 1200 муслиманских и око 300 православних). Град је налик на све друге градове у Старој Србији. Исте кућице од непечене цигле (ћерпича), најчешће неокречене и ограђене бескрајним дрвеним оградама, исте оне уске, одвратно калдрмисане улице, иста чаршија (низ кућа с дућанима). Приштина се истиче туцетом лијепих џамија подигнутих од бијелог камена[47]). Ту раскош у зидању цамија народ објашњава тврдњом да су све то задужбине жена турских великаша погинулих на Косову пољу. Ако у овој усменој предаји има бар трунке истине, онда зидање приштинских џамија не треба, наравно, везати за прву битку на Косову пољу (1389. г.), након које су Турци очистили српске земље и задовољили се само данком. Ово зидање односи се на битку која се водила 1443. г.,[48]) а завршила се значајном побједом Турака над Хуњадијем. Саопштили су ми да су двије џамије подигнуте на темељима преграђених цркава. Пошао сам да их разгледам. Међутим, на тим грађевинама ништа не подсјећа на карактер цркве. Вјероватно су хришћански храмови били порушени, а затим се само њихов грађевински материјал употријебио за изградњу исламских богомоља.

[47]) Б. Нушић биљежи да у Приштини има три велике џамије, десет малих и пет до шест месџида.

[48]) Битка се водила 1448. г.

Православни хришћани у Приштини нису дуго одржавали богослужење. Они, наиме, нису имали цркве, а манастир Грачаница био је опустио. Тек 20-тих година овога вијека добили су одобрење да зидају цркву. Ова црква[49]), споља налик на обичну кућу, унутра је ипак пространа и складно уређена у поређењу са другим храмовима, сагрђеним у овим крајевима у посљедње вријеме. На иконостасу има чак и икона, што је велика ријеткост у сиромашним црквама које је подизала турска раја. Уз цркву је недавно подигнута и школа[50]), чији ученици изврсно пјевају црквене пјесме. Уосталом, положај хришћана у Приштини је, изгледа, незавидан. Албанска стихија снажно доминира у овоме граду. Приштина је раније била средиште пашалука. Приштински паша држао је под својом влашћу Косово поље и непознате нам предјеле, одмах уз Поље, на сјеверу. Данас у Приштини борави обичан мудир, под управом призренског гувернера.

[49]) Приштинска црква, храм Св. Николе, подигнута је 1830. г. (Б. Нушић. Косово.... Св. II, стр. 12).

[50]) Школа је отворена 1859. г. „настојањем родољубивог Дане Филиповића, трговца и епитропа црквеног...." (М. Л. В. Веселиновић. Кроз Косово. — Годишњица Николе Чупића. Књ. XIV, Београд, 1894, стр. 307). Према Ј. К. Ђиласу, школу у Приштини отворио је 1858. г. Милан Д. Ковачевић, учитељ (Ј. К. Ђилас: op. cit., стр. 73).

XVIII

МЈЕСТО КОСОВСКЕ ВИТКЕ. СРПСКЕ ЛЕГЕНДЕ О ЊОЈ

По народном предању, доста вјероватном, српска војска кнеза Лазара, са савезницима*, смјестила се у почетку иза града Приштине, поред манастира Грачанице. Касније се повукла да би прихватила непријатељски напад на повољнијем положају, и зауставила се с оне стране ријеке Лаба, ослањајући се десним крилом на Ситницу, која тече низ Косово поље и прима Лаб, а лијевим на узвишења која са сјевера затварају и заштићују Поље. Турци су, пак, заузевши напуштену Приштину, концентрисали главнину својих снага у удубљење које се налази близу Ситнице, испред града Приштине, и истурили дио трупа на брежуљак по имену Мазгит, који лежи на пола пута између Приштине и ријеке Лаба.[1])

* Ти савезници били су: одред Мађара и Албанци под руководством Ђорђа Кастриота. (Уз кнеза Лазара била је војска Вука Бранковића и Босанци под војводом Влатком Вуковићем. У каснијим приказима боја Срби желе да оправдају пораз, а Турци да даду што већи значај побједи. Тако је турски историчар Нешри дао Лазару као савезнике Влахе, Угре, Чехе, Албанце, Бугаре и др. Вјероватно се и Гиљфердинг у набрајању Лазаревих савезника послужио Нешријем. Он овдје помиње и Ђорђа Кастриота (Скендербега) који се у доба Косовске битке није био ни родио. — Примј. прев.)

[1]) За ове податке Љ. Ковачевић каже да су то причања која је Гиљфердинг чуо од косовских становника (Љ. Ковачевић. Вук Бранковић. Годишњица Николе Чупића, књ. X, Београд, 1888, стр. 286). Мада немамо савремених извора о почетном распореду снага, ни о борбеном поретку и бојном простору, највјероватније је да се Лазар поставио у централном диједу Косова што, оперативно, није могло бити згодније за правац турског наступања. Центар турске војске налазио се ондје гдје је Муратове турбе (Војна енциклопедија 4, Београд, 1961).

Нејасно је због чега српска војска није пожурила да предусретне Турке и заустави их у Качаничкој клисури[2]). То је била огромна грешка тим прије што је Лазар, како се види, бескорисно изгубио неколико дана на Косову пољу у ишчекивању непријатеља. Могуће је можда претпоставити да је он рачунао на надмоћ своје војске, првенствено своје многобројне тешке коњице заштићене оклопима (оклопника), и да је намјерно мамио Турке у равнину како би им уништио пјешадију. Свједочанства српских, западних и турских предања о великој Косовској бици слична су у општим цртама, али се разликују у појединостима. Ја их овдје нећу критички рашчлањивати и страхујем од стратешких расуђивања. Ови детаљи нису за мене тако значајни као што је она, упола историјска а упола епска, слика која је о косовској бици отворена у српском народу и коју су становници Косова поља, тако рећи, везали за терен што их окружује. Јер стратешки детаљи и појединости недовољно освјетљавају историјски догађај, а епска слика косовске битке је истинско благо српског народа, један од суштинских фактора његовог душевног и моралног живота.

[2]) Мурат је, послије прикупљања снага у Пловдиву (Филипопољу), упао преко Велбужда (Ћустендила) у Кратово, а одатле преко Куманова, Прешева и Гњилана продужио за Приштину, гдје је стигао 14. јуна још за видјела, да би се утаборио сјеверно од града (Војна енциклопедија 4, Београд, 1961).

Многима од мојих читалаца вјероватно је непозната народна српска легенда о бици којом је учињен крај владавини Немањића. Због тога ће, претпостављам, за њих бити занимљиво да прочитају ту легенду прије него што почнем с описом терена на коме се одиграла велика драма. Навешћу легенду о косовској бици, истина, не по оним многобројним и изванредним али фрагментарним пјесмама које се данас пјевају о том догађају и описују сад једну, сад другу епизоду битке. Овдје ћу навести читаву, још необјављену рапсодију или, боље рећи, двије рапсодије, непосредно везане једна за другу, забиљежене у Дубровнику 1758. г.**

** У Зборнику, на 212 страна, гдје се оне, заједно са другим чланцима, налазе у једном рукопису, власништву библиотеке фрањевачког самостана у Дубровнику. Зборник носи наслов: „Popjevke Slovinske skupjene g.g. 1758. u Dubrovniku."Ту је исписана и ова биљешка: „Cetaernes (читај четрнаест) paervich Popievaka u ovesich kgnigah ispisanich skupi D. Ghjuro Mattei Dubrovcanin (додато другом руком: Priminu u Rimu gg. 1728). Osamnes, koje sljede do tridesete i trechje pribavi Jozo Bettondich vrjedni

slovinski spjevalaz (додато: koi priminu u Dubr. g.g. 1764.). Ostale sabrane su od mnogo strana." Пјесме које се овдје објављују налазе се у Зборнику под бројевима 24 и 22. (Овај Зборник чува се данас у Националној и свеучилишној библиотеци у Загребу. Има у свему 287 листова, тј. 574 страна. Од тога броја Гиљфердинг овдје региструје само првих 212 страна, на којима су исписане народне пјесме. Зборник је описао В. Богишић у књизи: Народне пјесме из старијих, највише приморских записа. Књ. I, Београд, 1878, на 126—133 стр. — Примј. прев.)

Ова ће рапсодија за љубитеље словенске народне поезије бити тим драгоцјенија што ће у њој видјети образац особите, до данас још довољно неиспитане народне мјере стиха, која је већ ишчезла из српског епа, али је у прошлом вијеку доминирала у пјесмама у којима су се опјевали догађаји давних времена. Ова мјера од петнаест слогова, са цезуром послије седмог слога***, има, још у већој мјери, спокојан и миран тон епског приповиједања, за разлику од десетерца (са цезуром послије четвртог слога), који, у Дубровачком зборнику од 1758. г., долази у епским пјесмама најновијег датума и у лирским пјесмама и који данас једино доминира у српском епосу. Рапсодија коју овдје објављујем дијели се, како сам рекао, на два дијела.

*** Понекад, умјесто петнаест долази и шеснаест слогова са цезуром послије осмог слога, али је ова неправилност готово свуда само привидна у писму. Она се губила у изговору контракцијом двају вокала којима се завршавала једна, а почињала друга, сљедећа ријеч.

У првом је изложено народно приповиједање о Вуку Бранковићу као издајнику[3]), затим о мотиву и разлогу издаје којом је одлучена побједа Турака. Други[4]), пак, дио — у коме пјевач, може се рећи, отворено упућује на претходни, први дио — детаљно описује читаву битку, од почетна до краја. Овдје су сажето означене и истакнуте све епизоде које ће послужити као тема мноштву самосталних косовских пјесама што и данас живе и пјевају се у српском народу[5]).

[3]) Овај дио пјесме носи наслов: Кад се свадио Милош Кобиловић и Вук Бранковић.

[4]) Наслов другог дијела је: Кад је погинуо кнез Лазар и Милош Кобиловић на Косову.

[5]) Изворни текст ових пјесама, писан латиничком графијом, по италијанском узору, транскрибован је у преводу савременом ћирилицом. При томе се користило дјело: F. Miklošić. Beiträge zur Kenntniss der slavischen Volkspoesie. I Volksepik der Kroaten.... Wien, 1870., гдје су штампане ове пјесме. Гиљфердинг је изворни текст транскрибовао руском ћирилицом.

На прозору сјеђаше Милица Лазара кнеза,
И ш њом бјеху на прозору дв'је рођене кћерце своје.
Пођe ти им Милица кћерцам свој'јем говорити:
„Л'јепо ти је Лазара међу зетим погледати!
Ма бих дала Милица моје у глави црне очи
Да је Вуче Бранковић ко и Милош Кобиловић!"[6])
А Вукова вјереница мајци својој одговара:
„Ал' је Вука родила л'јепа од града владика*,
А Милоша Кобиловића једна млада влахињица**,
Влахињица родила, под кобилом отхранила."
Али њоме говори Милошева вјереница:
„Истина је, сестрице, што говориш свеколико,
Да је Вука родила л'јепа од града владика,
А мога вјереника једна млада влахињица,
Влахињица родила, под кобилом отхранила,
А за то се он зове Милошу Кобиловићу;
Ма би она кобила до два вука прискочила,

И њему*** би избила задњом ногом спредње зубе;

[6]) Милош се у свима споменицима до XVIII в. зове Кобилић или Кобиловић. Народ му је касније промијенио презиме у Обилић (Љ. Ковачевић. Вук Бранковић...., стр. 191—192).

* Владика (именица женског рода) значи властеоска жена или кћи. У средњовјековној феудалној Србији властела је чинила посебну аристократску класу. У Дубровачкој Републици властелом су се звали чланови угледних родова — породица (по италијанском: nobili).

** У средњовјековној феудалној српској држави власи су чинили најнижу класу становништва. Бавили су се, како изгледа, претежно сточарством.

*** У оригиналу, писаревом омашком, „гнему", тј. њему. (Гиљфердинг је, вјероватно, погрешно прочитао ријеч „gnemubi", која је у Зборнику написана по италијанском узору, а транскрибована гласи „њему би". Према томе, ни овдје ни на сљедећој страни није у питању Писарева омашка. — Примј. прев.)

Он се, Вуче, подноси кунинам и рисовинам,
А Кобиловић Милошу л'јепом свилом и скрлетом."
Бјеше јом се млађахном на те р'јечи ражалило,
Руком ју је удрила уз румено б'јело лишце,
Колико је бјеше немилосно ударила,
На руци јом бијаше диоманат златни прстен,
Прстеном је сестрици б'јело лишце изгрдила,
Крвца је је полила дјевојку низ б'јело лишце,
Она млада пошета у зелене перивоје,
И отиде цмилити под зелену под наранчу,
Грозне сузе прољева, а отире црну крвцу.
Уто Лазар доходи у своје у б'јеле дворе;
Коња му је примила Милица, љубовца своја,
Младу Вуку Бранковићу своја млада вјереница,
Нико коња не прима Милошу Кобиловићу,
Тер се иде Милошу око себе обзирати.
Тадар пође Милица да му прими коња добра,
Ма јом не да Милошу на коњица ни гледати,
Дало му се погледат' у зелене перивоје,
Под наранчом угледа своју младу вјереницу
Ђе ми сузе прољева, а отире црну крвцу.
Брзо бјеше Милошу коња свога одсједнуо,
Тере јунак отиде у зелене перивоје,
И он пође упрашат' своју младу вјереницу:
„Што ти је, млада дјевојко, што прољеваш грозне сузе,
Грозне сузе прољеваш, а отиреш црну крвцу?
Што ли ти је црна крвца лишце твоје изгрдила?"
Али пође Милошу та дјевојка одговарат':
„Хоћу теби истинито свеколико повидјети,
Јутроска смо сидјеле на прозору од б'јела двора,
И с нами се Милица мајка наша разговара:
‚Л'јепо ти је Лазара међу зетим погледати!
Да је Вуче Бранковић ко и Милош Кобиловић
Ја бих дала Милица моје у глави црне очи!'
Али моја сестрица мајци својом одговара:

,Ма је Вука родила од града л'јепа владика,
А Милоша Кобилића једна млада влахињица,
Влахињица родила, под кобилом отхранила,
А за то се он зове Милошу Кобиловићу.'
А ја њоме овако на те р'јечи одговарам:
,Истина је, сестрице, што говориш свеколико,
Да је Вука родила л'јепа од града владика,
А Кобилић Милоша једна млада влахињица,
Влахињица родила, под кобилом отхранила;
Ма би она кобила до два вука прискочила,
И њему* би избила задњом ногом спредње зубе.
Твој се Вуче подноси кунинам и рисовинам,
Мој вјереник Милошу л'јепом свилом и скрлетом.'
Њом се бјеше тадара на те р'јечи ражалило,
Руком ме је удрила уз румено б'јело лишце.
Колико ме бијаше немилосно ударила,
Крвца ме је полила низ моје низ б'јело лишце,

* У оригиналу: gnemu.

За то сузе прољевам, а отирем црну крвцу."
Када ти је Милошу ту дјевојку разумио,
Он се врло смутно у својему срцу живу,
Скоком је скочио из зелена перивоја,
И Вука је ухитио за јуначко танко грло,
И њега је метнуо на јуначку црну земљу,
Тер га иде Милошу десном ногом ударати,
И два му је здрава зуба избио из русе главе,
Ма ми бјеше Лазаре ка Милошу прискочио:
„Немој, зете Милошу, не убио те бог велики,
Немој кавге чинити, ни с Вуком се посвађати!"
Једва му се бијаше кнез Лазаре умолио.
Иде Бушић Стјепане љуби* своју рано будит':
„Устани се, љубовце, од твоје мекахне ложнице,
И ти, млада, отвори прозоре од б'јела двора,
Нека св'јетла зорица дворе моје обесели.
Пака, љуби, погледа' по високу ведру небу,
Јесу ли ми Влашићи ведро небо припјешили[7]),
Је ли зв'језда Даница у истоку сунчаному,
Удара ли таламбах прид двором кнеза Лазара,
Купе ли се господа прид дворове Лазареве?"
Бјеше млада Стјепана љуби своја послушала,
И брзо је устала од своје меке ложнице,
И бјеше отворила прозоре од б'јела двора,
И отиде гледати по високу ведру небу.
А то т'бјеху Влашићи ведро небо припјешили,
Св'јетла зв'језда Даница у истоку сунчаному,
И таламбах удара прид двором кнеза Лазара,
И купе се господа прид дворове Лазареве.
Брзо се је к Стјепану љуби своја повратила,
Тер му иде млађахна добро јутро називати:

„Добро јутро да ти је, мому Бушићу Стјепану!
Ово ти су Влашићи ведро небо припјешили,
И зв'језда је Даница у истоку сунчаному,
И удара таламбах прид двором кнеза Лазара,
И купе се господа прид дворове Лазареве."
Кад је Бушић Стјепапе љуби своју разумио,
Он се брзо подигну из своје меке ложнице,

* Љуби, тј. љубу, љубав — стари облик који се данас више не употребљава у српском језику. У овим старинским пјесмама тај облик често се јавља у значењу другарица, супруга, жена. Данас се у српским пјесмама у том значењу употребљава деминутив љубовца.

[7]) У Путопису „припһжили", а у Миклошића „припјешили". Код Богишића „припјешити" значи „прећи" (transire) и за ову ријеч он тврди да је ишчезла из живога говора. И у Рјечнику Југосл. академије ова ријеч је „незнана постања и значења", а очувана је само у примјеру: „Јесу ли ми Влашићи ведро небо припјешили?"

Тере иде опета љуби својој говорити:
„Пробуди ми, љубовце, Оливера слугу мога,
Нека пођe оседлат' мени и себи коње добре,
И на коње ставити што је боју од потребе,
Да ја не бих изост'о од војске Лазара кнеза,
Од угрске* господе и од браће Уговића**".
Али пође Стјепану љуби своја говорити:
„Хоћу теби, Стјепане, тужне гласе повиђети.
Ово ме се ноћаске трудан санак изаснио,
Ђе ми соко излеће из овега б'јела двора,
И у двор се увратио без своје без русе главе.
Ако ти се што могу, господару, умолити,
Немој садар ходити на размјерну*** покрајину
Да се не би којагоди на Косову догодила."

* У пјесми се овдје мисли на Мађаре, савезнике кнеза Лазара. Ови савезници, о којима се уопште ништа не говори у најновијим пјесмама о косовској бици, играју веома значајну улогу у рапсодији која се овдје наводи. Рапсодија је, по свој прилици, забиљежена из уста човјека, поријеклом из сјеверних дијелова Србије, гдје су мађарска јунаштва против Турака заокупљала народну машту. Ово се види и по томе што се већи дио пјесама које су ушле у састав споменутог Дубровачког зборника односи на Хуњадијеве подвиге и јуначка дјела српских хероја који су у XVI в. ратовали против Турака у јужној Угарској.

** Уговићи — у савременим пјесмама Југовићи — синови врло старог Југ Богдана, војводе лесковачког, и браћа кнегиње Милице, жене кнеза Лазара.

*** Размјерна (стари облик, умјесто размирна) покрајина, тј. мјесто ратних операцпја, ратно поприште, бојиште.

Али Бушић Стјепане љуби својом одговара:
„Знати ми се, љубовце, са Косова не вратити,
Ја ти нећу остати од војске кнеза Лазара,
Од угрске господе и од браће Уговића."
Кад је веће Стјепана љуби своја разумјела,
С јадом пође будити Оливера слугу вјерна:

„Устани се, устани, Оливере, вјерна слуго,
И ти коње оседлај теби и твому господару,
И на коње постави што је боју од потребе."
Кад је слуга Оливер л'јепу Јелу разумио,
Он се брзо одуста од своје меке ложнице,
И коње је оседл'о себи и свому господару,
И на ње је ставио што је боју од потребе.
Пак се бјеху узвргли на своје на коње добре,
И тамо ти пођоше прид дворове Лазареве,
Прид дворовим находе многу угрску господу,
Л'јепо се је Стјепане свој господи поклонио,
И њему се господа сваколика поклонише.
На прозору бијаше Милица Лазара кнеза,
Она иде господи добро јутро називати:
„Добро јутро да вам је, л'јепа угрска господо!
Л'јепо ти је погледати ову честиту господу!
Ко да их је један данак мајка једна породила!"
Али Милош Кобиловић Милици одговараше:
„Нагледај се садара ове л'јепе све господе,
Ове л'јепе господе и твоје браће Уговића:
Бог зна, веће хоћеш ли их твој'јем очим сагледати!"
Ма кад бјеше Милица зета свога разумјела,
Сузе су је полиле низ румено б'јело лишце,
Тере пође овако Милошу бесједовати:
„Ово ми се ноћаске трудан санак изаснио,
Ђе ми зв'језде падаху с небеса на црну земљу,
Ђе ми бјеше на небу јасан мјесец потамнио,
И ђе се је ведро небо на четверо распукнуло."
Али Милош Кобиловић пуници одговараше:
„Могу ти се, Милице, санку твому домислити,
Што су зв'језде падале с небеса на црну земљу,
То ће главе падати ове угрске господе,
А што бјеше на небу јасан мјесец потамнио,
То ће лишце потамњет' славнога Лазара кнеза,
А што се је ведро небо на четверо распукнуло,
То ти ће се распукнут' твоје срце Миличино*,
За угрском господом и за браћом Уговићим!"

* Овдје је очигледно изостављен један стих који би, вјероватно, требало гласити: „Срце ће се распукнути за славним Лазаром кнезом."

Кад бијаше Милица зета свога разумјела,
Жалосна се она нађе у својему срцу живу,
И пође му овако Милошу бесједовати:
„Једа ти се што могу, зете драги, умолити?
Да би ми се молио славному Лазару кнезу,
Да би мени оставио једнога од Уговића,
Ако би се којагоди на Косову догодила,
Да ја не бих изгубила кољено од Уговића!"
Али пође Милошу пуници одговарати:
„Нећу за те Лазару ни р'јечи проговорити,

Сву ноћ му си ноћаске приспала на десној руци,
Бјеше му се молити како твому господару."
Кадар бјеше Милица зета свога разумјела,
Зловољно се поврати ка својему господару,
Грозне сузе прољева низ своје низ б'јело лишце,
И појде ти овако Лазару бесједовати:
„Једа ти се што могу, господару, умолити,
Да би мени оставио једнога од Уговића,
Ако би се којагоди на Косову догодила,
Да ја не бих изгубила кољено од Уговића!"
Али на то Лазаре Милици одговараше:
.„Не могу ти оставит' ни једнога од Уговића,
Они су се захвалили св'јетлу краљу угрскому*,
Кад би небо пануло на јуначку црну земљу,
Они би га примили на своја на бојна копја!"
Веће Лазар изиде из својега б'јела двора,
Он се л'јепо бијаше свом господи поклонио,
И њему се господа сваколика поклонише.
Пака се је посадио на својега коња добра,
И весело пођоше пут Косова равна поља,
Шаторе су распели на крај равна Косова поља.
Цар је с војском падную на Марицу**, плаху р'јеку.
Ту су стали починут', вечерицу вечерати,
И они се веселе с златн'јем чашам на трпези.
Али Вука Бранковића худа срећа научила,
Пође кнезу Лазару прид господом говорити:
„Милош ће ти невјеру на Косову учинити."
Кад је Вука Бранковића кнез Лазаре разумно,
У руку је узео златну чашу хладна вина,
И он пође Милошу златном чашом напијати***:

* Ово спомињање угарског краља поново свједочи о поријеклу пјевача који је пјевао ову рапсодију. Он води поријекло из сјеверних дијелова Србије, потчињених Угарској.

** У оригиналу умјесго „на Ситницу" речено је „на Марицу" — омашка потпуно схватљива у усменом преношењу пјесме из једног краја у друга. Ово тим прије што је на Марици стварно водила друга битка са Турцима, кобна по Србе, наиме битка у којој је погинуо Вукашин.

*** Напијати — пити вино и држати некоме здравицу.

„Здрав си, зете Милошу, у моје и твоје здравје,
У моје и твоје здравје и око нас све господе!
Тако теби јединога, који те је сатворио,
И тако ти Данице, твоје л'јепе вјеренице,
И тако се тобом доста дичила и подносила,
Немој мени невјеру на Косову учинити!"
Кад је Милош Кобиловић кнез-Лазара разумио,
Жалостан се он нађе у својему живу срцу,
Пака узе у руке златну чашу хладна вина,
И он пође Лазару златном чашом напијати:
„Здрав си, тасте Лазаре, у моје и твоје здравје,

У моје и твоје здравје и ове честите господе!
А тако ми јединога, који ме је сатворио,
И тако ми Данице, моје младе вјеренице,
И тако се доста са мном дичила и подносила,
Нећу теби издаје на Косову учинити,
Него теби обећавам прид свом овом прид господом,
Пр'је нег сутра сунце буде на источној овој страни,
Хоћу ти се ја наћи под царев'јем* под шатором,
И хоћу га ханџаром удрити у срце живо,
И још ћу га одвеће десном ногом притиснути."
Пака иде Милошу слуге своје дозивати,
Слугу Ивана, Милана и Николу Косовчића**:
„Пођ'те, слуге, оседла'те ви јуначке коње добре,
Ере ћемо ми поћи турску војску уходити."
Бјеху слуге скочили и коње су оседлали,
А Милош се дигнуо из господске из трпезе,
И бјеше се махнуо на својега коња добра,
И тамо је отиш'о уз*** Косово поље равно,
На коњу је малахно тиха санка подр'јемао.
И још сунце не бјеше на источној овој страни,
А он јунак допаде прид шаторе прид Цареве.
Тад пођоше врли Турци св'јетлу цару *** говорити:
„Ово теби прид шатором Милоша Кобиловића."
А он царе св'јетли Турцим своj'jем одговара
Да Милоша доведу под његов свиони шатор.
Кад је дош'о Милошу прид цара прид веститога,
Пође њему овако св'јетли царе говорити:
„Што си дош'о, Милошу, војску моју уходити?"
Али Милош Кобиловић св'јетлу цару одговара:
„Ја сам ти се одврг'о од војске Лазара кнеза,
И дош'о сам у помоћ теби, цару веститому."
Опета је Милошу св'јетли царе говорио:
„Оваки су закони, Милошу, у земљи мојом,
Ко год к мени доходи да ми се л'јепо поклони,
Пак да моје пољуби кољено од десне ноге."
Пође ти се Милошу св'јетлу цару да поклони,
И пригну се да му љуби кољено од десне ноге,
Златан ханџар повадио и њим га је ударио,
И још се је повратио и ногом га притиснуо . . .
Једн'јем скоком поскочи из његова из шатора,
И врже се с друг'јем на витеза коња свога,
И на коњу побјегну низ***** Косово равно поље.
Тадар Турци кликнуше врл'јем гласом обједнага:
„Милош цара удрио, ма га није погубио!"
И за њим се подигну сва турачка врла сила.
Ма кад видје Милошу врле Турке око себе,

* Тј. султановим.
** Овдје треба да стоји Косанчића — у оригиналу је грешка.
*** Тј. горњим током Ситнице.
**** Тј. султану.

***** Види претходну биљешку.

Сабљом се је у руци прима њима изврнуо,
Много бјеше Турака с сабљом својом погубио,
А што њему бјежаше, слугам добр'јем не могаше.
Али бјеше Милошу худа срећа прискочила,
Турци њему бијаху слуге своје погубили,
Али за то он јунак јоштер ништа не хајаше.
Ма ти му је опета худа срећа прискочила,
Глас изиде из облака и Турцима говораше:
„Али, Турци, не видите, испале вам црне очи!
Ђе је Милош оклопљен и под њиме коњиц добар?
Свијех ће вас данаске до једнога погубити:
Мећите му прид коња штите ваше и сабље бритке."
Кадар Турци бијаху тега гласа разумјели,
Пријед коња му метнуше и штите и сабље бритке.
Бјеше му се по њима коњиц добар потакнуо,
И они ти прискочише тер му ногу одсјекоше.
Кад се Милош видио без јуначке десне ноге,
У руку се бијаше бојна копља добавио,
Тер се иде на њему мјеште ноге подапират',
И не да се јоштера врл'јем Турцим погубити.
Пака јадан покликну из својега грла танка:
„Ђе си, кнеже Лазаре, видио те бог велики!
Помози ме, мој тасте, садар или никад веће!
Турке сам ти све стјер'о на Марицу плаху р'јеку,
Њешто сам их погубио, а њешто се истопило!"
Све то добро слушаше невјерни Бранковић Вуче,
Тере иде овако прид господом попјевати:
„Владај ми се, Милошу, моје госпоско кољено,
Покли хоћеш ратити и с Турцима бојак бити,
Сад ћеш мени све зубе обједнага заплатити!"
Али кнеже Лазаре зету Вуку говораше:
„Муч, помукни, зете Вуче, замукло ти грло танко!
Сад сам, рече, зачуо на далеко глас њечигов,
Све бих рек'о да је глас Милоша Кобиловића,
Страх је мене да није у потреби у великом!"
И пођоше да скоче на њихове коње добре.
Уто Турци приступише и на ње ти ударише,
И Лазара разбише, ни о чем не оставите.
Вук Бранковић утече у планину у зелену,
А Лазара бијаху жива у руке ухитили,
И њега су одвели честиту Отмановићу*,
И ш њиме су довели Милоша Кобиловића.
Још се царе не бјеше с душом својом разд'јелио,
Овако је говорио пашам свој'јем и везјеру:
„Кад се веће ја будем с душом мојом разд'јелити,
Главу ћете одсјећи славному Лазару кнезу,

* Султан Мурат, унук Отманов (Османа I, тј. Отхмана, оснивача османлијске династије. — Примј. прев.)

И ви главу одсјеците Милошу Кобиловићу,
И ви мене укопа'те на Косову равну пољу,
Под ноге ми ставите славнога Лазара кнеза,
А Милоша Кобиловића на моју на десну руку."
Ма кад бјеше Милошу св'јетла цара разумио,
Пође ти му жалостан ове р'јечи говорити:
„Једа ти се што могу, св'јетли царе, умолити,
Немој мене стављати на твоју на десну руку,
Него мене ти стави Милоша под ноге твоје,
Мога таста Лазара на твоју на десну руку:
Како сам га ја л'јепо за живота свеђ дворио,
Нека њега ја дворим и у матери црној земљи."
Бјеше му се св'јетли царе на те р'јечи смиловао.
Ма када је Лазаре зета свога разумио,
Сузе су га полиле низ његово б'јело лишце,
А њему је Милошу ове р'јечи говорио:
„Ах блажена мајка твоја, која те је породила!
Тобом сам се свеђ дичио међу браћом и господом!
А проклета мајка била која је Вука породила!
Он је мени срамоту прид господом учинио,
И мени је издају на Косову учинио!"
Још хтијаше Лазаре с Милошем бесједовати,
Ма се бјеше св'јетли царе с душом својом разд'јелио.
Турци главу осјекоше славному Лазару кнезу.
Славному Лазару кнезу и Милошу Кобиловићу.
Лазара су укопали уз цара на десну руку,
Кобиловић Милоша под ноге св'јетлога цара.
Кад ми бјеше Милица тужне гласе разумјела,
Бјеше јом се од жалости живо срце распукнуло.

Таква је српска епопеја о косовској бици. По садржају она је потпуно слична приповиједањима самих становника Косова поља, који — мада не пјевају, како сам рекао, пјесме о Милошу и Лазару — ипак сликовито замишљају њихова јунаштва и смрт управо у оном истом облику као и народни епос. Према томе, и еп и локална приповиједања имају за основу једно опште, заједничко предање, које се формирало и усталило у српском народу. Ово предање налазимо у најпотпунијем облику у једном љетопису (познатом по имену Троношки љетопис*), састављеном крајем XVIII в. на основу најстаријих, сажетих љетописачких биљежака у које су унесени подаци из залиха историјских обавијести, отргнутих од заборава у народном сјећању. У њему је нарочито истакнута издаја Вука Бранковића као главни узрок српског пораза.

* Ово име Љетопис је добио по томе што је био објављен (у V књизи Гласника Друштва српске словесности) по препису учињеном 1791. г. у манастиру Троноши, у Србији. Но, како изгледа, Љетопис је састављен у Пећкој патријаршији. Ја имам два његова преписа: један, преписан са новога егземплара који се чува у Пећи, и други, преписан са старога примјерка који се раније тамо налазио. Овај посљедњи био је преписан у Дечанском манастиру. Ја ћу се овдје равнати по томе препису не придржавајући се неправилности у његовом правопису пошто оне немају никаквог палеографског значаја. (Радојчић га назива Троношки родослов и тврди да је састављен у Срему или његовој близини у првој половини XVIII в./ Н. Радојчић. О Троношком родослову. Београд, 1931/Примј. прев.)

У старим, кратким љетописачким биљешкама, напротив, о Вуковој издаји не говори се никако. Једно љетописно предање с краја XIV или почетком XV в. говори о њој са сумњом

(,,íg âhìú ÷òî èñòèíííîg ðgùè î ñgìú, èçäàíííú ëè êûìú îòú ñâîgãî áûâú õðàígíi#, èëè ïà÷g ñuäu áîæiþ î ñgìú ñúáûâøuñg’’)

(„Не знам поуздано шта да кажем о том да ли је издан од својих млађих или је сам Бог тако досудио."- Прев. Бр. Чулић).

У горе наведеној старинској пјесми Вукова издаја, мада јасно истакнута, још не игра значајну улогу у самом догађају. Међутим, у љетопису с краја XVIII в. и у данашњим српским пјесмама на њој лежи одговорност за пораз. Када се узму у обзир све ове околности и консултују страни извјештаји и вијести, човјеку постаје јасно да Вук није био директни и стварни издајник, него је сувише рано изгубио наду у побједу и повукао се са својим одредом[8]).

[8]) К. Јиречек каже да су први Рус Гиљфердинг (у Путопису од 1859) и он у својој Geschichte der Bulgaren (1876) били ти који су посумњали у тачност приче о издаји Вука Бранковића у коју је дотле свако вјеровао (Јиречек. Историја Срба. Књ. I ... стр. 326).

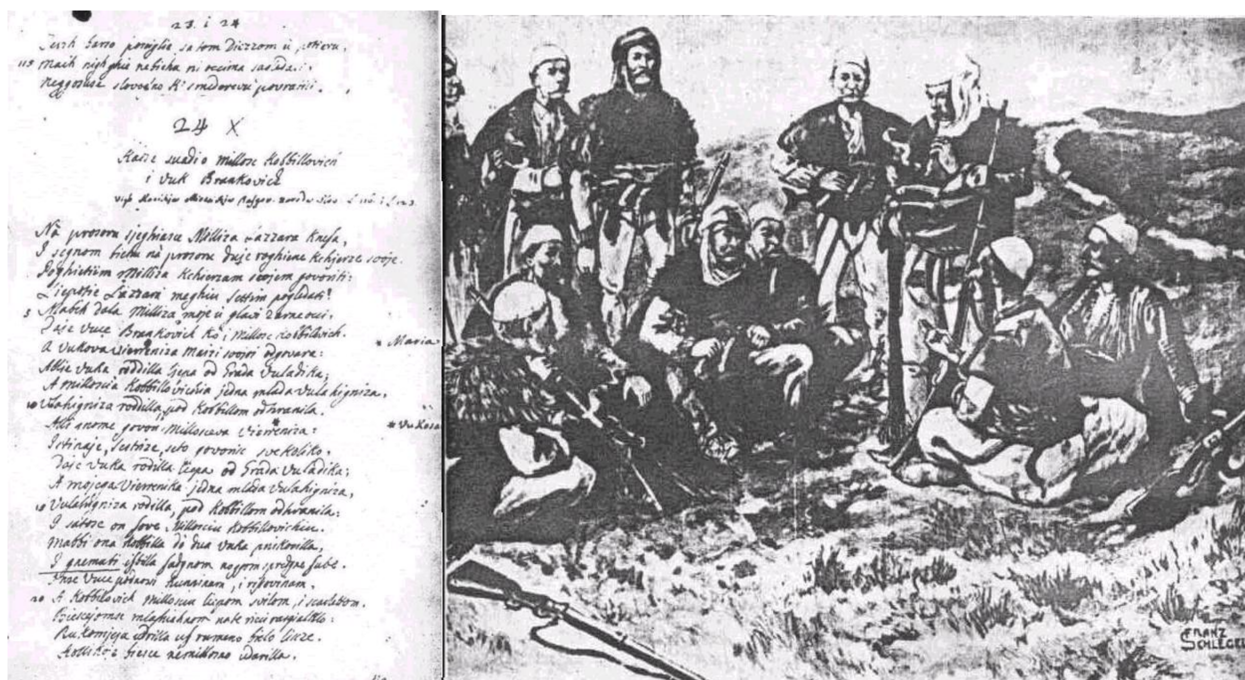

Факсимил пјесме из Дубровачког зборника

Албански прваци са Косова

Чудновато је како је понекад неправедно народно сјећање и памћење. Предајући Вука проклетству из покољења у покољење, Срби у исто вријеме опјевају Марка Вукашиновића као узор јунака, а Марко је отворено помагао Мурата у његовом ратном походу против Лазара и никако није дошао на Косово поље да пружи помоћ својим земљацима. Но, види се да је у самој личности Вука Бранковића било нешто несимпатично и неискрено, а то је и дало повода народу да га мрзи. О његовом животу готово ништа не знамо, али је, стварно, такав карактер имао његов син Ђурађ, који је управљао Србијом, усред разноврсних невоља и тешкоћа, од 1427. до 1456. г. Јасно је због чега је народ — имајући разлога да се према Вуку односи са сумњама и ненаклоношћу — бацио на њега оптужбу за издају и том оптужбом постепено прикривао српски пораз. Јер за национални понос ипак је повољније и прихватљивије тврдити како је Турцима омогућио побједу рођени брат Србин, а не властита храброст.

Сљедећи корак у развоју ове снаге националног поноса видимо у прекрасној савременој пјесми у којој Богородица нуди Лазару побједу и царство земаљско или смрт и царство небеско а он бира ово посљедње. Када сам већ једном увео читаоца у сферу легенди и предања о косовској бици,

морам му ставити на расположење та предања и легенде у најпотпунијим облику, тј. онако како су забиљежене у Троношком (или, тачније речено, у Пећком) љетопису XVIII в. По својој неизвјештаченој једноставности и по спајању историјског са чисто епским[9]) карактером ово приповиједање може се са задовољством читати:

[9]) Према Н. Радојчићу, Гиљфрединг је био одушевљен Троношким родословом иако је то секундарни историјски извор. Гиљфердинга је вјероватно привукла рјечитост и прагматизам Родослова и његова моралистичка тенденција. Тако је Троношки родослов, ослоњен на Гиљфердингов ауторитет, ушао са својим схватањима у српску читалачку публику (Н. Радојчић. О Троношком родослову...., стр. 54).

,,Òhìú Àìóðàòú ðàçñóäèâú ïðààâäèâîg îòâhòñòâîâàíig ìóäðîg Ëàçàðgâî, îñòàíîâèëñ# âú ïîë#õú Êîñîâñêèõú âú ïðgèçîâèëüíhéøg çgìëè çëàòîìú è ñðgáðîìú è ïðî÷èìè ðóäàìè, õëháîìú è âèíîìú, è âñ#êèìè ÷gëîâh÷gñêèìè è ñêîòñêèìè ïèmàìè; è áh Àìóðàòú îòïî÷èâà#, òîëñò# áîëüø¿# êîíè âîgííûà; è æäà ïðèøgñòâi# Ëàçàðgâà è ígðàçîðèâú íè÷gãî, ðàçâh äâîðîâú Ígìàíñêèõú âgñeëûõú íà ðhöh ïîðîäèìëè, è äâîðú êí#çà Ìèëîøà ó Êîñîâó ó Ëèïë#íh, è äâîðú Ñòðàííû íà Òîïëèöû, è äâîðú êíàç# Юãà Áîãäàíîâà âú Ëgñêîâöh; ïðî÷gg âñ# âú öhëîñòè ñîáëþäg, äàâú îñòðû# óêàçû ñâîgìó âîèíñòâó, äà ïîääàíûìú íg òâîð#òú îáèäû è ïàêîñòè. Äàäg æg Ëàçàðó ñgäìíàägñ#òúb äígé íà ðàçñóæägí¿g è ïðèãîòîâëgí¿g. Ëàçàðü æg âú Êðóøgâöh ñî êí#çè ñâîèìè áëèæàéæèìè ðàçñóæäàøg, ÷òî áû áîëüøg* ñîòâîðèëú, óæg áî ìíîçè ñîâhòîâàõó ïîääàòèñ# Àìóðàòó, íî íg áhõó âñè ñíèøëèñ#. Ñgãî ðàäè Ëàçàðü êðàëü è ïàòðiàðõú Àðñgíié âòîðûé ÷ðgçú áðçîõîäög ïîñûëàõó ÷gñòà# ïèñàíi# êî êí#çgìú è ïîâgëèògëgìú çgìñêèìú, ïîâgëhâàþmg è ìîë$#øg óñêîðèòè ïðèòè íà ïîëg Êîñîâî, âðgìgíè óæg ïðèõîäàmó îòâhòú äàòè Àìóðàòó. Ñàìú æg Ëàçàðü ñî ñîáðààøèñ# âîèíñòâîìú äî øgñòú ägñ#òú òûñ#mú èñõîäèòú ñîïðîòèâú Àìóðàòà, ñòààú æäà ïðî÷èõú è ðàñïîëîæèëú îáîçû ñâî# ïî áðgãàõú äî ðhêàõú Ñèòíèöû è Ëàáà. Êí#çü æg Áàíîøà Çgħàíèíú áëèæàéøié áûñòü, íî ñîáðààú âî# ñâî# ñòî#øg íà êðàgõú çgìëè ðgähëú ñâîèõú, æäà âðgìgíg ægëàgìàãî è îáhmàííàãî Ìàðêîìú**, à íg õîòh ïðièòè. À êí#çà Ðàäè÷ú Çàõîëìñêié è Ïðèìîðü#, ñèëà êðhï÷àéøà# Ñgðáñêà#, ïîígæg âú äàëgêîìú ðàçñòî#íiè, ígìîãîøà ñêîðî ïðièòè; à áh ñîâîêóïèëú âgëèêîg âîèíñòâî è âgäàøg, íî íg äîñïh òîé íà áîé, íî ìàëî ïîòîìú äîñïhëú; è gãäà ðàçóìhëú

#êî âîèíñòâî ñgðáñêîg âñg ïîãèáëî ñú Ëàçàðgìú êðàëgìú, ñgãî ðàäè ñàìú ñgág ïðîáîäú ìg÷gìú, èçäøg è òàìî ïîãðgágíú áûñòü, òîãî ðàäè è íûíh çîâgòñ# ãðîáú Ðàäè÷à âîgâîäû; âîèíñòâî æg gãî ðàçèägñ# âú äîìû.

Êí#çú æg Âóêú Áðàíêîâèħú òàêîæäg ëóêàâèéøgg Ëàçàðþ ïîãñòðhêàgìú, Áàìîøìþ è Ìàðêîìú. Ìèëîøú æg Îáèëèħú, á#øg ÷gëîâhêú áîðgöú ïðgñèëüíûé è ïðgìóægñòâgííûé, è âîèíñêèõú ähëàõú èñêóñgíú, àmg è ìëàäú, îáà÷g âî âñhõú ähëàõú è ïîâgëhíi#õh Ëàçàðþ áîäðú è âhðgíú. Ñgãî ðàäè Ëàçàðú äààg gìó ämgðü ñâîþ âú ægíó, è ñîòâîðè gãî êí#ç# è íà÷àëîâîæää ïðgäú âñhìú âîèíñòâîìú, è ñgãî ðàäè óçðîêà, âú òàéíh ãíhâàøgñ# Âêú íà Ëàçàðà è Ìèëîøà. Áhøg è ñïîðà ïîìgæäó ämgðàõú Ëàçàðgâûõú, à ægíú Âóêà è Ìèëîøà, î êðàñîòh è ìóægñòâh ìóægé ñâîèõú, èçú ÷gãî Âóêîâà äàëà

дала ударенiе Милошевой. Того ради Милошъ отмастивъ Вуку, на поединку свогъ Вука съ конѧ, ударивъ а землю, Вукъ же немогiй иначе отмастити

Милошу, но начатъ у Лазарѧ клепетати на Милоша. Бѧху же еще два боѧра, зовомый по рѣкахъ земли, недалеко отъ Косова, Миланъ Топличанинъ,

и Иванъ Косанчиħъ, отъ нихъ же единъ бѧше преводчикъ на ѧзыку тȣр-скомъ; и бѧху людiе знаменити въ силѣ и разумѣ и часто они хождаху во

воинство турско, ово дѣлъ ради общихъ до Ѧмурата ово ухождаху силы турскiѧ; съ нимиже Милошъ имѣѧше любовь велiю и всегда съ ними бѧше

совѣтуѧ, ако усумнѣтисѧ Лазарю по клевети Вуковой, иже глаголаше Лаза-рю: „Ако Милошъ съ Миланомъ и Иваномъ предатисѧ хотѧтъ, Лазаре,

* Тј. боље.
** Марком, сином краља Вукашина, који је дјеловао одвојено од Лазара, поткопавајући његов пријесто.

силамъ Ѧмуратовымъ.“ Вечери же бывшей въ день суботнiй спрѧмо недѣли, во 14 мѣсеца iунiй на трапезѣ великаго кнѧзѧ Лазарѧ, сосѣдѧщимъ всѣмъ

кнѧземъ и воеводамъ, и по многомъ разговорѣ, о измѣнникахъ царства а найпаче о Баiоши, который указалъ тайну срдца своего, вѣ Лазарь на многъ

часъ отъ печали сердца лежа на десницѣ главою молча при трапезѣ, таже вземъ чашу глаголетъ: „Здравъ сыне и воеводо мой Милоше, новая невѣро, са совѣтници твоими.“ Разумѣвъ же Милош сіе быти отъ Вука сѣдящаго при Лазарѣ, обаче воставъ поклонися кралю, отвѣтетвуетъ: „Невѣра ти, цару, кодъ колѣна сѣди, азъ же несамъ“; и разъярився встаетъ отъ трапезы глаголя: „завтра узриши кто е вѣра, кто ли е невѣра, азъ бо желаю за тя умрѣти и Амурата царя убити.“ И со словомъ самъ отходитъ отъ трапезы, ему же послѣдоваша Миланъ и Иванъ; и чрезъ всю нощь бѣша вкупѣ уготовляюще себе къ бою. Лазарь же оставъ на вечери со иными властели, ненадѣся каковыя измѣны отъ Милоша; и утру же бывшу зѣло рано Лазарь востаетъ во церковь, яже есть на Самодрежѣ рѣцѣ, отстоящей отъ турскаго воинства выше два часа; и бывши утренему пѣнію, таже вкупѣ и божественной литургіи, юже Лазарь послушаше. Милошъ же со Миланомъ и Иваномъ сѣдоша на кони своя, отходятъ до обозовъ Амуратовыхъ и слово даша на караулѣ яко Милошъ идетъ къ царю; сія же вѣсть скоро Амурату доносится. Онъ же яко услыша пришествіе Милошево, скорѣ повелѣваетъ начальнимъ своимъ пріийти, и съ честію воведоша Милоша съ Миланомъ преводчикомъ къ царю; уповаше царь, что Милошъ пришелъ поддатися власти его, или слово имѣти о подчиненій всѣхъ Сербовъ. Пришедъ же Милошъ предъ Амурата приближився лобзати руку ему извлекъ ножъ прободе царя. Но видѣвше предстоящіи воскликнуша на Милоша и Милана, егоше убиша тамо. Милошъ же изшедъ изъ шатора и всѣдъ на коня своего, са Иваномъ Косанчиѣемъ извлекъ мечъ свой, обступившемъ его всему воинству, но онъ оружіемъ творяше путъ себѣ, яко никому немощи стати супротивъ силы его. Ивану же отсѣкоша первѣе десную руку, таже и убиша. Милошъ же самъ оста и уже хотяше избѣгнути отъ рукъ тѣрскихъ, но отъ многаго удареніа еже творяше мечемъ, кровь ему сильно на нозди обѣ ліяше; таже совѣтомъ некоея бабы, еяже Милошъ послѣ свезанъ зубима носъ отгрызе (и отъ того прозвася село то Бабинъ носъ) подвергше Турцы острыя меча подъ коня, и тако коня его убиша. Таже

Милошъ съ копіемъ оста, на него же оперся преко Турковъ тридесятъ лактовъ должины прескочивъ, таже вторицею вяще; третицею же оперся, копіе сломися, и тако лишився оружія, ухватиша Милоша жива и приводятъ при Амурата; его же давъ блюсти за живота своего жива, и повелѣваетъ начальнымъ дати знаменіе брани, глаголя: „сотворите брань дондеже живъ самь, да не будетъ вотще сицевое собраніе воинства, да увижу и азъ кому останетъ побѣда; и тако нечаянно нападоша Турци на обозы.

Лазарь же бѣ еще въ церкви недовершившейся божественной литургіи. Єму прихождаху воини сказующе, что Турци наступиша на нихъ ратною рукою сильно; Лазарь же посылаетъ къ Милошу и прочимъ воеводамъ, да строятъ воинство, но въ томъ придоша и сказаша Лазару, яко Милошъ съ Миланомъ и Иваномъ отъидоша во стати Турскія. Єгда же услышаша прочіи князи и военачалници, вси ужасошася и ослабѣша сердци своими, мняще яко Милошъ отдався Амурату, нечаянно на нихъ нападъ, да бы еще сущу малу воинству побѣдили Лазаря (незнаша бо извѣстно, что сотворилъ Милошъ). Но Лазарь крѣпкодушанъ и всегда побѣдитель, паче же уповая на Христа Спаса своего, въ той часъ всѣдъ на коня и сладкоглаголивыми своими словесы укрѣпивъ сердца воиновъ, ихъ же мачемъ прекрестивъ, первый предъ всѣмъ наступаетъ на Тѵрки такъ сильно, яко вмалѣ всѣхъ Турковъ обративъ назадъ до царева шатора. Таже Турци увидѣша яко сербскаго воинства мало есть число, укрѣпиша и отвсюду обступиша. Букъ же Бранковићъ со всею своею отъ Босны силою, то есть со десятію тысящъ воиновъ отступивъ отъ воинства Лазарева и стаде со другіа страны рѣке Ситнице. Єгоже видѣвъ Лазарь (рече): „проклетъ Букъ во всѣхъ дѣлахъ своихъ, ва животѣ и по смерти да будетъ" и обращся ко своему воинству рече: „хотяй разлучитися мене, да идетъ за проклятымъ Букомъ Бранковићемъ; азъ же днесь умрети хощу за вѣру Христову и церкви божія, оставшіи же по мнѣ горшая дочекати будутъ" сіе бо слово рече ради несо-

гласіѧ кнѧзей. Лазарь же са малымъ своимъ воинствомъ крѣпко во второмъ сраженіи биласѧ тако сильно, ѧко рѣка Ситница отъ крови человѣческіѧ и

коней воскровавиласѧ бѣ; самъ бо Лазарь человѣкъ великога тѣла бысть, единымъ ударенiемъ отъ презѣльныѧ ѧрости по два человѣка, или человѣка

и конѧ просѣцаше, и моглъ бы повѣдитель быти, аще не бы фортума его издала или Божіе нѣкое хотѣніе; ему же конь убіенъ, дондеже на другаго

всѣде, воинство во мнѣніе пріиде что Лазарь убіенъ, сего ради не имѣѧше другаго предводителѧ, ѧтсѧ бѣгу. Лазарь же скоро себе показавъ и воинство

возврати; но въ томъ смѧтеніи Турци пакъ укрѣпльшесѧ сильніе, видѧще србскаго воинства мало. Лазарь же бъ борѧсѧ сильно, дондеже и другаго

конѧ изгубивъ и паки воинство невидѧщи Лазарѧ ѧтсѧ бъгу; но и паки Лазарь второе повращаетъ воинство, уже изнемогшей сили его, но продолжи-

ваше брань, бѣ во извѣщенъ о пришанствіи скоромъ захолмскаго князѧ Радича. На и третіе конѧ погубивъ и люди ови извіени, ови пакъ отведени,

мало нѣчто и спаслосѧ бѣгомъ тѣмъ. И тамо погибну великій кнѧзь Югъ Богдановъ са девѧть сыны своими, водѧщіѧ лѣвое крило воинства. Лазарь

всѣдъ на конѧ, видѣ себе отъ всѣхъ оставлена и изнемогша, даде сѧ бѣгу, весь во крови своей и чужей обагренъ, шестнадесѧть (ранъ) имѣѧше на себѣ

отъ меча и копіѧ и бѣ ослабѣлъ, ѧкоже и нынѣ зриме сутъ. Турци же сильно гонѧху за Лазаремъ. Лазарь же бѣгаѧ съ конемъ впадаетъ въ ровъ

отъ людей посельскихъ учиненный ради ловитве волковъ; и тако Лазарѧ жива ухватиша и приведоша предъ Амурата: его же Амуратъ узрѣвъ рече:

„почто безумно днесь, Лазаре, на превари убилъ еси мене и себе?“ къ немуже Лазарь отвѣща: „не азъ, рече, царю, но ты неождалъ еси времене“. И по повелѣнію

царѧ Амурата Лазареву первѣе главу светую отсѣкаютъ, таже и Милошу; Лазарь же живъ сый узрѣвъ Милоша, позна быти дѣло его на царю, и гла-

гола: „благословено дѣло твое и ты отъ мене; обаче за пролитіе толикіѧ кровь днесь самъ отвѣтъ да даси Господу Богу.“ И тако оба посѣчени быша

и царь того часа умре; ему же внутреннаѧ его извадиша воинство, тамо у Косово закопаша, идѣже и днесь на тѣмъ гробомъ тулбе* стоитъ; тѣло же

во градъ Брусу занесоша со собою, и того лѣта остала земля въ мирѣ, дондеже Турци сына Амуратова Паязита поставиша себѣ царемъ.

* Тачније: турбе, тј. муслимански надгробни споменик.

Ради[illegible] же воевода и князъ Захолмскій и Далмаціи, сый отъ крове Бѣлаго Уроша перваго архижупана, по разбитіи Србскаго воинства и усѣченіи

краля Лазаря, малымъ часомъ мимошедшимъ доспѣлъ съ воинствомъ своимъ близъ мѣста Бучитрна, недалече боеваго мѣста; и яко услыша по-

біеніе србское вкупѣ со кралемъ отъ жалости и горести сердца неразсуденъ самъ себе мачемъ проболъ, и тако погребенъ бысть, воинство же его во своя

обратилися.

Баіоша же аще и желалъ высочества кралевскаго, обаче ово усомнѣвался силою наступити, ово пакъ ожидалъ давы его стати просили; обаче снишелъ

съ горъ во предѣлы Хвостанскія и близъ Призрена, и прималъ отвѣтъ себе нелюбимъ. поплѣнилъ тѣхъ стоанъ мѣста и села, взвратился во своя.

Букъ же возвратился во предѣлы своя и собравъ крѣпчайшее воинство хотяше воспріяти Рассійское владѣніе, но ради измѣны, всего народа возне-

навидѣнъ бысть; и сего ради людіе общее избраша и поставиша младаго Стефана, сына Лазаря краля, да владѣетъ надъ предѣлы Рассійскими съ

матерію своею. Тѣло же Лазаря и Милоша воеводы, вкупѣ со утробою царя Амурата на единомъ мѣсту повелѣніемъ Амуратовимъ погребени быша, въ

томъ полѣ Косовомъ. И Милошъ вскорѣ отъ туду своими изятъ и погре-бенъ паки во церкви единой тамо недалеко близъ рѣки Лаба, идѣже и воды

киселы и изцѣлителны, изъ подъ олтара церкви оноя истекаютъ . . .“

(„ . . . И тако је Мурат, разабравши да је мудри Лазарев одговор истинит и прав, остао на Косову пољу, земљи богатој златом и сребром и другим рудама, хљебом и вином и сваком људском и сточном храном. И ту се Мурат заустави и пусти велике ратне коње на бољу храну. Док је чекао Лазара, није ништа рушио осим веселих двора Немањића на ријеци Породимљи, Милошева двора у Липљану на Косову, Страхињина у Топлици и двора кнеза Југ-Богдана у Љесковцу. Све остало сачува у цијелости и својим војницима издаде оштре наредбе да поданицима не чине увреда ни штете. Лазару је дао 17 дана на размишшљање и припремање. А Лазар се у Крушевцу договараше са

најближим кнезовима шта да раде. Многи су савјетовали да се покори Мурату, али се не бијаху сви скупили.

Због тога краљ Лазар и патријарх Арсеније II разаслаше гласнике са писмима кнезовима и господарима земаљским заповиједајући им и молећи их да пожуре на Косово поље, јер се приближило вријеме да се одговори Мурату. Сам Лазар крене са 60.000 окупљених војника на Косово, насупрот Мурату. Ту стаде очекујући да други дођу и улогори се са својим трупама на обалама Ситнице и Лаба. Кнез Балша Зећанин био је најближи. Он је сакупио војску и остао на периферији своје области и није хтио доћи, очекујући да се испуни Марково обећање. Радич, кнез захумски и приморски, најјача српска сила, није могао доћи на вријеме због даљине. А скупио је велику војску и повео је, али је доцкан дошао. Када је видио да је српска војска изгинула заједно са краљем Лазаром, сам себе прободе мачем и издахну. Тамо је сахрањен. Стога се то мјесто и данас зове Гроб Радича војводе. Његова се војска разиђе кућама.

А кнез Бук Бранковић бијаше такође лукав против Лазара, подстрекаван од Балше и Марка. Милош Обилић бијаше човјек борац силан и храбар и у војним дјелима искусан, иако млад, али у свему и у заповијестима Лазару вјеран и увијек спреман. Због тога Лазар му даде своју кћер за жену и учини га кнезом и главним заповедником војске. Због овога Вук се у потаји љутио на Лазара и Милоша. Било је свађе и међу кћеркама, Лазаревим, а женама Вука и Милоша, о љепоти и јунаштву њихових мужева. Тако је Вукова жена ударила Милошеву. Милош се освети Вуку у двобоју збацивши га с коња и ударивши га о земљу. Вук, не могавши да се освети, почео је код Лазара клеветати Милоша.

А била су још два бојара, звани по ријекама земље, недалеко од Косова, Милан Топличанин и Иван Косанчић. Један од њих био је преводилац на турски језик. То су били људи чувени по снази и разуму, и често су ишли у турску војску, или ради општих послова до Мурата, или су уходили турску силу. С њима је Милош имао велику љубав и увијек се с њима савјетовао, па је Лазар почео сумњати, по Вуковој лажи, који је Лазару говорио: „Милош са Миланом и Иваном хоће да те предаду, Лазаре, силама Муратовим." А када је било увече, у суботу, уочи недјеље, 14. јуна, за трпезом великог кнеза Лазара сједили су сви кнежеви и војводе, и послије многог разговора о издајицама царства, а највише о Балши, који је открио тајну срца свога, Лазар је од туге дуго ћутао за трпезом, наслоњен главом на десницу. Затим је узео чашу и наздравио:. Здрав, сине и мој војводо Милошу, нова невјеро са савјетницима својим!' А Милош схвати да је ово од Вука, који је сједио до Лазара. Он устаде, поклони се краљу и одговори: Невјера ти, царе, код кољена сједи, а ја нисам.' И разљутивши се, устаде од трпезе и рече: ‚Ујутру ћеш видјети ко је вјера, а ко је невјера, Ја желим умријети за тебе и цара Мурата убити.'

С овим ријечима сам отиде од трпезе, а за њим пођоше Милан и Иван. И те ноћи били су заједно, спремајући се за бој. А Лазар је остао на вечери са другом властелом, увјерен да га Милош неће издати. Рано ујутру Лазар се дигао на богослужење у цркву на Самодрежи ријеци, која је била више од два сата далеко од турске војске. И би јутрење појање, а затим и света литургија коју Лазар саслуша.

А Милош са Миланом и Иваном узјахаше своје коње и кренуше у Муратов табор. И рекоше стражама да Милош иде цару. Ова се вијест брзо достави Мурату. Када је он чуо о Милошевом доласку, брзо заповједи да му дођу начелници и са чашћу уведоше Милоша са преводиоцем Миланом пред њега. Мурат се надао да је Милош дошао да се преда или да говори о предаји свих Срба. Уведен пред Мурата, Милош се приближи и, као да ће му руку пољубити, извуче нож и прободе цара. Видјевши то, они који су стајали викнуше на Милоша и Милана. Милана одмах ту убише, а Милош изађе из шатора, узјаха на свога коња с Иваном Косанчићем и извуче свој мач. И опколи га сва војска, а он је оружјем крчио себи пут и нико није могао стати против његове силе. Ивану прво одсјекоше десну руку, а затим га и убише. Милош је остао сам и скоро да се пробије кроз Турке, али од многог махања мачем крв му је ударила на обје ноздрве.

Затим, по савјету неке бабе, којој је послије везан Милош одгризао зубима нос (и од тада се то село прозвало Бабин Нос), Турци подметнуше под коња оштре мачеве и тако му убише коња. Милош је остао са копљем и помоћу њега се одбацио и прескочио тридесет лаката преко Турака. Други пут

прескочио је и више. Када се трећи пут ослонио на копље, оно се сломи и тако се он лиши оружја. Милоша ухватише жива и доведоше пред Мурата. Пошто је наредио да Милоша жива чувају, Мурат је заповједио начелницима да започну битку говорећи: ,Водите битку док сам ја жив да не буде узалудан овај скуп војске и да и ја видим на коме ће остати побједа.' И тако Турци изненада нападоше на српски табор.

Лазар је био још у цркви, очекујући да се заврши света литургија, кад му дођоше војници и рекоше како су Турци напали на њих ратном руком. Он одмах нареди да Милош и остале војводе построје војску. Утом дођоше и рекоше Лазару како је Милош с Миланом и Иваном отишао у турски табор. Када су ово чули, остали кнезови и војни начелници згрозише се и малаксаше срцима својим мислећи да се Милош предао Мурату, који сада на њих напада изненада да би, док је још мала војска, побиједио Лазара (јер нису поуздано знали шта је Милош учинио). Али Лазар, крепка духа и увијек побједилац, уздајући се у Христа свога спаситеља, одмах појаха коња и красноречивом бесједом охрабри срца војника и прекрсти их мачем. Први пред свима удари на Турке тако силно да је готово сву војску повратио назад до царева шатора. Тада Турци опазише да је српска војска бројно мала, укрјепише се и опколише Србе са свих страна.

А Вук Бранковић са свом својом силом од Босне, тј. са десет хиљада војника, одступи од Лазареве војске и заустави се на десној страни Ситнице. Кад га је Лазар видио, рече: ,Проклет био Вук у свим својим дјелима и за живота и послије смрти.' Затим се обрати војсци и рече: ,Ко хоће да се одвоји од мене, нека иде за проклетим Вуком Бранковићем, ја хоћу данас да умрем за вјеру Христову и цркву божију, а који остану послије мене, горе ће дочекати.' Ово је рекао због несагласности кнезова. Лазар се с малом својом војском у другом судару тукао тако силно да је ријека Ситница од људске и коњске крви потекла крвава.

Сам Лазар био је човјек великог раста и једним је ударцем, од превелике јарости, по два човјека или човјека и коња сјекао. Могао је бити и побједник да га није срећа напустила или је била нека божја воља. Био му је убијен коњ, и док је другог узјахао, војска помисли да је убијен, и пошто није имала другог вођу, побјеже. Лазар се брзо показа и војску поврати. Али у тој збрци Турци опет силно ојачаше видећи мало српске војске. А Лазар се борио силно, док не изгуби и другог коња. И опет се војска, не видећи Лазара, предаде бјекству. Лазар опет по други пут поврати војску. Већ му је снага изнемогла, али он на силу продужаваше битку пошто су га извјестили о брзом доласку захумског кнеза Радича. Али и трећи пут изгуби коња, а и људи бијаху нешто побијени, а нешто одведени и нешто мало спасло се бјекством.

Тамо је погинуо велики кнез Југ Богдан са девет својих синова. Они су водили лијево крило војске. Лазар узјаха на коња и, видећи себе од свих остављена и изнемогла, даде се у бјекство, сав обливен крвљу својом и непријатељском. Шеснаест је рана имао на себи од мача и копља и био је ослабљен, као што се и данас види. Турци су снажно гонили Лазара. Бјежећи на коњу, упаде у јаму ископану од сељака за хватање вукова. Турци га жива ухватише и изведоше пред Мурата. Када га је Мурат видио, рече: ,Зашто си данас, Лазаре, лудо на превару убио и мене и себе?' А Лазар му одговори: ,Не ја', рече, ,царе, него ти ниси дочекао вријеме.' И по заповиједи Муратовој прво одсјекоше свету главу Лазару, па онда и Милошу. А Лазар, док је био жив, угледа Милоша и сазнаде да је његово дјело на цару (тј. дознаде шта је учинио Милош), рече: ,Нека је благословено дјело твоје и ти од мене, али за толику проливену крв данас сам ћеш одговарати господу богу.' И тако су обојица били посјечени, а и цар је умро у исто вријеме. Његову утробу војска извади и сахрани тамо на Косову, на мјесту гдје и данас стоји турбе. А тијело однесоше са собом у град Брусу. И те године остала је земља у миру, а Турци су, за то вријеме, поставили себи за цара Бајазита, сина Муратовог.

Радич, војвода захумски и далматински, потомак Беле Уроша, првога великог жупана, дошавши послије разбијања српске војске и одсијецања главе краља Лазара, продро је са четама до мјеста Вучитрна, недалеко од ратишта. Кад је чуо за српску пропаст и за краљеву судбину, од жалости и бола сам себе неразумно прободе мачем и би тако сахрањен, а војска му се поврати кући.

А Балша, тежећи за краљевом титулом, или је био неодлучан да наступи с војском, или је очекивао да му понуде круну. Ипак је сишао са планине у предјеле Хвосна и близу Призрена и, када је добио негативан одговор, опустоши мјеста и села тих области и врати се у свој крај. И Вук се

вратио у своје крајеве и, скупивши моћну војску, хтеде приграбити рашко краљевство, али је, због издаје, био омрзнут од цијелог народа. Због тога људи заједнички изабраше и поставише младога Стефана, Лазарева сина, да са својом мајком влада у рашким предјелима. А Лазарево и Милошево тијело сахрањено је, по Муратовом наређењу, заједно са његовом утробом на једном мјесту, на Косову пољу. Милошево тијело су његови ускоро извадили и поново сахранили тамо недалеко, у једној цркви, близу ријеке Лаба, гдје, испод њеног олтара, извире љековита кисела вода ... — Превео Бр. Чулић.).

Но, ово предање припада љетопису састављеном у XVIII в. Занимљиво би било упоредити ова народна предања о косовској бици — предања која припадају каснијем нараштају — са савременим српским свједочанствима и легендама о њој. Ми смо с правом очекивали да ће нам савременици и блиски потомци — погођени великом катастрофом која је оборила Српско Царство — оставити занимљиве описе и легенде о косовској бици сличне онима које су се писале по руским манастирима о Батијевом нападу и Мамајевој бици. Зачудо, стара српска писменост не пружа ништа томе слично, мада смо већ у њој открили — поред сажетих љетописачким биљежака и саопштења* — четири прилично опсежне легенде о косовској бици. Али нека читалац погледа ове легенде и нека по њима пресуди о карактеру старе српске писмености.

Прва легенда налази се у љетопису под насловом:

„Житїа и началства срьбскыхь господь, кои по кимь колико царьствова**.“

Овај љетопис писан је крајем XIV или почетком XV в., значи, датира из времена веома блиског догађају***. Препис је, како се види по писму, готово из тог истог времена[10]). Ево његове приче о косовској бици:

„... и сице вь всѣмь добрѣ и благочьстно бѣ (кнез Лазар) прѣспѣваи выстаеть иже вьсего вьстока цаоь, ѡть сыновь измаилиевѣхь, Мꙋрать име имꙋща, и всоу грьчьскꙋю и бльгарскꙋю землю прѣемь, и на сего (Лазара) поиходить, весчисльно множьство вѣды сь собою: сынове агарины сь татары, карминанѣ же сь сароханиты, грькы же и бльгаре**** и арванити; томоу же сь поганими настꙋпаюшꙋ езыкы, семоу же благочьстие не попꙋщаюшꙋ попрати и светылища*[****] божьственаа и крьсть ꙋничижившꙋ ѡскврьнити, и сьраженїю межꙋ ѡбоими бывшꙋ, и всьражены (читај сьраженьи) томь нечьстивы насилныкь падаеть ѡть мьча посрѣдѣ разбою, и тѣлшмь и дꙋшею, сь множьствомь своихь богопротивныхь вои. Ѡстаеть же того сынь единь, и кь концꙋ сьражениа того, не вѣмь что истинное рещи ѡ семь издан ли кымь ѡть своего бывь хранениа, или паче соудоу божию ѡ семь сьбившꙋ се и вь рꙋкахь того вьзима, и по многыхь моукахь, самь чьстнꙋю и благоговѣинноую главоу его ѡтсѣче и потшмь подоучныкы вьзима всѣхь прѣжде бо того сьмрьти вь

лѣто трѣтїе сльнце вь тмѹ прѣложи се, ꙗко и звѣздамь вь пладнѣ ꙗвити се, и лоунѣ вь кръвь, показѹѥ бѣдѹ хотещѹю быти ѡть сыновь измаилевѣхь

и вь прилѣжещїимь тамо градѣ погрѣбѣнно бысть тѣло ѥго светое, вь лѣто ҂ѕѡчз (6897—1389)“.

* На примјер: Прва легенда налази се у љетопису под насловом:

„вь лѣто ҂ѕѡчз. погыбѣ кнѣзь Лазарь на Косовѹ .єї. видовь дьнь, царьствова же лѣть .ѕї.“ Или: „бысть сьнитїе и бои на Косовоу. тоу погыбе царь моурать и кнезь Лазарь, ѡтъ нѥго же блаженыи коньць прїеть, їоунїа. єї“ и слично.

** Приликом преписивања ових текстова држао сам се Шафариковог система у рјешавању скраћеница и изостављању надредних знакова, система који је он провео у издању својих Југословенских споменика. Ово ми изгледа врло паметно, поготово када су у питању текстови који су од значаја не за палеографију, него за историју. (Под Шафариковим „Југословенским споменицима" Гиљфердинг подразумијева његово дјело Památky dřevního pisemnictvi Jihoslovanův. — Примј. прев.)

*** Готово исти такав љетопис, али без почетка — а завршава се 1371. г. — издао је Шафарик по Копривничком препису (погрешно. Треба: Копорињском. Примј. прев.) од 1453. г. Ја га овдје наводим по рукопису Пећке патријаршије, гдје је он стављен по реду иза „Саборних правила" (табак, на хартији, рукописом XV вијека). У овој редакцији љетопис се завршава 1391. годином.

[10]) По Љ. Стојановићу, ово је пећки љетопис из групе старијих љетописа. То је одломак већег рукописа и сада има 14 листова. Чува се у Лењинграду у библиотеци Салтикова-Шчедрина у „Гиљфердинговом фонду", а у Русију га је донио из Пећи сам Гиљфердинг. Трифуновић га, према наслову читавог рукописа, назива „Житије и начелство кнеза Лазара" (Ђ. Трифуновић. Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском боју. Крушевац, 1968, стр. 162—183).

**** У оригиналу:

Бльгаре.

***** У оригиналу;

стылица.

(И овако у свему добро и благочасно напредоваше. Устаде цијелога истока цар, од синова Измаиљевих, по имену Мурат и, узевши сву грчку и бугарску земљу, пође на овога (Лазара), водећи са собом безбројно мноштво синова Агарина са Татарима, Кармијана са Сарханитима Грка, Бугара и Арванита (Албанаца). Тај (Мурат) је наступао с безбожним народима, а овај (Лазар) није допуштао да се погази благочашће ни да се оскрнаве божанствена светилишта и понизи крст. И водили су међу собом битку. И у тој бици паде нечастиви насилник од мача насред разбојишта и тијелом и душом, с мноштвом својих богопротивних војника. А остаде један његов син (Бајазит). И на свршетку битке не знам поуздано шта да кажем о том, да ли је издан од својих млађих, или је сам бог тако досудио (Лазар) паде у његове (Бајазитове) руке и он му, послије многих мука, сам одсијече часну и побожну главу. Послије тога потчини себи све. А на три године прије смрти тога (Лазара) сунце се у таму промјенило, да су се и звијезде у подне појавиле и мјесец у крви, указујући на несрећу која ће

наступити од синова Измаиљевих. И у граду који се налази тамо сахранише његово свето тијело године 6897 (1389). (Превео Бр. Чулић.)

Другу легенду налазимо у животопису Стевана Лазаревича, писаном у другој половини XV вијека:

. . . „умрѣшу же іоркану, въздвизаетсѧ сынъ юнѣйшій Оркановъ, Амуратъ глаголемый, и покори множайшихъ запада, прочее же на благочестиваго князѧ Лазарѧ вооружаетсѧ; сей же нестерпе прочее ждати и пренебрещи уды своѧ, паче же Христовы разсѣцаеми и отрѣзаеми, но ѧко да студъ сихъ отъ всѣхъ потребитъ, или самаго умрети, паче же се свѣдетельствовати мученіемъ. Въставъ убо обдержимъ мысльми сицевыми, ведетсѧ на Измаильты, и сражденію бывшу на мѣстѣ нарицаемомъ Косовѣ бысть сице. Мужемъ ратнымъ сратующимсѧ предъ скыфтры, бѣ же нѣкто благороденъ зѣло своему господу, егоже оболъгаахy завидѧще и невѣрна мѣнѧху: тъи же ѧко да покажетъ вѣру, вкупѣ же и мужество, обрѣт подобно времѧ, устремисѧ къ самому великому начальнику, ѧко обѧзаа* ему же ѧко путь створиша егда же близъ бысть, и абіе ополчаетсѧ и вонзи мечь въ того самого гордаго и страшнаго самодръжца, туже и самъ отъ нихъ падетъ. И въпръвіе убо удолѣваютъ сущіи о Лазарѣ и въспріемлютъ побѣду. Но не уже времѧ избавленіѧ бѣ; того ради и сынъ того царѧ взмагаетъ паки въ той самой брани и удолеваетъ, Богу тако поступившу, ѧко да и великый сей мученіѧ вѣнцемъ увѧзаетсѧ и иже съ нимъ, что убо по сихъ блаженный конецъ постизаетъ усѣченіемъ главнымъ. Прежде его вы, въжделенныи друзи предварѧюще его многоумиленнымъ моленіемъ, онъ же прежде его конецъ пріѧтъ, ѧко да егову кончину не узрѧтъ. Бысть же сіа брань въ лѣто з. ѡ. сз

мца іуніа 15.

* Читај:

отбѣгаа.

(... А када је умро и Оркан, подиже се најмлађи син Орканов, звани Амурат, и покори врло многе крајеве на западу. Најпослије се подиже на благочастивога кнеза Лазара. Овај није трпио да више чека и да пренебрегне своје удове, а уз то још Христове, да се сијеку и кидају, но (одлучи) или

да уклони стид њихов од свију, или сам да умре и још да посвједочи мучењем. Обузет оваквим мислима, устаде он и пође на Исмаиљћане, и сукоб је био на мјесту званом Косово овако. Међу војницима који су се борили пред (војском), бијаше неко веома благородан (Милош), кога облагаше завидљивци своме господину и осумњичише као невјерна. А овај да покаже вјерност, а уједно и храброст, нађе згодно вријеме, устреми се ка самом великом начелнику као да је пребјеглица, и њему отворише пут. А када је био близу, изненала појури и зари мач у тога самога гордога и страшнога самодршца. А ту и сам паде од њих. У први мах одолијевали су Лазареви људи и побјеђивали. Али већ не бијаше вријеме за избављење. Стога и син тога цара ојача опет у тој самој бици и побиједи, јер је бог тако допустио, да се и овај велики (Лазар) и они који су с њим увежу вијенцем мучеништва. Шта је било послије овога? Постиже (Лазар) блажену смрт тако што му је глава одсјечена, а његови мили другови молили су усрдно да погину прије њега, да не виде његову смрт. Ова битка била је године 6897 (1389), мјесеца јуна 15. дан. .. — Превод др Л. Мирковића.)

Но најпотпуније приповиједање о косовској бици требало би очекивати управо од састављача животописа светога кнеза Лазара[11]). Све што су састављачи знали рећи о његовој смрти, исписујем из таквог животописа*. Ове бесмислене и празне ријечи и извјештачено фразирање[12]) карактеристично је с одређеног становништа:

„Понеже (Агарјани) кь древнꙗаго Каина зависти слѣдь**, лоукавые мысли кроугомь припрегоше, и на срьбскые дрьжавы, скиптроносца Лазара. сльнца ношенїемь еже кь западꙋ, оувїнства реть сьставити приходеть, кроуга ради ѡбращаема жизни нашее въсходꙋ блаодьньства и комодови ереси, Ѧмирꙋ, тѣмь начело правеща, именемь Моурата, иже ѡстрогневїа именствомь, и пламенемь оувїнства, на праведнаго моужа (тј. Лазара) неистово дыше, оустрьмлꙗетсе и съ многымъ воиньствомь на велико поле числа именемь ѡписꙋемо

[11]) Овај фрагменат о косовско) бици није из животописа него из Похвале кнезу Лазару, коју је написао Андоније Рафаил Епактит, родом из Лепанта (Ђ. Сп. Радојичић. Творци и дела старе српске юьижевности. Титоград, 1963, стр. 247—8).

* Под насловом: Мца. ıоунıа. еı. Врьшемысльныи, похвальные рети, слозы, высокопрѣложителномꙋ иже въ миницѣхь. новомоу Лазарꙋ кнезоу, и ѡ прѣнесенїи мѡщеи его. бл҃ви ѡ.
(у рукопису XVI вијека који сам пронашао у Призрену).

(У отвари — Гиљфердинг је рукопис добио од призренског митрополита Мелетија— Прим), прев.)

[12]) Гиљфердинт није усамљен у давању негативног мишљења о стилу којим је писана Похвала. Тако су се о њој изразили Ј. П. Шафарик, Ђ. Даничић, С. Новаковић, Ђ. Сп. Радојичић и др. За Ђ. Трифуновића Андоније представља изузетну појаву у развоју старог српског књижевног језика.

** Вршећи препис из ове легенде, често не знаш гдје треба стављати знаке интерпукције — толико су реченице замршене. Зато сам сачувао интерпункције оригинала.

Косово. Напрасно зѹбы ѡстрѣ пѣнами, и ѡбразомь вепра ѡть лоуга приходить вышереченные дръжавы и скуптроносца праведныи виноградь завистїю

ѡзобати и въ человѣка ѡдоушевенноу съсоудѹ, гако Саоуль чрѣповавническое написоують деснаго естьства, Лазаревѹ воинствоу побѣжденїе и мръское тѣхь

позорище нечьстїа, немало православныихь очима видитсе мръзость. Скуптроносны же благочьстїа божьственныи поборникь. Ѡбращенїемь помысла естьствѹ

добрѣишомѹ ꙗкоже скорошьствьныи крагоуи. Трѣзвтелныимъ разоума окомь. съ многыимъ потьщанїемь, воинства присъвькоупляеть крило и быстрѣ къ

великомѹченикь възнесенїю звѣздоѡбразныимь благочьстїа перїемь, лоукавомѹ веленїю прѣлѣтаеть, сѣтованїа ѡблакь. И ꙗкоже фина* на православїа

крилѡхь, богозрителные вѣры ѡбносе ѡрличища и молбоу съ запрѣщенїемь, србьские дръжавы, стратилатомь, упархом же въкоупѣ и кастрофилакѡмь.

съставное воинства ѡбношенїе. проповѣдаше съчетаты и за владычные невѣсты бѣдоу ѹсрьдно подходеть, мѹченїа прїети вѣнць. и дроугь дроугѹ ꙗко послѣднее рыданїа пръстеномь ѡброучають цѣлованїе. и къ иже аггелѡмь царѹ

мысльное протегше благочьстїа око. тешкїе црькввамь засѣдателе, молетсе

ѡтгнати глаголюще. „посѣты нась иже съвыше спасенїемь твоимь, и мрьзости запѹстѣнїа начеткы, иже на нась лоукавно движимїе оудобь разори ѡ

владыко. ты бо еси Богь твореи чюдеса, и не предаждь нась до конца, имени твоего ради“. Облакоподобныимъ же ѡбразомь абїе, соудѹ и соудѹ

невъздрьжливо, слачаншомѹ иже въ звѣздахь ѡбразоу сльнца, стрѣлоткательныимь оубрѹса покрываломь ѡдѣвають естьство. ѡ Исмаилите роде стрьптивыи и развращенныи, сїа ли господеви въздаете, и еще ли прѣстоупленїе

закона Бога бесчьствоующе православїа царемь досаждаете; и еще ли въ проказахь неразоумнаго фараѡна радоуетесе и веселите, а ѡ иномь ни ѡ чимже; доколѣ храмлюще на ѡбѣ колѣнѣ, сладкїе жизни дверь, родѹ хрїстїанскомѹ

затвараете; въ истиноу прїиметь соудь роука Хрїстова, и въ день ѡтмъщенїа въздасть вамь; ꙗкоже рече Боговидьць пророкь Моиси. нъ ѡбаче повѣсти

притча, свѣтлїимъ смѣреномоудрїа чръниломь, тръстїю къ прѣдныимь, да протезаеть шьствїе словѹ. Тогда же тогда, въ крьвоѡбразнѹю пѹчноу ратникь,

не оудобь прѣплаваемаго мора, скорополоучителное пристанище жѹпищь, орѹжїа весли достигше идеже коние вcase the ыскателныи (овако), и на едерь оудобь въсходнїи, нашего иестьства ранамь, съболѣзнѹюще гласы ихже въпль единь и теченїе общее, въ дрехлопрозебателныихь цвѣтьць болѣзньное поле еже мъглошбразныимь сѣтованїа шблакомь, оудобь покриваемо, и къ зелнѹ плачѹ принѹждаеть, иже тамо очима зрѣнїе оустрьмлающїимь. идеже завистьные благочьстїю двери роукоѹбїнстьвнымми, Евдрїань проъсти, штврьзаемыи шписѹютсе. идеже соуровонаскакателные неистовства ногою добродѣтелиемь злобы, iакоже рече Аристотель. идеже новыи шть земле на небо съ въплеемь трѹсь, и многочисльныи шть звѣздобанскателнаа, ороужїа въздоухѹ звекове. идеже новоизводныимь шбразомь иже шть вшинь къ Богоу стенателныи клики, или рещи болѣзнїю срьдца моего ноудымь оудобь шбращаемое Пророка слово. плачевныи иже шть человѣкь гласъ грома къ планитскомѹ сферокроужениа колѹ. подь нимже Моамедовы новаго Ада iако и козлище лѣвые честы, вѣчномѹ шгнию штслаше. По сихь же оубо въ единомь часѣ врѣмени ш любимици, сльнчномѹ кроуго(у) шестьдесетное число, стиг Їамь прѣшьдшѹ и авїе великомѹченикь Лазарь высокопрѣстолныихь, чьстноизреднѹ высотѹ сыновшмь шстави, и въ ино прѣложенїе горнiаго съединиенїа, новыи Несторь кръвїю бываеть ...[13]).

Најзад, четврто старо предање о косовској бици, у облику замишљеног надгробног натписа[14]) на бојном пољу, налази се у рукопису с почетном XVI вијека*. Ево и њега:

* Са стране је додато објашњење: „простоти ради милостива птица неспадаема шрличища хранещи.“

[13]) У немогућности да се Гиљфердингов препис упореди са изворним текстом Похвале ради утврђивања да ли га је Гиљфердинг добро прочитао, није се овај фрагменат Похвале ни преводио на српскохрватски.

[14]) Гиљфердингово мишљење није прихваћено. О постојању овога стуба Ђ. Сп. Радојичић наводи свједочанство Константина Михаиловића из Островице који је у XV вијеку живио у Новом Брду, у непосредној блиэини Косова. И Ђ. Трифуновић изводи закључак о постојању стуба на основу стилизације прве реченице коју је исписао преписивач текста са стуба на хартију (Ђ. Трифуновић: op. cit. стр. 276).

** У библиотеци Карловачке митрополије, под бр. 3473—561. Предање се налази иза кратког љетописа који се завршава првим годинама XVI вијека и који је објавио Шафарик (стр. 55—64). (Овај рукопис се сада налази у Патријаршијској библиотеци у Београду. Натпис са косовског стуба није иза

кратког љетописа, како то каже Гиљфердинг, него иза Карловачког родослова. Овај Родослов је објавио Шафарик у својим Pamatkama. — Примј, прев.)

„Сїє рѣчи писаны выше на стльпꙋ мраморѣнꙋ на Кѡсовꙋ. Чл(овѣ)че иже Срьпскые землє стоупає. пришльц ли єси. илы соущы тꙋ, кто єси и что си єгда прїндѣши на полє сїє еже гл(агол)єтсє Кѡсово. и по въсѣмꙋ оузры(ши) пльно костїи мрьтвыи(х) таже и с ними камено єст(ест)во мене кр(с)товъображенна. и знаменана по(с)рѣ(дѣ) зриши просто стоєща. да не прѣмѣниши. и да не прѣзри(ши). ꙗко(жє) что тꙋнє и свєтно нь м(о)лю те прїиди прибли(жи) сє къ мнѣ ѡ любими. и расмотрї словеса ꙗже приношꙋ ти. и ѡ(т) того имаши разоумѣти коєє ра(ди) вини. и како и почто стою азь здє поне(же) истинꙋ гл(агол)ю. не мьншє ѡ(т) од(оу)шевлєннаго. въса по соуществꙋ хощꙋ ви извѣстити съдѣанна. Здє нєкогда велыкы самодрь(жь)ць, чю(до) земльное и рыга срь(п)скы, иже нарицаємы Лазарь кне(з) великыи. бл(а)гочьстїю непоколѣбимы стль(п). б(о)горазоумїю поучина и мꙋдрости глъбина. огнїи оумь(и) странны(м) прѣ(дс)татель. питате(л) альчющи(м) и нищи(м) помилованїє. скрьбы(м) милованїє и оутешитель. иже вса любеи єлика Х(ристо)с хоще(т) къ семꙋ бо своимь изволєнїєм самь собою. паче(жє) и съ въсѣми своими бесчисльное мнѡ(жь)ство, єлика по(д) роукою єго, моужїє добрїи. моужїє храбрїи. мꙋжїє въ истинꙋ въ словѣ и въ дѣлѣ. ꙗко(жє) звѣез(д)ы свѣтлы бльстеще (сє). ꙗко(жє) землꙗ цвѣтци прѣиспьщренны одѣанїи златомь. и каменїємь ч(ьс)тны(м) оукрашенїи. множаишїи кони избранны. и златоседлъни. все дивнїи и красны въсадници ихь. всеплеменитїи(х) и славны(х). ꙗко(жє) кто добры пастыр же и прѣ(д)статель мꙋдры агнце словесные приводить, ѡ х(рист)ѣ кончати доброе. и стра(да)нїю вѣнць. вышнєє славы причестьни(ци) быти. тѣ(м) же съгласно многое бесчисльное множство въкꙋпѣ съ добрыи(м) и великыи(м) го(спо)дїно(м) доблєю д(оꙋ)шею. и вѣрою тврьдѣиши ꙗко(жє)

на чрьтогь краснь и многоуханое упитѣніе. на врагы устрьмише(се) и соущаго змиѧ поправше и оумрьтвише звѣра дивиаго. и великаго сꙋпротивника. и не-

ситаго ада всеꙗдца. реку же Амоурата и с(ы)на егова. а(с)пидово ищедіе и ехидново. щене львово и васи(ли)сково. нъ съ ними инѣхь не малѣхь. ѡ чю(де)си

б(о)жіи(х) сꙋ(д)бь. еть бы(сть) доблїи стра(да)льць. рукама безаконнима ага-раньскыма. и конць стра(да)нїю добрѣ самь пріемле(т). и м(оуче)н(и)кь

х(ристо)вь бываеть великы кнез Лазарь. не ни бо дроугыи усекну его. ѡ люби(ми)ци. нь са(ма) роука оубїице того с(ы)на Амоуратова. и си вса

ре(че)нна съврьшише (се) въ лѣтѡ ҂ѕѡчз индикто. ві. м(ѣсе)ца іюнїа єі д(ь)нь во вто(рник). ча(соу) же сꙋщꙋ, или .з. или се(д)мому. не вѣ(дѣ) б(о)гь

вѣсть.

(„Ове речи писане беху на стубу мраморну на Косову. Човече који ступаш на српску земљу, био придошлица или си ту, ко си и шта си, када приђеш на поље ово, које се зове Косово, и видиш да је цело пуно костију мртвих, а с њима и камену природу, мене у облику и са знаком крста кад видиш поред њих како усправно стојим, да не прођеш, да не превидиш, као нешто узалудно и сујетно, но молим те, приђи и приближи се мени, о љубљени, и размотри речи које ти приносим, и од тога ћеш разумети ради кога узрока и како и по чему стојим ја овде, јер истину ти говорим, не мање од оног у коме је душа, све у суштини хоћу да вас известим о оном што се десило.

Овде (је) негда (био) велики самодржац, чудо земаљско, и рига српски, који се звао Лазар кнез велики, побожности непоколебими стуб, богопознања пучина и мудрости дубина, пламени ум, туђинима заштитник, хранитељ гладних и сиромашних сажаљеће, невољним милосрђе и утешитељ. Све љубећи колико Христос хоће, овамо (је дошао) по својој одлуци сам он, а што више и са свим својим безбројним мноштвом, колико је под руком његовом. Људи (су то били) добри, људи храбри, људи заиста у речи и на делу, који су блистали као звезде светле, као земља цветићима преишарана, у оделу златном и камењем драгим украшени. Веома много (било је) коња изабраних и са златним сребрима. Сви (су) дивни и красни јахачи њихови. Веома племенитих и славних као неки добри пастир и заштитник мудри, јагањце разумне приводи да у Христу заврше добро и венац (украс) страдању, вишње славе учесници да буду. И тако сагласно безбројно много мноштво заједно с добрим и великим господином, с храбром душом и у вери крајње чврсти, као на ложницу красну и на многомирисно јело, на непријатеља се устремише, и сушту змију згазише, и умртвише звера дивљега, и великога противника, и неситног адовог прождрљивца, то јест Амурата, И сина његова, аспидин пород и гујин, штене лавово и василиска (змије отровнице), а с њима немало других. О чудеса божјих судбино, ухваћен би племенити страдалац рукама безаконим агарјанским и крај страдања добро сам прими, и мученик Христов постаде велики кнез Лазар. Не посече га ко други, о љубимци, но сама рука убице тога, сина Амуратова.

И све ово што је речено сврши се године 6897, индикта 12, месеца јуна 15 дан, у уторак, час је био или шести или седми. Не знам — бог зна." — Превео Ђ. Сп. Радојичић. Антологија старе српске књижевности, Београд, 1960, стр. 137—138.)

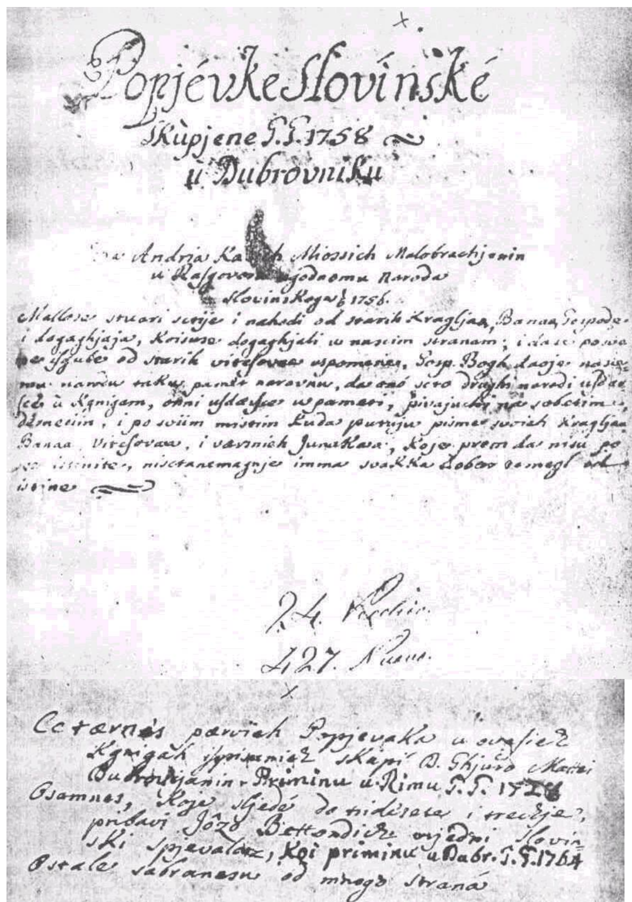
Popjévke Slovinské
Skupjene G. G. 1758
u Dubrovniku

Факсимил насловне стране Дубровачког зборника

Ова предања могу послужити као доказ како је у старих Срба било недовољно талента и мало смисла за схватање историје и њено приказивање. Највећи, задивљујући и незаборавни догађај у животу њиховог народа није био у стању да им сугерише разумну, стварну ријеч. Под њиховим пером језик се расплинуо у некаквој водњикавој, апсурдној фразеологији, којој нема ничег сличног чак ни у дјелима византијских историчара. Такав је стварно карактер читаве старе српске књижевности. У њој нема ни јасне карактеристике било које личности или догађаја, ни снажне, истинске ријечи. Сва истраживања, тешке и сложене изразе, сва општа мјеста, па чак и имена лица и називе крајева српски писци су обично избјегавали настојећи да их по могућности замијене неодређеним и општим фразама*. Они нису никада изражавали своја мишљења нити су доносили суд.

* Тако, на примјер, умјесто обичне вијести да је тај и тај владар послао тамо и тамо тог и тог великаша са толико и толико хиљада војника, у српским предањима читаш увијек фразе попут ове:
СЕЙ БЛАГОЧЕСТИВЫЙ И ХОНСТОЛЮБИВЫЙ
СКИПТРОНОСЕЦЪ ПОСЛАЛЪ ЕДИНАГО ОТЪ БЛАГОРОДНЫХЪ ОТЕЧЕСТВІЯ СВОЕГО ВЪ НѢКУЮ СТРАНУ ДЕРЖАВЫ СВОЕЙ СЪ ТАКОЮ РАТЇЮ, КАКАЯ ПОДОБАЛА ДЛЯ УНИЧИЖЕНІЯ ЗЛОКО-
ЗНЕННЫХЪ УМЫСЛОВЪ ВРАГОВЪ СВОИХЪ",

и томе слично.

Ето због чега сва историјска предања српска — од којих је до нас дошао не мали број . и која су по опсегу врло значајна и важна — ни најмање не објашњавају ни древни живот српског народа, нити пак историјске догађаје. У њима нема ни хронолошких прегледа нити података о личностима и догађајима прошлости. Како нам изгледају привлачни руски хроничари, чак и замршени и неразумии византијски историчари, послије читања српских историјских предања и животописа! А та предања и животописи су једине творевине старе српске писмености (изузев превода и званичних исправа).

Друга карактеристична црта ових предања, органски везана са већ поменутом склоношћу ка фразирању и са недостатком сваког правог смисла, одвратно је, дволично ласкање и улизивање. Оно је код старих српских писаца уништило не само слободу мисли него и свако морално осјећање. У наведеним одломцима читалац је стварно могао примијетити тај тон савијања кичме и улизивања, али се он тамо не испољава тако јасно пошто сам предмет, косовска битка, није придонио његовом манифестовању. Потребно је прочитати легенде о дјелима Немањића, те породице крцате злочинима брата против брата, сина против оца и оца против сина, да би се схватило колико је дух улизивања могао код Срба да угуши морално осјећање и мишљење. Тако ви код њих стално наилазите на реченице сличне сљедећим: „Овај благочестиви краљ Урош (Милутин), који ослијепи вазљубљеног сина свога Стефана"** или „Овај благочестиви краљ Урош III (Дечански) подиже мржњу на свога вазљубљенога сина (Душана) и мјесто велике љубави, омрзну га савршеном мржњом"*** и мноштво сличних примјера. Разумије се да поред таквих својстава ласкања, својстава која бацају у засјенак свако морално схватање, није могло ни бити оне истинске и искрене религиозности која, на примјер, подгријава творевине старе руске књижевности. Умјесто тога, старинска писања српска представљају некакву формалну, конвенционалну побожност, која обично води ка очевидном фарисејству и граничи са богохулством.****

** Данило у „Животу краља Милутина".

*** Данило у „Животу краља Стефана Дечанског".

**** На примјер, у оним многобројним сдучајевима у којима српски писци, приповиједајући о најмрачнијим дјелима својих краљева, ту их одмах хвале и титулишу епитетима „благочестиви", „христољубиви" и слично.

Срби су опонашали Византију умногоме, али су попримили, као што се види, само њене најлошије особине. Није узалуд и њих сустигла казна која је снашла Византију. Није узалуд судбина и против њих, по ријечима пјесника:

Отману пружила уништавајући мањ
И снагу подмуклу, злобну.

Не може се ни помислити да су мане, испољене у старој српској књижевности, биле случајне особине извјесних писаца. Не. Јер да савијање кичме и фарисејство у питањима религије нису били у то вријеме заједнички недостатак читаве нације, или, тачније речено, њених виших кругова, ми не бисмо ни наишли на необичну појаву у старој српској историки да савременици и ближи потомци проглашавају за свеце све српске владаре од Немање па до пропасти Српског Царства (изузев оцеубицу Душана), без обзира на то што су многи међу њима хладнокрвно починили тешке злочине и били увијек спремни да изневјере православље ради политичких циљева. Чак ни црква није могла, послије тога, признати легалним народно мишљење о некима међу тим владарима.

Но, наравно, не треба читав српски народ да буде жртва осуде која је овдје изречена. Само су горњи слојеви друштва, инфицирани свим рђавим што се увозило са стране, били прожети таквим духом улизивања и фарисејства. Зато и сви стари српски писци, одражавајући дух који је владао у горњим друштвеним слојевима, као да не виде и не признају постојање народа. Код њих о народу нећете наћи ни помена. Након свега реченог, мојим читаоцима биће јасно због чега ова књижевност није знала казати ниједне праве ријечи о великом догађају, који ме је подстакао да се упустим у ово дуго размишљање[15]).

[15]) На ово мишљење реагирао је већ 1860. г. Ј. Хаџић објављивањем дијелова превода путописа у Летопису Матице српске. У новије вријеме анализирао је овај Гиљфердингов суд и Н. Радојчић и забиљежио сљедеће: „Гиљфердинг је писао о старој српској историографији као да је јуче настала, с данашњег гледишта, и постављао на њу захтеве који сведоче о непознавању средњевековне историографије" (Архиепископ Данило. Животи краљева и архиепископа српских. Београд, 1935. Предговор. стр. XV).

Праву ријеч о том догађају рекао је народ у својим једноставним, природним пјесмама. А за образоване људе догађај је послужио као тема квазинаучног и лажно побожног наклапања. И тек у љетопису, насталом у XVIII в., и обогаћеном народним елементом црпљеним из пјесама и предања, појављује се о косовској бици историјска легенда налик на оне какве налазимо у старој руској књижевности, само са много мањим обиљежјима вјеродостојности, јер предање, како год се оно истински и постојано чувало у народу, морало је ипак да се током готово четири стољећа мијења и изопачује.

Од савременика, пак, само је једна жена пзговорила о косовској катастрофи ријеч прожету истинским духом хришћанске побожности и љубави. Урођени такт женског ума је, очигледно, монахињу Јефимију, удову деспота Угљеше, бившег ривала кнеза Лазара, ослободио лажи, која је господарила међу савременим образованим слојем у Србији, и послије 460 година не могу се без искреног саучешћа читати ријечи које је извезла златом на свиленом покрову што га је сама израдила за мошти кнеза мученика, погинулог на Косову пољу*[16]).

* Ево тога натписа (издао га је П. Ј. Шафарик, Избор хрисовуља, 27, и Ф. Миклошић, Monumenta Serbica, 243):

[16]) О Јефимији види: Л. Мирковић. Монахиња Јефимија... , С. Карловци, 1922.

Въ красних мира сего въспиталь се ѥси ѿтъ юности своѥѥ, ѡ нові моуче-
ниче, кнеже Лазаре, и крѣпка роука господна въ всѣхъ господахъ земльнихъ
крѣпка и славна показа те. господствоваль ѥсі и землю ѿтьчьствіа си, и въ
всехъ благыхъ възвеселиль ѥсї вьроученниѥ ти христиани, и моужьственимь срдцемь
и желанїемь благочьстїа изьшль ѥсї на змїа и сьпостата божьствьнихъ црькьвь,
расоудивь нестрьпимо бити срдцоу твоѥмоу, зрети христиани ѿтьчьствіа ти
ѡбладаемимь бити измаилтени, аще ли сего неполоучиши, ѡбагрити се крьвію
своѥю и сьвькоупити се сь вои небеснаго цара. тѣм же и двѣ желаеме полоучиль
ѥсі, и змїа оубиль ѥси, и моученіа вѣньць въспрнель ѥси ѿтъ бога. и нынѣ не
вь забвенїе постави възлюбленнаꙗ ти чеда, ихже сірихъ ѡставиль ѥсї прѣшьстви-

ѥмь твоимь. тебе бо ѹпразнившѹ се вь небеснаꙗ веселїа вѣчна, многи скрьби
и болѣзни ѡбеше вьзлюбленнаꙗ ти чеда, и вь мнозѣхь скрьбехь житие проваж-
дають. ѡбладаеми бо сѹть измаилтени, ї трѣбѹюемь вьсї помощи твое тѣм
же молимь се, моли се кь ѡбщемѹ владыцѣ ѡ вьзлюбленихь ти чедѣхь, и ѡ
всехь, иже сь любовию и вѣрою слѹжещихь имь. печалемь бо мнозѣмь сьпре-
жена сѹть вьзлюбленнаꙗ ти чеда. ꙗдѹщи бо хлѣбь ихь вьздвигоше на нихь
кѡвь великь, и твоꙗ блага вь забить поставише, ѡ мѹчениче. нь аще и прѣшьль
сі ѡть житїа сего, скрьби и болѣзни чедь твоихь вѣси, ї ꙗко мѹченикь дрьз-
новение имаши кь господѹ. прѣклони колѣне кь вѣнчавшомѹ те владыцѣ,
просї многолѣтное вь благихь житие вьзлюбленимь ти чедомь проводити бого-
ѹгодно, просї православнѣи вѣрѣ христїансцеи неѡскѹдно стоꙗти вь ѡтьчь-
ствїю ти, проси побѣдителю богѹ побѣдѹ подати вьзлюбленимь ти чедомь,
кнезѹ стефанѹ и влькѹ, на невідимие и видимие враги, помощь бо аще прімемь
сь богомь, тебѣ похвалѹ и благодаренїе вьздами. сьбери ликь своихь сьбесѣд-
никь, светихь мѹченикь, и сь всеми помоли се прославльшомѹ те богѹ, вьзвѣ-
сти геѡргїю, подвигни димитрна, ѹбѣди ѳѡдѡре поими меркѹрїа и про-
копїа, и. м. мѹченикь севастинскихь неѡстави, вь нихже мѹчении воюють
чеда твоа вьзлюблена, кнезь стефань и влькь. проси подати имь се ѡть бога
помощи. приди ѹбо на помощь нашѹ, идеже аще еси, на моꙗ же малаа прино-
шенїа призри, и вь многа вьмѣни сїа. не по достоꙗнию бо тебѣ похвалѹ прі-
несохь, нь по сілѣ малаго ми разѹма. тѣм же и мала вьзмьздїа чаю. нь не
тако ти, ѡ мили мои господине и свети мѹчениче, малоподатливь биль ѥси вь
тлѣннихь и маловѣчнихь. колми паче вь непрѣходимихь и великихь, ꙗже вьспри-
ѥль ѥси ѡть бога. телесно бо страннѹю мене вь странныхь ѡкрьмиꙗль ѥси
изобилно, ныне же ѡбоюдѹ прошѹ, да ѡкрьмиши ме, и да ѹтишиши бѹрю
лютѹю дѹше и тѣла моего. Єѳимїа ѹсрьдно приносить сїа тебѣ, светы".

(Примј. прев: Ј. П. Шафарик је издао Јефимијин текст у дјелу Památky dřevního pisemnictvi Jihoslovanův, Праг, 1851, на 27—28 стр., а Миклошићево издање је из 1858. г. Ђ Трифуновић упозорава на грешке које су Шафарик и Миклошић учинили при читању Јефимијиног текста и утврђује да је најпоузданије издање овога текста приредио Л. Мирковић, чији превод гласи: Међу лепотама овога света васпитао си се од своје младости, о нови мучениче, кнеже Лазаре, и крепка рука Господња показа те крепким и славним међу свом земаљском господом. Господовао си земљом отачаства свога, и у свима добрима узвеселио си уручене ти хришћане, и мужаственим срцем и жељом побожности изишао си на змију и непријатеља божанствених цркава, расудивши да твоје срце не може трпети да гледа где хришћанима отачаства ти владају Исмаилћани; ако ли овога не постигнеш,

(одлучио си) оставити трошну висину земаљског господства и обагрити се крвљу својом и сјединити се са војницима Цара Небескога. И тако си две жеље постигао, и змију си убио и примио си од Бога венац мучеништва. И сада не заборави вазљубљена ти чеда, која си преласком (смрћу) својим оставио сироте, када си ти отишао у небеска вечна весеља, многе скрби и боли обузеше вазљубљена ти чеда, и у многим скрбима проводе живот, јер њима владају Исмаилћани, и сви требамо твоје помоћи. Зато се молимо, моли се к опћем Владици за вазљубљена ти чеда и за све (оне) који им служе с љубављу и вером, јер многим жалостима сапета су вазљубљена ти чеда, јер они који једу њихов хлеб, подигоше на њих велику буну, и твоја добра бацише у заборав, о мучениче. Но ако си и прешао из овога живота, скрби и боли чеда твојих знаш, и као мученик имаш слободу (смелост) према Господу, преклони колена к Владици који те је венчао, моли да вазљубљена ти чеда богоугодно проводе многолетни живот у добру, моли се да православна хришћанска вера неокрњена стоји у твоме отачаству, моли се да Бог победник даде победу вазљубљеним ти чедима, кнезу Стефану и Вуку, над невидљивим и видљивим непријатељима, јер ако примимо помоћ с Богом, одаћемо ти похвалу и благодарење. Сабери збор својих сабеседника, светих мученика, и са свима се помоли Богу који те је прославио: јави Георгију, подигни Димитрија, убеди Теодоре, узми са собом Меркурија и Прокопија, и не остави четрдесет севастинских мученика, у чијем мучеништву војују вазљубљена чеда, кнез Стефан и Вук, моли да им се даде од Бога помоћ, дођи дакле у помоћ нашу, где год си. Погледај на моја мала приношења, и урачунај их у многа, јер ти не принесох достојне похвале, но по сили малога ми разума, зато и чекам мале награде. Но ниси тако ти, о мили мој господине и свети мучениче, био малоподатљив у пролазним (пропадљивим, трошним) и маловечним (стварима), колико више у великим непролазним, које си примио од Бога, јер телесно си мене страну обилно исхранио у туђини. А сада обоје молим, да ме исхраниш, и да утишаш љуту буру душе и тела мојега. Јефимија усрдно приноси ово Теби, Светитељу" (Л. Мирковић. Монахиња Јефимија...., стр. 20—22).

Не треба ми замјерити због овог претјерано дугог скретшња од мога ири-повиједања. Када сам био на Косову пољу и упоређивао причања тамош-њих сељака о великој бици с излагањем тога догађаја у народној пјесми, пало ми је на памет да установим везу између древних легенди о бици и народних предања о њој, и тај проблем довео ме до изложених закључака. Овдје сам их изложио због тога што у овој књизи желим не само описивати крајеве које сам видио него дјелимично и указати на битне особине народа који је у тим крајевима настањен. А оно што сам рекао о карактеру старе српске писмености и о особинама виших кругова старог српског друштва има не само археолошки значај. У томе има понешто што се донекле може примијенити и на садашњост. Да је краснорјечивост и данас још слабост већине Срба, поготово откако су се колико-толико организовали угледањем на другога, у томе се слаже свако ко иоле познаје овај народ. Што се тиче савијања кичме пред влашћу и свега што из тога произлази, то, стварно, у савременој српској писмености наилазиш на неке појаве које подсјећају на древне легенде о дјелима Немањића. Само, умјесто прелажења ћутке преко чињенице о постојању народа, како се то догађало у старо доба, најновија српска писменост, повинујући се духу времена, непрестано говори о народу и народности и о овим стварима се најчешће дискутује таквим реторским тоном и са таквим ласкањем да не можеш увијек ни повјеровати у искреност тих фраза и често помислиш како би боље било када би се мање и озбиљније говорило народу о њему самом.

Нека Срби помисле и сами себи признају да су многоглагољивост и ласкање тешке и опасне болести у друштву. Ове болести не могу се јављати у крви таквог народа у коме прости и груби сељаци испољавају у свом карактеру много племените храбрости и у својим пјесмама много правог умјетничког смисла. Према томе, те су болести изљечиве. Али, на жалост, Срби сувише лако пристају уз људе који, издвојивши се из тог народа и примивши извјесну инострану глазуру и лажни сјај „цивилизације", журе да бучним ријечима изразе своју плитку и површну мудрост и, збуњени не само у духовном него и у моралном погледу, постају слијепи обожаваоци случаја и користи.

XIX

КОСОВО ПОЉЕ ОД ПРИШТИНЕ ДО МИТРОВИЦЕ. ЗВЕЧАН

Лијево од Приштине и испред овога града пружа се пространо поље, по имену Широко поље[1]). Овим пољем, на један и по сат од града, протјече рјечица Ситница. С оне стране, улијево, види се мањи планински гребен, Голеш. Овдје се, кажу, у току борбе повукао Вук Бранковић[2]).

[1]) По Нушићу, тамо гдје је Косово најшире, између Јањева и Голеша, добија још једно име. Широко поље (Б. Нушић. Косово.... Св. I, стр. 13).

[2]) Гиљфердинг је ово чуо од косовских становника. Путописац J. G. Hahn чуо је на Косову да је Вук био на Голешу прије битке и да је у току борбе пришао Турцима. Од тада на Голешу трава не расте (Љ. Ковачевић. ВУК Бранковић.... стр. 287—288).

Путовали смо отприлике један сат, а затим смо почели наилазити на муслиманско надгробно камење, на коме су биле исклесане чалме, и на обичне гробове и споменике, који су, вјероватно, обиљежавали мјеста гдје су сахрањени хришћани. Што смо се више пењали на брежуљак, гробова је било све више и више. На тјемену брежуљка подигнута је кућица од камена, попут стражарнице, и око ње је пет стабала крушака. Пред кућицом је сједио дервиш, њен чувар, који је овдје имао и своју колибицу. Пошто нам је отворио врата на кућици, угледали смо унутра двије велике камене гробнице: једну необично дугу (4 аршина и 3 палца) и прилично високу, а другу нижу и мању. Обје гробнице су од бијелог камена. У већој гробници, по ријечима мојих водича, леже посмртни остаци Гази-Синана*, везира Амуратових трупа, горостаса узрастом и снагом. У мањој је сахрањен његов слуга[3]).

* Гази, тј. херој, титула коју Турци дају уз имена јунака.

[3]) Ово је, у ствари, Гази-Местан турбе, маузолеј у коме су сахрањена два турска великодостојника: барјактар из косовске битке и Муратов штитоноша. Неки сматрају да је у овом другом гробу сахрањен слуга барјактаров. Д. Лукач овај маузолеј зове Бајрактарево (Алемдарево) турбе и претпостaвља да је подигнуто кад и Муратово (Д. Лукач. Турски натписи Муратовог и Бајрактаревог турбета. Старине Косова и Метохије. Том I, Приштина, 1961, стр. 209).

Оба су погинула од руке Милоша Обилића** када је он, пошто је убио Мурата, бјежао од Турака да га не би ухватили и када се, са двојицом својих другова, бранио од читаве војске која га је гонила и окруживала. „Да, силан је био човјек, тај Милош", говорио је дервиш. „Он је убио не само Гази-Синана и његовог штитоношу. Ево, сви ти гробови наоколо — све су то Турци што их је погубио Милош. Он је стајао на врху брежуљка, баш на мјесту гдје се сада налази текија (надгробни споменик), усред читаве војске и убијао око себе сваког ко би му се приближио."

** Тако га данас назива народ, умјесто нескладног имена Кобиловић или Кобилић. Које је име тачније, ја не знам.

И доиста, читав брежуљак око кућице, подигнуте на Синан-пашином гробу, покривен је надгробним камењем и плочама. Овдје их има на хиљаде. И то су све, по предању, не само гробови православних хришћана него и хумке Турака који су погинули од Милошеве руке. Таквим јунаком народ замишља Милоша. Нису узалуд Црногорци одабрали његов лик као символ јунаштва[4]). Милош је потпуно бацио у засјенак личност кнеза Лазара у очима народа. Лазара православни Срби памте као свеца а не као војника. А муслимани су му готово заборавили име. Ово ратно гробље зове се Мазгит, по имену села које се налази у близини[5]). Овдје се, несумњиво, одиграла најжешћа битка.

[4]) У Црној Гори уведена је 1851. г. Медаља Обилића, златна и сребрна, за ратне заслуге (Војна енциклопедија 6, Београд, 1964).

Пошли смо даље и скренули с главног друма лијево. У скоро смо се спустили у мало удубљење обрасло у грмље и ту угледали споменик чувеног освајача, султана Амурата[6]), Отмановог унука. Овај споменик — омања четвороугаона грађевина од бијелог камена са пљоснатом куполом, једном ријечју, минијатурна џамија, без минарета. Поред ње — стамбена зграда за дервише и посјетиоце. Наоколо мали врт, пун сунцокрета. Овдје је, кажу, био турски логор и споменик или, како га Срби називају, текија, подигнут управо на ономе мјесту гдје се налазио царски шатор под којим је султан дочекао тобожњег пребјега Милоша и гдје га је Милош и убио. У текији се налази кенотаф, огроман мртвачки сандук од дрвета, прекривен црвеним свиленим покровом, на коме су, бијелом бојом, извезени стихови из Курана. У чело сандука стављена је, на дебелу палицу, гигантска чалма, намотана од свилене тканине. С обје стране сандука постављена су по два висока свијећњака са воштаницама. Изнад сандука објешен је бронзани лустер бечке производње. На зидовима текије исписани су арапски натписи. Како кажу, у кенотафу се налази само срце и утроба султанова. Тијело је однесено у Брусу и тамо сахрањено уз султанове претке. Кенотаф и споменик били су у тешком стању, пред рушењем, али их је, прије десет година, обновио сераскер Хуршид-паша. Сада путници могу тамо наћи гостољубиво и не сувише прљаво свратиште и уточиште[7]).

[5]) По Нушићу Мазгит не носи име по селу, већ село носи име по брдашцу (височравни) на коме је.

[6]) Име Амурат исто је што и Мурат

[7]) Гиљфердингов опис турбета из 1857. углавном се слаже с описом Ј. Г. Хана, забиљеженим 1858. г. Приближна су и њихова казивања о рестаурацији турбета половином XIX в. Нушић наводи да је „серашћер Куршид-паша обновио" турбе 1850. г. (Б. Нушић. Косово... Св. II, стр. 21).

Од Муратова гроба поново се успињеш благом падином кроз шибљак, затим опет нешто мало силазиш и избијаш на широко, равно поље, глатко као тепих. На њему се само понегдје види млада шума. Широк, бескрајан друм прокрчен је копитима јахаћих и теглећих коња и гломазним точковима кола у која се запрежу волови и на којима сељаци превозе жито и сијено с једног краја равнице на други. Ова кола се, иначе, не могу кретати никуда ван Косова поља. Путујући пола сата, дошли смо до рјечице Лаба. Лаб тече преко поља, има мочварне обале покривене врбом, ракитом и трстиком и улијева се, близу тога мјеста, у Ситницу, која тече дуж Косова поља. Преко Лаба води необично чудан мост, једним дијелом од камена, а другим од дрвета. У почетку је, вјероватно, био сав од камена, али се касније почео рушити, и Турци су, демонтирајући дио каменог слоја, замијенили камен дрветом.

Овај мост зове се Бабин мост. То име носи и сеоце које се овдје налази. Мало даље одавде показали су ми друго село, Расково. Становници тврде да Милошу — када је, борећи се сам усред читаве војске, коначно малаксао и био ухваћен од непријатеља и када су му биле везане и руке и ноге — Турци ипак дуго нису могли ништа. Он је од ногу до главе био у оклопу, о који су се ломиле сабље и буздовани. Нико се није могао досјетити како треба са њега свући ту одјећу од челика која му је тако пристајала као да је изливена од једног комада. Ту се крај моста нашла некаква жена која је прала рубље на рјечици. Она је пришла Турцима који су вукли заробљеног Милоша и показала им једини саставак — шав на Милошевом оклопу. Због тога је, како ми је казивао приповједач, овај мост назван Бабин мост. Милоша су одвукли неколико корака даље. Жена је почела Турцима објашњавати шта заправо треба да ураде да би се раскинуо оклоп. Како није могао мрдати ни руком ни ногом, Милош се нагло тргнуо цијелим тијелом напријед и одгризао жени нос. Зато се, наставио је косовски чичероне, и село поред моста, у ствари, зове не Бабин Мост, како то казују људи који не знају за овај случај, него Бабин Нос.

Али ни овдје још ништа нису могли учинити са Милошем, тако се он борио. Одвукли су га још даље и тек у сљедећем селу успјели су да га савладају и да раскују момка (тј. да скину оклоп са њега). Од тога дана ово се село назвало Расково. Тако су се становници Косова користили извјесним

називима предјела и именима мјеста, везали за њих предања која су о своме омиљеном јунаку нарочито стварали према тим називима пред ј ела и именима мјеста.

На један сат удаљености од Бабина моста, удесно, уз подножје планинског ланца, налази се љековити извор, по имену Милошева бања[8]). У њему се пред битку окупао Милош. Затим, такође с десне стране пута, смјештено је село Самодрежа. Овдје показују рушевине цркве у којој је Лазар причестио своју војску пред битку. За ову цркву Самодрежу[9]) народ је везао дивно предање о спору између Вукашина и Уроша око царске круне, које сам већ раније навео.

[8]) Јужно од села Кисела Бања, под узвишењем Грдечом, налази се, по Нушићу, извор киселе љековите воде, и то је Милошева бања (Б. Нушић. Косово.... Св. II, стр. 80).

[9]) На један сат источно од Вучитрна налази се узвишење Градина, а испод њега село Самодрежа. Под Градином леже и рушевине цркве Самодреже (Б. Нушић. Косово.... Св. II, стр. 84—86). У литератури се помиње још једна црква Самодрежа на ријеци Лабу у којој је према традицији гроб Милоша Обилића. О овој цркви нема историјских података. У својим путним биљешкама Иванић наводи да је црква Самодрежа посвећена св. Јовану Претечи (И. Иванић. На Косову. Београд, 1903., стр. 130).

Врло ми је жао што сам тек касније, из једне српске књиге, дознао о постојању остатака цркве Самодреже и што ми о тој рушевини није нико ништа рекао у вријеме када сам био на Косову пољу. Било би занимљиво обићи то мјесто и чути шта становници говоре о древним временима.

Пошто смо прешли Лаб, видјели смо свуда у пољу тамо-амо разбацане гробове. На пола сата од моста наишли смо на друго, незнатно узвишење слично ономе на коме се, по предању, борио Милош. И овдје се, како се види, крв пролијевала потоцима, јер је сваки корак на том узвишењу начичкан надгробним муслиманским камењем са чалмом или надгробним плочама. Ово мјесто обрасло је сада у густу храстову шуму. Даље се више скоро не виде гробови. Равно поље лежи као пустара скоро до самога мјесташца Вучитрна, удаљеног два сата од Приштине. Земља је обрађена тек поред самога мјесташца.

Вучитрн (тј. Вучији трн), који је некада био сједиште епископије[10]), сада је сличнији селу него граду. Рачунају да има око 400 домова или, боље рећи, сељачких кућица, већим дијелом дрвених. Од тога броја је 250 муслиманских и 150 православних. Насред Вучитрна, на узвишењу, стоји стара тврђава, са високим, јаким зидинама, потамњелим од времена и са неколико кула. Турци некако одржавају ову тврђаву, у којој је смјештен конак вучитрнског мудира. Народ приписује изградњу ове тврђаве Војиновићима[11]), храбрим јунацима древнога времена.

[10]) Вучитрнска епархија помиње се у XVI в. послије обнављања Пећке патријаршије.

[11]) Сачувана је Војиновића кула или Каљаја као вјероватни траг ове старе тврђаве. Народно предање везало је за Вучитрн имена браће Војиновића, Петрашина, Вукашина и Милоша.

Но, ма колико да сам распитивао о њима, нису ми ништа друго знали рећи него само то да су Војиновићи овдје управљали још у доба Немањића, прије косовске битке. У Вучитрну има омања црква, саграђена око 1840. г. Подигнута од бијелога камена, налик је на обичну кућу. Укопана је у земљу за хват или више да не би споља изгледала висока. У њој нема ни икона, ни свештеничке одјеће, изузев бијелих одежда од платна. Нема ни књига, а богослужбени предмети су од олова.

Пошто сам преноћио на дворишту вучитрнског хана, другога дана кренуо сам у Митровицу, не директно, правим путем који се пружа пољем, него сам скренуо улијево, да обиђем и разгледам манастир Св. Јанићија Девичког[12]), удаљеног пет сати од Вучитрна, на граници Дукађина, у предјелу Дреници. Преко старог порушеног моста прешли смо Ситницу, која тече кроз равне низинске пашњаке, и ускоро се дохватили брда која омеђују Косово поље.

[12]) Ријеч је о манастиру Девичу са црквом посвећеном Ваведењу Богородице. Црква је често преправљана. Живопис прави утисак да је из XVI—XVII в., а тамо гдје се налази гроб св. Јанићија живопис је новији (В. Р. Петковић. Преглед црквених споменика..... стр. 86).

Више од четири сата путовали смо по узвишењима: час смо се пењали, час силазили, а час равнали према смјеру долина обраслих шумом. На том путу нисмо наилазили ни на сеоца ни на колибе. Нисмо срели ни једне живе душе. Најзад, на једном пропланку, окруженом шумовитим брдима, угледали смо манастир, ограђен прилично високим и чврстим зидом. Ушли смо у манастир. Сјахао сам с коња и смјестио се на диванхану. Нико нам није изашао у сусрет. Послије многих узалудних покушаја, људи су дозвали неког слугу и послали га да обавијести игумана о нашем доласку. Дуго и дуго смо чекали игумана. Коначно се и он појавио, али нас је дочекао веома хладно и нељубазно. Ипак ме је позвао у собу, али је разговор запињао. Изненадио сам се игумановој ненаклоности и био сам присиљен да с њим водим сухопаран и хладан разговор о баналностима, исто као и са Турцима. Журим да кажем, уосталом, да је ово био једини случај таквог нељубазног дочека од стране српског православног свештенства који сам доживио на читавом свом путовању по овим крајевима. Почео сам питати игумана о књигама. У почетку ме увјеравао да их у манастиру никако нема. Али након мог инсистирања и понављања да то не може бити, коначно је признао да постоје некакви рукописи, али ме није хтио пустити тамо гдје се они чувају. Наредио је једном од калуђера да их изнесе. Донијели су ми три до четири рукописна минеја и, поред тога, неколико црквених руских књига штампаних прије XVII вијека. Напоменуо сам да ово нису рукописи него штампане књиге. Игуман одговори да су то рукописне књиге. Почео сам му показивати разлику између рукописа и штампе, а он је стално понављао: „Не, то је рукопис, ми то знамо."

На такве неспоразуме наилазио сам стотину пута у овој земљи. Стотину пута су ми показивали, па чак понекад и слали из удаљених мјеста, којекакве старе штампане књиге српских штампарија (које су се успјешно развијале у XVI вијеку[13]), у пуном увјерењу да су то рукописи. Само црквене књиге руских штампарија сматрају се овдје штампаним књигама. Сваки пут ми је полазило за руком да увјерим босанске или србијанске свештенике у њихову заблуду. Једино је девички игуман остао непоколебљив у свом увјерењу. Како је био нељубазан према својим гостима, нисам могао дознати скоро ништа о стању манастира. Причао ми је само да манастир трпи од Албанаца, који су населили читаву околину, и да има веома мало прихода, јер су Албанци одузели његове раније посједе и имања. Ходочасника има врло мало, иако се мошти св. Јанићија поштују у народу. Манастир, наиме, лежи у таквој пустињи и на забаченом мјесту, да се мали број ходочасника усуђује да дође овамо.

[13]) У XVI вијеку радиле су ове српске штампарије: у Горажду (1519—1523), Рујну (1527), Грачаници (1539), Милешеви (1544), Београду (1552), Скадру (1561), а крајем XVI в. и штампарија Јеролима Загуровића у Венецији.

Снажан, румен калуђер, који с игуманом и још једним монахом сачињава читаву обитељ девичког манастира, почео ми је приповиједати, непријатним тоном, напамет научене приче о томе како је св. Јанићије, син богатих родитеља, побјегао из родитељског дома да би се удаљио од свијета, и како је дуго живио потпуно непознат и усамљен у шуми, гдје се сада налази манастир. Како је народ почео постепено сазнавати о његовим подвизима и скупљати се око њега. Како му је Ђурађ Бранковић, српски владар*, када је дознао за његова чуда, довео своју слијепу кћер и Јанићије јој повратио вид пошто јој је испрао очи подом с извора, што га и данас показују поред манастира. Како се Јанићије, стално узнемириван у својој усамљености, повукао у црнорјечка брда и тамо се населио у пећини, гдје је и умро. И послије свега, како је Ђурађ Бранковић, одмах послије његове смрти, подигао манастир на мјесту гдје му је светитељ излијечио кћер, пренио тамо његово тијело, које ту нераспадљиво лежи до данас, дајући благослов и оздрављење свима онима који му са страхом и вјером приступају[14]).

* Умро 1456. године.

[14]) Податке о Јанићијевој биографији црпио је овај калуђер директно или индиректно из римничког или московског србљака.

Замолио сам да ми покажу цркву и угледао омањи, мрачан храм с једним кубетом незграпне архитектуре XV вијека. Ковчег са моштима стоји на десној страни цркве. Над њим је насликан лик св. Јанићија с овим натписом:

Изволеніє(м) ѡ(ть)ца и поспешеніє(м) с(ы)на и сьвршеніє(м) с(ве)т(а)го д(оу)ха пописасе сы с(ве)ты гробь пр(ѣ)п(одо)бнаго ѡ(ть)ца н(а)ше(го) іѡаникіа

вь лѣ(то) * з.п.s. (7086—1578) м(ѣсе)ца маи(а) к.в. троудисе ѡ семь смеренни игомень пахоміє ієрмона(х) и логинь ієрмона(х) сь братіами.

(Вољом оца и уз помоћ сина и извршењем светога духа наслика се овај свети гроб преподобнога оца нашег Јанићија године 7086 (1578), 22. дана мјесеца маја. О овоме се потруди смјерни игуман Пахомије јеромонах и јеромонах Лонгин са браћом. — Превео Бр. Чулић.)

Више, на зиду, стављена је слика која приказује светитељеву смрт и натпис:

успеніє пр(ѣ)п(о)д(о)бнаго ѡ(ть)ца нашего іоаникіа пустыни жителa хтитора с(ве)таго храма сего.

(Успење преподобнога оца нашег Јанићија пустињака и ктитора овога светог храма. — Превео Бр. Чулић.)

Озлојеђен нељубазношћу девичких калуђера, одлучио сам се да одмах отпутујем, да не ноћивам у манастиру, иако је већ било касно, а до Митровице ми је преостало пет званичних, тј. шест или седам стварних часова путовања.

Несретни игуман Пајсије, просто му било. Послије три недјеље, тек што сам се вратио у Сарајево, написали су ми да су игумана стријељали Албанци, становници оближњег села, сматрајући да им је он, бог би их знао зашто, учинио нешто криво. Убице су остале некажњене, иако су их тако добро познавали да су ми тада саопштили чак и њихова имена и мјесто пребивања.

Повратак у Митровицу учинио нам се бесконачним. У почетку смо се стрпљиво кретали по истим онаквим брдима и долинама какве смо видјели између Вучитрна и Девича. То је потрајало неколико часова. Сунце је већ зашло, а Митровица се, и поред тога, није видјела. Најзад су се појавиле прекрасне водоплавне ливаде, низ некакву рјечицу, изгледа Дреницу[15]).

[15]) Ово може бити или Иброва притока Љушта (или Љуштра) или Клина (по некима Глина), притока Бијелог Дрима.

Нисам могао себе присилити да полако јашем по овој мекој површини. Појурио сам да бих скратио вријеме и пут. За мном је галопом кренуо мој одани сарајевски каваз Али[16]), на своме алату, коњу, који је имао чудну навику: чим га пусте у галоп, он појури и никаква га људска снага не заустави док сам главом не налети на дрво или зид, или је забије у пласт сијена. Алија је имао изванредну способност да свога коња усмјери на такву препреку. Но овдје, на ливади, није било никакве препреке, и он је одјурио бескрајно далеко, до брда обраслих шумом која су почињала иза ливаде. Ни ја нисам заостајао. Када смо се осврнули и погледали око себе, спазили смо да смо потпуно усамљени. Читава пратња остала је бог зна гдје. Кавази, које сам узео у Вучитрну и који су

познавали пут, вјероватно су се сажалили на своју кљусад, мада су њихови коњи путовали само један дан, а наши — скоро мјесец. Шта да се ради? Ишчекивати — било би досадно, и сви напори око галопираиња пропали би узалуд. Мој Алија, који је у својој личности сједињавао безбрижност муслимана са самопоуздањем Албанца, рече: „Кренимо напријед! Зашто да чекамо те чапкуне? Наићи ћемо на пут, нећемо залутати, ако бог да." Био сам истога мишљења и ми смо кренули. Користио сам се овом приликом за конверзацију удвоје не бих ли ступио с њим у повјерљив разговор. Молио сам га да ми исприча како је набавио свога алата. Овај коњ, иако малога раста, истицао се изузетном снагом, брзином трка и издржљивошћу. Каваз ми је, некако у завијеној форми, рекао да га је добио у бесцијење, лукавством.

[16]) Свог сарајевског каваза Алију Гиљфердинг зове Али.

Његова прича о овоме случају може послужити као карактеристична црта обичаја. „Један ми је Бошњак* дуговао 500 гроша (пијастера) и није враћао дуг. (Имајте у виду да је мој Али — капиталист и зеленаш. У многим босанским градовима тражио је да га ослободим један или два сата од обавеза које је имао у мојој пратњи образлажући свој захтјев ријечима „да идем да наплатим дуг". Упуштао се, штавише, и у спекулације друге врсте: купио би стадо оваца и давао га кметовима у неко село по повољној погодби.** „Дуго ми није враћао зајам, ефендум" — настављам говор свога пратиоца — „не зато што није имао, него тако, из хрсузлука. Долазио сам му много пута и он ми је сваки пут говорио: ‚Драги мој, причекај још мало, богами, немам пара.'

* Бошњацима називају претежно Словене-Муслимане, становнике Босне и Херцеговине, за разлику од Влаха или Срба, тј. православних, и шокаца или латина, тј. католика.

** Ово врло често ради муслиманско градско становништво. За свој новац купи стадо оваца и даје га на прехрањивање хришћанима кметовима. Сељаци одр-жавају стадо о свом тропку и сваке године плаћају муслиманима, власницима, по један цванцигер за једно грло, но истовремено узимају и користе млијеко, вуну и приплод. Обратно, ако овца угине, дужни су да је надокнаде другом. У случају помора стоке (а помори се у овим крајевима дешавају стално) сељаци падају у биједу. На такву погодбу сељаци не пристају увијек добровољно, али аге (спахије) често насилно натурају стада својим кметовима.

Једном сам дознао, ефендум, да су му са села довели дивног коња. Кроз неколико дана видим га како јаше из Сарајева у поље и изводи мајсторије на свом алату. Кренем и ја тамо пјешке, сједнем под дрво и чекам. Јаше, ефендум, мој Бошњак, враћа се са њиве. Када ме угледа, заустави се, а ја му велим: ‚Де, сјаши, да сједимо мало, да егленишемо.' ‚Пеки'[17]), рече он, па сјаха. Сјели смо и пријатељски разговарали, а коња је за то вријеме пустио да пасе. Повео сам разговор о коњу. Питам га пошто би га продао. ‚Не дам га ни за 25 маџарија', одговори он. ‚Али то је прескупо', рекао сам. ‚А колико му је година?' ‚Четири.' Устао сам, ефендум, пришао коњу да му погледам у зубе — и, скочивши у седло, појурио у град као куршум из пушке. Мој се Бошњак вратио кући пјешке, спорим и тешким кораком.

[17]) Пеке! пеки (тур.) — добро! важи (А. Шкаљић: op. cit., стр. 514).

У то доба, ефендум, служио сам у заптијама. Одмах сам отишао своме забиту[18]) и казао му: тако и тако, један Бошњак неће да ми врати 500 гроша дуга, па сам му узео коња да бих тако извукао бар три маџарије, онолико колико вриједи коњ. Сутрадан упутио се Бошњак са жалбом паши. Позваше и мене да будемо мурафа[19]). Пита ме паша: ‚Да ли је истина што говори овај човјек да си му украо коња?' Одговорио сам: ‚Господару, нисам ништа украо, хаша[20]). Хтио сам наплатити дуг. Овај човјек ми је дужан 500 гроша, ево тефтера. Спреман сам, дакле, да му за коња одбијем 3 дуката, а остатак нека ми врати. Босанац је викао да је за коња мало 3 дуката и да га он не даје ни за 25

златника. ‚Ти си луд, болан', рекао сам му ја. ‚Тебе коњ не кошта ништа, довели су ти га са села бадава. А ја ти за њега дајем 3 дуката, 165 гроша, чујеш ли?' Почели смо се цјењкати. Тада ми паша рече: ‚Хајде, додај му штогод', и одлучи да за коња положим 228 гроша, да Босанцу вратим његово седло и узду, а он мени да исплати остатак дуга. Тако смо и учинили. Мене је коњ стајао 228 гроша, а вриједи, богами, 1500!"

[18]) Забит (арап.) — официр (А. Шкаљић: op. cit., стр. 643).

[19]) Мурафа (арап.) — парница. Мурафати се — парничити се на суду. (А. Шкаљић: op. cit., стр. 474).

[20]) Хаша (аша) (арап.) — не! нипошто, не дао бог (А. Шкаљић: op. cit., стр. 318).

У то вријеме кретали смо се брдима и кроз шуму, по непознатим мјестима. Наишавши на раскршће, скренули смо, на срећу, улијево. Код другог раскршћа придржавали смо се истог правца. Ово је рђаво, помислио сам. Залутаћемо, па нас ни конвој неће наћи. Већ се смркавало. Ипак нам је помогао случај. Путујући отприлике још један сат, почели смо се спуштати у дубоку јаругу, на чијим се странама видјело неколико сељачких кућица. Алија је на први поглед препознао да овдје живе Албанци. Дојахао је до једне куће. На његов глас из куће је изашао дјечак у дугој, узаној, бијелој платненој кошуљи и истим таквим гаћама без појаса и са црвеном капицом без кићанке, чврсто набијеном на главу. Он нам је стао објашњавати правац пута, али се, изгледа, моме Алији и поред све безбрижности, дјечаково објашњење учинило тако слабим и недовољним, да ме је обавијестио како би било боље узети га за водича. Наравски, ја сам се сагласио са овим мишљењем. Сада су почели дуготрајни преговори на албанском језику.

Коначно се дјечко изгубио у колиби. Упитао сам шта се догодило. Отишао је да узме пушку. Оставши у колиби не мало времена, по свој прилици да напуни пушку, млади Албанац је напокон изашао и, не говорећи ни ријечи, кренуо напријед. Покушавао сам да с њим проговорим српски. Он није схваћао ни једне ријечи. А то се одигравало поред самог Косова поља, завјетног и светог предјела српске земље. Преко разноликих брежуљака и провалија стигли смо до равнице. Било је потпуно мрачно, али су наши коњи чило и живахно грабили, огледајући се на све стране и с времена на вријеме фркчући. Дивио сам се проницљивости и оштровидности тих разумних животиња које су саме себи изабирале пут по камењу и рупчагама. Тек по јацији, посљедњем мујезиновом учењу, којим позива вјерне намазу, два сата по сунчевом заласку, ушли смо у Митровицу. Издалека се чула тутњава бубњева и добоша и необичан оркестар турских инструмената.

На празном поплочаном мјесту испред једне куће, освијетљеном лојаницама и буктињама, угледали смо огромну масу свијета. Изглед буктиња које су освјетљавале турску одјећу и нескладна лупа добоша давали су овој сцени најнеобичнији ефекат. Један од првих митровачких бегова прослављао је већ трећи дан свадбу. Ушли смо у народ и мој каваз поче питати гдје су одсјели људи московског путника са товарима (ја сам, наиме, отпремио дио пратње и пртљаг право из Вучитрна у Митровицу). Један од посматрача дао је знак руком и ми смо пошли у бољи митровачки хан. У хану је, за мој долазак, очишћен балкон и донесено свјеже сијено, на коме сам се са задовољством испружио. Али, јао! намирнице нису биле припремљене, а у ово касно доба не може се ништа набавити у босанском граду. Послије прилично дугог тражења донијели су млијека и хљеба. Морао сам се задовољити овом вечером, након напорног дана, проведеног јашући на коњу.

Митровица на Ибру убраја се у босански пашалук. Поред града налази се велики усамљени храст. Под њим Босанци, по древном обичају, дочекују паше који им долазе за управитеље. Овдје чине курбан, тј. приносе жртву, кољу овна и пролијевају његову крв на земљу[21]). Митровица је омање мјесто, попут Вучитрна. Има нешто више од 300 породица, међу њима 100 православних. Митровичка црква зидана је такође недавно и врло је сиромашна. Недалеко од града има један манастир, обновљен задњих година. У њему нема калуђера, него ту живе мирски свештеници, чије се парохије палазе у околиии. Нисам имао времена да обиђем овај манастир[22]). Журио сам натраг. Иза Митровице завршава се равница, Косово поље. Испред Митровице планине образују полукруг.

Средином тога полукруга пробила се клисура Бањске рјечице. Том клисуром пролази пут са Косова поља у Босну.

[21]) Источно од Митровице, на пола сата више жељезничке станице, налази се један хан пред којим су забијена у земљу два висока камена. Тамошњи становници казују да то камење обиљежава границу између Босне и Старе Србије. Дотле су некада Бошњаци излазили у сусрет својим новим везирима и ту клали курбан (Б. Нушић. Косово... Св. II, стр. 105—106).

[22]) У околини Митровице има једна стара црква, Соколица, на брду Бољетину, два сата сјеверно од вароши. То је мала црква Свете Богородице, коју зову и манастиром (И. Иванић. На Косову...., стр. 147—148). Петковић каже да се у њој налази високи рељеф Богородице са Христом који припада пластичној декорацији манастира Бањске.

Једно узвишење истиче се издвојено испред нас. На њему је био подигнут Звечан[23]), један од најчувенијих градова у српској историји. Његове рушевине стоје и данас. Човјек није могао а да не пођe тамо да погледа мјесто гдје се одиграо грозан злочин који је, по народном схватању, утиснуо печат проклетства на цара Душана Силног, највећег српског владара[24]).

[23]) Саграђен на високој и тешко приступачној купи, затварао је важне путеве: босански, ибарски и пут за Македонију. Помиње се пред крај XI в. као рашка погранична тврђава према Византији (А. Дероко. Средњевековни градови.... стр. 169).

[24]) Душан се побунио против свога оца Стефана Дечанског, збацио га са пријестола и затворио у тврди град Звечан, гдје је Дечански умро два мјесеца по заточењу.

Узвишење на коме се налази Звечан формирало је засебну стрму купу. Дуго смо се пењали — у почетку јашући (на коњу), а затим водећи коња за улар — по уској, једва видљивој стазици која спирално опасује узвишење неколико пута. Попевши се с муком отприлике на три четвртине висине узвишења, даље кретање су нам препријечиле зидине. Ове зидине од масивног камена заштићавале су у старо доба читав горњи дио купе (тј. град) и везивале неколико четвороугаоних кула, од којих се једна нарочито добро очувала. Стазица нас је ускоро довела до мјеста гдје су зидине биле потпуно порушене и гдје се лако могло провући у унутрашњост града[25]). Град је пун рушевина.

[25]) Град се састоји из три главна дијела: из цитаделе на врху бријега, једног ниже постављеног заштитног појаса зидина утврђених кулама и зида који је штитио трг у предграђу (В. Јовановић. Средњевековнн град Звечан. Старинар Н. С. XIII /XIV/ 1962—63, Београд, 1965, стр. 137—150).

На сјеверној страни стоје зидине грађевине коју предање зове краљевском палачом и која је очигледно имала ту намјену. Ова грађевина, зидана од чврсте цигле, коју данас не знају ни правити у овим крајевима, није била велика, као уопће грађевине по старим српским градовима које су све без изузетка заузимале врло скучен простор на врховима узвишења. Грађевина је била на два спрата. И сада се још на доњем спрату види главна дворана. Ми смо је измјерили: дуга је приближно 18 и 1/3 аршина, а 10 аршина широка. Запремала је цијелу дужину палаче. Источни зид очуван је врло добро. На њему су пробијена велика врата у виду полукруга. На јужној страни су иста таква врата, али много мања. На зиду се виде мјеста гдје су биле постављене греде које су одржавале строп доњег спрата. Од горњег спрата остао је такођер читав источни зид са полукружним прозором. Унутар собе коју сам описао виде се у зиду двије нише. На спољашњем зиду сачувани су, ту и тамо, остаци живописа. Српски владари нису живјели на великом простору, али су, како се види, високо цијенили умјетнички декор[26]).

[26]) Међу грађевинама на цитадели истиче се црква Св. Ђорђа, зидана наизмјеничним редовима камена и опеке. Њена припрата могла је служити и у профане сврхе — као дворана за скупове или чак за

становање. У њој је вјероватно у турско доба изграђена дубока цистерна. У неким путописима помиње се ова грађевина као владарска палата (Енциклопедија ликовних умјетности 4, Загреб).

Поред палаче, на Звечану је у старо доба била и саборна црква Св. Ђорђа, једна од најстаријих српских богомоља. Постојала је, вјероватно, још прије Немање. Овдје се Немања молио пред битку, која је требала да одлучи судбину Србије: да ли ће и даље остати у старим оквирима, подијељена на мале и незнатне жупаније и под врховном влашћу грчке империје, или ће постати независна држава. Када су се на Немању подигла његова браћа (то је било између 1170. и 1180. г.) и довели на српску земљу плаћенике Грке, Франке и Турке, тада је он, по ријечима свога биографа:*

* Немањина биографија коју је написао Доментијан, по примјерку Дечанског манастира.

„Знаменїемъ крьстьнымъ въоружившсе и грeдѹщїихъ нань мнѡжьства езыкь и бесчислїа оусадникь не чтеше, . . . и тако приближьшоусе емоу къ градоу рекомомѹ Звечаноу, въ ниемь же бѣ цркьвы великааго моученика Геѡргїа; и извра нѣколико ѿть свещенныихь и посла е, рекь да сьтвореть мольбоу къ светомоу . . . и сътворише всенощьное стоıанїе и оутрьнюю слоужьбоу, и потомь светоую литоургїю; по молитвѣ же мало прѣклоньшимьсе имь ѿть троуда, и единомѹ ѿть свещенныхь ıави се скоры въ помощехъ и крѣпкыи въ бранѣхь . . . Геѡргїе, прїıаздѣ въ воинстѣмь образе; и бывь въ оужасе свещенникь въпроси его, глаголıе: кто ты есы, господи? ѡнь же рече: азь есмь рабъ Хрїстовь Геѡргїе, и господомь богомь послань есмь на помощь господиноу твоемоу, ороужїемь крьстнымь побѣдити врагы его . . свещенникь же скоро шьдь повѣда господиноу своемоу вса видѣннаа имь . . . Светы же . . . исплъчи вое свое по воли Божїеи, . . . и тако сънидошесе на брань тоу силноую и крѣпкоую, и бывшоу снитїю междоу обоими, . . . побѣды врагы свое и иноплеменьные езыкы . . . и славе бога възвратисе на прѣстоль свои, . . . прѣıемъ все свое ѿтьчьство“.

(Овај одломак Немањине биографије у преводу Л. Мирковића гласи:

„....... крсним знамењем наоружавши се, не обазираше се на множине народа и безбројне коњанике који иду на њега..... И пошто се тако приближио ка граду званом Звечану, у коме беше црква великога мученика Георгија, изабра неколико од свештеника, и посла их да се помоле светоме, рекавши...... И учинише свеноћно стајање и јутарњу службу, а по том и свету литургију. А када су се после молитве мало преклонили од труда, једноме од свештеника јави се брзи у помоћима и крепки у биткама...... Георгије, дође јашући у војничком облику; и ужаснувши се свештеник запита га говорећи: „Ко си ти, господине?" А он рече: „Ја сам слуга Христов, Георгије, и послан сам од Господа Бога на помоћ твоме господину, да крсним оружјем победим непријатеље његове....." А свештеник брзо дошавши рече господину своме све што је видео...... А свети..... постави у бојни ред своје војнике по Божјој вољи..... И тако сиђоше на ту битку силну и крепку. И када је био сукоб међу

обојима..... победи своје непријатеље и многоплемене народе..... и славећи Бога, врати се на свој престо..... и прими све своје отачаство.")

У Милутиново доба (1282—1321) Звечан је био сједиште епархије (овај пријесто, по свој прилици, пренесен је доцније у Вучитрн[27]).

[27]) Звечан није био сједиште епископије, него се Бањска епископија називала и звечанском, по имену Звечана, највећег мјеста на тој територији.

Тешко је сада, међу мноштвом рушевина које покривају звечанско брдо, погодити гдје је била црква. Већи дио ових рушевина има карактер стратешких објеката. На Звечану су била изграђена сва средства војне заштите за која је знало грађевинарство онога времена. Неовисно од доњих зидина и кула које су их штитиле, на врху брда стоје рушевине других заобљених кула које су, вјероватно, служиле за смјештај трупа и за појачање одбране у случају опасности. Добро је очувана дугачка и потпуно мрачна просторија са чврстим луковима, гдје се, по свој прилици, формирала благајна српских краљева. На средини града види се такођер дубок и узан бунар.

Величанствене су рушевине звечанског града. Величанствен је и предјел у коме се те рушевине налазе. Дуто сам ходао око града, да бих се науживао у љепоти околине, гледајући је час с једне, а час с друге стране. На југоистоку видите, као траку, ријеку Ибар која се доље вијуга око Звечана, и траку Ситнице која тече издалека и као да иде у сусрет Ибру. Поглед вам обухвата цијело Косово поље које се све више и више сужава и губи у перспективи, тако да вам у даљини изгледа као некаква долина међу планинским ланцима. Крените мало према истоку, опазићете под вашим ногама Митровицу, видјећете утјецање Ситнице у Ибар, затим у даљини градић Вучитрн, а за Вучитрном планину Црнушу[28]).

[28]) Планина Црнуша — мада није у правој линији Звечан — Вучитрн, него нешто улијево — посматрачу је ближа од Вучитрна.

Уколико се будете окретали са истока на сјевер, трака ријеке Ибра ће се све више и више приближавати подножју узвишења на коме стојите и које Ибар заобилази у полукругу, а планине на супротној обали ријеке примицаће вам се све ближе и ближе. Ту ћете угледати врхове: Орахово, Соколицу и Мајдан, а иза њих, као на другом спрату, равну и мрачну линију Копаоника, који својом сјеверном половином припада већ Србији, и поред кога Ибар тече на сјевер. Погледајте на западну страну. Ријека Ибар, која ће вам сада бити на десну руку, удаљује се од вас и губи под Копаоником. Испред вас стоји узвишење Козарево, а иза њега и над њим богата шумом Рогозна[29]), преко које морате прећи путујући у Босну. Коначно, пођите још ка југу. Опет ћете наићи на Ибар, који излази из тјеснаца између планина Чичавице и Грмова[30]). Пред собом ћете угледати неколико низова брежуљака и планина које дијеле Косово поље од Дукађина, а иза њих Кориље[31]) и Мокру гору преко које сам вас већ водио, читаоче, за вријеме путовања из Новог Пазара у Пећ.

[29]) У оригиналу: Рогозно.

[30]) Овај тјеснац је вјероватно између Чичавице и Видова брда. Гиљфердинг је, по свој прилици, замјенио Видово брдо Грмовом. Грмово се налази на десној обали Ибра као и Чичавица и не може с њом ни образовати тјеснац.

[31]) Гиљфердинг нас и овдје погрешно оријентише. Гледајући са Звечана Кориље му је на сјеверу, а Мокра гора на западу, односно на југозападу.

Како се види, стари српски владари и великаши нису изабирали рђава мјеста за своја насеља. Они су лакше дисали и крв им је брже циркулисала на планинском ваздуху, усред таквих природних љепота. То није она атмосфера коју пружају наше загушљиве пријестонице.

Али су и ти стари градови — гдје је човјек, градећи себи боравиште, уклонио гнијезда орлова и срна, да би се послије та гнијезда поново ту савила — исто као и пријестонице образованих држава новога времена, били свједоци грозних дјела. На Звечану је био извршен злочин, који је дуго, као крвава мрља, лежао на савјести српскога народа. Овдје је — у тој омиљеној пријестоници светога краља Стефана Дечанског — по наредби свога рођеног сина Душана, Дечански бачен у тамницу и послије неколико дана задављен*, можда у једној од оних кула чије смо рушевине разгледали. Народ се сјећа тога злочина и о њему приповиједа и данас. Почели смо да силазимо са Звечана. Коњ једног каваза, кога сам у Митровици узео као пратиоца, спотакао се и стрмоглавио по камењу и литицама. Каваз је био очајан: „Цркао ми је коњ", рече полугласно, тоном дубоке туге. „Јест", примјети неко од људи који су ме пратили, „види се да Душан још и данас дави на звечанском граду! И нас није пустио на миру, убио га Бог!" Тако Срби помињу, послије пет стотина година, чувеног освајача који им је проширио државу до Коринтског залива и до Св. Горе, генијалног владара који им је припремио и написао законе[32]). Има таквих дјела која се не могу избрисати из народног сјећања никаквом мудрошћу ни побједом.

* Види биографију св. Стефана Дечанског у „Архиву за повјестницу југославенску", IV, 20. (То је Цамблакова биографија Стефана Дечанског по препису што га је Гиљфердинг уступио редакцији часописа. Биографију је приредио за штампу И. Кукуљевић - Сакцински. — Примј. прев.)

[32]) Овај детаљ из Гиљфердинговог путописа Нушић је пропратио ријечима: „Ничега нема што даје право овој причи да јој се верује и нема сумње да ју је путописац измислио да окити путопис. На свом пространству где живи око неколико милиона Срба никада ниједан није клео Душана, нити је ико ма шта слично прибележио сем Гиљфердинга." (Б. Нушић. Косово..... Св. II, стр. 111).

XX

ОД МИТРОВИЦЕ ДО ПЉЕВАЉА

Сиђосмо са звечанског брда пјешке, и пошто се опростисмо са сиромашним кавазом, који оплакиваше свога коња, кренусмо на сјеверозапад, јашући један сат уз ријеку Ибар, а затим исто толико долином којом тече рјечица Бањска[1]), Иброва притока. Овај терен је већим дијелом обрастао храстовом шумом. Пут се стално диже и спушта. По страни се виде два сиромашна сеоцета, Бољетин и Бугарић[2]), и око њих мале плантаже дувана. Дуван је, како причају, врло ниског квалитета на овом терену, али би становници могли од њега живјети када не би прекомјерна и висока духанија (порез са плантажа дувана) ометала његово гајење.

[1]) На неким картама убиљежена су за ову ријеку два имена: Бањска ријека и Баштанска ријека.

[2]) У оригиналу: Бугаричи. Уписан је и Србовац као друго име Бугарића. У „Именику места у НР Србији" од 1960. г. регистрован је само Србовац.

Долина Бањске рјечице се постепено сужава и добија изглед клисуре. По вијугавом рјечном кориту, пуном камења и излоканих мјеста, тече ова рјечица и с прољећа, према причању, постаје велика бујица. Идући путем, непрестано смо газили воду по плићаку прелазећи с једне обале на другу. С обје стране ријеке пружа се ред стрмих каменитих брда, која су готово сва гола и не пружају нарочито истакнутих врхова. Три сата од Митровице лежи мјесташце Бањска[3]). Овдје се кланац, на западној страни рјечице, проширује и чини полукружну долину, у чијој је средини, на стрмом усамљеном брежуљку, подигнут стари град[4]).

[3]) Као село, Бањска се помиње у вријеме оснивања Бањског манастира Св. Стефана. По Новаковићу, то је било знатно насеље са тргом све до косовске битке и тада је пропало. Као насеље поново се

помиње у XVII и. (К. Н. Костић. Наши нови градови...., стр. 61—62). Данас је то село и бањско љечилиште.

[4]) Ово су зидине старог манастира и града Бањске што их је подигао краљ Милутин 1313—1318. г. припремајући себи гробницу и надгробну цркву Св. Стефана. У XVII в. је овај комплекс у рушевинама (К. Н. Костић. Наши нови градови....., стр. 62).

Уз њега, у долини, на благој стрмини се пружило убого мјесташце Бањска са 50 кућа, од којих је само 9 хришћанских. Масивни градски зидови, окићени зупцима, стоје сачувани. Њих су обновили Турци[5]). Хтједох да погледам град. Муслимани окупљени око мене у хану, гдје сам одсјео, рекоше ми да се не може ићи у град, јер тамо живе Турци у кућама без ограда, те бих можда тамо видио њихове жене. Рекох им да немам намјеру завиривати у прозоре, него бих хтио видјети град и стару цркву. Ревносни становници Бањске поразговорише међу собом и, када ја заврших са скромним доручком, који се састојаше од хљеба, млијека и кајмака, и устадох да пођем у град, пустише ме без ријечи у ту светињу.

[5]) На рушевинама старог града и манастира подигао је Мустафа-паша Куршунџу-заде 1619. г. нову тврђаву четвртастог облика (Енциклопедија Југославије 1, Загреб).

Ову светињу ноћу штите чврста жељезна врата. Над њима се види камена плоча, на којој бијаше натпис, сада саструган. По ријечима бањских Муслимана мислио сам да ћу у њиховом граду наћи, у најмању руку, какве дворове. Ни помена о дворовима. Сва боравишта, која се тако брижљиво чуваху од погледа невјерника, састојала су се од три дрвене сиромашне кућице, покривене сламом, поцрњеле и нахерене. Оне би се давно срушиле да се с једне стране не наслањају на градски зид. Истина, кућице нису ограђене спољним зидовима пошто се град сваку вече затвара и служи становницима као заједничко двориште. Али мада није било ограде која заклања кућу, због чега се тако узнемирило бањско становништво, није нам било омогућено да на прозорима кућа видимо муслиманске љепотице. Насупрот, уз те прозоре смо, у пуној слици, видјели огромне гомиле ђубрета и другог сметља, гомиланог тамо, сигурно, током година.

У источном дијелу града наиђосмо на рушевине лијепе простране цркве, која одаваше елеганцију и лакоћу стила. Грађена је у облику крста са малим испустима[6]). Зидови лађе цркве, дуге, по нашем мјерењу, 39 и широке 26 стопа, сачувани су, али је припрата потпуно срушена. У цркви као да није било ни стубова ни колона. Једно кубе је сачувано цијело, мада су се дијелови сводова који га држе порушили, као и цио кров. Изглед кубета показује да су се размјере грађевине одликовале пропорционалношћу. Спољни зидови су обложени бијелим и ружичастим мермером, док су унутрашњи били пуни фресака, од којих су поједини дијелови сачувани. На земљи леже два у мермеру исклесана медвједа, који су уљепшавали спољашњост грађевине, а које су Муслимани оштетили[7]). Мермерни патос је дјелимично искварен. Зид око свода који везује лађу цркве са припратом, а сада служи као улаз у цркву, свуда је порушен, као и онај око великих полукружних прозора. Тако сада изгледа Бањска црква, коју је,

„ко имѧ св. первомѹченика стефана въ Расіи на теплыхъ водахъ"* *

(у име св. првомученика Стефана у Рашкој на топлим водама — превео Бр. Чулић), сазидао познати српски краљ Милутин, одредивши је за сједиште епархије[8]), и у којој је био у његово доба епископ, плодни писац српског цароставника, Данило**.

[6]) Црква Св. Стефана била је, углавном, слична немањићким једнобродним грађевинама са кубетом. На западној фасади припрате призидане су двије куле. Издужени, ниски параклиси, уз јужни и сјеверни зид, давали су споља цркви изглед трободне базилике као на Сопоћанима (А. Дероко. Монументална и декоративна.... , стр. 86—87).

[7]) Портали и прозори цркве имали су раскошну пластичну декорацију као Студеница и Дечани.

* Тако описује ово мјесто пећки (или троношки) љетописац: стварно, овдје има много врућих минералних извора или бања.

[8]) Основана средином XIII в., а укинута око 1317. г., када је краљ Милутин Бањску прогласио повлашћеном игуманијом, смјестио у њу своју ризницу и одредио је себи за гробницу (Енциклопедија Југославије 1, Загреб).

** Приповиједајући, у животопису монахиње Јелене, удове краља Уроша I Великог и мајке Милутинове, о њеној болести пред смрт, Данило каже:

„и всемоу сьборoу землıа Срьпьскıе сьбравшоусе кь нıеи вь славни дворь ıее Брьнıацıи и мнѣ оубо не д(с)срѣнномоу (тако) Данилоу соущоу вь то врѣмѣ епископомъ црькве светаго апостола Христова Стефана. Вь мѣсте рѣкомѣмь Баньскои.... обрѣтохсе тоу сь прочими епископи же и игоумени и всего сьбора отечства ıее".

(„И пошто се сабрао цио сабор српске земље ка њој у славни двор њезин Брњаци, а ја смјерни Данило био сам у то вријеме епископ цркве Светог апостола Христова Стефана у мјесту званом Бањском... нађох се ту са осталим епископима и игуманима и цијелим сабором отачаства њезина." — Превео Бр. Чулић.) (по рукопису XVI вијека, који нађох у напуштеном манастиру Довољи, код Колашина). Постојање засебне епископске столице у Бањској, удаљеној 9 сати од Раса (Новог Пазара), свједочи да је овај крај морао у то вријеме бити насељен. Да је у Бањској долини било, у то доба, само 150 кућа, какав случај имамо данас, Милутин сигурно не би ни постављао овдје засебног епископа.

Пошто Турци освојише Бањску, ова лијепа црква би претворена у џамију. Уз њу дозидаше минарет, који није био тако трајан као стара црква[9]). Он се давно срушио и на његовом мјесту стоји гомила цигли и сметља. Само његов доњи дио, зидан уз цркву и подупрт њеним чврстим зидом, стоји још и данас нарушавајући правилност скице храма. „Ех", рече уздахнувши мој слуга Ристо[10]), ревносни православац, пошто смо прегледали грађевину, „чувена је то била црква! Жалост обузима човјека кад погледа на њу: прво је била црква, затим џамија, а сада је — батал!" „Како батал!" повика зачуђено н срдито један од Муслимана, становник града, „није то батал, него џамија. У њој клањамо петком и о Бајраму." Босански су Муслимани у толикој мјери привикли да око себе виде све разрушено да им је потпуно природно кад обављају свој намаз[11]) у згради оштећеног крова, са гомилама сметља на поду, разбијеним прозорима и вратима. Њима уопште не пада на ум да би био ред да се те зграде оправе како би се зауставило рушење.

[9]) Турци су порушили манастир и главни дио цркве претворили у џамију, а параклису, припрату и куле у просторе за становање. Рестаурација храма вршена је 1938. г. (В. Р. Петковић. Преглед црквених споменика....., стр. 16).

[10]) Ристо Перуновић. О њему вили Гл. II, биљ. 39.

[11]) Намаз (перс.)—муслиманска молитва која се обавља пет пута на дан у одређено доба, а врши се клањањем и изговарањем реченица из Кур'ана и молитава на арапском језику (А. Шкаљић: op. cit., стр. 486).

Око Бањске, у долини, има неколико топлих минералних извора. На једноме од њих недавно је подигнуто купатило. По тим изворима, или бањама, добио је име и град и ријека. Народно предање и пјесма говоре да је овај град сазидао и у њему живио славни јунак Бановић Страхиња (чија јунаштва претходе времену косовске битке и добу Краљевића Марка), те је и град прозван по њему, али је ова прича, како ми се чини, никла усљед сличности имена: Бановић, тј. син банов, и Бањска[12]). Мало је вјероватно да би краљ Милутин зидао величанствену цркву у граду који њему не припада, него је власништво неке друге племићке породице. Бањска је вјероватно била краљевски град и дворац[13]). Муслимани не знају ништа ни о Страхињи Бановићу, нити о зидању Бањске. Они су рекли само то да су овај град заузели од Влаха у стара времена.

[12]) Страхињић бан (и Бановић Страхиња) није као историјска личност довољно одређен и локализован. Народна пјесма „Нетко бјеше Страхињићу бане" везује га за Бањску. Како титула бан није постојала у немањићкој држави, то су рјесме о Страхињићу бану постале, вјероватно, у Босни и Херцеговини (Енциклопедија Југославије 1, Загреб).

[13]) Види биљешку 4 у овој глави.

Бањска је народу позната и по бици од 1832. године између побуњених босанских Муслимана — који се хтједоше, изабравши себи за заповједника Хусеина Градашчевића, одметнути од султана — и регуларне турске војске под заповједништвом Махмуд-паше[14]). Почетак овог сукоба описује народна пјесма овако:

Полетјело јато голубова са широка поља сарајевског.
То не било јато голубова, већ то биле младе Сарајлије
Пред њима је Хусеин-капетане, а са њима Тузла-капетане*
Они пођоше равноме** Ипеку.
Кад дођоше до Новог Пазара, ту пјевају новопазарске
дјевојке „Хусеине, пророков потомче, а ти Тузло, царе
од Стамбола!" И дођоше равноме Ипеку; свега га до те-
мења опљачкаше, опљачкаше и запалише. Љуто куну
пећке жене, љуто куну пећкога везира: „Бог убио пећког
везира, што он пусти на нас душманина, душманина Хусеин-
*капетана". Што побјеже од Пећи везире, што побјеже, жалосна
ти мајка, која те је родила!" Да ти видиш Хусеин-капетана,
шта све чини по равном Ипеку: Растјера нам момке, а остави
дјевојке и старе бабе. Остадоше оне, да кукају као кукавице
и да се превијају као ластавице. Да ти видиш од Пећи везира.
Он отиде честитоме цару (султану), па се тужи цару од Стам-
бола. Цар му даде силну војску, а пред војском пашу Махмуд -
пашу.... итд. итд.[15]).

[14]) Кара Мухмуди Хамди-паша у народу познат као Кара Махмуд-паша.

*) Махмуд-бег, насљедни тузлански капетан, који постаде паша, пошто је одмах, у почетку сукоба, издао Хусеина.

**) Тј. који лежи у равници.

[15]) Није се могао утврдити изворни текст ове пјесме коју је Гиљфердинг, вјероватно, препричао.

Овог пута није Бошњацима пошло за руком да, као 1830. године, дочекају Османлије на равници Косова поља. Знајући преимућство регуларних трупа над недисциплинованом гомилом, Градашчевић дочека војску у кланцу. Дуго су се овдје Босанци тукли са низамом и Тоскама***. Рјечица Бањска бијаше сва огрезла у крви. Коначно, пред вечер, Бошњаци су били разбијени, морадоше се повући пустивши непријатеља у Босну[16]).

*** Тоске, јужни Албанци, на гласу по свом јунаштву. Махмуд-паша их је врло много ангажовао као помоћ низаму, тј. регуларној турској војсци.

[16]) Босанце су предводили Алај-бег Тодоровић и Крупа Мехмед капетан. Хаџи Мујага Пријепољац бранио је мост на Лиму. Босанци су били разбијени у мају 1832. г. (Х. Крешевљаковић. Хусеин-капетан Градашчевић..... Нови бехар, Сарајево, V/1931—32, стр. 132—133).

Од Бањске смо путовали један сат голом клисуром, а затим смо се почели пењати на планину. Пут је вијугао шумовитом падином, често врло стрмом. Са свих страна, уздуж и попријеко, склопили су се овдје висови, „брда су се са брдима сукобила", како то каже једна руска пјесма. Нигдје се не види издвојено планинско било, нити се може на хоризонту наћи тачка гдје се око не би уставило на планини. Падине су обрасле буковином и љесковином, али на многим мјестима планине, нарочито на њеним врховима, простиру се дивни пропланци, који својим њежним зеленилом маме на одмор.

На четири сата од Бањске налази се хан Рогозна на дивном пропланку, готово на врху планинског била. Од овог хана пут се нагло спушта, и послије четири сата хода долазимо до рјечице Рашке и Новог Пазара.

Нови Пазар сам већ описао. У повратку сам овдје провео пола дана и кренуо даље опроставши се са господином Верковићем, који је у Новом Пазару намјеравао остати неко вријеме да би поново кренуо на југ, у Македонију. Да се не бих враћао истим путем којим сам дошао из Сарајева, изабрао сам дужу маршруту кроз источну Херцеговину. Али на 10-часовном путу од Новог Пазара до Сјенице, турска је област ограничена врло уским простором између Србије и Црне Горе, кроз њу води један једини пут, те нема нигдје скретања ни лијево ни десно. Зато сам до Сјенице морао проћи кроз она иста мјеста раније виђена и описана. Тек послије двочасовног путовања од Пазара свратих у шуму да погледам рушевине једне цркве за коју су ми говорили да су јој стари натписи добро сачувани.

Црква се налази у селу Попе, на простору који су сада населили искључиво муслимани Албанци. То је мала грађевина и на први поглед одаје тип неукусне архитектуре турског периода. Кров јој је срушен, иако свети пријесто још стоји, а и живописи су прилично сачувани. Камен с натписом, који је стајао изнад врата, збачен је на земљу. Опрасмо га и прочитасмо:

изволенїемь ѡ(ть)ца їи поспешество(мь) с(ы)на и сьврьшениемь с(ве)т(а)го д(оу)ха наче(се) и сьврьшисе сии с(ве)ты(н) и б(о)ж(ьс)твни храмь с(ве)ты(х) славны(х) и вьсехвалны(х) ап(осто)ль Петра и Павла подвигомь и троудомь Велимира Ђолныча сь братїамї б(ог)ь даа простї вь лето .з. тисоүщна Р. н. и. (7150 —1650).

(„Вољом оца и уз помоћ сина и извршењем св. духа започе и заврши се овај свети и божанствени храм светих славних и свехвалних апостола Петра и Павла напором и радом Велимира Ђолнића са браћом. Бог да прости." У Гиљфердинговом препису разрјешаване су скраћенице према Љ. Стојановићу. — Прим), прев.)

Мој пратилац, новопазарски протојереј, рече да се у блпзини цркве налази село Ђонлије, сада насељено Албанцима. Име градитеља цркве Велимира Ђолнића упућује нас на претпоставку да је он

био становник тога села. Очигледно је да су половином XVII вијека у овим мјестима живјели хришћани и да је међу рајом било и имућних људи. Покушајте данас у цијелој Босни и Херцеговини наћи сељака који би могао подићи цркву властитим средствима!

Изађосмо на главни друм и сретно дођосмо до Сјенице. Од Сјенице крећемо лијево, према сјеверозападу. Овдје нам дадоше велика теретна кола, узета, овога пута, од неких Муслимана сељака, кметова. (Ово је врло ријеадак случај пошто су мјесне власти и мудири редовно удешавали тако да су најтеже обавезе при ангажовању превозних средстава падале једино на хришћане.) Уз коње су ишли њихови власници. Ови кметови, поријеклом Словени, много су се тужили на своју судбину. „Наши су нас мемури (чиновници) упропастили. За њих је све бир (свеједно), да ли је човјек влах (хришћанин) или Турчин. Нема суда ни правде у нашој земљи." Тако су се они жалили. „А какав је ага?" упитах. „Ето, ага ко ага, зулумћар, подједнако глоби кмета: и Турчина и рају", одговорише они.

И заиста, сама спољашњост ових биједних људи је оправдавала овакво мишљење: њихово одијело бијаше у дроњцима, на ногама су носили старе опанке, физиономије им одаваху типичан израз својствен босанско-херцеговачким сељацима кметовима: израз сталног очајања, које граничи са лудошћу. У Босни и Херцеговини нема много Муслимана кметова. Уз то ваља рећи да религија не штити од угњетавања, мада они, ван сваке сумње, много мање страдају него хришћани, било од власти или од закупаца или пак од спахија. Ово због тога јер их се прибојавају и у случају сукоба са хришћанином увијек држе њихову страну. Али нови поредак, који у овим крајевима заводи управа увођењем откупног система и смјењивањем досадашњих домаћих управитеља цариградским чиновницима, снажно коси њихове интересе. Завођење регуларних пореза и дажбина на Муслимане, непримјењљиво за спахије и градске становнике, свом тежином је погодило кметове. Зато се сада Муслимани кметови удружују са својом хришћанском сабраћом. Хришћани их хвале за овакав став. Они врло често учествују у тужбама које хришћани кметови подносе вишим властима и радо се са хришћанима обраћају европским агентима (заступницима) с молбом да их заштите. Цариградске власти су схватиле какву опасност представља овај савез и, судећи по извјесним знацима, почињу да угађају Муслиманима кметовима како би их одвојили од раје.

Друмом од Сјенице ка Пријепољу[17]) пресијецамо, у почетку, сјеверозападни дио висоравни Сјеничког поља. Затим се спуштамо, плићаком прелазимо рјечицу Увац и пењемо се на вијенац Бабињачу[18]) с чијих висова се поглед губи у множини херцеговачких планинских ланаца, који изгледају попут морских валова. Прођосмо сеоце Увац и Горачиће[19]), и опет се пењемо на већу планину. Караулу, прозвану тако вјероватно по стражарницама (караулама) начичканим на њеном врху ради заштите пута. Иза ове планине пружа се дубока долина, Милошев Дол, затворена Четаницом с десне и Дервентом с лијеве стране. Дуго смо силазили у ову долину, стигавши напосљетку до рјечице Милешевке[20]), која се улива у Лим. У средини долине, окружено стрмим брдима обраслим шумом (нарочито је много шуме на западној обали Милешевке), налази се мало хришћанско село Милошев Дол са пет кућа и 35 становника.

[17]) У оригиналу: Прѣполю.

[18]) На картама и: Вијенац Бабинац.

[19]) У оригиналу: Горачичи. Данас: Горње и Доље Горачиће (односно: Горњи и Доњи Горачићи).

[20]) У оригиналу: Милешевки. Ово име узето и у преводу. На картама и Милешевска ријека и Милошева ријека.

Мало даље, на усамљеном каменитом вису, град Хисарџик[21]). Он је батал, тј. разрушен, као и све старе тврђаве у овим предјелима. Али му зидови још стоје и донедавно је у њему био смјештен турски гарнизон. Сада се, како причају, тамо чувају некакви стари топови и резерве барута. Изглед овога виса, окићеног зидом, врло је лијеп. Народ прича да је град подигла проклета Јерина, жена

Ђурђа Бранковића (1427—1456), али ја нисам чуо ни за каква нарочита предања о Хисарџику. У подножју виса на коме се уздиже ова старинска тврђава разбацано је неколико муслиманских кућа. Ту је и мала џамија, готова да се сруши. У брду, поред Хисарџика, показују ми пећину у којој извире „жива вода", како се Срби изражавају. Народ увјерава да је вода почела извирати кад је св. Сава ударио палицом те овај извор и зове Савином водом. Четврт сата од Хисарџика, на пустом терену, усред брда, која одасвуд заклањају малу долину, поред рјечице Милешевке, а на брежуљку, стоје рушевине чувеног манастира Милешеве.

[21]) То је Милешевац, град који је у XIV в. припадао краљу Твртку, а у XV в. Сандаљу Хранићу и херцегу Стјепану. Турци су га освојили 1465. г. и у њему је дуго била њихова посада. Имао је и подграђе (А. Дероко. Средњевековни градови...., стр. 129—130). У XVII в. јавља се, поред овога имена, и турско име Хисарџик (К. Н. Костић. Наши нови градови...., стр. 69).

Овај манастир, који се зваше „Српска лавра", сазидао је у жупи Црној стени[22]) српски краљ Владислав (1234—1240), син Стевана Првовјенчаног, а унук Немањин. Овдје је он подигао храм Вазнесењу Господњем, украсивши га „

„божествьными и чловѣчьскiими красотамїи"

" (божанственим и људским љепотама) и обдаривши „селима и власима".*

[22]) Жупа је обухватала предио око манастира Милешеве са градом Милешевцем (Енциклопедија Југославије 2, Загреб).

*) Види Миклошића, Monumenta Serbica, стр. 72.

Године 1237. овдје је сахранио мошти српског просвјетитеља св. Саве. Тешко је који борац за добро народа стекао толико снажно и једногласно признање од својих савременика као што је то био случај са св. Савом. Враћајући се са свога пута у Палестину, Египат и Синај у домовину преко Бугарске, задеси га смрт у пријестоници Трнову, гдје се одмарао од напорног путовања и гдје га је са чашћу примио бугарски цар Јован Асен[23]). Тамо Сава умрије 14. јануара и сахранише га у Саборној цркви Четрдесет Мученика, Чим је вијест о његовој смрти допрла до Србије, краљ Владислав одмах посла неколико племића с писмом Асену молећи га да тијело просвјетитељево преда његовој домовини[24]).

[23]) Јован (Иван) Асен II (1218—1241), из бугарске динаснје Асен (Асана, Асјеноваца), удао је своју кћер за српског краља Стефана Владислава.

[24]) Тијело св. Саве лежало је у Бугарској до пролећа 1237. г. Тада га је Владислав свечано пренио у Милешеву и 5. маја сахранио у спољашњу припрату, дозидану прије преноса тијела из Бугарске. Одатле је тијело изнесено око 1240. г. и сахрањено у стару припрату „поред свете и велике цркве" (С. Радојчић. Милешева. Београд, 1963., стр. 32—33).

Кад му се молба одби, краљ одлучи сам ићи у Трново. Он поведе „множество сво-

нихъ благородныхъ, епископы же игоумени посла же прѣдъ собоѫ предвѣстникъ"

(„мноштво својих благородника, епископа и игумана, и посла пред собом гласнике" — превео Бр. Чулић).

Послије дугог колебања бугарски цар коначно пристаде на молбу свога сусједа и зета, српског краља. Тада, по ријечима старе легенде*,

„благочестивы Владиславь краль ѡть загорьскїе землие** цѣла и нераздрꙋшїнма светаго вьздвигь и вь свое ѡтьчьство вь србьскоую землю понести того

* Доментијанов живот св. Саве. Цитирам га по рукопису, писаном 1526. у манастиру Сопоћанима. Њега сам нашао у пустом манастиру Довољи, у Колашину. У овим наводима, који немају палеографски значај, нисам узео у обзир знаке над текстом (титле), а ријечи под титлом сам разрјешавао према начину који су за овај посао примијенили Шафарик и Миклошић у својим издањима.

** Загорском земљом се назива дио Бугарске јужно од планине Балкана. Загорје бијаше центар бугарске државе, коју у XII вијеку обнови династија Асена и тако се, у то вријеме, цијела Бугарска често називала „Загорским царством".

повелевь, самь же на трапѣзоу веселїа царемь (Асеном) .... позвань вьниде; многими же дарованнїи и почьстьми того царь и соущихь сь нимь ѡбрадовавь, и тако любовнимь провожденїемь растанїе сьтвориста самодрьжьца (тј. оба владара) Скоро же Владиславь краль светаго несома достиже, и ꙗко древлие Давидъ предь кивотомь, прѣдь светими его моцьмїи .... предьходе радовашесе .... ѱалми же и пѣсньми сь епїскопи и сь благороднимн светаго нашаше. Приближьшоу же се емоу сь светими моцьми светаго, блаженьни архїепїскопь Арсенїе с епїскопи и сь игоуменїи и сь многїими благороднимн сьборь светы изидоше вь сретенїе имь сь многими свѣщами и сь кадили благоꙋханьними, и достоиние почьстїи и пѣсни светомоу на похвалоу принесоше, и вси падьше на лици своемь покланиахоусе светїе моци его лобизающе сь многимь оумиленїемъ .... краль же и архїепїскопь сь епископи же (и) игоуменїи и сь благородними многими вси коупно и мали сь великими вь радости мнозѣ псалми и пѣсньми светаго ношахоу, и дошьдьше монастира его же ть самь краль Владиславь сьзда, вь месте рекомомь Милешева и тоу вь вѣликои црькви Вьзнесенїа Господниꙗ, вь свѣтлѣмь и чьстьнемь гробѣ, иже бѣ емоу Владиславь краль оуготоваль, ѱалми же присно и пѣсньми славеще Бога, славно и чьстьно положише и, великь, же трьжьствомь праздникь благочьстивїи Владиславь ѡ памети светаго сьтворивь, на нıемь же архїепїскопа и епїскопи и благороднихъ ѡдаровавь и нищихь довольнѣ оущедривь и тако

вси вь своꙗси кождо ѿтидоше“.

(„Благочастиви Владислав краљ, подигав Светога цијела и непорушена из загорске земље, заповједи да се понесе у своје отачаство, српску земљу, а сам, позван од цара, уђе за трпезу весеља. И цар обдари њега и оне с њим многим даровима и почастима, и тако се у љубавном праћењу самодршци растадоше. Убрзо Владислав краљ стиже Светога у ношењу и радоваше се као некад Давид пред ћивотом, предњачећи пред светим моштима његовим. Пјевајући псалме и пјесме ношаше Светога са епископима и благородницима. А кад се приближио са светим моштима Светога, блажени архиепископ Арсеније изађе у сусрет са епископима и са игуманима и с многим благородницима, сабор свети, носећи многе свијеће и кадионице пуне мириса, достојно с почашћу и пјесмама принесоше Светоме на похвалу. И сви падоше ничице и поклонише се, цјелујући његове свете мошти с великим пијететом. А краљ и археиепископ са епископима и игуманима и с многим благородницима, сви заједно с малима и великим, ношаху Светога у многој радости са псалмима и пјесмама. И, кад су дошли у манастир који сам тај краљ Владислав сазида, у мјесто по имену Милешева, ту га са псалмима и пјесмама, увијек славећи бога, славно и часно положише, у великој цркви Вазнесења Господњега, у свети и часни гроб који му бијаше краљ Владислав спремио. И благочестиви краљ Владислав учини велики празник побједе као успомену на Светог и на тај празник обдари архиепископа и епископе и благороднике, и подијели довољно сиромасима. И тако сви одлажаху својим домовима." — Превео Бр. Чулић према М. Башићу. Старе српске биографије I, Београд, 1924, стр. 247—248.)

Од тог доба Милешева постаде прва светиња у старој Србији. Светога Саву поштују чак и Далматинци и Хрвати католици. У очима православних Срба он је над свима божјим угодницима. „Знаш ли ти у чему је разлика између шокаца (католика) и ришћана (православних)?" упитах једног простог човјека у Срему. „Како не бих знао", одговори он, „шокци вјерују у Рим — папу — ми у св. Саву." Херцеговина, дио баштине св. Саве*, још из времена док је он живио на двору свога оца, под именем Растко, а касније земља у којој су се чувале његове мошти, назва се „облашћу св. Саве" и под тим именом је позната** цијелом Западу, много вијекова послије смрти српског просвјетитеља. Њени владари, поставши у XV вијеку независни, носили су титулу Херцега Св. Саве***називајући се и чуварима његовог гроба. По овоме можемо схватити колики је значај придаван Милешевском манастиру. Зато се муслимански фанатизам, који је многе, мање важније, хришћанске цркве поштедио, свом тежином сручио на Милешеву. Манастир није спасла од пропасти ни искрена помоћ коју су слали руски цареви у XVII вијеку[25]).

* Св. Сава је био, као што је познато, млађи син великог жупана српског Немање.

** Ducatus Sancti Sabbae. (У оригиналу: Ducatus S. Sabbae.—Примј. прев.)

*** Понекад се на повељама потписивало овако: õgÐögãü wäü ñâgòàãî Ñàâe. (код Миклошића: õgÐögãü wäü ñâgòîãà Ñàâe. — Примј. превод.).

[25]) У XVII в. су монаси Милешеве врло често одлазили у Русију по милостињу и помоћ у књигама и богослужбеним одеждама (В .Р. Петровић. Преглед црквених споменика...., стр. 190).

Пропаст његова почиње оног дана када је, 1595. године, позната војсковођа султана Мурата III, Синан-паша, желећи да распали турски фанатизам, ослабљен близином аустријске војске, узео мошти св. Саве из Милешеве и спалио их на Врачару, под Београдом, а према Дунаву, и развијао на вјетру[26]).

[26]) Неки историчари узимају 1594. као годину спаљивања моштију св. Саве. (М. Пурковић Година спаљивања тела светог Саве. Гласник Југословенског професорског друштва. Београд, књ. XII/1931—32, стр. 845—849).

Даља жалосна судбина манастира је записана у двије биљешке, које су нам оставили милешевски калуђери на књигама које су сами преписивали. Ове су биљешке врло занимљиве. Прва, која се односи на вријеме од 1621—1623. године, налази се на цвјетном триоду, власништву манастира Св. Тројице у Пљевљима. Наводим ову биљешку[27]):

[27]) По Љ. Стојановићу, овај запис је у рукопису цркве Св. Илије близу Пљеваља (Љ. Стојановић. Стари српски записи... Књ. I,запис бр. 1132—33 стр. 306—7).

бл(а)говоленїемь ѡ(ть)ца и поспѣшенїе(м) с(ы)на и съврьшенїемь с(ве)т(а)го
д(оу)ха исписа се сїа с(ве)таа и д(оу)шесп(ас)наа кнїга гл(аго)лемы пентїкоста(р)
въ семь с(ве)тѣмь и б(о)ж(ьс)тьвнѣмь храмѣ възне(се)нїа г(оспод)а нашего
Іv Х(рист)а зовомь Милешева тог(д)а прѣстоль правещȣ всѣ(х) срьбскыихь
земль и поморскы(х) архїеп(ис)к(о)пȣ пекскомȣ кvр Паvсею и митро(по)литоу
петровскомоу и полхерцеговскомȣ кv(р) Дѡгvнȣ и їгоуменȣ и архїма(н)дритȣ
с(ве)тои обытели сеи кv(р) Ѳе(ѡд)ѡсїю и съборномь д(оу)ховникоу кv(р) Ісаїи
и еклїсїа(р)хоу Савватїю и икономоу Мелетїю въ Москви ц(а)р(ьс)твȣющȣ
бл(а)говѣрномȣ и Х(рист)олюбивомоу ц(а)рю Михаилоу, с(ы)нȣ патрїа(р)ховоу.
въ конста(н)тинѣ (же) градѣ амирѣ соултан-Мȣстави братоу сvлта(н) Ахмета
иже съзиз(д)а мечить пѡ(до)бнь аиасофїи та во Мȣстафа ц(а)р(ьс)твова по
братȣ своемȣ Ахметоу мало врѣме потомь изврьжень бы(сть) ѡт свои(х)
велмоужїи паче же и свезань и въ подроумь въврьжень. и постависе въ
царство брат нього ѡкааныи Осмень его(же) оуморише свои соущїи злою съмрь-
тїю и ноуж(д)ною ког(д)а възврати се ѡт Лешкые раты смѣрень посрамлень.
Тог(д)а пакы поставише стрїа его из тьмнице на ца(р)ство. тог(д)а се бѣше
вышере(че)нныи монасты(р) по(д)писаль по(д) воста(н) царевь и за сїа постра(д)а
мнѡ(го) въ сїи(х) метеже(х) сїе во ме любимици и писанїю сїа прѣдати по-
нȣдїи тог(д)а бѣше гладь крѣпкь ꙗко мнѡзѣмь наипаче на морсцѣи странѣ
ѡт глада измрѣти ї еще (же) и дроугаа горшаа ꙗзва ѡт ре(че)ныи гнѣвь
б(о)жїи къ исмаилю сырѣ(ч) чюма ꙗко мнѡзѣмь домѡ(м) запȣстѣти и живȣ-
щїи(х) ч(е)л(овѣ)кѡ(м) оумрѣти. того ра(ди) колѣба(х) се и метѣ(х) оумо(м)
ꙗко(же) дрѣво въ лȣзѣ ѡт дȣха. сего ра(ди) м(о)лю се и мил се дѣю ва(м)
чьтȣщїи(м) (и поющїим) ѡ(т)ци с(ве)тїи аще что бȣдеть погрѣшенно не кльните

нь исправльаите и простите писавша(го) захарїю.

(„Благонаклоношћу оца и уз помоћ сина и извршењем св. духа написа се ова света и поучна књига звана пентикостар у овом светом и божанственом храму Вазнесења господа нашега Исуса Христа, по имену Милешева. Тада је на пријестолу свих српских и поморских земаља био архиепископ пећки господин Пајсије, а митрополит петровски и полухерцеговачки господин Лонгин, игуман и архимандрит овог светог манастира господин Теодосије, зборни духовник господин Исаија, еклезијарх Саватије и економ Мелетије. У Москви је царевао побожни и христољубиви цар Михаило, патријархов син, а у Цариграду амир султан Мустафа, брат султана Ахмеда који подиже џамију попут Аја-Софије. Тај Мустафа царевао је послије свога брата Ахмеда и убрзо је био свргнут од својих великаша. Био је чак и везан и бачен у подрум. На пријесто се подиже његов брат, грешни Осман, кога су његови уморили свирепом и неумољивом смрћу када се вратио из рата са Пољацима, кротак и осрамоћен. Послије тога узели су из тамнице његовог стрица и поставили га на пријесто.

У то доба потпао је вишеречени манастир под царев бостан и ради тога много пострадао у тим метежима. То ме је, љубимци, принудило да се прихватим писања. Тада је била велика глад и многи су, а нарочито они у крајевима поред мора, поумирали од глади. И друго се горе зло појавило као посљедица божјег гњева на Исмаилћане. Харала је куга и многи су домови опустјели и људи поумирали. Ради тога сам дрхтао и био ван себе попут дрвета на ливади кога повија вјетар. Зато молим и преклињући стављам вам свети оци који читате и пјевате, да за оно што буде погрјешно не кунете, него исправљајте и опростите Захарију који је писао." — Превео Бр. Чулић.)

Друга биљешка на октоиху који се сада налази у манастиру Довољи у Колашину, говори о положају Милешеве 1639. године:

Съписа се сїа с(ве)таа и б(о)ж(ьс)твьна(а) кнуга гл(аго)лемыи ѡхтѡи петогласныи(к) прїи храме възне(се)нїа г(оспод)а б(ог)а и сп(ас)а наше(го) и с(ве)т(а)го Савы пръва(го) архїеп(ис)к(о)па и оучитѣлıа сръбскаго зовѡ(м) Милѣшева. тог(д)а сръбскы прѣст(о)ль правѣщꙋ архїеп(ис)к(о)пꙋ и патрїархꙋ кѵ(р) Паисею и митрѡп(о)литꙋ херцѣ(го)сьскомꙋ кѵ(р) Лѡгинꙋ прїи їгꙋменꙋ ї архїма(нд)ритꙋ се(го) мѣста кѵ(р) Василїю повѣленїе(м) їгꙋмена Василїа съ братїа(м) иже ѣ ѡ(т)кꙋпи цѣною сребра ıс ҂.а.с. Макарїе їерм(о)на(х) пореклѡ(м) Іароса(в) за сво(е) сп(ас)енїе и вѣчныи поменъ слꙋжити с(ве)тѣй обитѣли Милѣшевїи срьбсцѣи лаврїи въ лѣ(то) ѡ мирска(го) сътворенїа ҂.з.р.м.з. И тог(д)а ц(а)р(с)свꙋющꙋ въ Костан(т)ине гра(д)е сꙋлта(н) Мꙋратꙋ.

И тог(д)а бы(с)ть воıеванїе вѣлико прїко мора, и възе(т) вѣликыи вавилѡ(н), е(же) ı(сть) Баг(д)ать

и тог(д)а по(д)ехѡ(м) ноуж(д)ꙋ и гонеıенїе вѣлико и прїетъ м(оуче)нїа вѣнць гаѵрїль їерм(о)на(х) м(ѣсе)ца ѡ(к)то(м)рїа .д. д(ь)нь. на с(ве)т(а)го ап(осто)ла Іıако(в)а Алфеѡ(в)а и мнѡ(го) м(оуче)нїе па(д)еть ѡт трька(ѣ)та(го) Нꙋхъ паши и тог(д)а изгна боста(н)жїе из монасти(ра) и не имехѡм кꙋмꙋ

плака(ти) и идо(х)ъ на ц(а)р(с)твѹющїи гр(а)д и ца(р) бе(ше) на баг(д)атѹ . . . . сїа кнꙋга състави (се) и съпи(са се) повѣленїем(м) ѡ(т)ца їгѹме(на) Василїа и д(оу)хо(в)ни(ка) кѵ(р) деѡ(до)сїа ї еклиса(р)ха Ананїе слꙋжи(ти) с(ве)тѣи обитѣли сеи Милеше(в)и.

* Овако стоји у тексту. Ово је, по свој прилици, знак који означава монету, аспре.

(„Написа се ова света и божанствена књига звана октоих петогласник у храму Вазнесења господа бога и спаситеља нашег и светога Саве, првог архиепископа и учитеља српског, по имену Милешева. Тада је на српском пријестолу био архиепископ и патријарх Пајсије, а митрополит херцеговачки господин Лонгин и игуман и архимандрит овога светог мјеста господин Василије. (Књига је написана) по заповиједи игумана Василија и манастирске браће, а откупи је цијеном сребра.... 1200 јеромонах Макарије, поријеклом Јаросав, за своје спасење и вјечни помен, да служи светој обитељи Милешеви, српској лаври, 7147. године од створења свијета. Тада је у Цариграду царевао султан Мурат. У то вријеме водио се велики рат преко мора и заузет је велики Вавилон, тј. Багдад.

Тада смо трпјели немаштину и велико гоњење, а јеромонах Гаврило примио је мученички вијенац, мјесеца октобра, 9. дан, на светога апостола Јакова Алфејева. Много мучење паде од проклетог Нух-паше. Тада он истјера бостанџије из манастира и нисмо имали коме да плачемо. Упутио сам се у пријестоницу, али цар бијаше у Багдаду. Ова књига састави се и написа заповијешћу оца игумана Василија, духовника господина Теодосија и еклизијарха Ананија, да служи светом манастиру Милешеви." — Превео Бр. Чулић.)

Српска лавра се и даље пустошила. Године 1735. Турци су је тешко порушили. Коначно, 1782. године су изгорјели калуђерски станови и калуђери се разишли оставивши несретни манастир на милост и немилост Муслиманима да се, на свој начин, старају о овој дивној грађевини. Сада је она рушевина — али таква која још привлачи богомољце, и српски се народ још увијек нада да ће је, кад-тад, видјети обновљену[28]).

[28]) Ферман за оправку милешевске цркве добијен је 1863. г. и храм је поново освећен 1868. г. (С. Радојчић. Милешева...., стр. 54).

Милешевска црква је дуга и релативно уска грађевина: дугачка је преко 47 аршина, а широка 12. Зидови су се сачували, али нема крова. Говоре да су га Турци скинули и узели с њега олово, којим су покрили једну од џамија у сусједној варошици, Пријепољу. Од оба кубета сачувани су само нижи дијелови и дијелови потпорних сводова. Једно кубе се уздиже над припратом или трапезом, друго над лађом цркве, ближе олтару. Припрата је одијељена од цркве попречним зидом са сводом[29]). Оваква два попречна зида, са пространим сводовима, дијелила су цркву, а истовремено били подупирачи грађевине. Народ прича да су у цркви била четири мермерна стуба, које су Турци однијели ради украшавања џамије. Унутрашњост зидова је покривена остацима живописа. Живопис је уљепшавао и спољашњу страну зграде. Иконе и слике су ужасно унакажене муслиманским ножевима и мецима[30]). Ипак је на спољњем олтарском зиду сачувана једна фигура, по свој прилици дио већег цртежа' и над њом овај натпис:

обрѣтенние мощемь с(ве)т(а)го стефана[31]).[31]).

(Проналазак моштију св. Стефана. — Бр. Ч.)

[29]) Уз западну фасаду дозидан је спољашњи нартекс са кубетом и са по једном капелом на сјеверној и јужној страни, надвишеним кубетима (В. Р. Петковић. Преглед црквених споменика...., стр. 191).

[30]) Нису се могла провјерити ова Гиљфердингова казивања.

[31]) Простор који одговара ђаконику био је исликан из легенди св. архиђакона Стефана, коме је несумњиво био посвећен. Остале су сигнатуре које показују
да је ту, поред осталога, био насликан „Проналазак моштију" (В. Р. Петковић. Преглед црквених споменика...., стр. 192).

Таква је сада Милешевска лавра. Без обзира на то што је она рушевина и што су је Турци оскрнавили, ипак је околни хришћани поштују као велику светињу. И до данашњег дана о Вазнесењу (Спасовдану) овамо долази силни народ као на хаџилук. Понекад с народом дође и свештеник па се усред ових рушевина обавља служба божја. Болесници, задржавши се неко вријеме на мјесту гдје су лежале мошти св. Саве, одлазе на брдо, до извора, који је, по народном вјеровању, како сам већ рекао, потекао из стијене на заповијед светитељеву, пију воду и загњурују се у њу. Причају да врло често Муслимани и Муслиманке траже у извору лијека болестима.

На један сат од Милешева налази се градић Пријепоље[32]) при ушћу Милешевке у Лим. Лим је широка и лијепа ријека, само је, чини ми се, плитка. Пријепоље се пружило на првој, нешто широј равници којом тече ова ријека, затворена у свом горњем току непрекидним кланцем. Горњи ток Лима би вјероватно пружио много штошта интересантнога туристима. Причали су ми да је та клисура начичкана манастирима, од којих су неки недавно опустјели, док се други још одржавају. Ево имена тих манастира: Никољац[33]), близу Бијелог Поља. Овдје су и рушевине Богородичине цркве (Госпојина)[34]); Куманица (опустио манастир)[35]), Мила (такође опустио)[36]), Давидовица, Бродарево[37]), Ђурђеви ступови* (ова три манастира су још насељена). Народ прича да је уз Лим, почевши од његовог извора у Гусињу (сјеверна Албанија)[38]) до ушћа у Дрину, близу Вишеграда у Босни, било у старо доба 70 манастира.

[32]) Пријепоље се јавља тек у XIV в. као трг на важном трговачком друму Дубровник—Нови Пазар (К. Н. Костић. Наши нови градови...., стр. 66—67).

[33]) Добио име вјероватно по цркви Св. Николе.

[34]) То је црква Богородице у Бистрици код села Вољавца на Лиму, због чега се звала и „Вољавац". Позната је и као „Госпођина" црква.

[35]) Са црквом Св. арханђела Михаила. У Крушевском поменику с краја XV в. помиње се као Команица. (В. Р. Петковић. Преглед црквених споменика..., стр. 162).

[36]) Код Бродарева. Зову га и: Мили, Миље, Миљи, Миљевац (В. Р. Петковић. Преглед црквених споменика...., стр. 192).

[37]) У оригиналу: Бродарова. Није се могло идентификовати, а познато је као средњовјековни град који је вршио функцију „брода преко Лима" (Енциклопедија Југославије 2, Загреб).

* То су други Ђурђеви ступови, а не оне рушевине које сам видио под Новим Пазаром.

[38]) Лим, у отвари, истиче из Плавског језера (Енциклопедија Југославије 5, Загреб).

Али да се вратимо Пријепољу. Ово је жалостан градић са 546 кућа и 4000 становника, од чега отпада 65 кућа и 350 душа на хришћане. Око града су кукурузна поља и воћњаци. Муслимани већим дијелом живе од прихода са тих поља и од земље околних села, која њима припадају, али они, као и увијек, радо држе неугледне дућане да би у њима могли сједити и гледати на све стране. Хришћани су занатлије и трговци. По оданости вјери и заједничкој друштвеној дјелатности у корист цркве, пријепољски и сусједни пљеваљски (таслицански) хришћани могу послужити као примјер не само

својој сабраћи Србима него и свој једновјерној браћи православнима. При томе, треба имати у виду чињеницу да њихов положај у овом крају није тако повољан. Овдје су Муслимани многобројни. Они су увијек спремни на фанатичну суровост, прво због близине Црне Горе, а затим и због тога што им је, одмах ту, пљачкашко муслиманско гнијездо, Колашин.

Муслимани несвјесно осјећају да у овим мјестима морају стално бити на опрези и под оружјем, нарочито у моментима када би Црногорци, преко њихових глава, пружили руку Србима, од којих су под Пријепољем и Пљевљима удаљени само један дан хода. Но, поред овога, хришћани пријепољске и пљеваљске нахије не само да нису под притиском фанатизма клонули духом него чак и успијевају да изазову поштовање Муслимана и сви стоје једнодушио за своју вјеру и цркву. КОЛИКО је труда и муке стало шачицу хришћана, Пријепољаца, док су подигли цркву![39]) Они су малобројни, сиромашни, морају да се боре против суровости својих господара, па ипак су много успјели. Сада имају цркву, што хришћанима у многим босанским градовима није пошло за руком, мада им је трговачка каста богата и Муслимани је не узнемиравају. Заиста не би човјек могао ни помислити да би 65 хришћанских породица у Пријепољу (међу којима има бар 50 породица сиромашних занатлија, који некако таворе и живе с дана у дан од рада својих руку) могло саградити тако сјајну богомољу. Они су учинили оно што су могли и што су им дозволили Муслимани. Није било дозвољено да богомоља има изглед цркве. Зато је црква и саграђена попут мање куће. Како им није било дозвољено ни да олтар споља обиљеже уобичајеним полукружним обликом, они су у згради преградили један угао, окренут ка истоку, и у њему намјестили олтар. Али и оваква црква у мјесту какво је Пријепоље значи, много.

[39]) Подигнута 1852. г. (С. Радојчић. Милешева....., стр. 54).

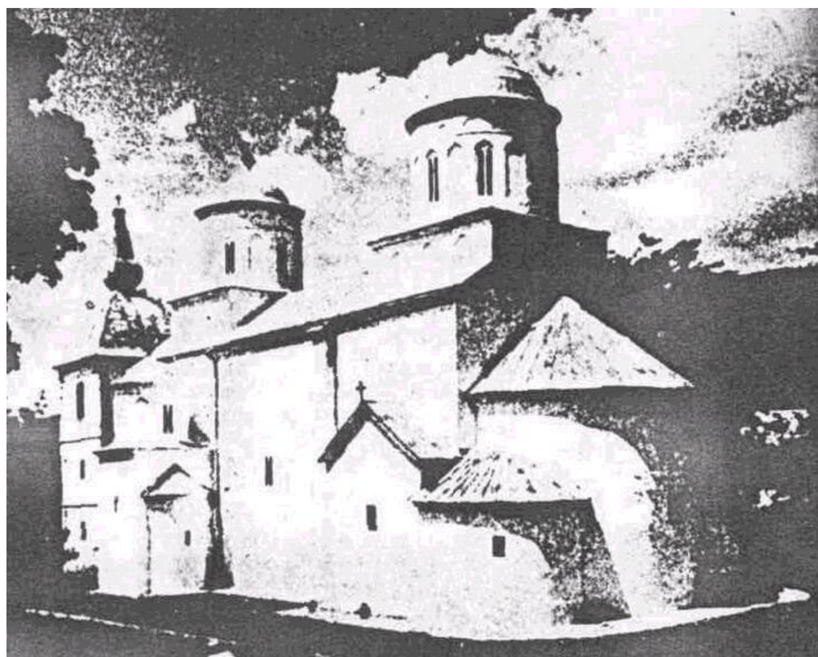

Манастир Милешева.

Башибозук

Сем тога, црква није овдје усамљена. Уз њу се налази и школа[40]), у коју шаљу своју дјецу сви пријепољски хришћани. У школи су дјеца, мада не знам како успијевају на другим пољима науке, у извјесном погледу ванредно научила пјевати црквене пјесме у хору. Навешћу имена тројице трговаца који највише учествоваше при грађњи цркве и подизању школе, а. и сада воде над њима главни надзор. То су: Хаџи Јован Хаџипетровић, Глишо Веселичић и Хаџи Станиша Милетић[41]). Црква је освећена 1854. године у част Покрова пресвете Богородице. Али је једна црква овдје мало.

Православни сељаци пријепољске нахије, уз могућу помоћ грађана, обновили су у задње вријеме три манастира: у Тоцима[42]) (обновљен 1845), у Бистрици, на српској граници (обновљен 1846. и уз њега је подигнута школа)[43]), и под селом Звјездом[44]), на мјесту које се зове Сељане[45]) (1847).

[40]) Школа у Пријепољу помшье се 1830. г. Издржавали су је сами грађани, углавном трговци и занатлије (Р. Петковић-Поповић, В. Шалипуровић. Српске школе и просвета у западним крајевима Старе Србије у XIX в. Прибој, 1970, стр. 239—240).

[41]) У оригиналу: Глишо Весельчичь. С. Радојчић помиње Хаџи-Јована Поповића, Глишу Веселичића и Хаџи-Станишу Милетића као људе чијом је заслугом подигнута црква. Код Р. Петковић-Поповића и В. Шалипуровића то су: Хаџи-петровић Јован и Хаџи Станиша Милетић.

[42]) У оригиналу: Теоцахъ. На новијим картама убиљежени су: Црквене Тоци и Забрње Тоци, а на специјалкама аустријског издања то су Тоце црквене и Тоце забрђене.

[43]) Још од обнове бистричке цркве 1833. г. попови Никачевићи учили су нередовно и повремено по неколико ђака, махом поповог сина и по једно или двоје дјеце из народа. Године 1857. код бистричке цркве радила је основна школа (Р. Петковић-Поповић — В. Шалипуровић: op. cit., стр. 222).

[44]) У оригиналу: Звѣздомъ. Крушевски поменик помиње жупу Звјезд, гдје је данас село истога имена (П. Мркоњић. Средње Полимље...., стр. 258). На неким картама убиљежено је: Звијезд,

[45]) Код П. Мркоњића, Љ. Стојановића и на неким картама забиљежен је назив: Сељани.

Истина, ово нису манастири у правом смислу ријечи јер у њима нема калуђера. То су, у ствари, цркве уз које живе, у посебним ћелијама, мирски свештеници са својим породицама, по двојица или тројица. Ови свештеници имају своје парохије у околини. Ако буду вољни да приме монаштво, просторије за њих су већ осигуране, али сумњам да ће то они учинити или, у најмању руку, неће се убрзо покалуђерити.

У свим српским крајевима кроз које сам прошао чуо сам стално јадање да ће монаштво ишчезнути јер стари умиру, а од младих неће нико да се калуђери. Није случај само у пријепољској нахији да мирско свештенство замјењује по манастирима калуђере него се то догађа и по другим мјестима. Кад сам питао зашто је то тако, увијек сам добијао исти наиван одговор: ,,Ето, свако хоће да се жени." Уосталом, манастири у пријепољској нахији, недавно обновљени, мада су без калуђера и са мирским свештенством, имају велики и благотворан утицај на народ. У њима се сељаци навикавају на богослужење, занемарено за вријеме несрећа. Они су средишта друштвене дјелатности. Живећи заједно у манастиру, који снажније од сеоске цркве привлачи вјерне из цијеле околине, свештеници много лакше и солидније утичу на народ и треба им одати признање јер је, мада су без образовања и мада живе суровим животом, њихов утицај на народ најпозитивнији. А какав ли ће тек бити утицај онда када свештеник, према своме чину, добије и потребно образовање.

Као примјер може нам послужити један од свештеника који живе у манастиру Сељанима, Стеван, који је учио београдску богословију. Како га народ поштује и цијени! Турци га мрзе, али га се боје и према њему се не понашају онако као према другим полуписменим поповима. Сваки пут када треба, ради опште ствари, ићи пред власт у округ, Мостар или, коначно, у Сарајево, народ увијек делегира Стевана као свога представника и тумача жеља[46).]

[46]) Р. Петковић-Поповић и В. Шалипуровић помињу свештеника Стевана Јањушевића у Сељанима као учитеља и предавача у мјесној школи и као четовођу у устанку 1875. г. Можда би то могао бити поп Стеван, кога овдје помиње Гиљфердинг.

Пошто сам у Пријепољу остао неколико сати, кренуо сам даље пут Пљеваља. Становништво је нарочито захтијевало да посјетим манастир Сељане и да видим ту грађевину, којом се они поносе. Неколико пријепољских хришћана ме пратило до манастира. Диван, раван пут води, у почетку, кроз

кукурузна поља уз Лим. Потом зађосмо у брда, од којих ме изненадило нарочито једно, Соколица, својим чудноватим врхом. Врх му сачињавају двије стијене, једна висока, округла, нешто мало искривљена, и друга, налик на танак оштар врх или обелиск. Ударисмо надесно и попесмо се на висину обраслу храстовом шумом. Прошавши село Звјезд, спустисмо се у долину, гдје се налази манастир.

Узгред, неколико ријечи о селу Звјезду. У њему има 55 српских (тј. православних) и 18 муслиманских кућа. Шта мислите, колико је у прошлој години убрано пореза од тих 55 хришћанских кућа? Поред обавезе према аги, који у овом дијелу Херцеговине добија, према погодби, трећину или четвртину љетине, хришћани су платили 30 кеса пјастера (750 сребрних рубаља) закупнику десетине, док је, 1851—1852. године, кад је овај закуп уведен, на село била разрезана десетина у износу од 12 кеса (300 сребрних рубаља). Поврх тога, село је платило 4537 пјастера (близу 226 рубаља) општег пореза (вергије) и 5403 и по пјастера (близу 270 рубаља) на име откупа од војне службе (аскерије).

За манастир Сељане вели народ да га је подигао краљ Милутин. Сада су га обновили[47]) и окречили тако да се не примјећује ниједан знак старине. Црква је доста пространа и висока, с једним кубетом, али потпуно голи зидови и иконостас без икона остављају на човјека некакав тужан утисак. Манастирска зграда је чиста и уредна. Старих рукописа нема.

[47]) Обновљен 1847. г. Црква је посвећена Успењу Пресвете Богородице (Љ. Стојановић. Стари српски записи... Књ. II, запис бр. 4137—4138, стр. 391— 392).

Спуштамо се низ брдо, на које смо се попели да видимо Сељане, само с друге стране, и, прешавши Лим[48]), опет се пењемо уз брдо. За два сата дођосмо до хана који се зове Јабука, по планини на којој се налази. Мјесто је хладно, обрасло боровом шумом. Овдје се заустависмо да ноћимо. Био сам врло задовољан што сам, под кровом хана, могао да се сакријем од ноћне хладноће и што нисам морао лећи међу коње, него сам нашао себи необично мјесто за ноћни лежај. У једном углу хана, под самим прозором (разумљиво, без стакла), бијаше начињено узвишење од дасака, попут огромног сандука, не знам ради чега, али претпостављам да се у ово сипао овас или јечам. На том сандуку сам начинио себи постељу, на њој укусно вечерао и слатко заспао. Касно ујутру ме пробуди разговор који је под мојим прозорчићем ханџија водио са кириџијама. Овај благословени сандук оставио је најслађу успомену, као једно од најмирнијих и најчистијих преноћишта на које сам наишао у турским хановима. Другога јутра, док сам сједио на клупици пред ханом и чекао да се оседлају и натоваре коњи, сједе уза ме млади бег, босоног, у црвеном капутићу и жутој чалми, син спахијин, чије је власништво овај хан, и поче са мном пријатељски разговор. Тужио се на тешка времена, која су сад настала, откада је нестало „правде" и код Турака и код Влаха, па је, уздишући и пушећи на кратак чибук, овако завршио свој говор: „Сад си видио како је у нашој земљи. Код вас је добро: у вашој земљи је ред, а ми, валах*, пропадосмо. Обаталише нас сасвим, ко је био зенђил, сад је фукара. Зли људи свашта раде. Злих људи има код нас чоклук[49]), а ко је добар човјек, дина ми, тај не море ништа."

[48]) Гиљфердинг овдје није прешао преко Лима, него преко његове лијеве притоке Сељашнице (или Сељачнице).

* Валлах — борба, ријеч којом се стално служе Словени Муслимани (ова арапска ријеч значи: богме, богами, баш, е баш. — А. Шкаљић: op.cit., стр. 637— Примј. прев.).

[49]) Зенђил (тур.) — богат, фукара (арап.) — сиромах, чоклук (тур.) — множина, мноштво, маса (А. Шкаљић: оп. цит., стр. 651, 285, 180).

Од Јабуке не пођох правим путем за Пљевља, него скренух лијево да бих видио манастир Дубочицу, који се сада реновира. Додуше, коњи нису били задовољни овом одлуком пошто су ријетко када имали прилике да осјете шта значи овако рђав пут. Овдје смо се кретали по камењу,

које покрива готово цијелу Херцеговину. Стога су и народ и земља добили епитет „кршан" (ако се ријеч односи на крај, онда значи каменит, кршовит, а ако је употријебимо преносно, у односу на људе, онда значи јак, снажан). Од Јабуке смо се пењали све уз брдо, а затим смо, више од једнога сата, јахали равном површином покривеном камењем. Ова се висораван зове Ранче-поље. На њему ту и тамо видиш покоји закржљао бор, док је у вртачама засијан овас. Иза ове висоравни, у кланцу, лежи село Обарде[50]). Идући даље, попесмо се на планину Ивовик, која нам у јутарњој магли изгледаше као да је сва облијепљена облацима. За њом, у једном удубљењу, лежи веће хришћанско село Матаруге[51]), чије мале куће, грађене од камена, имају у прозорима дрвене решетке наизмјенично са жељезним. Рачунају да у Матаругама има око 60 кућа. Прошавши широку висораван, стигосмо на ивицу стрме падине. Морали смо туда силазити, али се није видјело куда идемо. Читаву долину је покрио густ облак, који се навукао и на најближе дрвеће. Више од сата се спуштасмо водећи коње за уларе. Коначно осјетисмо да смо сишли и да се налазимо поред неке рјечице[52]), а бацивши поглед, видјесмо над својим главама онај густи облак који нам је заклањао поглед на сусједна брда. У скоро се, под сунчевом топлотом, магла диже и показаше нам се, у свој својој љепоти, тамне и стрме масе Ивовика и Коријена[53]). Срдачан дочек ми је у Дубочици припремио свештеник, коме је повјерен манастир што се обнављао, са неколико хришћана становника Пљеваља, који су дошли да поздраве милог госта „из Русије".

[50]) На неким картама и Обарђе.

[51]) Матаруге — име села и поља. На неким картама убиљежено: Мотаруге. [52]) То је, вјероватно, карсна, рјечица Дубочица, десна притока Ћехотине.

[53]) У оргиналу: Корина. Планина Коријен забиљежена је на неким картама као Корјен.

У Дубочици сам на дјелу видио напоре херцеговачких сељака за црквени напредак. Овај пусти и порушени манастир обновили су сељаци Матаруга и неких других околних насеља. Треба знати да им у томе није нико помагао (изузев неких становника Пљеваља), па чак и дан-данас све власти узимају од њих новац за ово: Турци за дозволу обнављања цркве, а владика за њено освећење. У дворишту лежи камен и дрвена грађа, припремљена за грађевину. Неколико земљорадника, који су сада дрводјеље и зидари, радило је на крову цркве и на ћелији, тј. на стану за свештеника. Камен и јапија су дати бесплатно, а и радници су радили „за своју душу". Уосталом, сама по себи, дубочичка црква не представља ништа нарочито. Она је ниска и мрачна. Мада још није довршена, у њој се већ обавља богослужење. При обнављању је сачуван стари натпис над вратима. Он гласи да је сазидан овај храм.....

чю(до)творца х(ристо)ва Николи троудомь и подвигомь павла игꙋмена ıер(о)-монаха сь всеми ѡ г(оспод)и братиами паки же сь помощїю б(о)жї(е)ю и

с(ве)т(а)го архиереа х(ристо)ва николи и пописа та(да) же вишеречени Павль игоумень сь братиами и сь православними христїани жители землıє сїе и писа

се лѣ(то) * .з.о.г. (7073 = 1565) кроу(г) слнца .ѕı. и сьврьши се м(ѣсе)ца авгу(с) .з.д(ь)нь.

(..... чудотворца Христова Николе радом и напором Павла игумана јеромонаха са свом браћом у господу, а уз помоћ божју и (помоћ) светог архијереја Христова Николе. Тада (ово) написа вишеречени игуман Павле с браћом и православним хришћанима, житељима ове земље. Написа се године 7073 (1565), круг сунца 16. Заврши се мјесеца августа, 7. дан. — Превео Бр. Чулић.)

XXI

ПЉЕВЉА[1])—КОЛАШИН—ДРОБЊАК И ПИВА

Од Дубочице до Пљеваља није далеко. Прошавши брда која окружују дубочичку долину, дохватисмо се поља покривених каменом. Са свих страна се уздижу камени висови. „Ево и нашег крша", рекоше ми грађани који су ме пратили, „њега нису бадава Турци прозвали Таслиџом." Стварно, ово име, које дадоше Турци, а које води поријекло од ријечи „ташли" (каменит) готово је сасвим потиснуло народно српско име „Пљевља". Сада име ,.Пљевља" означава само нахију, док и Срби називају сам град „Таслиџом". Пљевља су мали каменит град, чист попут свих, њему сличних, херцеговачких и босанских градова. Лежи на двије рјечице: Брезници и Чехотини[2]). Рачуна се да има 650 муслиманских и 115 православних кућа и око 6000 становника, а од тога до 1000 хришћана. Послије Мостара то је најактивнији херцеговачки трговински град. Турци у њему увијек држе много војске ради сигурности од Црногораца.

[1]) Име Пљевља јавља се у XV, а турско име Таслиџа у XVI в. Пљевља је основао некакав Осман-паша из Плевне, који је по Плевни дао име новом насељу. Други кажу да су на мјесту гдје се данас налазе Пљевља раније биле пљеваре — пљевља манастира Св. Тројице и отуда је дошло име Пљевља (П. Мркоњић. Средње Полимље.... стр. 301).

[2]) Ћехотину зову и Ћотина, Ћеотина, Чехотина.

Овдје ме дочекаше са необичном чашћу. Хришћани су дочеком хтјели да манифестују своју наклоност према Русу, а турски мудир Емин-ефендија, не желећи им противрјечити, сам је преузео иницијативу у овом јавном изражавању расположења. Не само да ми је изјахао у сусрет са многобројном пратњом него је и извео ван града стражу и пуковску музику. Масе хришћана стајале су мало даље. Сви су ученици били постројени у ред. Како је то одвратно осјећање — бити предмет овакве пажње! Путниково одијело је, од сталног путовања, од ходања по брдима и провлачења кроз шикаре густих шума, било у потпуном нереду, а он сада мора да јаше ситним касом, праћен стотинама очију, које га радознало гледају. Коњ под њим поскакује и гордо фркће под утицајем музике, као да на својим леђима носи, у најмању руку, побједника. Врло непријатна ситуација! Ова парада се отегла у бесконачност, јер смо прошли кроз цио град, а ево нас и до манастира, четврт сата иза града, на узвишењу уз подножје високог брда[3]).

[3]) То је, вјероватно, Боровац.

Срдачним „добро дошли" дочекала ме манастирска братија и одвела на „ћошак", тј. у киоск намјештен у средини манастирског дворишта. То је лако, четвороугаоно узвишење од дасака на које се пењеш дрвеним степеницама и над којим је кров на стубићима. Около је, попут бока лађе, ограђено даскама. Цио киоск је застрт ћилимима, а около су јастуци, на којима се сједи. Преко ноћи, или у случају ружног времена, киоск се заклања капцима, те може послужити и као стан. Згоднијих просторија човјек љети, у тим крајевима, не треба ни тражити: преко дана је ту хладовина, ноћу умјерено, а нема инсеката. У таквом сам се киоску спокојно испружио и примао посјете. Један за другим обиђоше ме сви, такозвани „прваљенци", тј. виђенији грађани хришћани. Како нису имали гдје да се смјесте у павиљону, неки су од њих морали стајати на степеницама.

Наводим кратак образац конверзације - разговора, који се стално понављао између мене и свих људи који су ме посјетили:

Посјетилац, дижући десну руку на срце и клањајући се цијелим тијелом, пита:

„Како си?"

Ја: „Хвала Богу, добро, а како сте ви?"

П.: „Добро, фала Богу."

Ја: „Молим, сједите."

П.: „Сјешћемо", сједа, подвијајући ноге, на крај јастука и, клањајући се на исти начин као и раније, наставља:

„Е, како си још?"

Ја: „Добро, хвала Богу."

П.: „Јеси л' се уморио?"

Ја: „Нисам толико."

П.: „Фала Богу кад си дош'о. Далеко си иш'о да видиш нашу сиротињу!"

Ја: „И мени је драго што сам дош'о овамо."

П.: „Ето, фала Богу (осмјехујући се). Богами, кад сам те видио, кано сунце да ме огријало! Да Бог живи и тебе и онога кој' те послао у нашу земљу."

Ја: „А како је код вас, све добро?"

П.: „Све добро, фала Богу! Ето зулум, ко турска земља: нема фајде. Шта ћемо! Научни смо! Богами, зло*: умро је нама игуман, па је стио владика да узме наш монастир у своје руке, ама народ није дао, заузели су се људи за монастир. Дакле, тужио је нас владика у Стамболу, и ми смо га тужили, ама сада помирили смо се и сада стоји добро, фала Богу!"

Ја: „Хвала Богу! Боље је кад сте се помирили с владиком. Ја сам чуо за вашег владику да је добар."

П.: „Није ни лош, ко Грк. Кажу људи да је миран. Сад смо ш њиме у љубави."

Ја: „Дабогда! Треба да будете у љубави с владиком."

П.: „Тако и ми желимо, ама шта ћемо!" Поћутавши мало: „Ти си уморан од пута, оглушили смо те, збогом."

Ја: „Збогом."

П.: „Дај, Боже, у здравље!"

* Овај прелаз у говору мога пљеваљског саговорника — од благодарења Богу и од чињенице да је све напредно на причу о животним приликама, које су веома тешке — не треба да изненади читаоца. Такав прелаз у причању стално чине босанско-херцеговачки хришћани. Говорећи о свом положају, они прије свега захваљују Богу на томе што им је добро тврдећи затим да би могло бити горе, а послије тога сликају свој положај у садашаој ситуацији. Једном ми приђе Босанац, кмет, чије лице изражаваше дубоки јад и бол. Одговоривши му на питање о моме здрављу, ја га, како налагаше ред, упитах: „Како си?" „Добро, фала Богу!", одговори он, а потом, поћутавши минуту, продужи: „Ето, убили су ми Турци брата, па сам дош'о да плачем (да се јадам)."

Из овог разговора, који се бар педесет пута поновио, може читалац видјети шта је у то доба занимало хришћане у Пљевљима. Они су баш тада окончали спор о томе ко има право да располаже имањем манастира, који се налази при њиховом граду. Спор су водили са херцеговачким владиком. Када је умро посљедњи игуман, владика дође у Пљевља. Православно га је становништво дочекало с одговарајућим почастима, али му је цијела општина, као један човјек, ставила до знања да неће пренијети на њега право располагања манастирском имовином. Како владика не хтједе именовати новог игумана, то је сама општина узела манастир под своју управу. Она је именовала епитропе ради управљања манастиром примивши уједно на себе и све дугове настале послије игуманове смрти. Цио овај случај је достављен у Цариград, одакле се није добила категоричка одлука, али, у моменту кад сам ја прошао кроз Пљевља, спор се бијаше ријешио измирењем и попуштањем од стране владике[4]).

[4]) Ово је, по свој прилици, био херцеговачко-захумски епископ Григорије (1854—1862).

По овоме случају читалац јасно види како се православии Срби у Турској живо старају о судбини својих цркава и манастира. Народ сматра да су цркве и манастири његово заједничко добро

и да он има право о њима водити бригу. Свакога ко дође у Турску изненађује ова слобода народног живота, која се, под тешким материјалним угњетавањем, очувала у свему ономе што се односи на духовни интерес народни. То ја нисам осјетио нигдје тако снажно као у Пљевљима, јер сам наишао баш у оно вријеме када се друштвени живот ондашњих хришћана почео да буди. Али свуда у Босни и Херцеговини осјећао сам ту елементарну снагу код православног живља. У свакој прилици они показују да је ствар вјере и цркве њихова друштвена ствар, коју цио народ рјешава и сваки пут, кад затреба, он је готов и живот положити. У питањима вјере и цркве код њих одмах иступа заједница, која им је иначе, због многих несретних околности, врло лабава у свакодневном грађанском животу. Та слобода народног живота хришћана у духовној дјелатности је, у тами што покрива турске Словене, оно свјетлило које ће им можда и освијетлити пут ка препороду.

То је дио блага којим је судбина наградила православне Србе за велико зло турског ропства како би се потврдио принцип да у свијету нема зла без добра. Јер, до турског освајања, а нарочито за управљања посљедњих Немањића, залуђених византијским схватањима, вјера и црква су у Срба почеле служити као оруђа свјетских интереса, и у старим српским споменицима можемо наићи на многе знаке моралне трулежи која је одатле произашла. Турским освајањем су се вјера и црква уздигле над те свјетске интересе, и народ је постао њихов једини чувар. Ово чување вјере и цркве постаде за народ, кога су сви спољни услови мамили на отпадништво, подвигом моралне слободе и самопожртвовања. Овај подвиг моралне слободе и самопожртвовања још је оснажио везу народа са црквом и вјером. Свештенство се, изузимајући оне архијереје које је, послије укидања Пећке патријаршије, слао Цариград, потпуно слило са народом. Отуда оно и има, и поред свих недостатака у образовању, тако велик и благотворан утицај на своју паству.

Православни Србин у Турској, осјећајући се активним чланом цркве, живим чуваром вјере, и видећи у свештенику човјека који живи истим животом као и он и који са њим дијели све животне бриге и радости, проникнут је неограниченом, уједно и слободном, свјесном оданошћу према вјери и цркви. Он је одан православљу и не могу га саблазнити ни искушења владајуће религије, нити друга учења која би га могла скренути са правог пута.

Мало сам рекао о Пљевљима и о манастиру Св. Тројице. Овај манастир, који у архитектонском погледу не представља ништа нарочито (његова ниска и мрачна црква обновљена је 1595. године, но када је она сазидана, и ко је зидао, то се не зна), значајан је по свом утицају на народ[5]). Народ га цијени због тога што се у њему строго врши богослужење, док се, готово по свим другим босанско-херцеговачким манастирима, због малог броја калуђера, служи само недјељом и празником. Али и у манастиру Св. Тројице има само четири јеромонаха. Општина је привремено, до владичиног рјешења, одредила за настојатеља једног мирског свештеника, човјека врло омиљеног.

[5]) Према једном натпису кога више нема, манастир је подигао јеромонах Висарион са братом Савом и сином архијерејем Никифором. Монах Григорије са сином Ананијем и братићем спахијом Војином подигао је и пописао 1592. г., припрату, надвишену кубетом (В. Р. Петковић. Преглед црквених споменика..., стр. 329— 330).

Манастир је богат књигама и црквеним утварима, послатим у стара времена из Русије. Њима он снабдијева, колико може, сиромашне цркве, које се у околини зидају или обнављају. У њему се чува врло много рукописа, међу њима велики број на пергаменту, али нису старији од XIV вијека. Особито је знаменит „Шестоднев" Јована Дамаскина, огроман рукопис у словенском преводу, ако се не варам, из XV вијека, са многим сликама у боји[6]). Ово је једини манастир који сам обишао у западној Турској у коме се старе књиге брижљиво чувају и држе у реду на добром и сигурном мјесту. О овоме је недавно повела рачуна и сама општина. У Пљевљима има и школа[7]), и њени ђаци лијепо пјевају цијелу службу.

[6]) Шестоднев је написао Јован Егзарх, бугарски писац с краја IX и почетка X вијека. Гиљфердинг је, вјероватно, наишао на његов превод и препис. Зна се, наиме, да је 1649. г. у манастиру Св. Тројице

монах Гаврило писао Шестоднев Јована Егзарха (В. Р. Петковић. Преглед црквених споменика..... стр. 329).

[7]) Настала је од манастирске школе Св. Тројице, која је радила у току цијелог XVIII в. Турске власти одобриле су грађење српске школе 1823. г., и већ 1831. имала је три учитеља, а 1849. и 45 ђака (Р. Петковић-Поповић, В. Шалипуровић: op. cit., стр. 267).

У цркву марљиво долазе не само грађани него и сељаци. Калуђери хвале народ и његову бригу о манастиру и веле да нема у околини православног сељака, па ни најсиромашнијег, који не би преко године дао за цркву 100—200 пјастера (5—10 сребрних рубљи). Хришћани, уздајући се у хатихумајун, бијаху припремили балване, камен и креч за поправљање старих ћелија, али кад се хтједоше прихватити посла, турска им власт забрани радити. У једном углу, поред манастирске ограде, налази се у брду пећина, у којој су, у старо доба, постили калуђери. Покојни је игуман намјеравао да у њој сагради малу цркву, али, знајући да му то неће Турци дозволити, радио је, са другим калуђерима и неким парохијанима, кријући, ноћу. Изравнао је камене зидове пећине и омалтерисао их, али је посао стао послије његове смрти. Штета је што стари дуг, који на манастиру лежи и прогута готово цио приход, не дозвољава да се нешто средстава употријеби у ову сврху. Становници Пљеваља много цијене своју пећину и ватрена им је жеља да се једном у њој почне служити богослужење.

Одлучио сам скренути од Пљеваља на југ да би у Колашину видио два напуштена манастира, за која су ми говорили да имају много старих књига и да обиђем у Херцеговини познат Пивски манастир[8]). Предстојао ми је тежак пут. Говорили су ми да ћу морати три дана путовати од Пљеваља до Пиве, и то по брдима, даље, да тамо нема никаквих путева и да је то један од најдивљијих крајева у цијелој Херцеговини. Што се тиче брда, уздао сам се у провјерену снагу ногу својих коња, а од сурових становника нисам се требао бојати, јер сам се већ на своме путу по албанским крајевима Старе Србије увјерио да нема никакве опасности за Европљанина кога прате кавази.

[8]) Зове се и Пива, манастир Пива.

Први дан смо путовали од Пљеваља до манастира Довоље, на Тари. Водио нас је бивши игуман и једини становник тог манастира, млад и паметан калуђер Пахомије[9]). Њега су прије неколико година протјерали из манастира колашински Муслимани и он се сада настанио у Пљевљима. Колашинци присвојише манастирску њиву, умало не убише хришћанина који је служио у манастиру, а и калуђеру запријетише да ће га ликвидирати ако се усуди тражити законска права на манастирско имање. Није се имало куд. Пахомије се мораде склонити, и сада је манастир остављен на милост и немилост судбине.

[9]) Ово је Нниколајевић Пахомије (1829—1905).

Тешко и досадно би било детаљно описивати пут од Пљеваља до Довоље. Јахасмо од јутра до мрака и осим двије мале пољане, нисмо с нашим коњима тога дана учинили ниједан покрет по равном терену. Стално уз брдо и низ брдо. Означићу само главне карактеристике терена, који није означен ни на једној карти. Идући од Пљеваља према југу, пењеш се на брдо звано Краљевац[10]), затим се спушташ ријеци Везичници[11]), идеш њеном клисуром и пролазиш мимо горе Виљак и Зеницу, на чијим обронцима лежи село истога имена. Прошавши друго село, Потпећ[12]) (са 10 хришћанских и 20 муслиманских кућа), пењеш се, у почетку, благом падином, наилазиш у шуми на неколико биједних колибица што чине „село" Хата[13]) у коме живе пчелари, а затим ћеш успузати кроз боров честар уза стрме стране Борја[14]), сићи с њега и поново се пењати на Дрљино брдо[15]), такође покривено четинаром. На овом брду наилазиш на неколико муслиманских кућица и од тога „села" (име му је као и брду, Дрљино Брдо) улазиш у колашинску нахију.

[10]) У оригиналу Кралевци

[11]) У оригиналу Вѣжишницѣ.

[12]) У оригиналу Подпечь. П. Мркоњић назива га Потпеће јер се пружа испод крша и стијена у којима има пећина (П. Мркоњић. Средње Полимље.... стр. 343).

[13]) Није се могло идентификовати. Можда је то село Алићи?

[14]) На картама Црно Борје, а југоисточно Боровац и Зелено Борје.

[15]) У оригиналу: Дренино брдо. На неким картама Дрлино брдо.

На југу се ова нахија додирује са сјеверним границама црногорским. Рачунају да у Колашину има око 850 кућа, од којих је 500 муслиманских, а 350 православних. На југоисточном углу нахије, близу црногорске границе, на брду лежи стари град-тврђава Колашин[16]), у коме има неколико десетина муслиманских кућа. Колашин је гнијездо фанатика пљачкаша. Колашински Муслимани, поријеклом Словени, најжешћи су и најсуровији у цијелој Босни и Херцеговини. Код њих се у свој снази распламсао фанатизам, којим се, како већ рекох, одликују Муслимани у мјестима која граниче са Црном Гором. Можете само помислити како овдје живе њихови кметови, хришћани. Због тога се дио колашинских хришћана иселио на југ, у сјеверну Албанију, гдје смо их већ срели. Колашински Муслимани немају другог имена сем „зликовци". Тај епитет борбености и дивљаштва дијеле с њима њихови западни сусједи, становници нахије Шаранци. У Шаранцима нема ниједног Муслимана — цијела је ова нахија православна. Становници Колашина и Шаранаца стално међусобно ратују. Осим тога, Колашинци су, до данас, водили сталне пограничне борбе са Црногорцима. Ријетко се кад овдје успоставља примирје. Много народних пјесама опјева догађаје из ових сукоба. На граници Колашина и Шаранаца престаје власт турске администрације.

[16]) Основан у XVIII в. као турска тврђава којом је управљао колази (педесетар). По њему и назив Колашиновићи за само насеље, а касније и за читаву околину (Енциклопедија Југославије 5, Загреб).

У овим двјема нахијама и у крајевима јужно према црногорској граници, у Дробњацима, Пиви, Никшићу, Бањанима и Корјенићима[17]) итд., готово сам народ управља. Разлика је само у томе што се на оном подручју које настањују хришћани живи мирно и плаћа се порез док не дотужи зулум сусједа Муслимана или гарнизона башибозука, а у мјестима гдје станују Муслимани (Колашин, Никшић, Корјенићи) султанова благајна ништа не добија и право јачега господари неограничено.

[17]) Бањани — област у Црној Гори, омеђена планином Соминoм, Његошем и долином Требишњице. Са средиштем Велимљем. Корјенићи — предио у Херцеговини, југоисточно од Требиња.

С Дрљина брда смо се спустили у врло дубоку, уску долину, Потоци[18]), у којој је и село истога имена. Села у Колашину имају тек по неколико колибица, често двије или три. Од Потока се пењемо на Бехтешевину[19]) и, сишавши одатле, наиђосмо на пољану и на село Чаклине[20]), као и на мочвару, врло ријетку у овим крајевима. Над пољаном се уздиже Црни врх, највише узвишење на путу између Пљеваља и Таре. Прошавши пољану, пењемо се на Штрбину остављајући десно огромне стијене, које се такође зову Чаклине. Сиђосмо и са Сирове главе[21]), другог брда, повезаног са Штрбином. Падох у очајање јер сам, ослањајући се на објашењење својих пратилаца, мислио да ћу под овим брдом наићи на манастир. Међутим, дошавши до подножја, опет сам пред собом видио друго, исто такво брдо. Нема ничега заморнијег од оваквог пута. Сједећи на коњу, који се споро пење уз брдо по камењу, коријењу дрвећа и вододеринама планинских потока, страшно се умориш, а још више умара ходање пјешке, када непрестано поскакујеш и спотичеш се о камење и коријење. С брда мораш силазити пјешке, иначе никакав коњ не би био у стању да издржи овакав пут, Овај умор

од сталног пењања на брда и силажење с њих није ни сличан ономе нормалноме, да кажем, угодноме замору физичких снага које осјетиш након дугог марша по равном терену. Од овог пењања и спуштања ти се, у почетку, живци болесно надраже, а затим наилази нека укоченост. Па ипак је овакво кретање, зачудо, здраво — то сам на себи искусио.

[18]) Није се могло идентификовати.

[19]) Није се могло идентификовати. Можда је то Бандуковина?

[20]) Није се могло идентификовати. Можда је то Кричак?

[21]) Није се могло идентификовати. Можда је то Суводоњ?

И, тако, пред нама има још једно брдо, звано Богомоља[22]). Име је добило сигурно по томе што преко њега прелазе становници околних села идући у манастир на богослужење. Богомоља је покривена тако густом шумом да кретање по њој захтијева много напора. Коначно, прешавши, за пола сата, и Богомољу, видјесмо на малој пољани жељно очекивани манастир.

[22]) Није се могло идентификовати. Можда је то Рахманлија?

Манастир је на самој обали Таре, али је понор тако дубок и стрм да не видиш ријеке све док не дођеш на саму ивицу литице или стијене, како кажу Срби. Потпуно је пуст. Његов домаћин, отац Пахомије, искористи моју пратњу да би обишао своје напуштено добро, те нађе у близини бившег служитеља, у кога су остали кључеви од ћелија. Пошто некако очистише једну ћелију од прашине, смјестисмо се у њу. Није се могао одмах наћи црквени кључ: дуго су деверали око браве и коначно је отворише помоћу ексера. Од прашине поцрњели зидови и прашњаве и буђом покривене иконе остављали су тежак утисак, али је све говорило о томе да је црква напуштена изненада. У свјећњацима су још стајале свијеће, а на једном налоњу је лежала отворена књига. Црква је са једним кубетом, гломазне и нескладне архитектуре, сазидана је, како каже натпис, 7053 (1545) године[23]). Рукописа има много, али су сви новијег датума.

[23]) Црква је те године обновљена, а саграђена је много раније (В. Ћоровић. Манастир Довоља. Гласник Скопског научног друштва. Књ. XIII, Скопље, 1934, стр. 41—45). Манастир је постојао већ 1513. и посвећен је Успењу Богородичином. 1857. г. турска посада довела је у цркву једну хришћанску дјевојку и обешчастила је, те кнез Данило нареди да се црква запали. Поново је обновљен, али га је 1886. упропастио пожар (В. Р. Петковић. Преглед црквених споменика...., стр. 103—104).

Другога дана, рано ујутро, кренусмо из Довоље да бисмо видјели другу запуштену богомољу у Колашину — манастир Св. арханђела Михаила, који такође лежи на Тари[24]). Он је давно опустио, али су ме увјеравали да се у њему сачувало много старинских књига. Овог пута ме искази становништва нису преварили, и пут је био добро награђен. Нађосмо прилично лијепу цркву разбијених врата, проваљеног крова на много мјеста, оштећеног иконостаса, али у олтару, на сачуваној св. трпези, лежаше неколико рукописа, док је велика количина других била расута око пријестола. Похлепно прегледах несретне књиге, које су, због влаге, представљале масу чврсто слијепљене хартије, и на основу ius primi occupantis, изабрах оно што ми изгледаше најдрагоцјеније. На жалост, нисам све могао понијети, јер не имадох теретних кола, а с друге стране, да бих понио оно што сам изабрао, морао бих ангажовати слугу и каваза и цио товар привезати за седла њихових коња. Морао сам зато оставити за храну мишевима н плијесни, или за плијен будућем путнику, пун круг минеја и других богослужбених књига писаних у XVII вијеку. Изнад врата манастира Арханђела Михаила прочитах натпис, у коме је, послије уобичајене фразе

„изволенїемъ отца и поспѣшенїемъ сына и совершенїемъ светаго доуха"

[24]) На десној обали Таре, неколико километара низ ријеку идући од Довоље (Б. Бошковић. Архитектонски споменици на Тари и под Осоговом. Гласник Скопског научног друштва. Књ. XII, Скопље, 1934, стр. 147—156).

(Вољом оца и уз помоћ сина и извршењем св. духа....), речено сљедеће, само ће се познаваоци словенског тајног писма потрудити да дешифрују трећи и четврти ред:[25])

[25]) Седам ријечи писаних тајном буквицом (од:
ѱцхѕвѹѡн до тчнѡѡ(т)ѳ
) одгонетнуто је према Љ. Стојановиђу (Стари српски записи..... Књ. I, запис 817 на 242. стр.). Дешифровани текст наведен је у заградама одмах послије ријечи писаних тајним писмом.

Повелѣнї(ем) ерьмона(ха) и игѹмена кри (овако) Ѳеѡ(до)ра и г(осподи)на воеводѣ Милїе ѱцхѕвѹѡн сѡфѯь кьѡѳвѹь какь ѡѱцѳѹве ia тчнѡѡ(т)ѳ [трѹдих се ѡ семь пьсанехь попь Страхинia ѡ(т) места] вѹдимлiе. сьврьши се сїи с(ве)тьї хра(м) архїстратїга Михаила ѡ(т) бытїа вь лето ≠ зчѳа, а ѡ(т) рож(д)ьства х(ристо)ва ≠ афча кргь слнцѹ еі, а лу(н) ві индиктиѡн ді, те(ме)лиѡ(н) еі, днь з, златое число еі епахта летѹ д епахта ме(се)це(м) мрть е м(ѣ)с(е)ца авьгѹста кв д(ь)нь.[26]

[26]) Преписујући овај запис, Гиљфердинг је погрешно прочитао годину од створења свијета и индикат. Како 1591. г. од рођења Христова одговара години 7099 од створења свијета, у запису вјероватно стоји çñF, а не çñFà — три, а не четири слова за бројеве. Индикат године 1591. био је а не. (И. Руварац. О натписима у Озренској цркви и о живописцу попу Страхињи. Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, Сарајево, IV/1892, стр. 300).

(По налогу јеромонаха и игумана (кир) Теодора и господина војводе Милије потрудих се о овим сликама ја поп Страхиња из Будимља. Заврши се овај свети храм архистратига Михаила 7099 године од створења свијета, а 1591 г. од Христова рођења, круг сунца 15, а мјесеца 12, индикат 14, темелион 15, дан 7, златни број 15, епакта љету 4, епакта мјесецима март 5, мјесеца августа 22. дан).

Тужно изгледа манастир Св. Михаила. Он предсказује судбину манастира Довоље. У Колашину, на Тари, постоје још два оваква манастира: Добриловина[27]) и Блишкова[28]). Имао сам вољу да прођем и туда, али су ми за то била потребна два или три дана, а ја нисам имао времена. Нека неко други прође кроз Колашин и нека види да ли су се у Добриловини и у Блишкови сачували какви стари одбачени рукописи какве сам ја нашао у манастиру Св. Михаила.

[27]) Са црквом Св. Ђорђа. Налази се на лијевој обали Таре (Ђ. Бошковић. Архитектонски споменици.... стр. 148).

[28]) У оригиналу: Ближкова. Манастир у Вранешу (између Бијелог Поља и Пљеваља). Црква је посвећена Богородици (Введење). Помиње се 1516. Сада је у рушевинама (С. Станојевић. Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка... Књ. I, Загреб).

Иза овога манастира настају опасни предјели, али сам предузео потребне мјере. Замолио сам љубазног старца Емин-ефендију, мудира пљеваљског, да јави заповједнику башибозука у Дробњацима, уз црногорску границу, о моме доласку. Пошто смо напустили манастир, сиђосмо до скеле на Тари, једне од ријетких скела на овој брзој и хладној планинској ријеци, која је готово цијелим својим током као окована у глатко стрмо стијење. Прешавши с коњима ријеку на широком чамцу, одмах се почесмо пењати уз такву стрмину на какву смо врло ријетко наилазили чак и у Херцеговини. Пењали смо се читав сат. На пола пута морадох сјахати са свога неуморног коња, на коме сам се без страха пењао на све висине. Пратња ми, наиме, рече, пошто је давно била сјахала, да је немогуће даље јахати, и стварно, ускоро смо морали пузати готово четвороношке по голом камењу. Како су овдје прошли коњи, то они сами најбоље знају.

Коначно, малаксали, дохватисмо се врха и пред собом видјесмо широку пољану, а на њој, тик уза сам крај понора, цио логор Албанаца — Тоска у живописним фустанелама. Тек што се појависмо, Албанци скочише на ноге, а лијеп, још голобрад младић, са широким појасом опшивеним златом, сав искићен скупоцјеним оружјем, изађе пред нас и рече: „Хош гелдин (добро дошао), одавно те очекујемо! Сједи с нама, одмори се." Био сам изненађен тако сјајним дочеком приређеним од цијелог одреда и пред моју уплашену машту, на тренутак, изађе ужасни ред турских церемонија. Али се није имало куд: падох у ропство гостољубивости башибозука.

Истог момента су простргли ћилим, те младић, старјешина одреда, смјести ме поред себе и поче чашћавати чибуком и црном кафом. Мени није било ништа одвратније од црне кафе послије умора, када је грло суво, глава гори, а срце бије убрзано. Но, Турци баш тада уживају у њој. Ја из учтивости узех шољицу у руке, поквасих усне и вратих је Албанцу који послуживаше, а, да се не би обратила пажња на неиспијену кафу (домаћини би могли то схватити као да се бојим отрова), пожурих са питањем: „Гдје смо ми? Које је то мјесто? Какве су то стијене?" „Ово је", одговори ми један од Албанаца, преводилац, „сњежно поље Језера[29]), а ова планина, коју испред нас, а иза поља видиш, то је Дурмитор[30]). Нема веће планине у цијелој овој земљи. Преко ње ћеш морати прећи кад кренеш, ако бог да, у Пиву. Валах, слушали смо да је у нашој земљи хладно, али, валах, овдје је још хладније. Немамо воде, него и љети и зими пијемо отопљен снијег, њиме појимо и коње. Више од шест мјесеци снијег се на овом пољу не топи, а на планини се не топи никако. Ништа не рађа на Језеру, никакво жито. Валах, ето какав нам је логор, да не може горе бити."

[29]) У оригиналу: Езеро. Језера су пространа висораван, површ, између Таре, Дурмитора и Сињајевине, са више језера. Помињу се у XV в. као катун.

[30]) У оригиналу: Дормиторъ.

„Зар вас овдје држе стално?" упитах пун болећивог саучешћа према сиромашним Тоскама, навикнутим на топло поднебље Епира и чије фустанеле слабо штите од хладноће (уосталом, многи међу њима имађаху огртаче на леђима).

„Разумије се, ево већ неколико година логорујемо на Језеру."

„А зашто?"

„Ето, Карадаг (Црна Гора)", одговори он без даљег објашњења. Само име „Црна Гора" за Турке је довољно и рјечито.

„Е, реците ми. Бога вам, како зову ово брдо пред нама? Зар нису неке зидине на њему?"

„Да, то су зидине. То је стари град, сада батал (порушен), а како га зову, валах, не знам. Еј, море (море — узвик при обраћању нижем), како се зове онај град тамо на стијени?" запита он једног између хришћана гонилаца који је сједио мало даље.

„Пирлитор, Момчилов град."[31])

„Шта, зар је то Пирлитор?" узвикнух од дивљења пошто смо тако прозаично сједили у подножју узвишења за које је везано најпоетскије предање српске народне пјесме, а и људи овако равнодушно изговарају име Пирлитора, док му башибозуци, који овдје конакују годинама, не знају ни имена.

„Дакле, то је Пирлитор", опет ја рекох.

„Ето, кажу: Пирлитор према Дурмитору*", равнодушно продужи гонилац. „На Дурмитор је с Пирлитора прелијетао Момчило на крилатом коњу када је кретао у лов."

[31]) Пирлитором се назива и брдо које се уздиже са Језерске висоравни изнад Таре, око 15 км сјевероисточно од Дурмитора, и рушевине града које се на њему налазе.

* Ове ријечи се пјевају у народној пјесми.

Имао сам врућу жељу да се попнем на Пирлитор, али ми рекоше да је то врло тешко. Човјек мора пузати по глатком камењу, а на његовом врху нема ништа осим рушевина, старих зидина и гомиле камења. Сем тога примијетих да би мојим домаћинима, башибозуцима, ионако досадило да ме чекају до сутра, па сам одлучио да их не љутим. Зато сам, када ме упиташе да ли ћу се одморити или намјеравам даље, без ријечи узјахао и кренуо даље сјећајући се само ванредне слике Пирлитора коју је приказао народни пјевач. Вјернијег, живљег и љупкијег описа природе нећете наћи ни у каквој народној поезији, и ја смјело тврдим да је почетак пјесме о Момчилу најљепши цвијет српског епоса. Опис хладне сурове природе која влада у подножју Дурмитора, према топлом и свјежем ваздуху околине Скадарског језера, гдје је зликовац Вукашин покушао да домами владарку Пирлитора, Видосаву, увијек ме привлачио својом љепотом. А како сам се тек изненадио кад сам обишао та мјеста и својим очима видно како је типично вјерно описана стварност. Да прочитамо само почетак пјесме:

Књигу пише Жура Вукашине
У бијелу Скадру на Бојани,
Те је шаље на Херцеговину
Бијеломе граду Пирлитору,
Пирлитору према Дурмитору,
Видосави љуби Момчиловој;
Тајно пише, а тајно јој шаље,
У књизи јој овако бесједи:
„Видосава, Момчилова љубо!
Шта ћеш у том леду и снијегу!
Кад погледаш с града изнад себе,
Ништа немаш лијепо виђети
Већ бијело брдо Дурмитора
Окићено ледом и снијегом
Усред љета као усред зиме.
Кад погледаш стрмо испод града,
Мутна тече Тара валовита,
Она ваља дрвље и камење,
На њој нема брода ни ћуприје,
А око ње борје и мрамор је.
Већ ти отруј војводу Момчила,
Ил' га отруј, или ми га издај,
Ходи к мени у приморје равно,
Бијеломе Скадру на Бојани,
Узећу те за вјерну љубовцу
Па ћеш бити госпођа краљица,
Прести свилу на златно вретено,
Свилу прести, на свили сједити,
А носити диву и кадиву
И још оно све жежено злато.
А какав је Скадар на Бојани!
Кад погледаш брду изнад града,
Све порасле смокве и маслине
И још они грозни винограда;
Кад погледаш стрмо испод града,
Ал' узрасла шеница бјелица,
А око ње зелена ливада,
Кроз њу тече зелена Бојана,
По њој плива риба свакојака,
Кад гођ хоћеш, да је тазе једеш."[32])

[32]) Ово је првих 40 стихова народне пјесме Женидба краља Вукашина, које је Гиљфердинг препричао.

Оставимо сада народну пјесму и вратимо се стварности. Ситуација у којој се нађох бијаше врло чудна. Када се, само на часак, сјетиш времена проведеног код башибозука, изгледа ти као да си то сањао. Јахао сам достојанствено, ситним кораком, упоредо са мојим младим домаћином, Сејфула-бејом. Около је поигравао коње читав одред, око 50 људи. Тоске су хтјеле да пред странцем покажу своју смионост: јурили су по широком пољу сагнувши се уз коњски врат, узвикивали и гађали у пуном трку. У одреду бијаше и лакрдијаш (будала). Он је јахао кржљаво кљусе држећи у руци

некакав добош, у који је стално ударао, изговарајући сваког часа непотпуну реченицу или отежући пјесму, кревељећи лице и изводећи гласом необичне и смијешне мелодије. Његове гримасе и ријечи су често изазивале смијех. Да ли се он не подсмијева чудноватој фигури Москова? Упитах ко је то. Рекоше ми да је овакав лакрдијаш стална потреба одреда Тоска и да без њега одред не може да опстоји. Коначно стигосмо у главни штаб. Он се састојао од неколико двокатних колиба, које су Тоске себи нарочито подигле поред села Језера[33]).

[33]) Као село, Језеро се није могло идентификовати.

Међутим, већи дио одреда је смјештен по хришћанским кућама у Језеру и у Дробњацима. Уведоше ме у највећу од тих барака, гдје је становао старјешина одреда, али се ни она није одликовала нарочитим комфором. У приземљу су смјештени коњи, а горе је живио официр. Цио спрат је чинила једна соба са камином без димњака. Дим је излазио кроз прозоре, тј. кроз два мала отвора која су се затварала даском. Кад у просторији не би било много дима, даску би спустили на отворе и укућани би остала у тами. Увијек је било пукотина и страшно је дувало пошто је на овој висини Језера хладно чак и усред љета. Како ли је тек у оваквој кући зими?

Домаћин ме гостољубиво одведе у један угао собе, а сам се смјести у други извињавајући се да је ово једина његова просторија. Дим је уједао за очи. Стан не бијаше тако пријатан. Није био интересантан ни разговор са Сејфула-бејом уз помоћ преводиоца. Али ипак сам овом приликом дознао за неке детаље о организацији албанских башибозука, од којих су тако тешко страдали хришћани у Херцеговини. Ова организација се темељи на приватној спекулацији и на родовском систему живота. Држава одреди извјесну суму новца, за коју се неки од познатијих Албанаца обавеже да ће скупити одред с одређеним бројем коњаника с коњима, издржавати их дајући им плату по договору, а сам ће за тај посао примати повеће суме новаца из државне касе. Главни организатор се обраћа старјешинама фисова, врбује их за службу, заједно са коњаницима из њихових фисова. Такав старјешина бијаше и мој домаћин, Сејфула-беј, цио његов одред је с њим био у родбинским везама.

Народни типови из источне Босне

Задружна кућа у Босни

Главни организатор, Шахим-беј, руководилац свих башибозука у Херцеговини, бијаше тада, чини ми се, у Гацку. Сејфула-беј прими, у мом присуству, од њега писмо и прочита ми неколико редова. Писмо је писано грчки. Као потпуни господари одреда, старјешине, разумљиво, настоје да стрпају новац у свој џеп пуштајући своје башибозуке да силом узимају од становника не само провијант него и све што им се допада. Али ни њих човјек не може увијек окривљивати. Тако ми је, на примјер, причао Сејфула (а ово је стварно била истина) да Шахим-беј није већ неколико мјесеци добио ниједног пјастера из благајне и, да би могао исплатити људе, задужио се у Сарајеву дозлабога.

Чиме би се, дакле, издржавао одред ако се не би вршило отимање и пљачкање становништва? Зато хришћани на Језерима и у Дробњацима нису ни могли живјети од башибозука. Неколико година су они стално подносили тужбе или мудиру у Пљевља, или паши у Мостар, или, пак, у Сарајево, везиру. Но од овога није било никакве користи. Сваки пут су и мудир и паша и везир обећавали да ће се жалбе узети у разматрање, да ће башибозуци унапријед давати признанице на узети провијант и да ће се становништву исплатити новац касније, по тим признаницама. Ствар се завршила тиме што су се житељи Језера и Дробњака једанпут сакупили и замолили башибозуке да напусте њихов крај, а кад ови не хтедоше, истјерали су их силом.

Никако нисам очекивао, док сам био гост Сејфула-беја, да ће се и њему, кроз три мјесеца, десити таква непријатност. А он ме је добро дочекао, како се може дочекати у таквим приликама. Ради мене је нарочито испечен велики ован (вјероватно украден). Изненадио сам се примијетивши да ни мој домаћин ни два Албанца, који су с њим сједили и од којих би један, старији и искуснији, могао бити ујак младоме беју (он нам је био преводилац), нису окусили ни ракије ни меса, него су почели и завршили свој објед киселим млијеком и вареником. „Зашто мени самоме нудите печење и ракију?" упитах на крају. „Па ето, ми постимо", одговори ујак, као мало збуњен. „Зар ви сад постите?" упитах опет, „рамазан је давно прошао!" „Не, ово није прави пост, него онако, обичај код нас Тоска. Недјељу-двије не једемо месо, не пијемо ракије, чак ни воду не смијемо пити, него се хранимо само хљебом и млијеком. Па сада ће брзо крај посту. Истовремено, када се хришћански милет омрси, завршиће се и наш пост."

Ово временско подударање наводи на мисао да је овај чудновати пост, који држе Тоске муслимани, у ствари остатак Госпојинског поста[34]). Тоске једино рачунају вријеме поста по мјесецу и зато се он, понекад, не подудара са хришћанским постом за неколико дана. Послије ручка, који је за моје саговорнике заправо био вечера — без обзира што је послужен рано, прије заласка сунца — морало се опет разговарати. Замислите о чему се може разговарати са Албанцима, башибозуцима? И кнезови oближњих села дошли су да ме виде, посједили поред врата на поду, плашљиво се са мном здравили и враћали се. Мада бијаше рано, одлучих на крају да пођем спавати. Унесоше мој путнички душек. Сејфула-беј се такође спремаше за спавање: скиде оружје и положи га поред себе, свуче са себе кратак капутић, опшивен златом, и сјајни појас, обави главу марамом, умота се у огртач и леже на оном истом мјесту на коме је и сједио. Ја се такође умотах у топли шињел, али пред зору добро озебох.

[34]) У оригиналу: Успенскаго поста.

Идућег дана кренусмо у Пиву[35]). Пратио ме је језерски кнез. Он је био наоружан као и сви хришћани у овим пограничним мјестима према Црној Гори. Пред нама се уздизао огромни планински масив Дурмитора, покривен снијегом. Масив изгледа попут равне црте са неколико истурених врхова. Цио овај ланац је од камена. У његовом подножју се види удубљење обрасло боровом шумом у чијој се средини налази језеро. Народ прича да је овдје био манастир. Када је св. Сава ходао и „просвјећивао земљу" (тако ми је причао језерски кнез), дође и у овај манастир. Одморивши се, хтједе кренути даље, али га игуман заустави обиједивши га да му је украо пијетла. Св. Сава му одговори да од рођења није ништа украо. Али му игуман узме бисаге (кожна торба привезана уз турско седло) и, стварно, у њима је био пијетао. Игуман га је, мрзећи просвјетитеља, сам тамо метнуо. Видећи такву пакост, св. Сава прокле манастир, те он пропаде у земљу, а на његовом мјесту се разли језеро[36]). Из тога су језера ноћу излазили крилати коњи, који су пасли по ливади. Међу њима се једном нађе кобила из ергеле пирлиторског владара Момчила и она му ождријеби крилатог коња, по имену Ждрал*.

[35]) Предио у Црној Гори између планина Војника, Голије, Маглића и Дурмитора.

[36]) Црно језеро, једно од највећих дробњачких језера.

* У народној пјесми коју је штампао Вук Караџић овај се коњ зове Јабучило.

Док је Момчило јахао овога коња, није се бојао ничега на свијету. Али Вукашин, који је „сједио" у Скадру**, приволи његову жену Видосаву да изда свога мужа. Она спали коњу крила, а затим, када се Вукашин приближи Пирлитору, пусти га у град и издаде Момчила. Пошто је убио војводу, Вукашин рече Видосави: „Кад издаде оваквог јунака као што је био Момчило, како мене нећеш издати!" одсијече јој главу и ожени се њеном сестром младом Јевросимом[37]), која му роди „јунака над јунацима", Марка Краљевића. Ово су предања која приповиједају становници у околини Дурмитора.

** Тј. владао Скадром.

[37]) Јевросима је, по народној пјесми, сестра Момчилова.

Ударисмо нешто мало десно од главног врха дурмиторског[38]) и попесмо се на кршевиту планину Кршењ[39]), на којој бијаше врло хладно. Потом смо прешли неколико удубљења у виду казана, покривених мршавом травом и засутих камењем да бисмо се, коначно, попели на превој преко гребена. Овај превој се зове Седло; његова контура са два висока лука стварно подсјећа на седло. На многим мјестила лежи снијег. Вјетар је дувао снажно. С оне стране Седла јахасмо по висоравни која се постепено спушташе, а била је пресијецана, у разним правцима, каменитим узвишицама. На неким од тих висоравни се налазе такозвани катуни, тј. колибице од дасака склепане на брзину, гдје се љети настањују становници сусједних села кад изгоне своја стада на пашу.

[38]) Гиљфердинг се, у ствари, кретао лијево од дурмиторског масива.

[39]) Није се могло идентификовати. То је, вјероватно, Кршање.

Катуни поред којих прођосмо (Студена и Николин До) припадају Дробњацима. Свако село у Дробњацима има свој планински катун. Права села, која леже у низини, љети остају готово потпуно пуста, јер Дробњаци, немајући довољно обрадивог земљишта, живе искључиво од сточарства***. У катуну Студеној дочекаше ме Дробњаци са великом радошћу. Жене се нису сакривале пред туђинцем. Чак су и оне разговарале са мном понављајући пријатељске ријечи које је руски путник тако често слушао од православних Срба сељака: „Богами, кад смо те видјели, кано да нас је сунце огријало." Овдје су ти добри људи нахранили и мене и цијелу моју пратњу густим, укусним овчјим млијеком и сиром и нису за то хтјели узети ништа.

*** Многи становници насеља уз Дурмитор баве се, како сам обавијештен, и ловом на медвједе.

Напосљетку, прешавши планински гребен Дугу планину[40]) и уморивши се добро од шесточасовног јахања, дохватисмо се стране дубоке, стрме падине, зване Борковићи, којом се завршава узвишење, саставни дио дробњачке нахије. На овај начин смо тога дана пресјекли западни, ужи дио те нахије. Главна насеља Дробњака остала су нам лијево. С ивице падине показивали су ми сву силу брда која припадају храбрим Дробњацима. У даљини се назире долина у којој лежи њихово главно село, Дробњак[41]), а још улијево, ланац планина означавао је Црну Гору.

[40]) Није се могло идентификовати. То ће бити Пивска планина.

[41]) Није се могло идентификовати.

Зачас се спустисмо с Борковића пјешке по камењу држећи се кривудавог путељка. За то вријеме су нас пресретали и уклањали нам се с пута, силазећи са свих страна разним путељцима са те исте висоравни, хришћани — наоружани дугачким пушкама — у капутићима од мрког сукна, са црвеним, попут чалме, повезима око главе, сурових и борбених израза. Сретали смо и жене, већином

пријатне и црномањасте, у одјећи од истог сукна, која је била опшивена обрубом и украшена објешеним сребрним плочицама и новцем, са бијелим марамама, које су са главе биле опуштене низ леђа. Била је Госпојина. Цио православни свијет из околине журио се Пивском манастиру на црквену славу. Ми смо сретали оне који су окаснили.

Сишли смо напокон у уску, топлу долину, обраслу храстовином, прешли плићаком преко Комарнице и Сињца, двије рјечице, бистре попут кристала, које се овдје близу улијевају једна у другу и образују Пиву[42]). Идући низ њу, за пола сата дођосмо до пространог манастира, окруженог са свих страна брдима. Манастирско двориште бијаше пуно народа, али то није био заплашен, утучен, мршав и испијен свијет, какав сам видио на Илиндан у кругу манастира Бање у Босни, него су то били људи свјежи, високи, снажни, стасити, који поносно носе своје пушке и на чијим се лицима још не бијаше изгубио израз слободе и достојанства. Међу Дробњацима и Пивљанима, у мрким капутићима и црвеним повезима око главе, оштро су се истицале бјелаче (бијела дугачка мушка горња хаљина) и црне капе Никшићана, који су дошли манастиру с југа, и Црногораца, који су прешли границу јер је било примирје.

[42]) Пива извире из јаког врела Сињац, југозападно од Пивског манастира. Комарница јој је највећа десна притока.

Мој долазак бијаше неочекиван. Чувши да је дошао руски путник, цијела гомила похрлила је мени с радосним лицима и поздравима. Желећи се ослободити масе, брзо упитах гдје је игуман. Он се не појави, али ми кроз неколико минута рекоше да ме чека у цркви. Пођох у цркву, гдје ме је игуман, као руског госта, дочекао с крстом и јеванђељем.

XXII

МАНАСТИР ПИВА. ПОВРАТАК У САРАЈЕВО

Црква Пивског манастира је највеће и најљепше здање у цијелој Херцеговини. Посвећена је великој Госпојини[1]). Саграђена је од црвенкастог тврдог камена, који изгледа као гранит. Њен обим је, у односу на друге храмове у овом крају, прилично велик: широка је 50 ступњева, дугачка 88, од којих 20 захвата трапеза[2]), која је зидом потпуно преграђена од главне цркве, а с њом се спаја само мањим дверима. Прозори су мали. Црква нема кубета, него је над сводом изграђен зид (као да је доњи дио недовршенога широког кубета), покривен испупченим оловним кровом. Због тога грађевина има изглед нечег недовршенога, а црква, одозго неосвијетљена, унутра је врло мрачна[3]). Зидови су покривени живописом, који далеко изостаје за љепотом фресака древних цркава које сам видио у Старој Србији. Пива је богатија одеждама и сасудима од свих других херцеговачких цркава. Она је, наиме, у прошлом и почетком овог вијека добила много поклона из Русије. Постоји и натпис, према коме је црква подигнута 1604—1606. године[4]).

[1]) У оригиналу: Успенію Пресв. Богородицы.

[2]) Тј. пронаос или притвор цркве, припрата.

[3]) Камена грађевина Пивског манастира има изглед трobродне базилике чији су централни и бочни бродови прекривени полуобличастим сводом (Енциклопедпја ликовних умјетности 3, Загреб).

[4]) Цркву је подигао, 1573—1586. г., херцеговачки митрополит, касније патријарх Саватије. Од 1604. до 1606. храм је живописан. Тек 1626. г. исликана је припрата (В. Р. Петковић. Преглед црквених споменика.... стр. 254).

Значајна је чињеница, коју нисам могао објаснити, да се, наиме, у источној Херцеговини могло подигнути толико православних цркава и манастира у XVI и XVII вијеку, у вријеме најсуровијег турског насиља. Очевидно је да овај планински и неприступачни предио нису у то доба Турци потпуно освојили, или пак да још нису били у стању да овдје сломију отпор народа, ни да га осиромаше. Насупрот овоме, по другим крајевима, по Босни, Старој Србији, по западној Херцеговини XVI и XVII вијек обиљежени су рушењем већег дијела постојећих хришћанских цркава.

Требало би да Пивски манастир буде средиште православног живота полунезависних херцеговачких нахија, које граниче са сјеверозападним дијелом Црне Горе (за Колашин, Шаранце, Језера, Дробњаке и Пивску област), као што је знаменити манастир Дужи духовни центар за полунезависне херцеговачке нахије југозападно од црногорске границе. Али, на жалост, Пивски манастир нема тако благотворног уплива на своју околину какав има (или, какав је имао до прошле године, када га порушише Турци) манастир Дужи. Пивски калуђери још нису осјетили потребу за образовањем, нити судјелују у просвјећивању народа. Мада су манастирска средства, у односу на друге херцеговачке манастире, солидна, ипак се братија још није позабавила питањем отварања школа у свом кругу. Образованост пивских монаха је на врло ниском степену.

Мој положај у Пиви бијаше врло непријатан. Дошао сам овамо, како рекох, на дан црквене славе и у манастиру затекао огромну масу народа. Одвели су ме у малу ћелију. Народ је навалио јер је свако хтио да види госта из Москве и да се с њим поразговара. Међу тријезним свијетом чуо сам и пијане гласове, који су пред вече бивали све чешћи и чешћи. Морао сам у ходнику поставити свога слугу на стражу да бих се како-тако сачувао од радознала свијета. Био је такав метеж и неред да нисам могао ни са ким разговарати, ни са монасима нити са богомољцима. Народ је у овом крају веома уплашен и тек се насамо одлучује да искрено говори чак и о најобичнијим стварима у којима заиста нема никакве тајне. А у мојој соби, и поред мог личног настојања, стално је била гомила и гурњава. То ми је коначно дојадило, па се закључах и почех прегледати гомилу рукописа, које ми, по наређењу сусретљивог игумана, донесоше из цркве.

Али прије тога ми је успјело да посједим једно пола сата са пивским мудиром (или правилније, намјесником гатачког мудира, чијем је округу припадала и пивска нахија). Овај Турчин не бијаше ни по чему интересантан, и ја га не бих ни поменуо да ме није изненадио његов однос према хришћанима. У другим мјестима хришћани дрхте и савијају се пред мудиром, док су у Пиви (а и у другим пограничним нахијама) они с њим добри пријатељи, сједају поред њега без церемонија, тапшу га по раменима и гордо пред њим носе своје оружје. Заједно са мудиром уђоше и два хришћанина, војвода пивски и војвода дробњачки — од народа изабране старјешине оба племена. Одмах примијетих да се мудир боји војвода као огња и да им се ниско клања. Мудир живи у пивском граду, старој тврђави на брду, пола сата од манастира[5]). Тамо је смјештен мањи турски гарнизон. Турска власт се не миједша у управу тих племена, само од њих убире порез. У Пиви има, према попису, 270, у Дробњацима, заједно са Шаранцима, 300 кућа. Од сваке је куће убрано у благајну 126 пјастера (око 6 рубаља) пореза, 150 пјастера (око 7 и 1/2 рубаља) војнице (откупа од војне службе) и 3 дуката (9 рубаља) десетине. Из овога се види да порез није тако мали. Али су га хришћани подносили без гунђања користећи се унутрашњом самоуправом, те су међу собом распоређивали дажбине према одлуци збора. Они својим агама радо дају и четвртину љетине, јер се и аге (Муслимани који живе у Никшићу) не мијешају у њихове послове и задовољавају се добијањем по закону.

[5]) Ова тврђава није се могла идентификовати. На старијим специјалкама аустријског издања убиљежена је кула Столац сјеверозападно од манастира.

Овакав поредак ствари, погодан и турској управи и хришћанина, могао је постојати дуго, и Турци нису имали разлога да се боје да ће изгубити овај крај јер Пивљани и Дробњаци нису живјели са Црногорцима у добрим односима. Имали су с њима честе пограничне спорове и сукобе и радије су вољели остати мирни под султановом влашћу. Али, на несрећу, Турцима паде на памет да у ове

крајеве поставе гарнизоне албанских башибозука, и ја сам већ рекао како су се ти гости односили према својим домаћинима. Устанак, који изазваше башибозуци, повуче за собом велику биједу и сам ће Бог знати шта ће бити са несретним хришћанима у Пиви и Дробњацима.

Поменуо сам већ да становништво ових нахија даје својим агама четвртину љетине. Потребно је овдје примијетити да сви хришћани не зависе од ага. У посљедње вријеме многи су од њих откупили своје земљиште и сад на њему господаре као потпуни власници. Таквих појава нема у другим мјестима Босне и Херцеговине. Поменуо сам и број кућа у Пиви и Дробњацима. Додајем да је тај број наведен по списку по коме се купи порез и он је много мањи од стварног броја домова. Питао сам да ли овдје има кућа које живе у великим породичним задругама као што је то случај у неким српским крајевима, али ми одговорише да Пивљани и Дробњаци не знају за тај обичај. Интересовао сам се и за организацију зборова. Показало се да и овдје, као и у другим херцеговачким мјестима, збор чине само виђенији домаћини у случајевима који се тичу општих ствари племена. На примјер, при избору војводе, састану се ови виђенији домаћини из свих села на општи збор или скупштину. Заједничког земљопосједништва нема.

У пивској нахији, сем манастира, има и једна црквица у Орашју[6]). У Дробњацима има, како ми рекоше, око 18 сеоских цркава и 2 манастира: Св. Ђорђа Подмалинског и Св. Арханђела у Бијелој[7]), али је и ово у највећем опадању. У Бијелој се служила служба, али 1856. године умрије једини монах који је тамо живио и од тога времена свештеници из оближњих села ријетко одржавају богослужење у манастиру. У Подмалинском живи један калуђер, али се тамо богослужење не врши. Све су сеоске цркве, изузев једне, оскрнавили Турци за вријеме Омер-пашиног похода на Црну Гору (1853. године) и у њима се не врши богослужење. Свештеници обављају једино требе. Литургија се служи још само у селу Превишу[8]). Тамошњи свештеник, као и остала његова сабраћа у Дробњацима, носи, попут црногорских јереја, народно одијело, брије браду и стално иде наоружан ханџаром, пиштољима за појасом с пушком на рамену. Дробњаци су интензивно настојали да им дође владика ради поновног освећења цркава, али је за тај посао потребно много новаца, те се ни до данас нису с њим могли погодити.

[6]) Није се могло идентификовати. На специјалним картама убиљежено је неколико насеља под именом Орашје у доњем току Таре и у простору сутицања Таре и Пиве.

[7]) У оригиналу: Св. Георгія подъ-Малинскою и Св. Архангелъ въ Бѣлой. Манастир Подмалинско (у литератури и: Под-малимско и Под-Малииско) код Шавника је са црквом Св. Арханђела Михаила, а црква манастира у Бијелој посвећена је св. Ђорђу.

[8]) У оригиналу: Превышѣ.

Од Пиве до Сарајева путовао сам четири дана и на путу сам видио шест до седам села и град Фочу. Цио дан смо се кретали по каменитим гребенима и висоравнима. Ријетко смо наилазили на мање комплексе обрађеног земљишта. На висоравнима су се ту и тамо простирали пашњаци са љетним катунима. У селу Црквицама[9]), на врло високом и влажном терену, ноћили смо под ведрим небом, смјестивши се око ватре на којој су нам испекли јагње за вечеру. Другога дана ушли смо у планински крај богат шумом те смо се спуштали читав сат и по са брда Хума[10]) до ријеке Таре. Поред Хума уздиже се друго брдо по имену Соко, на чијем се кршевитом врху виде остаци старога града или замка[11]). Рекоше ми да је овдје живио храбри херцег Стјепан по чијој је титули читав овај крај добио име. Овај крај био је његово власништво. Град Соко се стварно помиње у српским повељама XV вијека. По граду се и цијела околина назива Соко-нахија.

[9]) У оригиналу: Церквицахъ. Село Црквице није се могло идентификовати. На специјалним картама убиљежен је предио Горње и Доње Црквице у доњим токовима Пиве и Таре.

[10]) Није се могло идентификовати.

[11]) То је Шћепан-град (или Сокол), на стијени изнад састава Пиве и Таре. Био је град Сандаља Хранића и херцега Стјепана. Данас је у рушевинама (А. Дероко. Средњевековни градови...., стр. 186). На неким картама убиљежен као Стјепан-град и као Херцегов-град.

Силазећи са Хума, на пола пута опазили смо уза сам пут цркву у густом честару. Дођосмо до ње и нађосмо врата и прозоре разбијене, порушен иконостас и св. пријесто, а фреске на зидовима оштећене. Зграда је лијепа, али је малих размјера и изгледа ми прилично стара. Сад она служи Муслиманима као обор за стоку[12]). Ништа о њој нисам могао сазнати. Мјесто се назива Градина[13]). У подножју брда наишли смо на обрађена поља, прекривена стаблима бујно израслог кукуруза, која припадају селу Заграђу[14]). Народ прича да је овдје, у старо доба, био град по имену Стјепан-Поље[15]). Народно сјећање није овдје изневјерило историјски факат. Сачувао се, наиме, до нашег доба уговор закључен 1419. године између Сандаља Хранића, „великог војводе босанског", и посланика Дубровачке Републике на Стипапу-Пољу под Соколом*. Прешавши на десну обалуТаре старом барком, путовали смо неко вријеме том обалом, уском, лијепом и добро обрађеном долином насељеном већином Муслиманима. На супротној обали ријеке наднијеле су се огромне сиве камене масе над чаробну загасито зелену површину воде.

[12]) Није се могло утврдити о којој је цркви овдје ријеч.

[13]) На картама убиљежена Градина стијена, лијево од правца којим се Гиљфердинг кретао, и Градина, узвишење на лијевој обали Таре.

[14]) На картама убиљежено: Заграде.

[15]) На неким картама убиљежено као Шћепан-поље и Стјепаново-поље.

* Miklosich, Monum. CCLXXVIII. (Погрешно наведен податак. Треба: F. Miklosich. Monumenta serbica. CCLXVIII. — Примј. прев.).

На једном мјесту, пробивши ове масе, улијева се у Тару брза ријека Сутиска или Сутјеска, названа по томе што је у читавом свом току стиснута међу хридине. Са супротне, високе обале Таре поглед далеко продире у кањон којим се ковитла и пјени Сутјеска. Литице тога кањона с обје стране као да ће сад ући у саму Тару не пуштајући на слободу стиснуту ријеку. У води се мирно брчкају дивље патке не марећи много за пролазнике. Преноћили смо у празној кући у врту једног честитог старца Муслимана, земљопосједника и у исти мах и ратара.

Другога дана, зарана, доспјели смо у град Фочу. Фоча лежи у дивној околини, на обали Таре која се, од ушћа Сутјеске, зове Дрина[16]). У граду и у цијелој фочанској нахији изразито преовлађује муслимански елеменат. У Фочи има 600 муслиманских и само 69 хришћанских — православних — породица. Хришћани насељавају засебну махалу, удаљену од других дијелова града[17]). Међу њима има неколико врло богатих трговаца. Досад нису имали цркве, и служба се обављала под малом дрвеном настрешницом, довољном за свештеника, а народ је стајао около, под ведрим небом. Недавно су и Фочаци добили дозволу за зидање цркве. Већ су почели са изградњом веће грађевине од бијелог камена, коју ће посветити св. Арханђелу Михаилу. Но, како нема средстава, овај посао напредује врло споро, и још ће, по свој прилици, проћи много година док се црква сазида[18]). У црквеној порти недавно је подигнута мања зграда, названа митрополијом. Зграда је заиста намијењена херцеговачком архијереју. Досадашњи владика Григорије[19]) много је заволио Фочу и у њој радо проводи вријеме.

[16]) Дрина постаје сутоком Таре и Пиве у Шћепан-пољу, између насеља Крушева и Буковика.

[17]) Југоисточно од Цареве џамије су махале фочанских православаца, Варош, која се помиње већ 1617. г. (А. Бејтић. Повијест и умјетност Фоче на Дрини. Наше старине, Сарајево, III—IV/1957, стр. 25).

[18]) Црква је подигнута 1857. г. и посвећена св. Николи. Градио је неимар Спасоје Вулић на земљишту што га је даровала Савка Влаисављевић (А. Бејтић. Повијест и умјетност Фоче...., стр. 29—30).

[19]) Види гл. XXI, биљ. 4.

Разгледавши Фочу, у којој се није имало шта нарочито ни видјети, изузев мудира, тек постављеног младог човјека (пријашњег смијенише интервенцијом Муслимана због тога што је био исувише добар и праведан према хришћанима), обичне чаршије или базара и обичних сиромашних херцеговачких кућица од камена, истога дана кренуо сам даље и заноћио у великом селу Устиколини, на два сата од Фоче, поред прелаза преко Дрине. Спавао сам под ведрим небом у великом воћњаку неког Муслимана на високој обали ријеке. Када сам се пробудио, препадох се. Одијело ми је било мокро, а над ријеком се наднијела тако густа бијела магла какву сам ријетко виђао. Побојао сам се грознице, али су ми казали да Дрина, иако је љети сваку ноћ под таквом маглом, ипак не наноси никакву штету. И заиста, нисам се разболио ни ја нити ико од мојих сапутника.

Устиколина лежи на лијевој, високој обали ријеке. На супротној обали, на широком пољу, по ријечима становника, у старо доба налазио се велики град, који је за вријеме турске владавине порушен, а затим поново подигнут на мјесту гдје се данас налази Фоча. Тамо, на пољани, заиста се виде темељи некаквих грађевина, па чак, како тврди народ, и неке цркве. Показаше ми на оближњем брду остатке старога замка, званог Градац[20]). При крају поља о коме говорим смјештено је село Цвилин. Овдје се, према предању, одиграла велика битка када се султан Мехмед Ел-Фатих (Освајач)[21]) дигао да освоји Босну. Турци су побиједили. Некакав хришћанин учинио им је тада велику услугу и за то био, са свим својим потомцима, ослобођен од свих пореза, а земља му је дата у потпуно власништво. Његови су се потомци користили тим правом све до 1851. године, када је заведен нови поредак у Босни.

[20]) Није се могао идентификовати. Западно од Устиколине налази се насеље Градишићи.

[21]) У оригиналу: Магометь-фетхи.

Од Устиколине до Сарајева путовали смо 14 сати. Овдје је већ босански пејзаж: нема литица, контуре планина су заобљене, брда нису тако висока и стрма и све је обрасло шумом. Шест часова лутали смо стазицама и осим на пандурску стражару, подигнуту на граници између Херцеговине и Босне, која иначе није означена никаквим природним знаком, наишли смо на једно убого сеоце. Пред нас изађе из колибе свештеник и поздрави ме рђавим њемачким језиком. Ја сам се изненадио. Православни свештеник у Босни који у сусрету са непознатим људима разговара њемачки! Упитао сам га шта је по народности. Одговорио ми је да је Србин*. Успоставило се да је био неколико година слуга аустријског пуковника Стратимировића[22]) и ту научио нешто њемачких фраза. Кад га је пуковник отпустио, наградио га је тиме што му је, код сарајевског митрополита, издејствовао свештенички чин и парохију у Босни.

* Србима се, као што је познато, називају не само становници Кнежевине Србије него и сви православни људи српског племена: Босанци, Херцеговци, Далматинци, Црногорци, Славонци, Граничари, становници Бачке, Баната, Срема и сл.

[22] Аустријски генерал Ђорђе Стратимировић (1822—1908).

Потом смо се спустили у мању долину гдје је подигнуто неколико ханова и колибица (ово се мјесто зове Прача) и изашли на велики стамболски друм. Овај се велики друм ни по чему не разликује од обичних сеоских путева, бар што се тиче удобности путовања. Још осам сати смо се вукли час узбрдо, час низбрдо, час пропланцима. На путу наилазимо и на пролазнике. На многим

мјестима виде се ханови за закашњеле кириџије и путнике. Пролазимо и поред обрађеног земљишта. Коначно, већ у сумрак, ушли смо у уски и кршевити кањон Миљацке и ту смо често морали сјахати с коња и водити их за улар, тако је овдје пут стрм и опасан. Прошавши пустим улицама великог града, коначно се, у мркли мрак, изнурен дужином пута, али одличног здравља, дохватих свога сарајевског огњишта, напуштеног прије шест недјеља.

XXIII

ПУТОВАЊЕ ПО ЦЕНТРАЛНОЈ БОСНИ. КАТОЛИЧКИ САМОСТАНИ КРЕШЕВО И ФОЈНИЦА. ВИСОКО

И тако, читаоче, окончасмо дуго путовање кроз јужне предјеле босанске и кроз Стару Србију да бисмо се вратили источном Херцеговином. Ви се унеколико упознасте са карактером и изгледом тих крајева, с њиховом планинском природом, старим споменицима и са становништвом, до кога још није допрла европска култура. Можда би вам други путник вјештије рекао још много што интересантно о тој чудној земљи. Али је круг човјекова интересовања ограничен, те га само неки моменти задивљују и остају му у сјећању, а све друго или не види или му не поклања пажње. Зато вам не бих могао изнијети много нових елемената када бих са досадашњим детаљисањем описивао своје друго путовање, које предузех исте, 1857. године, по средњој Босни и њеном сјеверо-западном дијелу, пошто би се, с малим измјенама и под другим именима мјеста и лица, понављало једно те исто. Стога ми дозволите да учиним кратак, летимичан преглед средње и сјеверозападне Босне задржавајући вашу пажњу само на неким, карактеристичним моментима.

Пошли смо из Сарајева на сјевер. Брзо пролазимо поред познатих мјеста, поред Бање[1]) и Врела Босне и окрећемо десно, по травничком друму. Дођосмо до Кисељака, гдје је, око минералног врела, познатог у цијелој Босни, подигнуто неколико прљавих ханова за смјештај босанских „Curgäste". Овај предио би могао задовољити најосјетљивију публику: велико поље, неколико брзих рјечица богатих укусном пастрмком, уз њихове обале хладовити гајеви, са свих страна и у непосредној близини благи брежуљци, обрасли у бјелогоричну шуму, са брежуљака величанствени погледи. Можда ће и овдје некад процвјетати живот: можда ће се подићи хотели и отворити дућани. Али сада је тако одвратно по турским хановима на Кисељаку! Сабрало се овдје овога момента много свијета: готово цијело европско друштво које живи у Сарајеву.

[1]) Мисли се на Илиџу.

Ту су: љубазан и весео, необично образован и унеколико оригиналан Енглез, који је много путовао по Истоку, био у ропству у Русији и, по властитим ријечима, заволио Русе, особито жене[2]); пофранцужени Пољак, досељеник из Галиције, симпатичан, а и оригиналан скептик и мизантроп[3]); нас два Руса, мој драги помоћник А. С. И.[4]) и ја, и, на крају, старац ванредно умне и пријатне физиономије, сиједе дуге браде, по имену Сири-ефенди или, фамилијарно, Сири-баба, човјек који се приближио Европејцима. Из Коканда по оцу, из Ташкента[5]) по матери, Перзијанац по језику, прокрстарио је све исламске земље да би се коначно населио у Босни и, савладавши прилично словенски језик и основавши породицу, био дуго времена учитељ у муслиманској школи. Ту га је један од домаћих паша осудио на смрт сипањем растопљеног олова у грло зато што је, користећи се либералним начелима шиита, пио вино (а не ракију), а од сигурне га је смрти спасло изненадно смјењивање пашино. Сада се одмара од бурног живота вршећи дужност драгомана при Енглеском посланству у Сарајеву. Личност врло интересантна.

[2]) Ово је, вјероватно, енглески конзул Џорџ Черчил.

[3]) Ово би могао бити Моро (пољски избјеглица Мајевски), тумач француског конзула Виета.

[4]) А. С. Јонин, Гиљфердингов секретар.

[5]) У оригиналу: Хоканецъ.... Ташкентецъ.

Овом друштву додајте и свиту слуга, каваза и сеиза (коњушара), неопходну у Турској. Високи хanџија, сав црвен од чалме до папуча, растопио се кад се наша пратња уставила пред његовим ханом, но, без обзира на његову пажњу, одлучисмо да се смјестимо у његовом хану. Ханџија је морао за нас очистити своју кафану: нарочиту грађевину подигнуту на самој обали рјечице Крешевке[6]). Овај четвороугаони сарај (поетско име за павиљон, или, како га Босанци зову, ћошак), отворен према ријеци, заштићен је низом великих капака, одвојених међусобно само танким гредама, које се спуштају ноћу, док је с других страна потпуно затворен. На средини просторије је огњиште, на којем кафеџија — достојанственик свакога хана — куха или, по домаћем изразу, пече кафу посјетиоцима. Около, уза зид, мало узвишење од дасака, на коме посјетиоци, на прљавим ћилимима, сједе и уживају у погледу, у жубору воде и у врбама које се надносе над рјечицу. На крову широк отвор, куда пзлази дим.

[6]) Ове кафане биле су по свој прилици на обалама Лепенице јер је у доба Гиљфердингове посјете Кисељак био на обалама ове ријеке.

Изнајмили смо тај сарај, замолили посјстиоце да се удаље, избацили напоље прљаве ћилиме и ту се смјестили са својим душецима, стоним прибором и осталим финим потрепштинама, непознатим Босанцима. Одлучисмо да проведемо недјељу на Кисељаку. Али вријеме није било наклоњено нашој босанској „partie de plaisir". Киша је падала цио дан. Енглез није могао потпуно уживати у пецању, а остало друштво у шетњи и купању. Бањски су се гости такође мало појављивали. Они су сједили по тијесним и прљавим собицама, по хановима. Претпостављам да би се то исто десило и да је лијепо вријеме. Можете ли замислити начин лијечења у босанској минералној бањи?

Босанци употребљавају кисељачку воду (она садржи жељеза, с обилним количинама гасова; тврде да је, по особинама, врло слична извору Rohitsch у Штирији[7]) за готово све врсте обољења. Пију је у иеизмјерним количинама. Десет ока (око 30 фунти) кисељака дневно је, по њиховом мишљењу, обична кура, али има јунака који дневно искапе по 18 ока воде. Воду пију на два начина: највећу количину изјутра, по неколико ока у подне, а тако исто између ручка и вечере. Пију је не крећући се. Босанац дође изјутра на извор и пије колико може, одједанпут, сједа гдје било у близини, запали цигару и одмара се пола сата или читав сат. Затим опет прилази извору, опет пије и сједа и тако редом док год може. Па ипак вода помаже и многи оздраве. Зар нам, послије овога, не изгледају бесмислене све хигијенске наредбе које дају неумољиви „Badeärtzte" ?

[7]) Данас Рогатец у Словенији. По њему је Рогашка слатина добила име. Стирија — Штајерска.

Карактеристично је да су у Босни, као и на Западу, Јевреји велики љубитељи лијечења минералном водом. Готово половина посјетилаца на Кисељаку су они, мада их је у Босни мали број. Овдје их видимо веома много. Али их ханџије не симпатишу. Три до четири породице Јевреја набију се у један собичак и хране се сам бог зна како. Ханџија ми прича да јеврејска породица потроши дневно највише 20 пара, тј. двије и по сребрне копјејке.

Како ми је бављење на Кисељаку досадило, првога дана чим се изведрило организовао сам шетњу до градића Високог. Високо је удаљено од Сарајева 8 сати сјеверозападно, а 4 сата од Кисељака. Пут од Кисељака води шумовитим коритом ријеке Фојнице. Пола сата испред Високог Фојница се улијева у Босну[8]), која на том мјесту излази из каменог тјеснаца и, величанствено разливена, тече кроз прекрасно поље. Град је смјештен на лијевој (западној) обали Босне, уз подножје високог брда. То је, у ствари, низ прљавих дрвених колиба. Оне су подигнуте једним

дијелом на брежуљку, гдје се налази мудиров и кадијин стан, и на њих се настављају дућани, који се протежу у дугом реду и по рјечној обали. Овај доњи кварт обухвата стотину православних кућа.

[8]) Данас Високо лежи на ушћу Фојнице у Босну.

Иза града се налази камени мост преко Босне. На велико запрепашћење Турака, који су, из даљине, пратили досад невиђеног ђаура, изабрао сам мјесто на обали иза моста, скинуо се и окупао. Муслимани, као што је познато, сматрају овај акт врло непристојним, па се чак неколико мјесеци послије причало у Високом о томе како је овдје дошао Москов, коме је пало на памет да се купа у ријеци. Ја се, уосталом, нисам имао зашто устручавати пред њима. Не дође ни мудир ни кадија да се са мном поздраве. Али су ми се сиромашни хришћани занатлије необично обрадовали. С изразом искрене радости су ме повели да ми покажу своју нову цркву. Она је подигнута мало ван града, на дивном високом мјесту, поред сарајевског друма и била је освећена мјесец дана прије мога доласка[9]).

[9]) Црква је саграђена 1856. г. (Х. Крешевљаковић. Високо. Нови бехар, Сарајево, VIII/1934-35, стр. 80).

Грађена је од камена и има облик куће. Муслимани нису дозволили да се на њу метне крст. Унутра је била потпуно гола. Није било ни књига, ни сасуда (изузев оловног путира), ни икона. Али су је ипак Височани могли са поносом показивати. Ниједна друга варош средње Босне, изузев главних босанских градова Сарајева и Травника, још нема православне цркве. Зидање цркве коштало је Височане огромних напора. Овдје уопште нема богатих људи, све су то сиромашне занатлије, а по околним селима — кметови, које су упропастили спахије и закупци. Нигдје се у Босни није тражило толико самопожртвовања за подизање цркве као овдје у Високом. Сваки човјек је за ову ствар дао и посљедну зарађену пару и долазио, кад би се отргао од посла, да помогне зидању: једни су возили камен, други су га тесали, трећи полагали, четврти припремали даске за иконостас, покривали кров и све се ово радило бесплатно, за опште добро. Сада се, на исти начин, подиже поред цркве камена грађевина за школу. Школа је већ отворена, али је смјештена у некаквој колибици[10]). Главна невоља која данас мучи Височане је у томе што немају могућности да намјесте учитеља. Учитељу треба дати сталну плату, а православна је општина, како сам већ рекао, врло сиромашна.

[10]) Школа у Високом помиње се 1850. г. (Х. Крешевљаковић. Високо..., стр. 134).

Идућег дана, прије него што сам се вратио своме друштву на Кисељак, замолих љубазне височке хришћане да ми покажу рушевине свога града, познатог по цијелој Босни. Он се налази на врху врло стрмог брда, које се усамљено уздиже изнад града, на западној (лијевој) обали Босне[11]). Пењали смо се узбрдо читав сат и труд нам бијаше узалудан. Од града није остало ништа, сем темеља и нешто камења, док је врх брда био под густом маглом, те је поглед с њега био онемогућен, мада су ми о њему Височани напричали чуда. Са непријатним утиском (који нису умањиле приче мојих пратилаца Височана о угњетавањима која сада трпе) сишао сам са тога брда, на коме су некада живјели босански краљеви, који су се, попут средњовјековних витезова, склањали на неприступачне висове, пред немирима и погибељима, везаним за економски и политички живот, који је доље, по градовима и селима, бујао. Њих није спасло то аристократско удаљавање од народа, које се испољавало и мјестом становања. Напротив, оно их је стало главе. Јер, кад је на њих навалила турска војска, народ је био пасиван посматрач борбе. Босански краљ мораде, са својом аристократском дружином, да бјежи са једног брда на друго, из једног града у други, и султан је, без борбе, за неколико дана могао освојити 70 босанских градова. Народ не притече у помоћ своме владару, те је планинска, неприступачна Босна лакше од сваке друге области пала у руке турском освајачу.

[11]) Ово брдо зове се Град. На његовом врху виде се остаци средњовјековног града који се звао Високи. Под брдом настало је подграђе Подвисоки (Х. Крешевљаковић. Високо...., стр. 36, 39).

У међувремену, док сам се бавио у Високом, наше друштво се досађивало у Кисељаку. Коначно је пала одлука да се пође на излет. Ријешено је да се обиђу католички самостани, подигнути један уз други, сјеверозападно од Сарајева.

Окренусмо лијево, преко брда, уском долином рјечице Крешевке, с обје стране обраслом густом јововом шумом. Идући долином два сата, дођосмо на дивно широко поље, које је било добро обрађено (ту је православно сеоце Корч[12]) са 16 кућа). Иза поља смо се нешто спустили и ушли у другу клисуру. У овој клисури је утиснут градић Крешево са 200 римокатоличких и, чини ми се, до 150 муслиманских кућа. Клисура је тако уска да су све куће подигнуте у реду, дуж једне улице.

[12]) Село се зове Корча и налази се југоисточно од Тарчина.

Избор овога терена су диктирале, вјероватно, предности у погледу заштите. Раније, у старо доба, град је био врло велик. Пружао се у поље, близу клисуре. Тамо се још види гробље и неколико рушевина, међу њима — рушевине цркве, чији камен сада вуку за нови храм, који се подиже у крешевском манастиру[13]). Данашње Крешево је жалосно и прљаво. Муслиманске куће су дотрајале, као и једна једина џамија. Иза града[14]), у клисури, смјештен је католички самостан. Ова велика грађевина ограђена је чврстим зидом. Стара црква (посвећана св. Катарини)[15]) ниска је и има изглед нечег голога и тужнога. Сада пак зидају другу, од бијелог камена. Ову нову подижу изнад старе. Стару ће цркву порушити чим буду готови зидови нове грађевине, унутар којих се налази стара. Зидање цркве помаже Аустрија, Француско друштво за пропаганду из Лиона, а и католици из оближњих села, према својим могућностима. Рад је почео прије три године, и већ су данас зидови подигнути до завидне висине. У Крешеву нас примише љубазно. Свакоме дадоше по једну, не баш тако раскошну, собу, меблирану на европски начин. Погостише нас добрим ручком, на коме су се смјењивала масна јела, понудише укусним вином из манастирских винограда са Неретвиних обала. Ручасмо у манастирској трпези, старој, ниској, али пространој сали. Прије него што сједну за сто, фратри, стојећи, слушају поменик свих фрањеваца босанске провинције[16]) који су од почетка дјеловања реда у Босни умрли тога дана. Поменик се чита сваки дан прије јела и тако се у току године помену имена свих умрлих чланова реда. Послије читања, сви пјевају у хору погребни стих: „De profundis clamavi ad te, Domine",[17]) а потом се читају некакве молитве и благосиља јело.

[13]) На скици Крешева код И. Струкића убиљежен је локалитет „Старо Крешево", сјевероисточно од данашњег Крешева.

[14]) На западној страни Крешева отвара се тзв. „Фратарски пут" који води на узвишење на коме се, у подножју високог брда, налази фрањевачки самостан (И. Струкић. Повјестничке црте Крешева и фрањевачког самостана. Сарајево, 1899, стр. 37).

[15]) Претпоставља се да је самостан и цркву саградио Тома Кнезовић, између 1390. и 1398. г. (И. Струкић: op. cit., стр. 40).

[16]) Пун назив провинције је: Provincia (fratrum minorum) Bosnae Argentinae
— Држава (мале браће) Босне Сребреничке.

[17]) Ово је први стих 130. псалма и у преводу гласи: Из дубине вичем к теби, Господе!

Поводом наше посјете гвардијан је дозволио разговор за трпезом, иначе, по уставу, фрањевци за трпезом одржавају потпун мир слушајући читање животописа чланова реда и других богоугодних текстова, које наизмјенице читају новаци. За трпезом је сједило више од двадесет редовника. Сви добро знају латински, понеки пак, италијански и њемачки, али се ипак примјећује да немају солидног образовања. Нерадо се баве интелектуалним радом, али се усрдно старају о самостанском добру. Три католичка самостана: Крешево, Фојница и Сутјеска имају најбоље економије у Босни. Њима много иде наруку и то што су и они и цјелокупно њихово власништво ослобођени од свих

пореза, али главни разлог самостанског успјеха треба тражити у чињеници да редовници, мада у мањој мјери, примјењују принципе рационалног европског газдинства у вођењу сточарства и на својим њивама и у шумама.

Рекао сам нешто о умној неактивности „фратара". Ипак морам учинити неколико изнимака, које служе на част фрањевачком реду у Босни. Морам поменути нарочито три лица: римокатоличког епископа босанског г. Маријана Шуњића, сутјеског гвардијана фра Мартина Недића и крешевског монаха (који није био тамо у моменту кад сам посјетио Крешево) фра Гргу Мартића. Први од њих располаже широким знањем, други познаје, боље него иједан Босанац, садашње стање земље и народа, а трећи, родом Херцеговац, талентован је пјесник и одличан познавалац народне поезије, предања и обичаја.

Крешево се, како рекосмо, налази у клисури, која се иза самостана продужује низ ријеку Крешевку. По брдима, с обје стране клисуре, копа се, на многим мјестима, жељезна рудача, која се топи у такозваним „рудницама", врло примитивним топионичким пећима[18]). Точак, покретан водом из рјечице, активира два велика мијеха, који распаљују ватру наложену у једноставној топионичкој пећи. На срећу, огрева има много, јер су сва околна брда под шумом. Руду носе у корпама натовареним на коње. Прерада жељеза је тако слаба да се, у избаченој земљи, налази много честица жељезне рудаче. Од топљеног жељеза кују потковице и друге примитивне фабрикате и извозе их дјелимично у Румелију. Рудари и ковачи су латини. Они живе под врло тешким условима.

[18]) У оригиналу:.... наковалахъ, плавильнькъ шалашахъ самаго первобытнаго устройства. Израз „топионица" замијењен је народним локалним термином „рудница". Рудница се увијек градила у близини мајдана тј. велике ковачнице, јер је за обје направе потребна јака вода за погон мијехова и чекића, па се граде уз воду и потоке (А. Кристић. Крешево. Загреб, 1941, стр. 27).

Крешевски се Муслимани баве дјелимично трговином, а дијелом пушкарским занатом. Рачунају да око Крешева има 10 рудница, тј. топионица. Неке се од њих налазе под самим манастиром. Право добијања руде припада султану и даје се под закуп. У Босни је рударство узео под закуп познати шпекулант, несавјесни Египћанин Хаџи Али-паша, бивши кајмакам у Травнику. Отпуштен због претјераних злоупотреба, он се, од тог времена, бави закупом[19]). Босанци причају да има преко 10 товара дуката. Но недавно се упропастио. Намјеравајући да, уз помоћ европских мајстора и модерног алата, организује прераду сребра и бакра, чега овдје има врло много а не топи се, платио је државној благајни огромне паре за рударство. Како пак није имао смјелости да у овај посао уложи капитал, рударство је и даље остало по старом начину, ограничено на руднице, у којима се топи жељезо.

[19]) Хаџи Али-паша био је, као пуковник, истјеран из војске због проневјера. Са положаја травничког кајмакама свргнут је 1853. г. Закуп десетине добио је без лицитације (В. Поповић. Аграрно питање....., стр. 146).

Жељезне рудаче има, сем Крешева, још и у средњој Босни, близу Фојнице, западно, и Вареша, сјевероисточно од Сарајева. И у овим мјестима су рудари католици. Жељезне руде има такође у Крајини (у сјеверозападној Босни), у мајданској нахији, уз ријеку Сану. Тамо се рударством баве латини, а често и православни.

Повратимо се опет Крешеву. Над манастиром се уздиже врло стрмо брдо, звано Крш[20]). На њему, је у старо вријеме, био град[21]). С великим напором сам се успео горе, али ми труд није био награђен. На два-три мјеста су се видјели незнатни остаци зидина. Крешевски град није сам од себе опустио, као ни многе друге старе тврђаве у овим крајевима. Он је порушен, а материјал снесен за нека друга постројења. Чак ни поглед на околину није интересантан. Са свих страна око Крша нагомилала су се друга брда скоро исте висине, те је хоризонт потпуно затворен. И ово брдо је служило за станиште босанским краљевима. Ту је „у славном граду Крешеву, у чувеном краљевском дворцу", примио 1444. године Стјепан Остојић[22]) посланике Дубровачке Републике*.

[20]) Није се могло идентификовати. По Струкићу, првобитно име Крешева билоје „Крш", „Кршево" и најзад „Крешево" (И. Струкић: op. cit:., стр. 17).

[21]) Краљевски град био је на данашњем „Граду" лоцираном на заједничкој падинп планнна Инча и Лопате (А. Кристић: op. cit:, стр. 23). Према Баслеру, остатке овог средљовјековног утврђења народ зове „Ведем".

[22]) Гиљфердинг овако зове босанског краља Стјепана Томаша (1443—1461).

* Mon. Serb. CCCXLVI (Tj. Miklošić F.. Monumenta Serbica . . . CCCXLVI, стр. 427—429. — Примј. прев.).

У то вријеме се град, у нашем значењу те ријечи, налазио уз подножје брда, вјероватно у пољу, гдје се и данас још виде развалине, како сам то већ рекао. Ово се насеље првобитно звало „Под Крешевом" (као и данашње Високо — „Под Високим")[23]). Крешево је интересантно и по томе што је, по предању, везано сјећањима на богомиле. Истина, самостанско предање, а не народно, каже да је Крешево било центар те јереси, која је некада владала Босном. Крешево је било сједиште богомилског „папе", а самостански зидови су подигнути баш на оном мјесту гдје је био његов дворац[24]). Колико је мени познато, ово је једина жива успомена која је о богомилима остала у Босни,

[23]) Није се могао провјерити податак о имену „Под Крешевом".

[24]) По народном предању, сједиште „дједа" — поглавара босанске народне цркве било је на данашњем „Граду", а одатле је пренесено у Јањиће (А. Струкић: op. cit:, стр. 12).

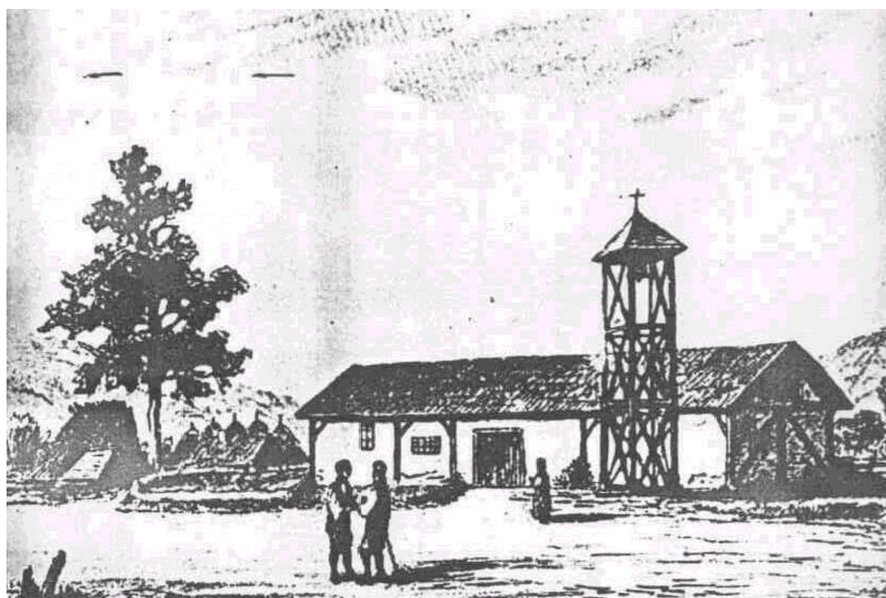
Католичка црква у Кисељаку

Католици из Крешева

Предање додаје да је босански краљ Твртко, обративши се из богомилства у римокатолицизам и уништивши гнијездо јереси у Крешеву, основао на том истом мјесту центар фрањевачког реда да би тако онемогућио њено оживљавање. На жалост, у Крешеву нису сачувани никакви стари рукописи и документа. Манастир је био опљачкан у моменту доласка Турака, затим 1524. године разрушен да би, коначно, 1765. године изгорио.

Пошто сам описао Крешево, не остаје ми много да кажем ни о другом католичком самостану Фојници или, правилније: Хвојници[25]), који лежи близу њега. Карактер оба ова мјеста потпуно је

исти. И у Фојници самостан лежи поред малог, пола турског пола римокатоличког, града**. И овдје су католици сиромашне занатлије и рудари, а Муслимани дијелом спахије, а дијелом трговци (често и једно и друго истовремено). Фојница је, тако рећи, самостанско предграђе, толико је снажан утицај фрањеваца на сусједно становништво. Они управљају великим, добро уређеним имањем, а ослобођени су пореза и сваког уплитања турске власти. Овај утицај протеже се чак и на Муслимане. У односу на католике, он је сталан. Редовници не само да владају над умом своје пастве (кажем „пастве" јер град и околина чине самостанску жупу), не само у свим друштвеним манифестацијама него и руководе жупљанима у њиховом приватном свакидашњем животу, а, колико смо могли примијетити, чак и у домаћинству. Потребно им је одати признање. Они штите своје људе и пред судом и пред турским чиновницима, закупцима и спахијама. Како су интензивно фрањевци радили на томе да се католицима кметовима призна право (обећано на хартији, али не спроведено у дјело) добијања у посјед државних пустара ради обраде! И када су израдили концесију неколицини људи, како су се својски одупирали настојањима чиновника и бегова да тим сељацима-власницима одузму право крчења земље, како је то урађено с православцима у височком и другим окрузима.

[25]) Фојница је добила име од својих непрегледних шума (хвоја) те се звала Хвојница и у каснијем изговору Фојница (М. Батинић. Фрањевачки самостан у Фојници. Загреб, 1913, стр. 14).

** Католичких кућа има близу 200, а исто толико и муслиманских.

Потребно је још нешто рећи да би се објаснио утицај фрањеваца на њихову паству. Они добро познају свој народ. Мада им је дух корпорације и касте наметнуо снажну дисциплину, а и цијела организација реда му у томе иде наруку, ипак су редовници врло присно везани с народом. Они не заборављају да су потекли из његове средине. Уз самостане постоје основне школе, у које сусједни католици, прости људи (не сви, него они који то желе), дају своју дјецу. Од тих малишана, занатлијских и земљорадничких синова, одабиру се способнији, који имају воље за учењем, „прелазе у виши разред риторике и филозофије" и шаљу на богословске студије у Аустрију или Италију, одакле се враћају у свој манастир као новаци и, на крају, мада још млади људи, постају чланови реда. Њихова родбина живи негдје у сусједном градићу или селу, оре земљу или кује жељезо. Она се поноси „фратром" који је потекао из њене средине, поштује га као одабраника божије милости у породици, док фратар у оцу и мајци, у браћи и сестрама, види темељ простонародног живота у чијој се средини и сам родио, одржава и даље везу и интимно подржава тај живот. Кад смо били у Фојници, један члан нашег друштва пође у шетњу у поље под самостаном и том приликом ступи у разговор с једном простом женом, која је грабила сијено. Она се одмах похвалила да се њен ујак сада налази у Стамболу[26]), да он није обичан фратар, него провинцијал (провинцијал је надзорник и административни начелник реда у цијелој провинцији. Босански провинцијал проводи један дио године у Цариграду као заступник свих фрањеваца и њихове пастве пред Портом). Разумије се, кад се врати у отаџбину, провинцијал се, и поред свог високог положаја и образовања, не стиди своје родбине, која ради на њиви.

[26]) У оригиналу: въ Стамбулћ.

Друга веза босанских фрањеваца са народом настаје тиме што редовници врше дужности обичног свештенства. Најспособнији и најактивнији међу њима добијају жупе, на њима остају „in cura animarum" (у слободном преводу: као душебрижници — примј. прев.) дуже или краће вријеме, према нахођењу духовне управе, и затим се опет враћају у самостан.

Али се не може рећи да цио овај систем нема и негативних страна, нарочито систем примања малишана из школских клупа у монаштво. Многи се од тих малишана одлучују да пођу у фратре не водећи рачуна о својим склоностима за монашки живот. Ако би се, пак, послије завршеног курса вишег образовања одрекли духовног звања, њихов положај код куће био би неиздржљив и зато међу њима мора бити и таквих који, са лицемјерном покорношћу, издржавају свој новицијат[27]) да би,

затим, кад се ослободе туторства, а нарочито кад се извуку из самостанских зидина, проводили немонашки живот. Има и других тамних страна у животу босанских фрањеваца и о њима ћу говорити доцније.

[27]) Тј. искушеништво.

Град Фојница лежи на дивној широкој пољани, на обали истоимене рјечице. Самостан је више града, на обронку брда[28]). За њим се, у даљини, види тамна маса планина[29]), над којима се уздиже један врх, покривен снијегом. Ова сњежна планина зове се Зец и на њој се налазе рушевине старога града по имену Козо[30]).

[28]) Брдо Криж.

[29]) Фојница лежи између Маторца и Захора.

[30]) У оригиналу: Козао. Козô или Козал-Град помиње се први пут 1444. г. (Ђ. Баслер. Крешево. Кисељак. Фојница. Гласник Земаљског музеја у Сарајеву. Н. С. Археологија. IX/1954, стр. 304).

Фојнички манастир и црква која се у њему налази много су већи и богатији од Крешева. Црква је посвећена св. Духу. На њеном спољњем зиду, десно од врата, прилично ниско, види се комад натписа уклесаног у камену. Прочитасмо сљедеће:

NE. TO. REEDIFI
L + O (овако) D. 1198[31])

[31]) По Батинићу овај натпис гласи:
NETO REDIFI
+ O D 1598

У самостану, у двије широке сале, налази се библиотека. Све су књиге сложене, а постоје и каталози. Овдје се налази, in folio, много драгоцјеног материјала из XVI, XVII и XVIII вијека, првенствено из области богословља, црквене историје и канонског права. Има и неколико рукописа који садрже проповиједи, матичне списе, привредне обрачуне и разне забиљешке, које су босански фрањевци писали ћирилском азбуком[32]). Познато је да су ову азбуку (намијењену у писању многих слова тако да их је тешко читати оном ко није навикао) дуго времена употребљавали босански католици. Њом су писали фрањевци матичне и друге црквене књиге до 1813. године[33]). Овим писмом су фрањевци и штампали, до почетка прошлог вијека, штива за народ (готово све морално-поучног и духовног садржаја*). Таквих књига се у Фојници чува велика збирка.

[32]) У литератури познато као „босанчица", „босаница", „босанска ћирилица", „босанско-хрватска ћирилица" итд. Посебна варијанта ћирилице са примјесама глагољице и латинице и са својим особитим дуктусом (Р. Симон. Енциклопедијски рјечник лингвистичких назива.... I Загреб, 1969, стр. 164).

[33]) Босанска ћирилица се постепено повлачи и ограничава на писање окружница, љетописа и матица крштених, тако да почетком XIX в. њом пишу само попови глагољаши, а народ чува босанчицом штампане молитвенике све до половине XIX в. Поп глагољаш у Видошима код Ливна дон Јозо Ивковић, водио је службене жупничке записнике босанском ћирилицом све до 26. III 1837. г. (Ј. Јеленић. Биобиблиографија фрањеваца Босне Сребреничке I, Загреб. 1925, стр. XIII).

* Погледај чланак фра Јукића „Књижевност босанска" у оба броја његовог „Босанског пријатеља".

Међу рукописима босанских фратара не нађох, при летимичном прегледу, ништа историјско нити старије од XVI вијека. Истина и овај су самостан, заједно са крешевским, порушили и спалили Турци 1524. године[34]). Сада се у његовој библиотеци налази само једна старина, али и њу, на жалост, нисам могао видјети јер је била затворена у провинцијаловом ковчегу, а он је у то вријеме био у Цариграду. Ова старина је Грбовник босанских и српских родова. Њега је детаљно описао покојни фратар Јукић**.

[34]) Тј. 1521. г.

** Босански пријатељ, II, 78—82.

По његовим ријечима, овај рукопис (у табацима на хартији) садржи 139 насликаних грбова југословенских земаља и познатих породица босанских и српских[35]). Наслов рукописа гласи[36]):

„рωдословие Бωсанскога алити Илиричкога и Сарпскωга владаниа; Занедно пωставћено по Станиславȣ Рȣбчићȣ пωпȣ на славȣ Стипана Немаћнића цара Сарбћлена и Бωшћнака 1340".

(Родословље босанског или илирског и српског владања заједно састављено од Станислава Рубчића, попа, на славу Стипана Немањића, цара Срба и Босанаца, 1340. — Превео Бр. Чулић.) Други примјерак овог грбовника, па пергаменту, у кварт формату, видио сам у Загребу, у библиотеци г. Гаја[37]).

[35]) Грбовник је сликан на крупном папиру у великој четвртини и садржи 141 лист (Ћ. Трухелка. Ко је сликар фојничког грбовника? Гласник Зем. музеја у Босни и Херцеговини, Сарајево, 1/1889, књ. II, стр. 86—90).

[36]) Гиљфердинг није сасвим тачно прочитао ни транскрибовао изворни текст Грбовника.

[37]) Овај Грбовник, познат под именом Зборник Коренића-Неорића, донио је Љ. Гај из Дубровника и сада се налази у библиотеци Југосл. академије у Загребу (А. Соловјев. Постанак илирске хералдике и породица Охмучевић. Гласник Скопског научног друштва, књ. XII, Скопље, 1933, стр. 79).

Наводимо овдје, узгред, поговор тога егземплара. Поговор је, као и натпис над грбовима, написан словенски, босанском ћирилицом и латински:

: Родословие нависћенних и светих отаца и властитих билеговиx земалах и свитлих тлих племениȣ цесарства илирског кое висаскȣпи и наредно састави свеликом помном и опатю станислав Рȣбчић бан цимерна господина цара сти-пана стиепана неманића на славȣ цесарского и кралевскога величанства и остале господе поглавицах, банах, воеводах, жȣпанах, кнезовах, катȣнарах, витезовах, властелах и племићах свих земалах илирскиех под ким влаштитим владанием прибивают разлике наредбе цесарства илирскога. Ово се сложи и преписа из иеднога либра веома стара кои се наће мећȣ старим книгами либрарие мостиоови (читаі: монастиоови) свете горе оеда славнога и дичнога Базилие.

(Родословље (овдје наведених и) светих отаца и (преглед) властитих грбова (тих) земаља и сјајних племена илирског царства које скупи и са великом пажњом и бригом састави Станислав Рубчић, бан цимерија господина цара Стипана Немањића, на славу царског и краљевског величанства и остале господе поглавица, банова, војвода, жупана, кнезова, катунара, витезова, властеле и племића свих земаља илирских, под чијом управом стоје основи и темељи илирске царевине. Ово се састави и преписа из једне врло старе књиге која се нађе међу књигама манастира Св. Горе, у реду славног и дичног Базилија, 1595. — Превео Бр. Чулић.)

Libellus sanctorum patronum et publicarum insigniarum, regnorum et familiarum Illustrium Illyrici Imperii, quas magna cura singularique diligentia collegit atque depinxit Stanislavus Rubcich, Rex insigniarum Domini Imperatoris Stephani Stephani Nemagnich. In laudem Caesareae ac Regiae Majestatis et reliquorum principum, ducum, marchionum, comitum, vicecomitum, equitum et nobilium totius Illyriae, sub quorum protectione fundamenta monumentaque eiusdem Illyrici Imperii consistunt. Quod quidem translatum est ex antiquissime libro in caractheri Illyrice scripto reperto in bibliotheca Monasteriorum de Monte Sancto ordinis Divi Basilii. 1595.

Ово дјело је интересантно и, можда, садржи неке стварне грбове старих босанских породица (јер нема сумње да је босанска аристокрација, дошавши, нарочито у XV вијеку, у додир са Западном Европом почела присвајати ознаке поријекла), и ја сам га поменуо само зато што су, од оног часа када се учени Енгел[38]) ослонио, у својој историји, на књигу попа Рубчића, „херолд-мајстора цара Душана", јужнословенски књижевници почели говорити и о херолд-мајстору као о лицу које је постојало и о Душановом „илирском" грбовнику као о оригиналном документу. Потребно је прочитати само горњи поговор да би се човјек увјерио како је то фалсификат. Овакви фалсификати били су сасвим нормални у XV вијеку. У то доба су многи угледни Босанци и Срби, бјежећи испред Турака, налазили службу у западним државама, Аустрији, Италији, Шпанији, и другим. Тамо су тражили да им се признају племство, титула и грбови. Разумљиво је, дакле, зашто им је био потребан грбовник „илирског императора" Душана. Књига, приписана попу Рубчићу, није једини примјерак. Познати су и многи други фалсификовани акти које су тада, и у том циљу, састављали босански и српски досељеници.

[38]) Јохан Кристијан Енгел, њемачко-аустријски историчар (1770—1814).

XXIV

ТРАВНИК. ЈАЈЦЕ. БАЊА ЛУКА. ЛИВНО. ПОВРАТАК У САРАЈЕВО

Наше друштво проведе дан са фојничким фратрима. Од Фојнице ударисмо према травничком друму, у почетку ријеком Фојницом, а затим малим сеоским путем између муслиманских села Шћитова[1]) и Оглавка и већег, латинског и муслиманског села Орахова, развученог по брежуљцима. Ово село заиста оправдава своје име. Около, по брежуљцима, расту, у великим количинама, љешници, и пут који вијуга њиховом хладовином веома је живописан. Изађосмо на велики травнички друм код Кисељака[2]), али не онога у коме смо већ били, него удаљеног четири сата. И овдје се налази минерални извор, који садржи само гвожђе. Он тече поред самог пута. Поред њега су три хана, и они нису намијењени људима који се лијече минералном водом, него путницима између Сарајева и Травника. Вода с овог извора није поуздана. Њу пије само мјесно становништво и поје коње. Али је ханџија ипак хвали до небеса: „Напиј се ње", каже он, „па ћеш тога дана три пута јести."

[1]) У оригиналу: Читово.

[2]) На овом путу убиљежено је село Бања. Претпоставља се да би ту могао бити Кисељак о коме говори Гиљфердинг.

Цио терен сјеверно од Сарајева обилује минералним врелима. Сем топлог извора Бање и два поменута „кисељака", видјели смо још два таква извора, која теку непозната, један на брду Кобиљој глави, прије првог Кисељака (вода му је, по тврђењу мјештана, штетна за људе, док је за коње врло добра), други на путу из Кисељака у Крешево. Набројаше ми још три извора увјеравајући ме да су, по шумама на планинама, сељаци наилазили и на друге „киселе воде", о којима нико ништа не зна.

Цијело друштво, одморивши се у хану, кренуло је даље пут Травника и ускоро приспјело у мали градић или, правилније, насеље Бусовачу. Она лежи у долини између двије мање узвишице. Ту има 100 кућа, дијелом муслиманских, дијелом католичких, једна дотрајала џамија, неколико дућана, релативно добар хан, чији се закупац, као једини православни становник Бусоваче, иначе једренски[3]) Грк или Бугарин, већ прилагодио средини и постао Босанац, и, на концу, дом фрањевачког фратра. Наша се дружина упутила фратру на конак.

[3]) У оригиналу: Адріанопольскимъ — према античком Хадрианополис.

Кућа је била тако претрпана да се грешни фратар негдје изгубио да би спавао. Поштованоме и веселоме старцу фра Марку није било тешко гостопримство. Напротив, он нас је примио и угостио искрено и срдачно. Кућа му је уређена европски, као и код свих босанских фрањеваца. Столова и столица (разумије се, простије израде) има по свим собама. Ту су и полице са књигама и чист европски кревет. Вечерасмо за дугим столом на клупама. Вечера бијаше богата и врло добро спремљена. Сервирана је супа и четири до пет врста хранљивих масних јела. Фратар нас је почастио и својим добрим, старим неретљанским вином. Оно није рђаво, само је прилично јако. Примијетио сам да се босански фратри хране добро, насупрот Муслиманима и православнима, који једу мало меса. Фрањевци и обичним даном једу месну храну. Зато су они сви пуни и здрави. Наш бусовачки домаћин бијаше човјек у годинама, али ипак врло активан. Баш тада је проводио већи дио дана у шуми крчећи поље под ораницом.

Недавно је, са својим жупљанима, подигао малу дрвену цркву на брду близу града[4]). Она је, истина, једноставног изгледа (слична шупи склепаној од дасака) и у унутрашњости нема никаквих украса. Али њено подизање представља за овдашње католике велику помоћ, јер су раније морали на мису ићи у фојнички манастир.

[4]) Нису се могли дати ближи подаци о фра Марку ни провјерити казивања о бусовачкој цркви. Код Бенковића је Бусовача 1840. г. забиљежена као капеланија (А. Бенковић. Католичке жупе...., стр. 43).

Иза Бусоваче смо намјеравали кренути у Травник, али је вријеме било тако лоше да је већи дио друштва — а нарочито наш пријатељ Енглез, слабији познавалац језика него А. С. И. и ја, а радознао да види Босну, и Француз, који је упознао Босну уздуж и попријеко и према њој био потпуно равнодушан — више волио да се врати кући. Пошли смо за њима, и тек с јесени, неколико недеља послије обављеног путовања на југ у Стару Србију, успјело ми је да обиђем Травник и друге градове у сјеверозападној Босни. Али ви, читаоче, не треба да се враћате у Сарајево, које сте већ упознали, зато хајдемо из Бусоваче право у Травник.

Травник је удаљен четири сата од Бусоваче, а 16 од Сарајева. Из Бусоваче се, у почетку, путује долином[5]). Долина се, поред великог муслиманског и католичког села Витеза, проширује и овдје је добро обрађена. Затим се, преко моста, прелази рјечица Лашва (притока Босне) на оном мјесту гдје је 1840. године турски одред регуларне војске, појачан Албанцима, а под заповједништвом Веџид-паше однио побједу над многобројном гомилом побуњених сарајевских Муслимана[6]). Још неко вријеме пут иде пољем, а затим се губи у клисури, кроз коју тече, пјенећи се и прескачући преко подводног камења, рјечица Лашва.

[5]) Долина ријеке Лашве.

[6]) Намјесника Веџихи Мехмеди-пашу (1835—1840) звали су Веџид-паша. На челу побуњених Сарајлија био је Ахмед Глођо.

На једном мјесту, гдје пут чини окуку, неочекивано нас изненади диван призор. Као из земље израсле, нагло нас забљеснуше сјајне контуре зидова и минарета, које опазимо пред собом — попријеко у клисури. Ова слика је упечатљиво бљеснула пред нашим очима. Грађевине, освијетљене сунцем у заласку, тако су изразито одскакале од тамне клисуре да нам се чинило као да се пред нама подигла декорисана позорница. Уставили смо коње да бисмо уживали у изгледу Травника, а затим смо их потјерали како бисмо што прије стигли у тај прекрасни град.

Авај! како смо се разочарали кад смо га видјели из близине! Оно што нас је малоприје одушевило били су, у ствари, разрушени зидови дотрајале тврђаве, трошне и неугледне џамије, а травничке улице — Боже мој — оне су тако уске и стрме, рђаво калдрмисане и прљаве! Везиров конак, куће, дућани — све је то црно, труло, нахерено на бок и дијелом сасвим запуштено. Пројахали смо цијели град стално сагињући главу да не бисмо челом запели за истурене балконе и надстрешице и стежући коњима узде како се не би поклизнули на неравно калдрмисаном великом глатком камењу, на стрмим улицама. Коначно смо дошли до травничког хана, али је он тако одвратан да се одлучисмо молити кајмакама да нам нађе преноћиште. Убрзо нам приђе некакав Турчин у војном одијелу и, уз многе комплименте, рече како нас један травнички бег моли да му будемо мусафири.

Пођосмо за њим кроз неједнаке улице и ћорсокаке и на крају, изненађени, угледасмо, усред широког дворишта, ограђеног ниском лијепом оградом, велику грађевину на два спрата са високим прозорима и европским доксатом, праву европску господску кућу[7]). „Чувена је Дервиш-бегова кућа", рече нам пратилац кад дођосмо до врата, „овакве куће нема у цијелој Босни, а и самом бегу нема равна међу нама." На степеништу нас је дочекао млад човјек, средњег раста, сухоњав, црних изразитих очију, обучен у свијетлоцрвену одјећу с обичним црвеним фесом на глави. Стисну нам руку и поведе нас кроз широко чисто предсобље у укусно намјештен салон. На једној страни, под прозорима, протеже се, дуж цијелог зида, турски диван, а на другој стајаху столице и сто, украшен сатовима, чирацима и другим ситницама, продуктима аустријских фабрика. У овој се соби помијешао Оријент с Европом. У углу изнад дивана лежало је на полици неколико књига: диван рукопис Хафизових стихова, турски календар и друга турска издања.

[7]) Данас се сматра да је кућа Хафизадића у Улици Маршала Тита прва зграда у Травнику која је 1858. г. зидана на европски начин.

Изразио сам Дервиш-бегу[8]) своје изненађење што у Травнику видим кућу која као да је пренесена из неког европског центра и запитах га да ли се могао лако одрећи старинских обичаја. „Ето", одговори он, „давно сам увидио да смо ми Босанци глупи људи, ништа не знамо и не разумијемо, а Нијемци и Французи, а и други народи, живе паметно. Од њих сам пренио оно што сам могао. Прошле сам године ишао у Њемачку (тј. у Аустрију), био у Осијеку, Пешти и Бечу. Тамо сам се нагледао чудеса: вапури (пароброди), огњена кола (локомотиве), фабрике и много високих кућа! Невоља је што се тамо наш човјек не може споразумјети.

[8]) Ово је Дервиш-бег Тескереџић, чија је породица старином из Дувна. Саградио је у Травнику једну џамију. Умро је у Цариграду 1878. г. као члан Државног савјета (Х. Крешевљаковић—Д. М. Коркут. Травник у прошлости 1464—1878. Сарајево, 1961, стр. 34—35).

У Осијеку и Пешти још разумију босански, а у Беч сам ишао са једним трговцем влахом* који је знао и наш и њемачки језик."

„Да ли је прије вас који од босанских бегова ишао у иностранство, у Њемачку?" упитах га ја.

„Не, ниједан није ишао. Наши људи који се баве трговином понекад и оду ради свога посла, али нико не иде онако, само да види страну земљу."

„Требало би да идете даље од Беча, на примјер у Париз или Лондон. Тамо бисте заиста видјели чуда!"

„Ићи ћу сигурно идуће године, ако Бог да", одговори Дервиш-бег. „Наћи ћу сапутника који зна језик, па ћу се отиснути."

* Тј. хришћанином.

Настависмо разговор и пређосмо на унутрашње прилике у Босни. Мада се Дервиш-бег није отворено изјашњавао, ипак се, по свакој његовој ријечи, могло констатовати да је велики противник административне централизације и власти стамболског чиновничког апарата, организованог у моменту када је Омер-паша умирио Босну. Могло се констатовати да он дубоко жали за изгубљеним правима домаће муслиманске аристокрације. Политичка улога овога човјека је врло интересантна. Дервиш-бег је, тако рећи, вођа босанске либерално-аристрократске опозиције против несавјесне турске управе. Домаће муслиманско племство није данас оно што је било некада, када је потпуно владало својом земљом, протјеривало стамболске паше и стално ратовало против султанове војске. Сада оно нема никакве званичне власти. Све су му привилегије укинуте, а њени главни представници изгинули су у рату 1851. године или помрли у прогонству. Диоба имања је брзо уништила знатније спахилуке, нарочито од момента када је укинут старински босански обичај по коме се кћери искључују из земљишног насљедства и када је заједнички живот браће под једним кровом и заједничко управљање земљом постало ријеткост.

Али, ипак, бегови су и данас важан фактор босанског друштва. Сви су они (искључујући онај мали број који је ушао у чиновнички апарат) у опозицији, против султанове управе. Та је опозиција двојака. Један њен дио (на жалост, најмногобројнији) покушава да на разне начине избјегне, као и раније, обавезе према закону и друштвеном реду и, користећи се грамзљивости и фанатизмом отоманских власти, наставља са насиљем и пљачком својих кметова, хришћана. Али је зато у оном другом дијелу опозиције настала потпуна промјена. Причали су ми да је један од најпознатијих травничких бегова, остарјели Али-бег Вилић[9]) (потомак најстарије босанске аристократске лозе), свечано изјавио хришћанским свештеницима и сељацима на свом имању, послије Омер-пашиног преврата, ово: „До сад сам био један од првих хришћанских угњетача и мучитеља. Видио сам да је то неправедно и од сад ћу радити по правди." Он је заиста постао, како ми рекоше, један од најбољих спахија у Босни — истински заштитник хришћана. Најбољи људи домаће словенске аристокрације угледаше се на њега, међу осталима и Тескереџићи, у чијој смо кући били гости, те су и они, а и Дервиш-бег, почев од 1851. године потпуно промијенили однос према хришћанима и од угњетача постали њихови заштитници.*

[9]) Није се могао утврдити идентитет Али-бега Вилића. У литератури се помиње Ахмед-бег Вилић, кајмакам бос. везира и присталица Градашчевића.

* Омер-паша је отео, без икакве накнаде, вјековно право убирања десетине од земљорадничких производа, и обратио ту десетину у државни откупни параграф. Ово право убирања десетине даровао је босанским спахијама султан Мехмед Освајач и његови насљедници као накнаду за обавезно учешће у војсци.

У овом случају је ријеч о чињеници по којој је домаћа аристокрација, увријеђена, потиснута и осиромашена поступком власти, била присиљена да тражи ма какав ослонац својој опозицији, и природно је да се могла ослонити на дио босанског становништва, исто тако увријеђеног, притијешњеног и упропаштеног — на хришћане. Овим се објашњава нагла промјена у ставу остарјелог Али-бега Вилића и његових једномишљеника према кметовима. Овим се објашњава и поријекло либералне — ако је могуће употријебити ту ријеч — опозиције, коју чине најбољи чланови словенско-муслиманске аристокрације у Босни и на чијем челу данас стоји наш домаћин, травнички спахија Дервиш-бег Тескереџић. Он је 1852. и 1853. године био члан травничког меџлиса

(обласног савјета), али га је напустио послије свађе са тадашњим кајмакамом Хаџи-Али-пашом[10]), ревносним угњетачем народа. Ишао је у Цариград настојећи да Хаџи-Али-пашу смијени и преда суду. Причају да је настојао да сам заузме његово мјесто, али у томе није успио.

[10]) Види гл. XXIII, биљ,. 19.

Но било како било, он постаде, вративши се у Босну, најватренији присталица новога кајмакама, Шевки-ефендије, чије име помињу босански хришћани са захвалношћу. Шевки-ефендија је био један од ријетких турских управника у Босни који је стварно желио побољшати судбину хришћана и који је овдје, у Травнику, почео спроводити у живот одлуке хатихумајуна. Тескереџић и његова партија га у овоме помагаху свим својим утицајем. Али и поред тога, Шевки-ефендија паде за непуну годину као жртва интрига неких фанатика и подмитљиваца, а и зависти сарајевског генералног гувернера. Крајем 1856. године предали су га суду и опозвали у Цариград, мада му нису нашли кривице[11]).

[11]) Шевки-ефендија био је Османлија и на положај кајмакама дошао је послије Хаџи-Али-паше (Х. Крешевљаковић—Д. М. Коркут. Травник....., стр. 132).

Од тога доба се и Дервиш-бег, како ми је и сам рекао, потпуно повукао из друштвено-политичког живота. Било би врло интересантно установити колики је његов утицај и значај у Босни, да ли он за собом води ударну снагу опозиције. Али, да би се ово могло сазнати, морао би човјек продријети у тајне домаће аристократије, схватити њен начин мишљења и расположења, а ово је, за странца хришћанина, потпуно немогуће. Примијетио сам само то да босански хришћани о њему говоре са љубављу и поштовањем, док га бегови Муслимани, пред којима сам поменуо његово име, називају најмудријим човјеком и поносом свог сталежа.

Но, ипак је тешко претпоставити да у овој аристократији постоји некаква стварна политичка снага. Њен положај је врло несигуран и несталан. Постоји велика супротност између политичке задаће — бити народни заступник — и природних инстинката, који вуку ка фанатизму и угњетавању. Босански ће бегови и сутра стати на чело сурових банди ради пљачкања и паљења хришћанских села, како је то бивало у прошлости, а и недавно се десило у Посавини и Крајини. Тешко је претпоставити да босанска аристократија има такву моралну снагу која би је довела на чело народа — хришћана — и повела га у борбу за човјечја права и за просвјећивање, без обзира на племенити примјер Дервиш-бегов, и неких његових присталица. Точак историје ће, ван сваке сумње, уклонити или прегазити босанску аристократију.

Највеће знаменитости Травника јесу Дервиш-бегова кућа и њен домаћин. Сем њих, у овој некадашњој босанској пријестоници нема ништа интересантно. Оног момента (1852. године)[12]) када је главна управа прешла у Сарајево, Травник је опустио, трговина у њему јењала, а многи се становници, нарочито православни живаљ, преселили у друга мјеста. У граду готово све становништво чине Муслимани. Ту има око 1000 кућа муслиманских и само 60 хришћанских, већим дијелом православних. Православни су недавно иза града подигли врло биједну малу цркву, уз њу имају и школу[13]). Католици насељавају кварт испод правог града, с оне стране Лашве, уз подножје Виленице. И они имају цркву, подигнуту 1855. год., и основну школу[14]).

[12]) Према Крешевљаковићу и Коркуту, везирска столица пренесена је из Травника у Сарајево 1850. г.

[13]) Црква и школа саграђене су на Бабића брду, на земљишту поклоњеном од Шемси-бега Ибрахимпашића-Кукавичића. Црква је завршена 1854, а за школу се каже да је основана 1822. г. (Х. Крешевљаковић—Д. М. Коркут. Травник..... стр. 39).

[14]) Цркву је градио жупник фра Анте Тузланчић од 1843—1854. Прилоге за њену градњу дао је султан, затим православне кујунџије из Сарајева и породица Тескереџића и Вилића. Школа за мушку дјецу отворена је 1847. г. (Х. Крешевљаковић—Д. М. Коркут. Травник....., стр. 38).

Другога дана по доласку у Травник учинили смо посјету кајмакаму, врло глупом Турчину[15]). „Конак" у коме он живи није ништа друго него прљава полусрушена стаја: собе су мале и без икакве опреме. У том „дворцу" су до 1852.[16]) године становали султанови везири, босански управитељи. Карактер грађевине свједочи да су они били мало цијењени и да су се сами мало бринули о уљепшавању своје резиденције и њеној поправци, јер су били стално протјеривани и смјењивани. Попушивши цигарету код травничког управитеља, пошли смо да погледамо тврђаву[17]). У њој је смјештен мали гарнизон. "Поглед на Травник с тврђаве је врло лијеп. Куће се нижу у разним правцима низ уску долину слиједећи рјечне окуке и повијање брда. Двије планине као да су згњечиле човјечја станишта у збијену гомилу: здесна, тешка камена маса Влашића, а слијева, благе контуре Виленице. Над сивим гомилама кућа се по гдјегдје уздижу бијела минарета.

[15]) Звао се Смаил-бег и за кајмакама је дошао послије Шевки-ефендије. Кукуљевић га хвали као добра човјека (Х. Крешевљаковић—Д. М. Коркут. Травник..... стр. 132).

[16]) Тј. до 1850. г.

[17]) Тврђава се састоји од три дијела: горњи град с тамницом, средњи са кулом за муницију и доњи град. Градска врата су на средњем дијелу, а до њих се долази преко каменитог, на свод саграђеног моста, испод кога протиче поток Хендек, лијева притока Лашве (Х. Крешевљаковић—Д. М. Коркут. Травник......, стр. 113—115).

Ручасмо код Дервиш-бега, али без домаћина (у овој ситуацији се он придржавао правила турске етикеције), и кренусмо даље. Прођосмо огромну касарну, подигнуту за градом, на сјеверној страни[18]), и убрзо скренусмо са главног друма удесно. Јахали смо преко брежуљака и хумова сат и по, па дођосмо у латинско село Оращје, гдје се у то вријеме нашао и босански римокатолички бискуп у обиласку своје бискупије. А. С. И. и ја пођосмо да се упознамо с овим човјеком, о коме смо чули само добро. Преосвећени господин Маријан Шуњић нас је примио врло љубазно и искористио прилику, те ступио с нама у научну дискусију, коју је страсно волио, али је није имао с ким водити у својој средини.

[18]) По Крешевљаковићу и Коркуту, касарну је подигао, између 1847. и 1850. г. Мехмед Тахир-паша, посљедњи везир са резиденцијом у Травнику.

Његова омиљена тема бијаше поријекло и живот Словена на Балканском полуострву. Доказивао нам је с одушевљењем да су стари Трачани и Илири били Словени, да су Словени, како сада тако и у најстарија времена, били овдје сусједи Албанцима, које он (потпуно исправно) сматра потомцима старих Пелазга. „Ратоборни Ахил", рече шетајући с нама око села, „био је Албанац као и тај каваз који сада иде за вама под пуним оружјем." Располажући широким знањем старих и савремених европских језика и знањем источних језика, преосвећени г. Шуњић дуго се бавио мишљу о успостављању опште фонетске азбуке за све те језике и о томе издао и једно дјело (De ratione depingendi rite quaslibet voces articulatas, seu de vera Orthographia cum necessariis elementis Alphabeti universalis, auctore Mariano Šunić. Viennae, 1853)[19]).

[19]) Види: И. Пудић. Универзално фонетско писмо Маријана Шуњића. Радови XIII, Научно друштво БиХ, Сарајево, 1960, стр. 191—221.

Али научни рад не смета бискупу да са разумијевањем и симпатијама прати народни живот. Он марљиво скупља босанске народно пјесме. Велики зборник тих пјесама, скупљених уз помоћ двојице фрањевачких фратара, одавно је спреман за штампу и досад вјероватно и објављен[20]). Овдје смо се стварно увјерили у бискупово разумијевање поезије својих земљака — сељака. Увече, сједећи с њим у тијесној собици свештеничког дома, поменусмо у разговору босанску народну поезију.

Преосв. Шуњић нас је упитао да ли бисмо хтјели чути пјесму и, добивши позитиван одговор, одмах посла у село по једног сељака, доброга гуслара.

[20]) Мисли се на И. Ф. Јукића и Г. Мартића и њихову збирку: Народне пиесме босанске и херцеговачке, што их је 1858. г. издао Ф. Кунић у Осијеку.

Ускоро дође снажан, постарији кмет и, не дозвољавајући да се дуго моли, сједе на под у угао собе, повуче гудалом по комаду смоле залијепљеном на задњој страни гусала, дотјера једину струну на инструменту, да нам њена писка мал' не раздера уши, и поче бескрајну рапсодију о Ивану Сењанину, омиљеном јунаку босанских католика. Мелодија српских народних епских пјесама је врло монотона. Пјевач почиње први слог невјероватно високим гласом, као да ће да врисне или крикне, затим наставља стих рецитативом и завршава га отезањем, спуштањем и дизањем гласа на два посљедња слога. Други и слиједећи стихови почињу рецитативом, али се отезање задњих двају слогова понавља у сваком стиху. Тако се по реду пјева четири, пет, шест стихова, већ према смислу, а пјевање се прати пискавим звуком једноструних гусала. Послије овога се пјевање прекида за минуту, и гуслар за то вријеме само гуди на гуслама. За овим долази нови куплет, ако се може човјек тако изразити. Опет почиње криком, али не тако јаким (крик је увијек снажнији на почетку пјесме и на оним мјестима гдје, у приповиједању, долази нови пасус). Иза крика опет слиједи рецитатив и тако даље, у бесконачност. Српске пјесме су врло дуге. Ова, коју нам је пјевао кмет у Оращју, отегла се сат и по. Истину говорећи, нас је њена монотоност успављивала, али је било пријатно и интересантно посматрати с каким је уживањем бискуп слушао пјесму и како је она дјеловала на њега. С каквом ли је пажњом пратио јуначка дјела Ивана Сењанина! Признао нам је да никаква италијанска опера не дјелује тако упечатљиво на његову душу као народна пјесма босанских сељака.

Идућега дана смо изјутра пошли да бисмо навече стигли у Јајце. Цио пут је био брдовит и шумовит. Положај Јајца је диван. Из даљине се виде високи зидови и куле старога града. Он је подигнут на стрмом брежуљку у долини коју запљускују двије дивне ријеке, тамнозелени, широки Врбас, са својим високим стјеновитим обалама, и модра Плива. Пливино корито је много више од Врбасовог, тако да под самим Јајцем Плива, дошавши до вертикалних литица, које чине обалу Врбаса, одважним водопадом сурвава се с њих у ријеку, која тече даље. Она се у Врбас не улијева, него пада у правом смислу те ријечи. Призор је заиста величанствен и заслужује умјетникову кичицу. Ниједан други водопад не ствара такав ефекат, чак ни кад је количина воде која пада много већа. Тешко је описати утисак који на човјека оставља овај необичан начин сутицања двију ријека. Овдје не изненађује водена маса која се стропоштава с висине, громовита хука и бијела пјена, на којој се сунчеви зраци одражавају у дугиним бојама. Не. У Пливином водопаду има нешто специфично: само дјеловање на другу ријеку. Доље мирно тече тамнозелени Врбас. Мирно се на његовој глаткој површини одражавају стијене и дрвеће. Одједном, та се мирноћа ремети. Као камен из ведра неба, сручује се на ту глатку површину бијела запјенушана бујица која кључа, па се још из даљине вида како се тихи ток Врбаса узбуркао, како се вода пјени и бјесни.

Јајце чине горњи и доњи град. Доњи град (Варош), ограђен бедемом, лежи на истој висини са Пливом, на чијим је обалама подигнуто неколико воденица. Преко Пливе начињен је дрвени мост под којим вода почиње да се ковитла наилазећи на стијене које јој спречавају пут ка Врбасу. Јајце је смјештено на лијевој (сјеверној) обали ријеке. Варош је прљава, куће су мале, дрвене. Рачуна се да овдје има 200 до 300 муслиманских, око 40 римокатоличких и 3 православна дома. На главној улици, покрај џамије, лежи хан[21]), не баш тако ружан за босанску касабу.

[21]) По Х. Крешевљаковићу, у Јајцу су била три хана. Није се могло утврдити о коме је хану овдје ријеч.

Горњи дио града, или просто „Град", такође захвата неколико муслиманских кућа[22]). Ограђен је снажним бедемом, зиданим од великог камења, и он је, изгледа ми, врло стар. Са три стране град штите старе куле: Медвид-кула, Краљевска кула и Поповска кула[23]). Наш водич, фрањевачки фратар, показао нам је у граду, под баштом једног Муслимана, стари подземни простор, који народ назива

ризницом некадашњих краљева. Овај простор чине двије пећине, спојене уским пролазом. Карактеристично је да је у природном, каменитом зиду који дијели пећине, уклесан прозиран крст, прилично велик. С његове лијеве стране — полумјесец, окренут роговима горе, а с десне пак — круг, који, вјероватно, представља сунце. Јајчани тврде да је то биљег (тј. знак, грб) босанских краљева[24]).

[22]) Горњи дио града је утврђење које се састоји од главне цитаделе, која захвата четвртасти простор врха узвишења, и зида, чији је облик условљен конфигурацијом земљишта (Х. Крешевљаковић. Стари босански градови. Наше старине, Сарајево, I/1953, стр.24). У њему су, по Мазалићу, биле изграђене и обичне зграде за становање.

[23]) Зову је и Медвјед, одн. Медвед-кула. Друге двије куле су вјероватно капијске куле подигнуте уз бањалучку (мађарску) и травничку капију. Нису се могла провјерити њихова имена.

[24]) Ово су по свој прилици катакомбе, истесане у стијени, на простору између Медвед-куле и звоника цркве Св. Луке (Ћ. Трухелка. Краљевски град Јајце. Сарајево, 1904, стр. 57).

Сам врх брежуљка на коме је град подигнут ограђен је још једним зидом, који је у старо вријеме служио вјероватно као посљедње упориште у одбрани овог најзначајнијег босанског утврђења. Сада је тај стари кастел претворен у складиште барута[25]), те га нисмо могли ни видјети јер је мудир, који тада не бијаше у граду, однио кључ. Посљедња занимљивост Јајца је велика црква Св. Луке са лијепим витким звоником, подигнута на западној страни града. Она је била претворена у џамију и недавно је изгорјела[26]). Сада стоји пуста, без крова, и даље се руинира. Народ тврди да је то била католичка црква. Рађена је у византијском стилу. Један сат од Јајца, на међи Подмилачју, лежи католичка црква Св. Ивана Крститеља, за коју се мисли да је најстарија латинска црква у Босни[27]). Подигнута је на потпуно забаченом терену и тој се чињеници има захвалити што је сачувана. Сачувала су јој се чак и звона. Ово је једина хришћанска црква у Босни на којој нису престајала да звоне звона цијело вријеме турске управе.

[25]) Послије заузимања Јајца 1527. г. Турци су у самом кастелу саградили кулу-барутану, најбоље одржану и изграђену зграду у оквиру јајачке тврђаве (Ђ. Мазалић. Стари град Јајце. Гласник Зем. музеја у Сарајеву. Н. С. Св. VII/1952, стр. 69).

[26]) Послије слома Хусеин-капетана Градашчевића 1832. г. отпремљено је у Јајце нешто низама Албанаца. Они су за своје потребе заузели и џамију султана Сулејмана II (бившу цркву Св. Луке). Њиховом непажњом дошло је до пожара у коме је ова џамија страдала (Х. Крешевљаковић. Стари босански градови...., стр. 24).

[27]) Помиње се 1461. г. (А. Бенковић. Католичке жупе...., стр. 88).

Град Јајце (име је добио вјероватно по томе што узвишење на коме насеље лежи има изглед дугуљастог круга испупченог на средини) богат је историјским споменицима. Његови зидови и куле, по ријечима народа, остали су исти онакви какви су били за вријеме старих краљева. У хришћанској епохи Јајце је било пријестоница Босне. Оно се, по старим повељама, назива „славним главним градом". У њему се налазио „славни краљевски двор". Његов пад у турске руке 1463. године запечатио је судбину Босне. Сада је овај град потпуно безначајан. Трговине у њему готово и нема. Католичко насеље је биједно, Муслимани сурови, а православаца, као најактивнијег и најпредузимљивијег елемента у Босни, уопште нема у цијелој јајачкој нахији (сем три породице у самом граду, које се баве трговином на мало).

Из Јајца смо кренули за Бањалуку (или, правилније, Бању Луку, јер Босанци деклинирају оба дијела овог имена. Име града води поријекло не од бање, како каже народ, него од придјева „бански", који је настао од именице „бан", као и придјев „кнежевски" од „кнез"). Од Јајца до Бањалуке има два дана хода. У почетку је пут одличан. Идете лијевом, прилично високом обалом

Пливе, ријеке која се на чудан начин све више и више проширује губећи брзину тока уколико се више удаљујете од њеног ушћа — водопада. Мало даље она ствара омање језеро, па се опет сужује у ријеку да би се поново проширила и попримила изглед широког језера. Овдје се ток воде уопште не примјећује. Као у огледалу, у језеру се одражавају живописне планине: конусу слично Оштро-брдо[28]) и масивно узвишење Хотомаљ[29]). И ове планине и дугачко језеро, у које се нагло разлила уска Плива, подсјетили су ме, својим изгледом, на Рајну у њеном средњем току. Само овдје нема ни људи, ни насеља, ни пароброда, ни старих замкова. Овдје је сама природа жива и њу човјек не треба ни оживљавати. Гледајући с високе обале мирно језеро, истовремено чујеш далеку снажну хуку. То је мањи водопад, којим се Плива спушта у широки базен језера, као да би хтјела одахнути од свог горњег тока између клисура и припремити се за напоре даљег пута, до свог ушћа у Врбас. Овај се водопад зове Заслап. Скоро са свих страна заклоњен је густом врбом. До њега води пролаз, засијан кукурузом, а мало даље лежи село Приклапци[30]). Пола сата одавде, уз ријеку, Плива се разлива у треће језеро, иза кога се налази још један водопад. Скок. Насред трећег језера, на острву, лежи убоги градић. Језеро, турски Göl-Hisarr[31]). Читав град, опасан трошним зидинама, састоји се од стотињак муслиманских страћара[32]). Ту је и сједиште мудира. У Језеру нема хришћана, сем једне православне породице. Над градом царује дремеж и пустош. Куће су налик на рушевине. Нема ни најмањег знака активности.

[28]) Није се могло идентификовати.

[29)]) У оригиналу: Хотумаль. Трухелка га зове: Отомал.

[30]) Није се могло идентификовати.

[31]) У оригиналу: Гіольхиссаръ. Према Трухелки, Језеро се у турско доба звало двојако: Ђул-Хисар (Ружин град) и Ђол-Хисар (Језерски град). Крешевљаковић наводи да се по турским исправама град звао Ђол-Хисар.

[32]) У Језеру су била два града: један средњовјековни, зван Језеро, на брду Вагањ, а друга турски, прозван Ђол-Хисар, саграђен на острву Пливе. Овај град се први пут спомиње 1660. г. Напуштен је прије 1833. г. (Х. Крешевљаковић. Стари босански градови....., стр. 25).

На два сата од Језера лежи градић Варцар. Пут пролази испод високог брда Оругле. Иза Варцара, на другом брду које се зове Збориште[33]), скупља се православии живаљ о великим празницима на литургију под шатором, који са собом донесе. Варцар је много већи од Језера и у њему има око 500 муслиманских, близу 100 латинских и 3 српске (тј. православне) куће. Не знам зашто је управа округа смјештена у Језеру, а не у Варцару. Послије подне смо кренули из Варцара, и ноћ. нас је затекла на високом планинском пољу, на Ситници[34]).

[33]) Варцар Вакуф, данас Мркоњић-град. Збориште је данас једна од махала града.

[34]) Данас насеље.

По мраку смо стигли до Мухарем-бегове куле. Мухарем-бег је ситнички спахија. Молили смо га да нас прими на конак, што он срдачно учини. Спахијска кућа ограђена је великим чврстим каменим зидом, који је, вјероватно, у стара времена често служио као утврђење. Стара је кула празна и руши се. Бег живи у дрвеној згради. Он нас уведе у собичак, гдје је сједио и гријао се поред ватре, и посади покрај себе. Послије послужења кафом и питања о здрављу, повели смо занимљив разговор о политици. Мухарем-бег нам се допао. Он спада у ону категорију људи за које, у културним земљама, кажу да су оригинални. Не признаје правила грађанске пристојности, говори повишеним тоном, што му је на срцу, то му је и на језику, али се ипак примјећује да је врло довитљив и лукав човјек. „Валах", рече он, „драго ми је што те видим. Ми смо прости људи, али смо о теби много

слушали, чули смо да си дошао у Босну. Хвала Богу што су и ваши људи почели да нам долазе. Раније су нам долазиле само Швабе (Аустријанци). Швабу, валах, не можемо да трпимо." „Зашто то?" „Богами, Швабо је рђав човјек, увијек ће те преварити." „Зар имате боље мишљење о нашим људима?" „Разумије се! Москови — то је снажан народ. Како се само борио тамо на Криму! Сви су на њега пошли војском, и наш цар и њемачки краљ (тј. аустријски император)*, и Француз и Инглез, и ништа му нису могли учинити. А, ето, видиш, Швабо је и вас преварио. Он не вара само нас просте људе. Он би сигурно настрадао од Мађара да му није ваш ,краљ' помогао војском и избавио га од невоље. А сада вам је постао душманин." „Зар ви знате за мађарску револуцију?" „Како да не знамо. Ми знамо све шта се тамо дешавало. Наши су људи тамо ишли продавати стоку и жито. Колике је само Мађара пребјегло у нашу земљу! Ми смо им најближи сусједи. Ето, и код мене их је био велики број у гостима, у овој соби. И ми смо се често чудили како то да је ваш ,краљ' помагао Нијемце. Ваш краљ је Србин (тј. православни), а Нијемац — шокац (католик)." Мухарем-бег је то рекао упитним тоном, као да је очекивао објашњење овога, за њега непознатога факта.

* Босанци из народа (а Мухарем-бег се по образовању и по схватањима ни по чему не разликује од простог човјека) потпуно су увјерени да је Аустрија у посљедњем рату узела учешћа против Русије.

Али како ћете објаснити Босанцу начела политичког конзерватизма, незаконитост револуционарних подухвата и интервенцију назадних снага у гушењу револуционарних схватања — када се цјелокупна његова политика, био он муслиман, католик или православац, своди на једно увјерење: да су људи исте вјере један народ и да су дужни да се међусобно помажу? Ово увјерење код Босанаца не може се искоријенити. Штавише, и босански Муслимани — ма колико им се пута у посљедње вријеме говорило о немијешању странаца у унутрашње ствари Турске, и о томе "да је султан неограничени господар у својој кући" — никако не могу да схвате како је нека држава могла а да не заштити припаднике исте вјере. „Богами", говорио ми је Мухарем-бег Ситница, „увијек смо се чудили зашто ваш краљ није тако дуго никога слао овамо, а и Нијемац (Аустријанац), и Француз, и Инглез имали су у нашој земљи своје људе. А вашег милета (вашег народа, тј. припадника исте вјере) код нас има врло много више него шокаца (католика)." Немојте мислити да је мој саговорник имао намјеру да од мене нешто дозна, па је зато овако говорио. Ни најмање. Он је говорио потпуно искрено. Оваква мишљења изражава вам, мање или више отворено, сваки босански Муслиман, само ако није инфициран цариградским бирократизмом[35]).

[35]) Поводом овога разговора Савременик, један од водећих часописа руске журналистике 50—60-тих година XIX в., замјерио је, 1860. г., Гиљфердингу што у дијалогу са Мухарем-бегом није објаснио да би устанак у Босни био потпуно незаконит. Босанци живе у илузији да ће им истовјерци пружити помоћ, а такве наде подгријавају словенофили. Босанцима остаје само један пут, пут незаконитог устанка (С. А. Никитин. Очерки по истории Южных Славян и русско-балканских связей в 50-70-е годы XIX в. Москва, 1970, стр. 212—213).

Од Ситнице до Бањалуке има шест сати хода. Бањалука лежи на Врбасу, баш тамо гдје он напушта планински појас и улази у равницу. Карактеристична је промјена флоре уколико се човјек више приближава Бањалуци. На планинским пропланцима видиш само бор и брезу, у долинама наилазиш на храст, букву, лијеску, док у подножју Старчевице, иза које се види Бањалука, издашно расту кајсије, брескве и гаје се виногради. Сјеверни дио Босне, који чини непрекидну равницу, широку 40—50 врста, уз јужну обалу Саве, од њене притоке Врбаса, на западу, па до друге притоке Дрине**, на истоку, има нижу надморску висину и блажу климу него што је то случај у средњој и јужној Босни. До Бањалуке се цио саобраћај врши коњима и трговина употребљава само товаре. Од Бањалуке на сјевер до аустријске границе, близу Градишке[36]) (8 сати путовања, тј. нешто око 40 врста), на сјеверозапад, у Крајину (у градове Козарац, Приједор и погранични град Нови[37]), и на сјевероисток (у Дервенту[38]) и у погранични град Брод[39]) иду кола, тешке сеоске таљиге, неподмазаних точкова, и у њих се упрежу волови.

**) Иза Дрине је Србија. Сјеверна обала Саве припада, као што је познато, Аустрији.

[36]) Тј. Босанске Градишке.

[37]) Тј. Босански Нови.

[38]) У оригиналу: Дербентъ

[39]) Т). Босански Брод.

Травник

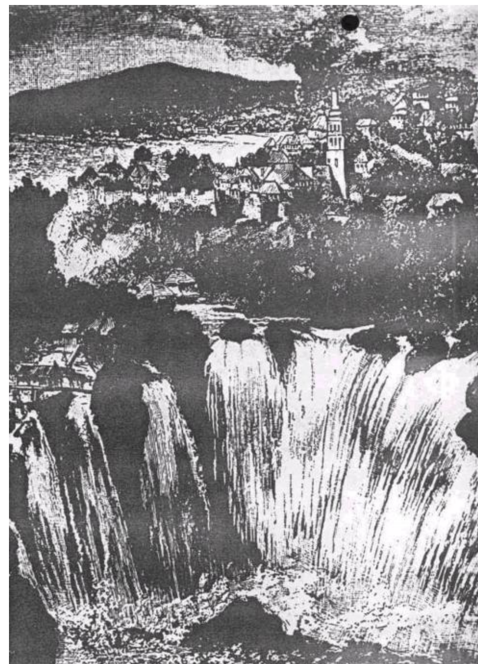
Јајце

На тај начин Бањалука је, природно, постала складишна станица за трговину западног дијела Босне са Аустријом (Хрватском и Славонијом), а кад би се трговина освјежила индустријском дјелатношћу и подизањем благостања босанског живља, Бањалука би постала напредан трговински центар. И данас је она први град у Босни послије Сарајева. Рачунају да у њој има преко 1500 муслиманских и 110 хришћанских кућа (70 православних и 40 католичких). Број становника се креће између 12 до 15 хиљада. Мада их има мало, хришћани, специјално православни, најактивнији су и најбогатији дио становништва Бањалуке. Мјесна трговина је већим дијелом у њиховим рукама. Раније у граду није било православаца. Овамо су се доселили у новије вријеме (у току овог стољећа). То су већином досељеници из Херцеговине, а нарочито из требињског краја. Бањалучка нахија је једна од највећих и најнасељенијих у Босни. Насељена је готово искључиво православним живљем. Карактеристично је до које је мјере угњетавање Муслимана спахија умртвило дух предузимљивости и инициативе код тог становништва, без обзира на све предности које пружа положај града. Нико од земљорадника хришћана из околине Бањалуке није могао, или се није усудио доселити се у град и почети са трговином. Баљалучку су трговину подигли гладни али смјели досељеници из најудаљенијег и најсиромашнијег херцеговачког краја.

Изглед Бањалуке је врло интересантан. Дужег а ужег града ја нисам у свијету видио. Низ кућа и сеоских кућица протеже се дуж обију обала Врбаса најмање шест врста. Врло често је цио град обухваћен ширином једне улице. Њиве се, на многим мјестима, протежу до средине града. У Бањалуци постоји и стара тврђава коју са свих страна запљускује Врбас[40]). У њој су смјештене касарне, а подиже се и војна болница. Ту је и сједиште кајмакама. Већи дио града је на сјеверном

крају, на лијевој обали ријеке. Тамо живе хришћани трговци и неки од њих имају врло добре куће. Тамо се налази и велики двоспратни хан, врло добар за овај турски град. У близини живи аустријски конзуларни чиновник г. Миленковић[41]), капетан пограничне војске, православац, који нам врло љубазно понуди своје гостопримство. У граду је недавно основана хришћанска школа[42]), у којој заједно уче православци и католици.

[40]) Мисли се вјероватно на тврђаву у градској четврти Доњи Шехер коју је подигао Ферхат-паша Соколовић (Х. Крешевљаковић. Стари босански градови...., стр. 26).

[41]) Александар Миленковић.

[42]) Школа је основана 1856. г. Први учитељ био је Михаило Ђурковић (И. Михић. Просвјетне прилике у Врбаској бановини. Гласник Југ. проф. друштва, Београд, XIV/1933-34, стр. 923).

На срамоту бањалучке чаршије и трговачког сталежа, нема православне цркве. Иде се на молитву у село удаљено један сат од града. Тамо је прошлог вијека подигнута црква у сиромашној дрвеној колибици[43]). Али су зато сељаци, својим оскудним средствима, изградили недавно велику цркву од камена у селу Лепеници[44]), удаљеном неколико сати од Бањалуке. У Бањалуци сам се упознао са кајмакамом Адем-ефендијом и неким турским чиновницима, са којима сам и вечерао код кајмакама. О Адем-ефендији не могу рећи рђаву ријеч, јер га хришћани углавном хвале, колико се може хвалити турски чиновник. Али ми је његова вечера пружила најодвратнију слику пијанства, какве се само у Босни може видјети. Нећу је описивати јер моји читаоци већ знају како се за вечером опијају османлијски властодршци. Видио сам и неколико бањалучких трговаца хришћана. Нисам упамтио ништа нарочито из разговора с њима, као ни из разговора с турским управитељима у Бањалуци. Али су сви они оставили на мене један општи утисак. Тамо наиме сви, и трговци хришћани и турски чиновници, живе у великом страху од Аустрије и њу поштују. Такав страх и поштовање она не улијева у другим мјестима босанским, удаљенијим од њене границе.

[43]) Ово ће бити дрвена црква у селу Кола, у Бањалучким Врховинама, десетак километара југозападно од Бањалуке (П. Момировић. Дрвене цркве западне Босне. Наше старине, Сарајево, III/1956, стр. 159).

[44]) Црква у Лепеници посвећена је св. Илији. За њу се у Шематизму Митрополије бањалучко-бихаћке од 1901. г. каже да је подигнута 1891. г.

Из Бањалуке смо окренули на југозапад, а затим право на југ, пут Ливна, другог значајнијег трговинског центра босанског. Оно лежи на југозападном крају Босне, између Далмације и Херцеговине. За три дана напорног марша на нашим биједним коњима пресјекосмо угао којим се Босна увлачи између Мађарске и Далмације. Прво нам је преноћиште било у манастиру Гомионици (исправније: Гомиљници). Манастир лежи југозападно од Бањалуке на истоименој рјечици, која се улијева у Сану (Сана утјече у Уну, а Уна у Саву)[45]). Он је окружен брдима, а подигнут је на терену од кога почиње планинско земљиште, које се протеже дубоко на југ и југозапад. Према Бањалуци се брда спуштају и прелазе у брежуљке. Моштаница[46]), поред Дубице, близу аустријске границе, удаљена 12 сати од Гомионице, други је манастир у Крајини. Дуго су времена Моштаница и Гомионица били једини православни манастири у Босни. Данас их има пет, послије обнављања манастира Бање у јужној Босни, Озрена[47]) и Папраће[48]) на сјевероистоку (ова два још нису освећена). Каква разлика према Херцеговини, у којој има 12 старих манастира, мада је број православног становништва у њој четири пута мањи!

[45]) Манастир зову и Гомјеницом или Гомљеницом. Основали су га 1595. г. монаси из Милешеве (В. Р. Петковић. Преглед црквених споменика....., стр. 67).

[46]) Манастир Моштаница са црквом Св. Арханђела Михаила подигнут је поред рјечице Мостанице.

[47]) Манастир Озрен са црквом Св. Николе је близу Маглаја.

[48]) Папраћа, манастир код Зворника са црквом посвећеном Благовијестима.

А каква ли је тек упадљива разлика у односу на Стару Србију! Ова разлика између Босне и поменутих двију српско-турских области постаје уочљивија кад погледамо на унутрашњу организацију и стање босанских манастира. О манастиру Бањи нећу ни говорити, јер је он подигнут прије три године и не представља ништа друго до насеобину монаха херцеговачког манастира Св. Тројице код Пљеваља[49]). Озрен и Папраћа се такође не могу упоређивати пошто су тек настали из рушевина напорима околних парохијских свештеника и сељака. Нису још ни освећени, нити имају монаха[50]).

[49]) Наведено се није могло провјерити.

[50]) Озрен је обновљен 1775, а Папраћа 1861. г. (В. Р. Петковић. Преглед црквених споменика....., стр. 227, одн. 242).

На босанском тлу остају, дакле, само два стара манастира: Гомионица и Моштаница. У Гомионици живе само два калуђера: један полуписмен старац кога зову игуманом, и други, још неписменији, калуђер[51]). Обојица се ни по чему не разликују од обичних сељака. Богослужење врше понекад и сасвим незналачки. Код њих се у довољној мјери не примјећује потребно поштовање према своме чину, нити располажу оном духовном енергијом, којом се истичу многи калуђери у Херцеговини и Старој Србији. Не примјећује се чак ни то да манастир има утицаја на народ. У Моштаници живе два монаха и један старац[52]). Тамо нисам био, али сам слушао да је стање у том манастиру много горе него ово у Гомионици. На тај начин доказује не само број манастира него и њихово унутрашње стање како је духовни живот православног босанског становништва сиромашан и слабо развијен у поређењу с оним у Херцеговини и Старој Србији.

[51]) Претпоставља се да је игуман био Партеније Давидовић (1822—1889), а други калуђер Исаије Костић или Пајсије Филиповић.

[52]) То су по свој прилици јеромонах Прокопије, игуман Григорије Цвијић и старац Паја Грбић, звани пустињак, родом из Бабића код Козарца (С. Вујасиновић. Манастир Моштаница. Бањалука, 1933).

Не намјеравам овим прекоравати православне Босанце. Читаоцу је познато колико је овдје православни елеменат одвајкада тлачен. Из времена некадашње самосталности њему нису остале у аманет ни цркве, ни манастири, ни историјски споменици, ни предања. Само је чудо да се тај елеменат, који није имао никаквог духовног насљеђа из прошлости, а окружен бројним домаћим живљем — Муслиманима, моћним по својим политичким правима, и католицима, снажним не само моралном подршком Запада него и својим историјским успоменама (јер њима, католицима, углавном припада сва историја Босне из доба њене самосталности) — чудо је, понављам, да се тај православни елеменат могао и одржати у Босни у таквим приликама.

Нисам још ништа рекао о спољашности и материјалном положају манастира Гомионице. Црква је мала, ниска. Подигнута је 1747. године. Манастир је некада имао своју земљу и кметове. О томе свједочи и име села Кмећана које лежи ту у близини. Али сада је све то изгубљено. Његови сусједи, спахије из породице Џинића, једне од најбогатијих породица у сјеверозападној Босни, присвојише село и приграбише земљу око самог манастира. Ускоро и манастир постаде њихов кмет, како се то каже у Босни. Плаћа им трећину за право искоришћавања окућнице. Године 1857. узето је од манастира око 1000 пјастера трећине и близу 2000 пјастера државног пореза и других дажбина. За два стара калуђера, једину манастирску обитељ, која није имала готово никаквих прихода, ове дажбине су биле превелике[53]).

[53]) За разумијевање односа који су владали између породице Џинића и манастира Гомионице наводи се случај Хаџи Селим-бега Џинића који је продао манастирски посјед, али је ставио ван погодбе земљиште на коме је подигнута црква и њиву од 100 дунума у њеној близини и све то предао управи манастира (Други шематизам Православие митрополије бањалучко-бихаћке за годину 1911. Бања Лука, 1912, стр. 15—16).

Јужно од Гомионице, у правцу ка Гламочу, протежу се без прекида планински ланци дуги 10 сати хода. Десно остављамо градић и старинску тврђаву Кључ. Прођосмо Ратково[54]), начичкано гомилом камених плоча, какве смо већ видјели у Херцеговини (локалитет се зове Грчка градина, тј. грчко утврђено мјесто), прођосмо и православна села Подрашницу, Медну и Пецку (у близини овог посљедњег стајале су рушевине мале цркве. Сељаци се спремају да је обнове)[55]).

[54]) У оригиналу: Ратко.

[55]) Није се могло утврдити да ли је ова црква обновљена.

Идући даље, наилазимо на шумовит и ненасељен крај. Пут је ужасан, нарочито на извјесним мјестима, гдје је узаним планинским гребеном просјечена калдрма, коју су градили или Римљани или, што је вјероватније, стари босански краљеви, и која се од тог времена није ни поправљала[56]). Наши су се биједни коњи уз велике напоре кретали преко камења подлоканог и извањаног планинским бујицама. Послије овога марша, коњ мога сапутника почео је храмати и он га је касније, по доласку у Ливно, морао оставити. Касно увече стигли смо на Гламочко поље. То је високо, равно и хладно крашко поље које се протеже шест сати пута дуж далматинске границе и које од Далмације раздвајају планински ланци. Путем нас је каваз Алија забављао причама о својим јунаштвима у борби против хајдука у вријеме када је служио као заптија (полицијски стражар).

[56]) Овуда је заиста пролазила римска цеста Пролог — Босанска Градишка, најзначајнија веза Салоне са посавско-подунавским крајевима (В. Пашалић. Античка насеља и комуникације у Босни и Херцеговини. Сарајево, 1960, стр. 18).

Хајдуци су се некада у великом броју скривали на Гламочком пољу и сусједним крајевима уз аустријску границу. Овдје их чак и данас има. Чим их почну прогањати, они се пребаце у Аустрију и тамо се крију код својих пријатеља у пограничним селима. Неки од њих су врло популарни у Босни. Преноћисмо на Гламочком пољу, на оџаку (управо на огњишту, тј. у кући на пољском имању) бегова Филиповића (или Пилиповића), веома старе спахијске породице, која је раније била врло богата, а данас је подијељена и осиромашила[57]). У том оџаку живе три брата са својим породицама. У близини куће разбацано је неколико муслиманских колиба, чији власници зависе од Филиповића, и та патријархална зависност умногом подсјећа на односе старовјековног штићеништва[58]). Филиповићи нас дочекаше срдачно, али су према нама били неповјерљиви и нису жељели да ступају у разговор.

[57]) Породица Филиповића вуче лозу од каноника загребачког каптола Фрање Филиповића, који је, заробљен код Иванића у другој половини XVI в., прешао на ислам и добио зијамет Гламоч. Од њега су се Филиповићи разгранали по клишком санџаку. Има их доста и у Кьучу (С. Башагић. Знаменити Хрвати Бошњаци и Херцеговци у Турској Царевини. Загреб, 1931, стр. 42).

[58]) у старом Риму клијент или штићеник је лице о коме се као о члану своје породице старао патрон.

Другога дана, око подне, стигосмо у Гламоч, малу муслиманску касабу — са стотињак биједних кућица зиданих од камена — смјештену у подножју брда, на чијем се врху налази стара, порушена тврђава[59]). Пред вече, прешавши преко узвишења, званих Присап[60]), која дијеле гламочку висораван од Ливањског поља, стигосмо у трговински град Ливно. Ливно (или правилније — Хлијевно, како га зову Муслимани)* лежи у подножју стрмог и кршевитог планинског гребена којим

се ливањска раван на сјеверу одваја од остале Босне. Овај се гребен зове Греда, а нешто мало даље — Градац[61]).

[59]) Тврђаву су подигли Турци, али је овдје и прије тога постојао град који је нестао још у средњем вијеку. Звала се Гламоч или Биоград, Биоградац, Белградчик. Напуштена је послије 1838. г. (Х. Крешевљаковић. Стари босански градови.... стр. 41).

[60]) У оригиналу: Приса. Данас је Присап насеље.

* Херцеговачки и далматински католици изговарају Ливно, а Муслимани мјесто Хлијевно, често кажу Хливно.

[61]) Нису се могли идентификовати. Близу Ливна има село Подгреда.

Ливањско поље, много ниже и топлије од Гламочког, дуго је 4, а широко 3 сата хода. Од херцеговачког дувањског округа на западу дијели га планина Тушница, а од Далмације на југу планина Камешница. Положај Ливна је изванредно лијеп. Град се са сјеверне стране наслања на планину огромним вертикалним литицама најразноврснијих облика[62]). На литицама су се угнијездиле старе куле*, а мало ниже, на једном планинском огранку, стрши четвороугласта тврђава са масивним зидовима**. На осталим странама куће су широко разбацане по брежуљцима и по пољу. Испод литице, из пећине, снажним брзаком, избија ријека Бистрица, која довде тече, скривена под планинама, током дугим 8 сати хода (40 врста***). Процијеђена кроз те планине, њена вода је необично чиста и бистра. Улијева се у Цетину, једну од највећих далматинских ријека које теку у Јадранско море. Преко Бистрице води камени мост. Главни се дио града налази на брежуљку, на лијевој (југоисточној) обали ријеке. Ту је подигнуто неколико солидних кућа православних трговаца. Ту је и кућа аустријског конзуларног агента и необично прљав полуразрушен конак ливањског мудира. На десној (сјеверозападној) обали, названој Прикоричје, или Прекорјечје, протежу се камене ограде, иза којих се скривају старинске муслиманске кућице.

[62]) Ливно, у ствари, лежи под планином Кругом (Крузима), чији су огранци вертикалне литице и зову се Црвенице.

* Главне међу њима зову се: Веис-кула, Еврен-кула и Кланац-кула (Исправно: Еврем, Вејс и Кланац-кула. — Примј. превод.)

** Говоре да су је зидали Нијемци (Аустријанци) који су, ратујући против Турака, неколико пута заузимали Ливно (Крешевљаковић у дјелу „Стари босански градови" сматра да је 1326. г. град Бистрица у жупи Ливно био сигурно ондје гдје је касније стајао Ливањски град-тврђава. — Примј. превод.)

*** Њен горњи ток је поред градића Купреса. (Сматра се да понорница Мртвица са Купреса излази на површину у извору Бистрице. — Примј. превод.)

У овом дијелу града налазе се два оџака подигнута један према другом, с обје стране улице. И они су ограђени високим каменим зидом. Изнад сваког оџака уздиже се гломазна кула. Куле су повезане прекривеним мостом, пребаченим преко улице[63]). Ово је било боравиште Фирдус-капетана[64]), познатога вође босанске аристократије и насљедног управитеља ливањске нахије. Раније је он живио у прадједовској кули, подигнутој на неприступачној стијени изнад града и са ње повремено силазио ради пљачке и борбе са султановим везиром. Када је (негдје тридесетих година) султанова војска порушила то хајдучко гнијездо, Фирдус се морао преселити у град. Тада је он и сазидао поменуте оџаке за своје двије жене, живећи наизмјенично час код једне час код друге. Сада овдје станују његови синови од тих двију жена. Даље у Прекорјечју, у пољу за градом, налази се дрвена појата и поред ње је разапет богослужбени шатор, који служи православнима мјесто цркве[65]).

Ради потпуног описа додајем да у Ливну, према рачунању, има 100 православних, близу 200 католичких и око 500 муслиманских кућа. Католици у граду имају црквицу и уз њу школу[66]). Четврт сата од Ливна подиже се у мјесту Горици велики фрањевачки самостан[67]) за њихове потребе. И православно становништво у Ливну има основну школу[68]), а сада се спрема да подигне и цркву[69]).

[63]) Ово је Фирдусова кула, саграђена око 1750. г. Била је озидана од брижљиво тесаног камена на четири ката и уз њу је био велики оџак. Фирдус је надозидао стару кулу и на свом имању у Ћелебићу, а на Равнима (Фирдусове равни) саградио је велики конак и табију (Х. Крешевљаковић. Капетаније....., стр. 132).

[64]) У оригиналу: Фильдусъ-капетана. Ово је Ибрахим-бег II Фирдус, посљедњи ливањски капетан. У народним пјесмама се помиње као Филдус капетан, Фирдуз капетан, Јилдус капетан и сл. Умро је 1837. г. у Травнику (Х. Крешевљаковић. Капетаније....., стр. 132—133).

[65]) Богослужење се у Ливну вршило и по кућама. Постојао је и посебан „чадор" у коме је сто служио као часна трапеза (Д. Ј. Карањац. Прилог историји школства у Босни и Херцеговини. Школски вјесник, Сарајево, XVI/1909, стр. 187).

[66]) Није се могло провјерити. Претпоставља се да је то била привремена црква, звана „Кула" на Горици. Ту су се и дјеца подучавала љети. Зими су ђаке окупљали по приватним кућама у граду (С. Марковић. Хрватске католичке школе и учитељи у Ливну за турске управе. Мостар, 1923, стр. 10).

[67]) Самостан на Горици подигнут је 1858. г. (А. Бенковић. Католичке жупе..... стр. 74).

[68]) Основао је калуђер Серафим (Станко) Којдић 1820. г., а школска зграда подигнута је 1847 (Д. Ј. Карањац. Прилог историји школства...., стр. 187).

[69]) По Карањцу црква је изграђена 1858. г.

Како сам рекао, Ливно је трговински град. Све доскора то је био главни посреднички пункт у трговини Босне са Далмацијом и уопште са приморским крајевима. Овакав значај Ливно има захваљујући сусједству са Сплитом (Spalato[70]), великим и живим далматинским пристаништем. Од Сплита до Ливна има 8 сати хода (близу 40 врста). Аустријанци су до границе градили изврстан пут и настојали да им Турци дозволе његову даљу изградњу до Ливна, тј. још око 12 или 15 врста. Тада би се роба слала колима до Ливна и ту би се, затим, товарила на коње. Од тога би Ливно имало велике користи.

[70]) У оригиналу: Спалатро.

Али овоме даје отпор не само турска администрација, него и Муслимани, становници Ливна. Они се и сада противе изградњи пута од границе до града, плашећи се, да им ђаури не би на тај начин много лакше дошли. А силазак с Камешнице, планине која дијели Ливањско поље од Далмације, је такав да се код сваког слања каравана из Аустрије у Ливно по неколико коња неизбјежно сурва низ гребене и угине, а роба оштети. Усљед беспутице која почиње од турске пограничне линије роба, истоварена у Сплиту, сада се нревози колима путем дугим 20 врста до аустријског градића Сиња (или Сења[71]), удаљеног од границе један сат хода. У Сињу је комисионари товаре на коње и тако је преносе још 20 врста до Ливна. У Ливну се роба предаје босанским трговцима (трговина је и овдје претежно у рукама православаца), и они је даље растурају по разним мјестима у Босни. Сложеност комисионарских операција, необично скупих у овим крајевима, до те мјере оптерећује трговину да се она, у посљедње три или четири године, почела у Ливну гасити. То се десило у оно вријеме када су Аустријанци отворили трговачко пристаниште Метковић у доњем току Неретве, и тамо почели слати лађе и пароброде. У Метковићу се роба из брода товари право на коње и преноси у Мостар (9 сати путовања по прилично добром путу). На тај начин допрема робе из

пристаништа до турског магацинског пункта кошта овдје јефтиније него њено експедовање из Сплита до Ливна. Исто тако и даље транспортовање робе до Сарајева јефтиније је из Мостара (24 сата путовања) него из Ливна, одакле се до Сарајева мора путовати 36 часова теренима, по најгрознијем путу.

[71]) Ово је Сињ.

Тих 36 часова (тј. око 180 врста) пропутовали смо „по татарски", како кажу у Босни, тј. поштанским галопом, за један и по дан. Никоме не бих желио то задовољство да понови овај подухват. Ми смо се одлучили да га учинимо прије свега зато што је коњ мога замјеника А. С. И., како сам већ рекао, почео храмати и није могао наставити пут, а затим и због тога што нам је већ било дојадило споро јахање, а хтјели смо и сазнати шта значи поштанско јахање у Турској. То значи — лом, неосјетљивост у свим удовима, бол, ошамућеност у глави, губљење апетита и ужасна жеђ (коју смо, срећом, читавим путем могли гасити зрелим шљивама). Но пошто су те муке убрзо прошле, чим смо се вратили кући, појели смо огроман комад вруће овчетине и легли у постељу!

У Ливну смо, дакле, оставили своје коње и с њима смо морали оставити и послугу. Предајући се вољи божјој кренули смо па пут само са једиим суруџијом (поштаром који се мијења на свакој станици и враћа коње натраг). Суруџија је био наоружан пиштољима. И ми смо имали револвер који нам је добро дошао. На другој станици суруџији се, наиме, прохтјело да буде према нама дрзак. Хтјео је да нас силом задржи у хану и да нас омете да путујемо онако како смо жељели. Тек када је на њега подигнут револвер, он се смирио и покорио. Јашући скоро читаво вријеме касом или, гдје је било могуће, галопом, са пажњом ослабљеном од умора, нисмо могли много штошта ни запазити ни запамтити од онога што смо видјели. Уосталом, нисмо ни наилазили на нешто значајно и важно.

Од Ливна смо се пењали на огромну, кршевиту стрмину Градац[72]). Затим смо јахали равним узвишењем Крузи[73]) и опет се пењали на планину Цинцар[74]), на чијем се пространом врху отворило удубљење прекривено камењем и издалека налик на окамењено језеро. Послије смо се спустили на планинске косе и пропланке и дошли до градића Купреса у коме живи 30 муслиманских породица. Купрес лежи у омањој котлини на хладној крашкој висоравни. Ту је поштанска станица. Требало нам је око пола сата док смо пронашли мензилџију (управника поште) и оседлали коње. До друге станице јахали смо по сумраку и помрчини (из Ливна смо кренули послије по дне).

[72]) Није се могла идентификовати.

[73]) Планину Круг више Ливна зову и Крузи.

[74]) Понегдје Цинцер, а на картама и Чинчер.

Пут од Купреса до Скопља[75]) прелази преко неколико планинских гребена, тако да смо се скоро читаво вријеме или пењали на узвишења или спуштали са њих. Нарочито је велика једна планина по имену Стол[76]). Са ње смо силазили готово читав сат. Под том планином лежи градић Прусац (турски Акхисар) са 150 муслиманских породица, некада један од најзначајнијих босанских градова. Над њим се уздиже старинска тврђавица[77]). По мраку смо прошли Прусац, јахали пољима, путем уз који је било посађено дрвеће, и око 10 сати увече дошли до Скопља и ту заноћили у мудировом дому. Скопље је омањи град и лежи на горњем току Врбаса, са муслиманским и нешто католичког становништва. У њему уопште нема православних, али их зато има много у околним селима. У селу Чипуљићу[78]) подигли су недавно цркву од камена. Њену градњу помогао је прилично великим прилогом аустријски цар. Од Скопља до Травника пут пролази највећим дијелом шумовитим долинама и тијесним рјечним коритима која вијугају између брда и планина по току брзих рјечица. Ово је готово ненасељен крај. У Травнику смо се задржали три сата код нашег гостољубивог пријатеља Дервиш-бега. Пошавши даље у 2 сата послије подне, пред вече смо већ били код куће, у Сарајеву.

[75]) Тј. Доњег Вакуфа.

[76]) Гиљфердинг овдје вјероватно мисли на Столовац.

[77]) Прусац лежи на једном брежуљку, 5 км јужно од Доњег Вакуфа. Постојао је у средњем вијеку и Турци су га проширили. Под градом је била варошица. Град се у XVI в. звао и Биоград и одатле долази и турски назив Акхисар (ак — бијел и хисар — град). Напуштен је 1838. г. (Х. Крешевљаковић. Стари босански градови стр. 23).

[78]) У оригиналу: Чипаличи.

БОСНА ПОЧЕТКОМ 1858. ГОДИНЕ

I

Покушаћу да у кратким потезима упознам читаоца са стварним стањем и положајем ове словенске земље, која би, у будућности, могла одиграти важну улогу на југоистоку Европе. У овом моменту читаоцу нису толико потребни статистички подаци којима богато обилује наше доба. За њега би биле интересантније специфичности положаја босанског становништва. Управо на то питање желим да обратим нарочиту пажњу. Али ипак, када човјек пише о земљи као што је Босна, о којој нема никаквих поузданих података ни у солиднијим па чак ни у најновијим статистикама, не може потпуно занемарити статистику.

Статистици претходи географија. Дакле, Босна запрема сјеверозападни угао Турске Империје. На сјеверу и западу граничи се с Аустријом, на истоку са Кнежевином Србијом и нишким пашалуком, на југу са призренским пашалуком или Старом Србијом, а на југозападу са Херцеговином. Површина јој износи близу 800 квадратних миља. Сва је испресијецана планинама, на којима се простиру висоравни. Неке планине су високе и до 7000 стопа, а просјечна висина њених планинских ланаца варира између 2000 и 4000 стопа. Све су планине обрасле шумом, изузимајући западни дио земље дуж далматинске границе, гдје се протежу голи кршевити гребени. Нешто равнице има једино на сјеверу, уз ријеку Саву. Земља обилује ријекама и рјечицама, али је само Сава пловна и она дијели Босну од Славоније. Претпоставља се да би се и ријека Босна могла мало очистити за пловидбу. Поднебље је здраво, али је хладно. Земљиште је готово свуда плодно. Главни пољопривредни производи су: раж, зоб, јечам, пшеница, кукуруз, затим јабуке, шљиве, па храст, бријест, лијеска, а на планинама: јова, јела, бреза. Винова лоза и бресква његују се у равници близу Саве. Има много жељеза, бакра и сребра, али се само жељезо копа на најпримитивнији начин. Камена има у изобиљу. Путева готово и нема. Постоје само стазе што су их утрли теглећи и јахаћи коњи. Само у равницама на сјеверу позната је употреба кола (таљига) и саоница.

Трговина: Из Аустрије се увози: циц, чоха, разни мануфактурни производи (чак и стакло и боља врста брашна) и крзнена роба (понекад и са Лајпцишког сајма), а из Румелије и Цариграда источне тканине, дуван и друго. Из Србије се довози ракија и догони стока, док Херцеговина лиферује врло лоше припремљено вино. Извози се — на првом мјесту у аустријске земље — жито, кожа и вуна, затим стока сваке врсте. Сјевероисточна Босна гоји велики број свиња, које се извозе у Мађарску. У Румелију иду коже, гвожђе и продају се коњи. По чудној аномалији, на коју човјек може наићи ваљда само у Турској, за производе које се увозе из Аустрије, као и за оне који се тамо извозе, плаћа се само 3 процента од цијене, док се за робу која се лиферује у друге области султановог Царства — у Херцеговину, Албанију, Румелију и у Србију, или се из тих земаља увози — за ту робу узима се 12 процената.

Индустрија: по градовима постоје најпримитивнији и најнужнији занати. По селима, пак, становништво производи просто домаће сукно, плете опанке, израђује једноставно посуђе и мење

брашно, али само у воденицама (због чега зими често остаје без хљеба). За вјетрењаче и за печење цигле овдје се не зна. Фабрике нема ниједне.

Подјела земље и становништво: Босна је подијељена на шест санџака: сарајевски, травнички, бањалучки, бихаћки, зворнички (са сједиштем у Тузли) и новопазарски. Санџаци се дијеле на 42 нахије. У Сарајеву сједи валија (генерални гувернер), у другим санџацима кајмаками (вицегувернери), а у свакој нахији — мудир. Становништво је пописано ускоро пошто је Омер-паша завео танзимат (1851. и 1852. године[1]), али су резултати врло непоуздани и број становника, по овом попису, много је мањи него што је то у стварности. Ипак ћу навести неке резултате полиса прво зато што нису — колико ја знам — познати статистикама, а, сем тога, по њима се може донијети закључак, ако не о садашњем броју становништва у Босни, оно бар о приближном односу између Муслимана и хришћана.

	Број хришћана		Број Муслимана	
	Број кућа (тј. породица)	Број становника	Број кућа (тј. породица)	Број становника мушкараца
1. Сарајевски санџак: Нахије:				
1. Сарајево	2092	7850	3787	10565
2. Рогатица	482	1910	951	4526
3. Високо	1398	4276	1218	6496
4. Фојница	1306	4416	668	2810
5. Неретва	326	540	504	2147
2. Травнички санџак: Нахије:				
1. Травник	1345	5802	1438	4993
2. Зеница	728	2824	1512	5277
3. Скопље[2])	2909	8589	1507	5172
4. Јајце	2237	9943	1002	3340
5. Језеро (Göl Hisar)	1420	6789	292	1107
6. Гламоч	692	3251	224	806
7. Ливно	2219	9367	512	1708
8. Прозор (Рама)	546	2298	452	1702
3. Бањалучки санџак: Нахије:				
1. Бања Лука	8241	39818	1897	5316
2. Дервента	3472	12718	498	1731
3. Тешањ	2556	9413	2003	6283
4. Бихаћки санџак: Нахије:				
1. Бихаћ	1374	7631	1714	6865
2. Крупа	620	3945	1072	4500
3. Нови	1029	5901	351	1703
4. Дубица	628	3044	222	805
5. Приједор	1243	6134	740	2555
6. Козарац	697	4117	493	1857

7. Ивањска	1553	8581	571	2180
8. Стари Мајдан	941	4608	630	2498
9. Кључ	597	2398	621	2445
10. Петровац	397	2902	2155	9525
5. Зворнички санџак: Нахије:				
1. Тузла Доња	1006	3555	3076	10089
2. Тузла Горња	117	781	944	2896
3. Зворник	1612	5228	1726	5324
4. Бијељина	3537	10760	1541	4284
5. Брчко	1151	4822	643	2388
6. Градачац[3])	6896	20117	4747	16002
7. Маглај	1623	6023	960	3559
8. Кладањ	191	788	518	1640
9. Сребреница	1616	6951	1702	6940
6. Новопазарски санџак: Нахије:				
1. Нови Пазар	771	4260	1856	5952
2. Трговиште	618	2622	1562	6068
3. Митровица	360	1026	367	1491
4. Бихор	687	2695	1365	4802
5. Сјеница	381	1955	467	1813
6. Нова Варош	1282	5761	333	1837
7. Вишеград	363	1173	694	2477

[1]) По Пејановићу, то је био први цјелокупни званични попис становништва у Босни (Ђ. Пејановић. Становништво Босне и Херцеговине. Београд, 1955, стр. 29).

[2]) Тј. Доњи Вакуф.

[3]) У оригиналу: Градашацъ.

Општи резултат овога полиса показује да у Босни има 62.777 хришћанских кућа (тј. породица) са 263.587 мушкараца и 49.851 муслиманска кућа (тј. породица) са 175.177 мушкараца. Овоме броју треба додати и 1074 Јевреја мушкараца и 4650 Цигана (мушкараца). Јевреји живе искључиво у Сарајеву и у Травнику.

Опет понављам да овај попис није тачан и бројеви не одговарају стварности. Али он ипак пружа слику бројчаног односа између муслиманског и хришћанског становништва. Покушаћу да у кратким потезима изложим распоред насеља ових двију група становништва. Прије свега треба имати на уму да су по босанским градовима у већини Муслимани, а по селима бројно претежу хришћани. Муслимански елеменат преовлађује у централној Босни, око Сарајева, тј. у сарајевској, неретљанској, височкој, зеничкој, кладањској и рогатичкој нахији. Тај елемент је надмоћан и на сјеверозападу, у оном дијелу Крајине (бихаћког санџака) који својим западним појасом граничи са Аустријом (Бихаћ, Крупа, Кључ, Петровац). На сјевероистоку, у Посавини (у зворничком санџаку), он доминира око градова Тузле и Зворника. Снажну превагу имају хришћани у читавом сјеверном дијелу Босне, и ова зона протеже се са запада на исток, од Новога до Бијељине, уз аустријску границу и паралелно са њом. Ова је зона врло широка нарочито на западу, гдје се спушта до далматинске и херцеговачке границе. Она обухвата 21 нахију: Нови, Мајдан, Приједор, Дубицу,

Козарац, Ивањску, Бањалуку, Језеро, Јајце, Скопље, Гламоч, Ливно, Раму, Фојницу, Травник, Тешањ, Дервенту, Маглај, Градачац, Брчко и Бијељину. Најзад, у јужном дијелу Босне, од Вишеграда до Митровице, поново доминирају муслимани, али они, у већем дијелу овога подручја (у нахијама сјеничкој, новопазарској, трговишкој, бихорској и митровичкој), припадају другом народу. То су, наиме, Албанци.

Занимљив је још један статистички проблем. Ријеч је о бројчаном односу и распореду православних и римокатолика у Босни. Турски пописи не разликују ове двије конфесије. Међутим, диоба босанских хришћана на припаднике источне и западне цркве представља једну од најважнијих појава у овој средини. За римокатоличко становништво имамо одличне и потпуне статистичке податке у књизи која се готово сваке године публикује. То је: Schematismus almae missionarie provinciae Bosnae Argentinae ordinis Fratrum Minorum S. P. Francisci[4]). У њој је наведен број житеља римокатоличке вјере по свим насељима, градовима и селима и по свим босанским римокатоличким жупама. Када би турски попис био поуздан, требало би у том случају једноставно одузети број римокатолика од укупног броја хришћанског становништва да би се добио број православних. Али држећи пред собом попис што су га 1852. г. начинили Турци у Босни, не усуђујем се да изведем такву рачунску операцију: у сваком случају би бројке православног становништва испале нетачне, мање него што су у ствари.

[4]) Шематизам је покренут 1836. г. и није се штампао сваке године. Гиљфердинг се послужио четвртим по реду.

Због тога сам приморан да се задовољим навођењем укупног броја становника римокатоличке вјероисповјести у појединим нахијама служећи се подацима што их пружа „Schematismus" објављен 1855. године. Бројчани, пак, однос између православних и римокатолика обиљежићу само у општим цртама. Скрећем пажњу на чињеницу да је „Schematismus" регистровао цјелокупно римокатоличко становништво, без разлике на пол, док је турски попис обухватио само мушкарце. Због тога би требало у најмању руку удвостручити бројеве православних прије него што бисмо их упоредили са подацима фрањевачког „Schematismusa".

Број римокатоличког становништва			Однос православног становништва према римокатоличком
	породица	душа (мушких и женских)	
1. Сарајевски санџак: Нахије:			
1. Сарајево	148	846	Православних много више
2. Рогатица	—	—	Само православни
3. Височко	1098	6554	Православних много мање
4. Фојница	1616	8840	Православних врло мало
5. Неретва	286	1970	Православних много мање
2. Травнички санџак: Нахије:			
1. Травник	1741	10656	Православних много мање
2. Зеница	238	1573	Православних мало више
3. Скопље	1293	8746	Исто толико православних
4. Јајце	995	7688	Православних мало више

5. Језеро	249	1547	Православних много више
6. Гламоч			Само православни
7. Ливно	1139	9519	Толико и православних
8. Прозор	544	4301	Православних скоро и нема
3. Баљалучки санџак: Нахије:			
1. Бања Лука	323	2451	Огромна већина православних
2. Дервента	1750	12285	Исто толико православних
3. Тешањ	1017	8886	Православних више
4. Бихаћки санџак: Нахије:			
1. Бихаћ	171	1193	Огромна већина православних
2. Крупа			Само православни
3. Нови			Само православни
4. Дубица	120	871	Православних много више
5. Приједор	290	1931	Огромна већина православних
6. Козарац			Само православни
7. Ивањска	448	3809	Православних много више
8. Стари Мајдан	190	1747	Православних много више
9. Кључ	—	—	Само православни
10. Петровац	—	—	Само православни
5. Зворнички санџак: Нахије:			
1. Тузла Доња } 2. Тузла Горња }	742	5718	Скоро исто толико православних
3. Зворник	—	—	Само православни
4. Бијељина	—	—	Само православни
5. Брчко	895	7938	Православних много мање
6. Градачац	1767	13525	Православних много више
7. Маглај	—	—	Само православни
8. Кладањ	—	—	Само православни
9. Сребреница	—	—	Само православни
6. Ново-пазарски санџак:	Римокатолика уопште нема		

У Босни је 1855. године у свему било 122.865 римокатолика оба пола у 17.132 породице. Имали су три самостана (Фојница и Крешево у фојничкој и Сутјеска у височкој нахији), четири жупске цркве (нерачунајући капеле), 13 жупских школа, 54 жупе, 92 жупника (сви су они фрањевци) и, заправо, 238 редовника (припадника свећеничког сталежа). Данас се подижу четири нова фрањевачка самостана: на Гучјој Гори[5]) код Травника, у Плехану[6]) (дервентска нахија), у Зовику[7]) (брчанска нахија) и поред Ливна[8]).

[5]) Самостан у Гучој Гори грађен је од 1857. до 1860. г. Нијемци су га 1945. г. спалили и порушили.

[6]) Подигнут 1872. г.

[7]) Самостан у Толиси, недалеко од Босанског Шамца. Грађен од 1872. до 1875. г.

[8]) Самостан на Горици.

Добро би било када бисмо тако прецизне податке имали и о православном становништву и црквама, и када би босански православни могли скренути пажњу јавности на акције равне онима које су покренули римокатолици подижући, истовремено, четири своја самостана. За ово не можемо кривити православно становништво. Оно за цркву даје и посљедњу пару (говорим о сељацима и занатлијама, а не о трговачком слоју). Слободно се може рећи да православци жртвују за цркву десетоструко више него римокатолици, али их у томе нико не подржава. У рукама њихових епископа налазе се подаци о броју православног становништва и они су — увјерен сам — исто тако детаљни као и подаци објављени у католичким шематизмима, али се крију.

На основу приближног прорачуна, претпостављамо да у Босни живи од четири до пет стотина хиљада православаца, под јурисдикцијом трију епархија. Три четвртине вјерника потпада под митрополита сарајевског и босанског (санџаци: сарајевски, травнички, бањалучки, бихаћки, трећина зворничког и новопазарског санџака). Нахије: тузланска, зворничка, бијељинска, брчанска и градачка улазе у састав епархије зворничке, чији епископ носи титулу митрополита. Санџак новопазарски, изузев двије сјеверне нахије (вишеградске и нововарошке), припада митрополиту Старе Србије са сједиштем у Призрену.

На 400—500.000 православних хришћана може се избројити једва педесетак цркава и од њих половина није ништа друго до обична дрвена шупа која, по нашим схватањима, не само што не личи на цркву него није прикладна ни за колибу. Овдје набрајам све мало значајније цркве, тј. грађевине од камена у Босни наводећи, наравски, само оне у којима се врши богослужење, а не и старе рушевине, којих човјек може много регистровати, нарочито на југу.

Сарајевски санџак. Постоје цркве у Сарајеву (стара), у Високом (нова) и у Касатићима[9]) (неретљанска нахија) нова мала сеоска црква. У овом санџаку нема више ниједне православне богомоље.

[9]) У оригиналу: Касатичh.

Травнички санџак. Цркве у Травнику, затим у Јању[10]) и Герзову[11]) (мале сеоске), у језерској нахији, и у Чипуљићу[12]), близу Скопља. Све ове цркве су нове грађевине. У гламочкој и јајачкој нахији уопште нема цркава. У Зеници[13]) и Ливну (мада у овом посљедњем мјесту има много богатих православних трговаца) постоје само цркве брвнаре.

[10]) Зараван у горњем току истоимене ријеке. Међу насељима са црквом у Јању је забиљежено 1882. г. село Глоговац.

[11]) У оригиналу: Герзевh. Црква у Герзову саграђена је 1859. г. и посвећена Богојављењу.

[12]) У оригиналу: Чиколичh. Црква у Чипуљићу, посвећена рођењу Богородице... зидана је 1853. г.

[13]) Шематизам Митрополије дабро-босанске од 1884—1886. г. помиње у Зеници цркву посвећену рођењу Богородице.

Бањалучки санџак. Сељаци села Лепенице подигли су нову цркву од камена. На овом терену налази се и стари, запуштени манастир Гомионица, а у разним селима бањалучке нахије неколико

неугледних цркава брвнара. У самој Бањалуци, и поред богатог православног грађанства, нема цркве, него вјерници иду у оближње село у коме једна колибица служи у ту сврху. Нове цркве подигнуте су у Дервенти и у Тешњу[14].

[14]) У Дервенти се, 1882. г., помиње црква Успења пресв. Богородице, а у Тешњу црква Покрова пресв. Богородице.

Бихаћки санџак. Нове (још неосвећене) цркве сазидане су у Јасеници и Дабру (бихаћка нахија), затим у Саници (кључка нахија) и у Приједору. Ту је и стари манастир Моштаница, у дубичкој нахији, и стара црква у Петровцу. По селима има и неколико цркава брвнара.

Зворнички санџак. Овдје су стари, сада обновљени, манастири Озрен (маглајска нахија) и Папрача или Бирач (кладањска нахија). Нова црква је у Бијељини. У селима Мачковцу[15]) (тузланска нахија), Осјечанима[16]), Зовику, Модричи (градачка нахија), Драгаљевцу (брчанска нахија) подигнуте су нове сеоске цркве. Стара је црква у Зворнику и црквице у Тузли, Градачцу, Брчком, Сребреници итд.

[15]) Вјероватно Мачковац код Лопара.

[16]) Постоје Осјечани у општини Возућа код Тузле и Осјечани (Доњи и Горњи) код Добоја. Није се могло утврдити на које од ових села мисли Гиљфердинг.

Новопазарски санџак. Овдје је недавно обновљен манастир Бања (нововарошка нахија), а постоје сеоске цркве у Добруну (нововарошка нахија), у селу Лопиже (сјеничка нахија) и цркве у Новом Пазару, Митровици и Бијелом Пољу (бихорска нахија).

II

Данашња администрација (управа) у Босни не разликује се нимало од администрације у другим турским областима. Она се овдје не може детаљно излагати јер бисмо у том случају морали објашњавати организацију турске администрације уопште. Тај строј додуше није много компликован, али га је немогуће окарактерисати са мало ријечи. Он је некако чудно подешен: на први поглед помислиш да је неспособан за рад, али се његови точкови ипак обрћу, истина споро и млитаво, не грабећи готово ништа сем новца из џепова поданика.

Управу над Босном Порта је повјерила једном генералном гувернеру. Њему су подређени кајмаками, у сваком санџаку, сем сарајевског. И кајмакаме поставља Порта, док мудире (управник нахије) — потчињене кајмакамима — именује генерални гувернер. Гувернер и кајмаками се врло често смјењују, а са њима и мудири. То су носиоци извршне власти. Суд припада мули, кога у Сарајево шаљу из Цариграда на годину дана, и кадији, кога на неодређено вријеме* и у сваком граду поставља гувернер. Уз гувернера, кајмакаме и мудире постоји у сваком граду и вијеће (меџлис), савјетодавно тијело, у које улази неколико угледних Муслимана изабраних од гувернера и по један представник раје (коџа-баша), православац, римокатолик или Јеврејин, већ према томе колико у одређеном насељу има чланова неке вјерске заједнице. Коџа-башу именује само вјерска заједница. Меџлису у Сарајеву и у главним градовима санџака предсједава дефтердар (благајник) постављен од Порте, а у меџлисима по нахијама предсједавају мудири.

* У Босни има неколико нахија у којима именовање кадије зависи од шеих-ул-ислама.

Меџлис је административно вијеће, а истовремено и суд. Кадија суди у своме суду (мехћеми) по Курану не уважавајући свједочења хришћана. Али се парница може пренијети и у меџлис и тада се мора судити по танзимату и уважавати свједочење раје. Но у одређивању надлежности између ова два суда влада велика самовоља. У процесу суђења постоје три степена како у мехћеми тако и у меџлису. Предмет спора може из нахије ићи у сједиште санџака, а одатле у Сарајево. У

сједишту санџака суд је другостепени, а у Сарајеву трећег степена. Сви спорови који се покрећу у овим градовима (у Сарајеву и у сједиштима санџака) или по њиховим округима иду право на те судове, мимоилазећи ниже инстанције. Како су функционери, почев од мудира преко дефтердара па до гувернера, махом Османлије и од њих ријетко ко познаје матерњи језик домородаца, Муслимани Босанци чланови меџлиса имају, као познаваоци турског језика, све у својим рукама. Они су истовремено и преводиоци и референти и вјештаци па и судије. Ријетак је случај да један од десетак хиљада хришћана познаје турски језик па им је немогуће контролисати извјештаје и одлуке, који се увијек пишу на турском језику.

Предавање харача

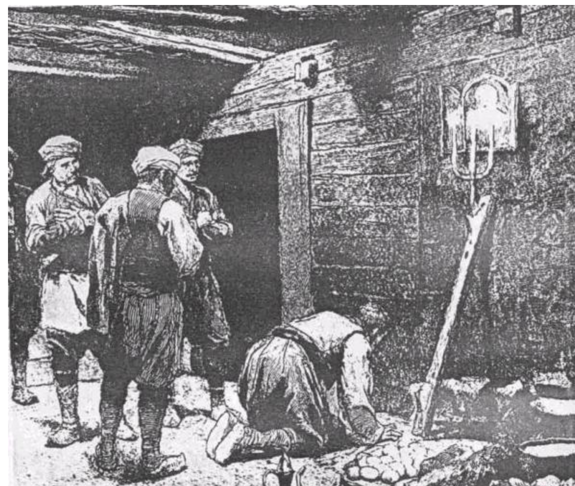

Крсна слава у Босни

Чланови меџлиса су, по правилу, најокорјелији фанатици и подмитљивци. Они или дијеле мито са мудирима и гувернерима, или су с њима у сукобу. Увијек им доскоче ако би се ти чиновници усудили да буду праведни према хришћанима и да не узму мито. Хришћанске коџа-баше помажу им у том послу. То су без изузетка „њихови људи". Како служба коџа-баше изискује познавање турског језика, ову дужност обављају некакви трговачки помоћници који су живјели у Цариграду. То су врло често и Грци настањени у Босни. Звање коџа-баше је у толикој мјери компромитовано и извикано да га се иоле угледан човјек, ма како добро владао турским језиком — неће лако примити. Сав посао ових представника своди се на то да ударе печат тамо гдје им се нареди и да, за мудира и најутицајније чланове меџлиса, извуку мито од хришћана, задржавајући при томе одређен дио и за себе (овдје мислим на коџа-баше православце. Католици своје бирају много пажљивије. Њихови изабрани представници заиста штите своју сабраћу пред турским судом и не помажу Турцима да их пљачкају).

Канцеларијски послови воде се већим дијелом усмено. За сву преписку централне управе у Сарајеву довољно је десетак ћатиба (писара). По другим градовима њих је много мање. Сва архива смјештена је у неколико врећица објешених о таваницу у канцеларији. У извршавању и провођењу одлука и пресуда ангажују се заптије (полицајци). Затвори су ужасни и у њима је смртност огромна. Поред главног меџлиса, у Сарајеву је недавно формиран и други, тахкик-меџлис, за рјешавање сукоба између земљопосједника и кметова. У њему засада један православни свештеник и два трговца, православац и римокатолик. Представника кметова нема. Муслимански чланови овога тијела — од којих зависи све и који само раде у корист спахија — они су исти који засједају и у главном меџлису. То су Турци старога доба, прекаљени у узимању мита. Постоји, напокон, у Сарајеву и тјуџарет-меџлис за рјешавање спорова око мјеница и других трговинских послова.

То је, у кратким потезима, опис администрације и суда у Босни. Да бисмо употпунили слику управе, морамо додати да администрација баш ништа не ради на унапређењу земље и на подизању путева. Она се не интересу је за индустрију нити за ма какво побољшање. Њу карактерише таква беживотна учмалост какву себи не може представити нико ко није био овдје. При сваком важнијем и

општем послу, који не обећава непосредан профит, управа се обраћа на Цариград, гдје ствар тоне у вјечност заборава.

Финансијски послови су под надзором сарајевског дефтердара. Недавно је у Босни заведена вергија (или порез), општи земљишни порез, који плаћају и Муслимани и хришћани. Сем овога, хришћани морају давати и аскерију, или војнину[17]), заведену мјесто пријашњег харача. Аскерија се даје мјесто војне обавезе и она је много тежа од харача. И порез и војнину разрезује мјесна власт по општем прорачуну на појединачна насеља или градске четврти, а становници насеља или четврти међусобно и по своме нахођењу распоређују и подмирују дужну своту. Њу уплаћује кнез изабран од села или махале — ако су становници хришћани — или пак махал-баша, постављен од власти — ако су становници у већини или дијелом Муслимани. Сем ових пореза, који се убиру непосредно (од којих добар дио остаје у џеповима функционера), држава даје под закуп остале приходе. Један закупац убира царинске таксе, други унутрашње порезе, нарочито десетину, тј. десети дио љетине (њу сељаци плаћају прије свега, а остатак дијеле са земљопосједницима према погодби, о којој ћу касније говорити), казанију![8]), тј. по један дукат од сваког котла (казана) у коме сељаци пеку шљивовицу код куће и, на крају, жировину[19]), тј. по 47 пара (око 6 сребрних копјејки) од свиња, јединог иметка сељака у Посавини*.

[17]) Откуп од војне обавезе звао се и беделија, бедалија.

[18]) Порез на шљиве, хомрија или шљиварина звао се и качарина.

[19]) У оригиналу: Жировницу. Порез на свиње Прелог зове свињарином. Жировина се, по њему, односила на шуму (М. Прелог. Повијест Босне... II дио, стр. 86).

* Недавно је власт донијела наредбу по којој се овај порез подиже на 10 пјастера (50 копјејки) годишње за сваку свињу. Када су за ово сазнали, сељаци из Посавине су одмах почели продавати свиње у Аустрију и тако се лишавају, малтене, и јединог средства потребног за живот и опстанак.

Овај унутрашњи порез, а нарочито десетина, грозно упропаштава народ. Жито се пожње, али га сељаци не смију дићи са њива док не дође закупац или његов помоћник да одреди количину жетве[20]). Често га нема по неколико недјеља, а жито кисне и квари се од влаге или се суши и осипа. Коначно долази жељно очекивани закупац. Он заједно са домаћином одређује количину љетине и то записује себи, а домаћину даје исту такву хартију са биљешком, запамтите, писаном на турском језику. Закупац не узима сада сваки десети сноп. Он ће поново доћи у прољеће, кад жито поскупи, и затражити своју десетину у житу или новцу. Тада ће он сељаку овако рећи: „Дај ми 200 ока ражи (пшенице и сл.)." „Забога", одговориће му сиромашак, „па ја сам нашао свега 1000 ока и теби, према томе, припада 100 ока." „Покажи моје ћаге (тј. хартију са биљешком)." Сељак му показује цедуљу и на њој заиста стоји, не 1000, него 2000 ока. Ствар је томе што раја не зна читати турски, па не може ни провјерити оно што јој је записао закупац. Нема никакве користи тражити свједоке или ићи па се некоме жалити, јер сви меџлиси и мудири учествују, посредно или непосредно, у закупу. Уосталом, ово је само површна информација о турском систему сабирања пореза: детаљније о овоме читалац ће дознати доцније.

[20]) Десетина се давала од овршеног жита (В. Поповић. Аграрно питање...., стр. 28).

Војна управа је под командом дивизијског ђенерала, који је подређен главном команданту румелијске армије са сједиштем у Битољу. У Босни је стационирано неколико пукова регуларне војске и одреди башибозука, Албанаца, сурових пљачкаша. Само једном, 1851. године, купио је Омер-паша босанске Муслимане у регруте. Отада они су остали, као и у стара времена, слободни од регрутације, иако не плаћају откупни порез, који је наметнут хришћанима.

Црквена управа у Босни не пружа ништа оригинално. Њено руководство код Муслимана је муфтија, код православних митрополит фанариот, а код Јевреја рабин, све исто као и у другим

турским областима. Католици имају свога бискупа, који управља жупама и надзире рад свећенства по жупама. Он се не мијеша у унутрашњу управу фрањевачких самостана, мада и сам, у већини случајева, припада фрањевачком реду. Да су у Турској црквени поглавари вјерника — православни митрополит, римокатолички бискуп и јеврејски рабин — у исто вријеме и званични представници и заступници своје паства — или, како се то каже, „свога народа" — пред властима и да су они судије у сукобима међу члановима свога стада, познато је сваком: црквени поглавар има своје „кавазе" и може својом влашћу лишити слободе сваког рајетина, члана своје пастве[21]).

[21]) Овдје је Гиљфердинг из непознатих разлога изоставио дио текста у коме се говори о сарајевском митрополиту и његовим приходима. Како се није могло доћи до оригинала тог текста, преузет је изостављени дио из Милићевићевог превода „Босна у почетку 1858. г.", објављеног у „Часовима одмора", у књ. III, Београд, 1859, на 54—56. стр.

(У Босни је необично важан положај православног митрополита сарајевског како по броју вјерника који потпадају под његову управу тако и по величини његових прихода. Не знам колику своту митрополит мора плаћати Цариграду на име вјерског приреза, али он од народа добија велике суме. Ево, укратко, прегледа његових прихода за које се сматра да су законите:

1) Мирија, тј. такса од сваког ожењеног православца у епархији. У Сарајеву мирија износи само 20 пара. По селима пак, она се, по старом реду, пење до 3 гроша и 4 паре. По новим прописима — који су готово свуда уведени — на име мирије плаћа се по 3 цванцика годишње. (Рачуна се да на 122.000 босанских римокатолика долази 21.500 бракова. Према овоме може се узети да међу 300.000 православаца у сарајевској митрополији има око 50.000 бракова. Ако изузмемо породице које плаћају малу таксу, као на примјер у Сарајеву, и оне парохије у којима још није заведен нови разрез, може се са сигурношћу рећи да од мирије митрополит годишње прикупи најмање 120.000 до 150.000 цванцика.)

2) Вјенчаница, такса која се узима од сваког православца приликом склапања брака. Ко се жени први пут плаћа 8, а други или трећи пут, 16 гроша.

3) Годишњи прирез од парохијских свештеника (батик)[22]), по 1 грош и 4 паре на сваку православну кућу у парохији.

4) При постављању свештеника на парохију или при премјештају с једне парохије на другу, по 6 цванцика од сваке куће.

5) За рукоположење у свештенички чин — при чему се не гледа ни на шта друго сем на ту таксу — од 20 до 30 дуката.

6) Од посмртне оставштине сваког свештеника митрополит узима јахаћег коња, одежде и књиге, без обзира на то да ли свештеник има дјеце.

7) За развод брака или дозволу да се родбина може вјенчати, од 20 до 30 дуката, према имовном стању оних који то траже.

8) За освећење цркве по 50 и више дуката, према имовном стању парохије.

9) За обављање богослужења у цркви о празницнма, на молбу породица које славе крсно име или на захтјев еснафа који држи пир, узима се по један дукат. Сарајевски владика служи бесплатно само три пута годишње: на Божић, на Ускрс и на дан црквене славе, тј. на Св. арханђеле Михаила и Гаврила.

[22]) „Батик" је начин бојадисања тканина у земљама источне Азије. У нашим крајевима се тако бојадишу ускршња јаја (Хрватска енциклопедија II, Загреб, 1941).

Од тога прихода који се годишње пење до 50.000 рубаља, а вјероватно и више, босански митрополит троши само на одржавање свога не баш тако сјајног домаћинства и исплаћује слуге и неколицину људи који му скупљају данак по парохијама. Поред ових трошкова, митрополит даје годишње по 300 гроша сарајевској школи.)

III

Босанско становништво чине — судећи по властитим схватањима Босанаца и по званичним изјавама и признањима — три народа, иако сви Босанци припадају једном те истом српском народу и мада говоре једним језиком. Та три народа су: Турци, тј. Муслимани, Латини (друкчије: кршћани, презриво — шокци), тј. римокатолици, и Срби (друкчије — ришћани*, презриво: власи**), тј. православни[23]).

* Тј. хришћани.

** Римокатолици православне зову власима, а Муслимани тим именом називају хришћанску рају обје вјероисповијести, мада, уосталом, изгледа да тако зову претежно православне. У Херцеговини, пак, римокатолици презриво називају православне и кудровима (кудрови, номинатив сингулара: кудров). Овај надимак нисам чуо у Босни.

[23]) Гиљфердингово идентификовање босанско-херцеговачких Муслимана са Турцима и оспоравање њиховог националног индивидуалитета неодрживо је са становишта научних схватања националног питања.

Језгро муслиманског дијела становништва чини аристократија, тј. бегови (виђенији посједници) и аге (уопште господа). Уз аристократију, која је прва у Босни прешла на ислам, пристала је многобројна потчињена чељад. Она и данас окружује сваког богатијег бега и агу, мада је лично слободна. На страну владајућег слоја прешао је и један дио земљорадника. Најзад, већину градског становништва у Босни чине Муслимани, али они не образују посебан сталеж. Варошани су ти исти бегови и аге који воле живјети у граду или су то некадашње слуге и људи са села који су се преселили у град и ту се баве трговином и занатством. Муслимански град и село у Босни чине једну цјелину.

Ислам је значајна појава у Босни и заслужује нашу пажњу. Само у двије земље на свијету, у Албанији и у Босни (са Херцеговином), наилазимо на појаву да Европејци исповиједају ислам. Али је између Албаније и Босне, у овим релацијама, разлика огромна. За Албанца, индиферентног према вјери, ислам је само спољашња форма коју је он прихватио да би угодио властима. Албанац муслиман је прије свега Албанац, а ислам је за њега ствар другостепене важности. Али Словен Босанац — примивши првобитно ислам такође из материјалних побуда — толико је прожет духом своје нове религије да је она постала главном покретачком снагом његовог живота. Њој за љубав он се одрекао сваке везе са својом браћом по крви и примио народност с којом нема ништа заједничко: од Словена постао је Турчин. Пустивши такве жиле на овом терену, ислам је морао донијети и плодове. Простора за то било је довољно. Готово четири стотине година влада он неограничено великом и лијепом покрајином држећи у својим рукама сву земљу, сва богатства и сву власт и располажући радом 600.000 хришћанских поданика. Које су карактеристичне црте ислама на словенском тлу? Фанатизам и помањкање духовне енергије. Говорећи опћенито, Словени нису склони фанатизму. Али се они снажно одушевљавају вјером коју исповиједају. Када је фанатизам смисао те вјере, он ће обузети Словена и достићи код њега џиновске размјере. Тако су језуити у своје

вријеме фанатизовали Пољску. Тако је и ислам начинио од Босанаца можда веће фанатике него што су икада били Арабљани и Турци.

Осим овога утицаја ислама на карактер Словена, можда су и други мотиви имали удјела на уобличавање силовитог фанатизма код Босанаца Муслимана. Овдје управо мислим на дух ренегатства. Ренегат постаје нехотице фанатиком своје нове религије само да би пред самим собом оправдао своје отпадништво. А босански Муслимани увиђају и дан-данас да су ренегати мада су промијенили вјеру прије неколико стотина година. Они врло добро памте да су њихови преци били хришћани. Али је то само другостепени извор њиховог фанатизма, што потврђује и примјер Албанаца који — иако су ренегати, и то ренегати много каснијег датума него Босанци* — нису, како сам већ рекао, ни најмање одушевљени таквим фанатизмом. Главни извор фанатизма је — понављам — у самој духовној природи Словена. Невјероватна зла која су донедавна чињена у Босни извирала су једино из религиозног фанатизма Муслимана. Насупрот Арабљанима и Османлијама, босански Муслимани забрањивали су хришћанима да имају цркве и да слободно врше своје вјерске обреде. Готово све старе цркве биле су разорене и врло мало их је сачувано тамо гдје су Муслимани малобројни (на примјер у Херцеговини и неким мјестима сјеверне Босне). Нове се, пак, нису могле подизати све док турска влада није, 1851. г., узела Босну у своје руке и сузбила у њој самовољу домаћих Муслимана. До тог времена је у средњем дијелу Босне, тамо гдје је муслимански елеменат најснажнији — тј. у сарајевском и травничком санџаку — на 140—150 хиљада хришћана (око 60 хиљада католика и 80 хиљада православних) долазила једна православна црква у Сарајеву и три католичка самостана, који остадоше поштеђени благодарећи нарочитим привилегијама.

* Албанци су прешли на ислам углавном у XVII и у прошлом, XVIII вијеку.

Све до најновијег времена покушавали су босански Муслимани свим средствима да обрате хришћане у своју вјеру и у том циљу отимали силом дјецу и дјевојке савлађујући врло грубо њихову постојаност ако је то било потребно. Овај фанатизам Словена Муслимана не испољава се само у односу према странцима. Не. Сматрајући себе стубом ислама, они с презиром гледају на све друге муслимане као на невјерне Пророкове слуге. Османлија је за њих мало што бољи од ђаура, нарочито када је у свом новом полуевропском одијелу. А ако се он покаже донекле толерантан према хришћанима, тада га они мрзе као издајника своје вјере. Видећи свуда око себе превласт европских хришћанских начела над застарјелом исламском затвореношћу и искључивошћу, они то врло озбиљно узимају као знак приближавања кијамета (краја свијета), који, по њиховом мишљењу, треба да наступи оног момента кад ђаури потпуно узму маха над Муслиманима. А то ће се десити — према причању ортодоксних Босанаца — до краја овога, XIII вијека, по њиховом рачунању времена (сада је 1273. година). Чудно је да је ислам далеко од свог средишта, у једном кутићу Европе, и то на словенском тлу, нашао посљедњу тачку отпора сили времена која га нагриза. Још 1851. године Босна се борила против турске власти у име ислама.

Ислам, у чијем се крилу родила богата култура и образованост Арабљана и нових Персијанаца[24]) и који је Турцима извојевао епоху славе и сјаја, није ништа унаприједио на словенском тлу, у Босни. Главни разлог овоме, по свој прилици, лежи у чињеници што је дух те религије у супротности са природом Словена. Неке исламске институције, као, на примјер, полигамија и скривање жена, нису се чак ни прихватиле у Босни. Случајеви полигамије су овдје ријеткост и може се рећи да такав начин живота саблажњава строге Босанце Муслимане. Скривање жена почиње тек послије удаје. Ислам је у Босни попримио такве специфичне особине каквих уопште нема нигдје на Истоку. То су аристократске особине. Стара словенска босанска властела, у многоме слична феудалним баронима средњовјековне Европе, прешла је на ислам да би, под султановом влашћу, осигурала свој привилеговани положај и своја аристократска права.

[24]) Мисли се на Иранце.

Познато је, наиме, да се феудални систем одржао у Босни све до момента када је Омер-паша, 1851. године, спровео турске реформе. Градовима и појединачним областима управљали су капетани, чија је власт насљедно живјела у древним босанским племићким породицама. Само неки градови, као и у средњовјековној Европи, нису били под влашћу ове домаће аристократије. То су били: Травник, у коме је сједио представник султанове владе, везир, који, уосталом, није имао готово никакве могућности да се мијеша у послове земље и кога је (једног за другим) непрестано прогонила муслиманска аристократија — и Сарајево, трговински центар Босне, у коме је била стационирана султанова војска, тј. јаничари. Али, независно од јаничара, постојала је у Босни и друга, чисто феудална, војска, директно подређена капетану у сваком округу. Овдје мислим на спахије, тј. на ону категорију домаће аристократије чија је свака генерација посједовала насљедно право убирања десетине, у име султаново, од земљорадника. Спахије су за то биле обавезне, кад год се позову, тј. по захтјеву, ићи на службу у војску с одређеном пратњом опремљеном о властитом трошку. Тако је изгледао прави аристократски феудални систем који је у Босни доминирао све до наших дана. Формиравши се још у доба хришћанске независности, овај систем се, како рекох, учврстио касније тиме што је аристократија промијенила вјеру.

Турски султани не би никако толерисали на својим посједима феудализам, систем који је противан духу њихове владавине и који се супротставља царским одлукама и наредбама. Напротив. Тај феудализам је толерисан јер је постао ослонац ислама, а тиме и подршка султановој власти у периферном дијелу Царства, тешко брањеном од напада хришћанске Европе. Штавише, тај исти феудализам испољио је способност и спремност да сам себе штити и брани. И заиста, Босна, немајући готово никакве стратешке везе са преосталим дијеловима Турске, одавно не би припадала султану. Заузели би је Аустријанци у прошлом вијеку или би се, почетком овога вијека, припојила Србији. Босну је Турској сачувала једино њена властита феудална аристократија, која се са невјероватном упорношћу борила за ствар ислама и Турске. Штитећи ислам и Турску, она је у исти мах бранила и своју неограничену домаћу власт. У нормалним приликама та је аристократија често устајала на султанове везире када би они покушали да у нечем ограниче њену самовољу. Али ће тај бунтовнички дух замијенити онога момента чим се појави опасност која угрожава општу ствар ислама. Тек што су Карађорђе, а за њим и Милош истакли заставу самосталности српских хришћана, босанска се аристократија листом подиже и све што је могло носити оружје стаде у одбрану свога падишаха.

Откако опстанак Турске зависи од равнотеже европских сила, босански феудализам постао је непотребан централној управи и представља јој терет. Већ у 1848. години Порта је донијела непоколебљиву одлуку да га искоријени и ту своју намјеру остварила је 1851. године. Сада је босанско муслиманско племство потпуно изједначено с осталим муслиманима у Царевини и укинута је војно-аристократска организација спахија. (Десетину, коју су они убирали као накнаду за војну службу, узима данас држава дајући је под закуп, а сви босански Муслимани су под војном обавезом.)

Али стари аристократски дух ипак живи у сваком Муслиману Босанцу као и прије. Како се само он поноси својим „сојем" (сој — род, поријекло)! То његово осјећање тим више изненађује што код Турака, чију је вјеру примио и међу које сам себе убраја, ова идеја привилегија по насљедству уопште не постоји. Како он са задовољством говори о старим повластицама и о јуначким својим прецима! Како само пази на своје достојанство и част. С каквим осјећањем племићке надмоћи (с какве висине) гледа на скоројевиће — турске чиновнике, и на сиротињу — хришћане! Како се он ревносно заузима за свога пријатеља, члана некадашње феудалне аристократије, и како је код њега снажно осјећање солидарности. Овај дух пријатељства и узајамне подршке много је снажнији код Босанаца Муслимана него код хришћана, без обзира на то што су вјековна страдања, очигледно, требала научити хришћане да се више брину један за другога.

Сјединивши се с осјећањем аристократске надмоћи, ислам је код Босанаца формирао некакву безизражајну и трому поноситост, често пуну праве доброћудности и племенитости а још чешће — одвратне срџбе. Као примјер доброћудности наводим случај који се недавно десио у Сарајеву. У хану сједио некакав гуслар, римокатолик, и пред групом слушалаца пјевао уз гусле о Краљевићу Марку и у пјесми га опјевао као латинског* јунака. Један Муслиман, сједећи ту, дуго је слушао и

најпослије, не могавши издржати, скочи, истрже гусле из гусларевих руку и, заманувши на њега, рече: „Шути, болан! Четири стотине година турчимо Марка и не можемо да га потурчимо, а ти хоћеш да га за један дан полатиниш!"

* Тј. римокатоличког.

Нису ријетки случајеви да се неки Муслиман уз самоодрицање заузимао за хришћанина кога су прогонили и стављали на муке и избавио га невоље. Али истовремено, какву ли су само систематску злобу и бијес испољавали Муслимани посједници у Посавини када се радило о ослобађању тамошње раје од кулука! И сада, када је Порта објавила намјеру да олакша судбину сељака у Посавини, како се Муслимани другарски сложно одупиру влади и како знају да све њене мјере обрну на нова оптерећења хришћана. С каквом суровошћу искориштавају сваку прилику да искале свој гњев над оним сељацима који су својим жалбама на тешко стање привукли пажњу Порте.

Тако су у градачкој нахији Муслимани земљопосједници са својим слугама прошле зиме организовали наоружану гомилу — око 150 људи — и, идући од села до села, тукли или везивали и са собом вукли у градску тамницу оне сељаке за које су претпостављали да су иницијатори подношења жалбе. Многи хришћани помрли су од батина или од глади и велике хладноће док су их везане тјерали по снијегу. У зворничкој нахији Муслимани посједници направили су заставу с крстом, сакрили је у хришћанско село, а затим, пронашавши је тамо, објавили да се хришћани спремају на устанак. Под тим измишљеним изговором побацали су сељаке у тамницу и избатинали све оне којима нису били задовољни. Мноштво сличних случајева објелодањује готово у сваком броју „Српски дневник", који излази у Новом Саду[25]). Уосталом, сада о томе није ријеч. Сада говорим о карактеристичним особинама босанских Муслимана. О њиховом односу и држању према сељаштву детаљно ћу причати касније.

[25]) Излазио од 1852. до 1864. г. под уредништвом Данила Медаковића.

Карактеришући босанске Муслимане, задржао сам се на тврђењу да је аристократски дух, допуњујући се духом доминације, својствене исламу, проузроковао изузетну поноситост. Ту сам поноситост назвао безизражајном и тромом јер је такав карактер она једино и могла примити под утицајем ислама. Ви ћете на први поглед познати Муслимана Босанца по маниру и по начину хода. Он на све гледа са некаквим бесмисленим потцјењивањем и своје дебеле и лијене удове покреће са неописивом тромошћу. Управо је необично и чудно констатовати да — иако се Муслимани Босанци још одмалена привикавају на оружје и од њега се не одвајају и мада су се ранијих година непрекидно међу собом борили — човјек не може замислити плашљивијег становништва од њих. Нека се само пронесе глас да су Црногорци прешли границу, све босанске Муслимане моментано обузме паничан страх. Губе главу као да је заиста настао кијамет.

Муслимани не показују никакве предузимљивости ни сналажљивости. Готово сви занати и сва активна трговина је у хришћанским рукама. Овој тромости и млитавости, по свој прилици, одговара и интелектуално стање босанских Муслимана. Не може се рећи да су босански Муслимани потпуно необразовани људи. Напротив. Међу њима има образована свијета више него међу хришћанима. У сваком градићу имају школу. У исто вријеме православно становништво није имало, све до 1850. г., ниједну школу у цијелој Босни, а римокатоличке школе налазиле су се у жалосном стању и у таквом се стању налазе и данас. Култура коју Муслиман Босанац његује искључиво је оријентална. Он учи турски језик, савлађује напамет Куран, а онај који жели да се усавршава може да се упозна с арапском и персијском литературом. Али у цјелокупном његовом образовању нема ни најмањег дјелића који би упућивао на његову народност. Зато се образовани Босанац Муслиман и преноси у умне сфере потпуно стране земљи у којој је одрастао и урођеном духу који у њој влада. Разумљиво је, дакле, што сва његова образованост остаје мртво слово.

У свом путопису говорио сам о двојици младих травничких бегова[26]), о браћи код којих се испољила тежња за просвјетом, досад нечувена међу босанским Муслиманима. Браћа припадају

некадашњој струји босанске аристокрације, која је увијек жељела унутрашњу самосталност и независност Босне у односу на централну власт. Они су схватили да је прошло вријеме за одбрану те самосталности у име сирове разузданости и фанатизма и да се право на њу може поново стећи само просвјетом. Дервиш-бег Тескерећић је први међу босанским Муслиманима који је пошао у Европу да би путовао и нешто научио. А шта је донио отуда овај паметни и добронамјерни човјек, овај Словен, васпитан на Курану, Хафизу и "Хиљаду и једној ноћи"? Дивљење жељезницама и фабрикама, али ниједне енергичне ни практично мисли.

[26]) Поменут само Дервиш-бег Тескерећић. Није се могло утврдити име његовог брата.

Колико ја могу закључити на основу распитивања, ниједном Муслиману Босанцу није падало на ум да се послужи матерњим језиком као књижевним. Једини књижевни језик код њих је турски. Позната су ми само два писана (не може се рећи литерарна) дјела која су писали Муслимани Босанци на матерњем језику турском графијом[27]). Незнатност и једног и другог свједочи о интелектуалној снази средине у којој су настали[28]). Осим тога, треба напоменути да су ова два дјела написана прије 50 година и да се, послије тога, овакав покушај није више поновио. Наводим као „куриозитет" одломке из оба ова дјела. Прво дјело, чији наслов гласи „Потур-шахидија", мали је рјечник у стиховима у коме се словенске ријечи објашњавају турским изразима. Ово му је почетак:

,,Bog" Tanri-dir, »,jedno" bir-dir, hem ,,jedino" vahdeti,
,,Duša" džan-dir, ,,čovjek" adam, dirlögider, ,,život je".
Hem ferište ,,andel" oldi, göklere di ,,nebesa";
,,Raj" džennet, ,,rajnik" oldi dimek džennetli.
,,Moma" kiz-dir, ,,prah" toz-dir, ,,trag" iz-dir, »,put" jol;
Zahide hem sofi dirler ,,samo sjediš" halveti.*
,,Visoko" — dir juksek-olan, alčak-olan ,,nisko";
Hem ,,sokol" dir šahin-adi, učti dimek ,,poleti"
,,Glava" baš-tir, ,,zubi" diš-tir, hem dudaga ,,usna" di
,,Nos" burun-dur, dil ,,jezik"-tir, ,,bre, bre" sende ,,more** ti".
;,Usta" agiz-dir, ,,rame" omuz-dur, hem kulaga ,,uho" di;
,,Čelo" alin, kaš ,,obrve", sen gjuzel-sin ,,lijepa ti".
Hem ajaga ,,noga" dirler, dize dirler ,,koljeno";
Padišah ,,car" dirler, ,,carevina"-dir devleti itd.[29])

[27]) То је тзв. алхамијадо литература у којој су дјела на нашем језику писана арапским писмом.

[28]) Пошто Гиљфердинг није познавао оријентално писмо и језике, било му је страно литерарно стваралаштво босанско-херцеговачких Муслимана писано алхамијадо литературом (S. S. Kemura und V. Ćorović. Serbokroatische Dichtungen Bosnischer Moslims aus dem XVII, XVIII und XIX Jahrhundert. Sarajevo, 1912, стр. VIII).

* Превод апсурдан. Буквалан смисао стиха је: побожни и богобојажљиви пустињак, то значи: ти сидиш сам (тј. живиш у самоћи).

** „Бре" и „море" су два српска усклика која се не могу превести. Ови усклици појачавају ријеч којом се неко зове или кад се неко љутито обраћа другом лицу.

[29]) Овај рјечник у стиховима, познат под именом „Макбули ариф" или обичније „Потур Шахидија", написао је Мухамед Хеваји Ускуфи (XVII в.). Гиљфердинг наводи 14 стихова првог поглавља рјечника у слабој транскрипцији. Упореди транскрипцију у студији: А. Наметак. Рукописни турско-хрватски рјечници. Грађа за повијест књижевности хрватске, књ. XXIX, Загреб, 1968.

Друго дјело босанске муслиманске литературе мало је боље од првог. То је, у ствари, тужна пјесма некаквих Босанаца настањених у Дувну (у сјеверном дијелу Херцеговине). Пјесму чини велики број строфа од четири стиха, готово без икакве међусобне везе или је то управо слог римованих српских и турских ријечи, без смисла. Наводим почетак пјесме и неколико успјелијих (мање апсурдних) строфа из средине:

Ево пишем арзухал
Да вам кажем суихал:
Пропаде нам вас мал
Сиромасим, господо!

Бре, помогај до Бога!
Није л нигди никога?
Ником није овога
Што је нама, господо!

Стираше нас у Думну
Кано комоња* у гувну.**
Нека знате уфано,
Погибосмо, господо!

Ни чаршије ни хана,
А нестаде духана.
Већ пијемо смрдана,
Разумите, господо!

Мехмет-паша-заде
Хеман за ме и не знаде:
Ево чиним ифаде,
Кажите му, господо!

Велим доћи до паше,
Ал ако ме поплаше,
А душмани дознаше,
Мрско ми је, господо!

Обдан уши тучемо,
Обноћ сино вучемо,
Ал се не свучемо
До сабаха, господо!

Хотио би мучат,
Ал не могу чућат,
Суха круха ручат
У Жупањцу***, господо!

А вам је до смиха, —
Нама душа издиха.
Пазите се гриха.
Умријећете, господо!

Једну рич још имам:
Управте нам тајмерам.
Би нам сохбет вас тамам,
Фалимо вас, господо![30])

* Овако је написано у турском оригиналу. Тешко је утврдити да ли је то писарска погрешка или се стварно и данас у Босни употребљава прастара словенска ријеч „комонь" мјесто данашње „коњ".

** У Босни сељаци врше жито тјерајући коње да газе по снопљу.

*** Жупањац — стара тврђавица код Дувна или Думна.

[30]) Ова пјесма непознатог пјесника позната је под именом „Дувањски арзухал".

То је сва литература босанских Муслимана на матерњем језику. (Овдје, наравски, не говорим о народним пјесмама, које Муслимани пјевају исто тако као и хришћани и које се и дан-данас непрекидно стварају. Ријеч је само о писаним књижевним дјелима.) По овим фрагментима може се донијети суд о степену њихове стваралачке снаге.

IV

Најзначајнији фактор међу босанским Муслиманима су, без сумње, бегови, насљедници старе словенске аристократије у овој земљи. Спахије, о којима сам већ говорио, били су дио те исте аристократије. Спахије су, у ствари, ти исти бегови, само су у стара времена добили право убирања царске десетине у одређеним окрузима (спахилуцима) и зато су морали служити у султановој војсци са својим људима*. Бег је управљао неким селом као земљопосједник. Други бег, који је исто тако могао бити земљопосједник у неком другом мјесту, сабирао је као спахија у своју корист државну десетину из оног првог села. Међу њима није било никаквих сукоба.

* Ова њихова пратња у свему је имала карактер средњовјековне „Gefolge".

Спахијама, као скупљачима десетине, потчињени су били слободни земљорадници, Муслимани и хришћани. Њих је раније у Босни било доста. Међутим, данас су их (овдје говорим о земљорадницима хришћанима) сусједи, Муслимани земљопосједници, разним насиљима постепено приморавали да им се потчине тако да готово и нема слободних земљорадника. Хришћани помињу спахије по добру зато што су они — како то народ каже — у извјесном смислу сматрали себе султановим представницима у односу на сељаке. Сељаци су, наиме, плаћали спахијама десетину, а спахије су их штитиле од насиља капетана, бегова земљопосједника и јаничара. Као што сам већ рекао, сада у Босни нема спахија: одузета им је десетина и у исти мах ослобођени су од специјалне војне службе**, а десетина се издала под закуп немилосрдним шпекулантима. Бегови као земљопосједници остали су са својим правима као и раније јер њихов посјед није био резултат уступања државних доходака (као што је то био случај са спахијама), него се темељио на правима приватне својине (коју су они врло често стекли силом)***.

** Одузимајући десетину од спахија, Омер-паша им је дао незнатну одштету у вриједности око једне десетине капитала који је од њих одузео.

*** Ја овдје инсистирам на разлици у правном положају између бегова земљопосједника и спахија пошто је то питање у посљедње вријеме било разлог многим неспоразумима.

Бегови, с којима су се бивше спахије, изгубивши своје специјалне приходе и обавезе, опет посве сјединили, сами себе сматрају потомцима старих хришћанских племића босанских. У њиховим

устима српска ријеч звучи необично чисто и елегантно. Они се служе застарјелим језичким облицима*, који се у говору хришћана готово и не чују. Једино турцизми (турске ријечи), којима воле да се размећу, кваре љепоту језика као чувара извјесних обиљежја аристократске старине у њиховој средини. Прича се чак да су многи од њих до данас сачували повеље бивших босанских и српских владара које су се предавале с кољена на кољено. Но нико до сада није видио те документе јер их њихови власници љубоморно чувају и приписују им некакву мистериозну вриједност и значај, увјерени да ће им они устребати у случају ма каквог преврата. Босански бегови не губе из вида могућност таквог преврата, када би поново требало доказивати права добијена од хришћанских владара. Они чак не крију своју готовост да поново иду у цркву у моменту када надјача „крст" исто онако како су ишли и њихови преци.

* Муслимани, на примјер, говоре „братја", а хришћани „браћа". Они се непрестано служе архаичким облицима прошлог времена код глагола: ја бјех, ти бјеше, ја бијах, ти бијаше итд. Хришћани, међутим, говоре: ја сам био, ти си био.... У неким босанским мјестима, а нарочито у Травнику, стално сам слушао овај обрт: у њиху, од њиху, мјесто: у њих, од њих или, како то Босанци хришћани изговарају: у њи', од њи'. Овај облик „њиху" је старији, како то доказује упоредна граматика. Муслимани не изостављају у изговору слово „х", како то готово увијек чине Босанци хришћани. И у нагласку су сачували старе разлике које су се код хришћана избрисале. Тако, на примјер, Муслимани говоре „дај ми водé" и „вóде су овдје добре".

Најстарије босанске породице које су, како увјеравају, биле на власти још за вријеме хришћанске управе, јесу: Сулејманпашићи (у Скопљу), како се тврди, директни потомци Јаблановића, чувене породице у старој босанској историји, Вилићи (у Скопљу), Крегићи[31]), Бранковићи (у Рогатици) и Копчићи[32]). У почетку турске владавине подигле су се породице: Турханије[33]), Филиповићи, Куленовићи, Соколовићи, Тодоровићи и др. Од других познатијих породица помињем: Џиниће у Бањалуци, Градашчевиће у Градачцу, Фидахиће[34]) (Видајиће) у Зворнику, Фирдусе[35]) у Ливну, Бабиће и Ченгиће у Сарајеву** и др.

[31]) Вјероватно је то породица Крехића или Крејића.

[32]) У оригиналу: Ковчичи.

[33]) У оригиналу: Турхановичей.

[34]) У оригиналу: Федахичахъ.

[35]) У оригиналу: Фильдусовичахъ.

** Најстарије породице у Сарајеву које су данас пале у биједу јесу Храснице и Которије. (У оригиналу: Храштица и Которія. — Прим), прев.)

Најбоље се одржао аристократски елеменат у сјеверозападној Босни или — како се та област зове — у Крајини. Стара хришћанска аристокрација оставила је овдје трага у утврђеним градовима, начичканим по свим важнијим узвишењима у Крајини. Још и данас у овом крају живе неки бегови у својим прадједовским кулама, које су, у старо доба, издржавале дуготрајне опсаде. Но у већини тих кула сада не живи нико и оне стоје као свједоци древних времена, окружене новим, већином, дрвеним стамбеним зградама. Обично ћете око куле и господареве куће видјети и неколико колиба у којима живи муслиманска спахијска чељад (послуга), а мало даље, по брдима и долинама, разбацане су куће хришћанског села.

Једна од најмаркантнијих карактеристика привредног живота у Босни је у томе што земљорадници немају никаквих некретнина нити било каквог земљишног посједа, него живе као фармери (или арендатори). То су већином хришћани, мада има и Муслимана, али само у неким

мјестима и у малом броју. Ја не знам како је дошло до тога да је сва земља у Босни лична својина аристократије. Да ли је то било још за вријеме хришћанских владара или се завело под турском управом? Мени изгледа највјероватније да су босански хришћански владари (банови, а затим краљеви) давали својој властели право убирања одређеног прихода од извјесних села или општина па су се — када су Турци покорили земљу и ови великаши примили ислам и постали „царски синови", а хришћани сељаци бесправна „раја"* — властелинска права на одређен приход од земље претворила у права на потпуну и неограничену својину над земљом.

* Муслимани се поносе титулом „царских синова", насупрот хришћанима, који су „царска раја", тј. поданици.

Данашњи положај земљорадничког сталежа (сељаштва) представља главну рак-рану босанску. Он се не може описати са мало ријечи. Овдје ћу навести одломке из биљежака које је о томе предмету водио један домородац, добар познавалац овога проблема[36]). Читалац ће примијетити да аутор биљежака нешто друкчије објашњава постанак босанског фармерства или — да се изразим словенском босанском ријечју — „кметовства" (кметства). Не сумњам да су узроци на које он указује дјеловали на стварање тих појава, али ми се чини да их је аутор биљежака нарочито истакао прецијенивши њихов значај. Међутим, сада се још не може помишљати на рјешавање овога историјског питања прије него што се претходно критички не проучи велики број босанских докумената XIV—XVI вијека. Ти документи и данас леже неоцијењени, а већина их још није ни издата.

[36]) Није се могло утврдити ко је тај домородац. Из тог времена познат је меморијал бискупа фра Маријана Шуњића упућен представницима великих сила: Pro memoria. Osservazioni sullo stato presente (1857/58) dei Christiani in Bosnia (В. Поповић. Аграрно питање....., стр. 159).

„Када је 1463. г. турски султан Мехмед Ел-Фатих (Освајач) погубио босанског краља Стјепана Томашевића и покорио сву Босну (каже аутор биљежака), том приликом заробио је око 30.000 хришћанске младежи дорасле за војску, прикључио их Јаничарима и одвео у Цариград. У исто вријеме наредио је да се под Јајцем погуби око 10.000 босанских великаша и племића,** који му се предадоше на вјеру. И једно и друго Мехмед је урадио ради тога да би уништио све што се у Босни могло супротставити новом турском поретку. Међутим, један дио хришћана, углавном из редова племства, побјегао је у Далмацију, а други су примили ислам. Тако је босанска аристократија дијелом изгинула или се расула, а дијелом прешла на ислам. Прост народ хришћански оставио је султан Освајач у потпуној слободи с тим да му се плаћа харач мјесто служења војске. Исто тако, султан није дирао у власништво над имовином и земљом под условом да му се плаћа десетина од свега што на земљи роди. До 1850. г. ову десетину примали су у султаново име босански бегови као накнаду за вршење војне дужности када се за то укаже потреба. Ова десетина се увијек плаћала у натури. И тако је већи дио хришћанског становништва босанског сачувао, послије окупације, вјеру и имање и то стање потрајало је првих 50 година. О овоме свједоче турски документи који се чувају по фрањевачким самостанима. Ти документи говоре и о слању султанових опуномоћеника у Босну 1515. г. да се премјери земља и резултати мјерења запишу у државне земљишне књиге. Ти опуномоћеници звали су се емини. О њиховом доласку и о премјеравању земље народ и данас прича.

** Овако гласи народно предање у Босни. Не знам до које је мјере оно поуздано (примједба преводиоца биљежака).

„Али од 1521. г. наступила су за босанске хришћане тешка времена. Од тога доба почиње кроз Босну пролазити снажна и многобројна турска војска из Азије и Румелије у циљу даљег освајања Угарске, Будима, Беча и Прага. (Такве су биле турске намјере и жеље.) Овај непрекидни талас стотинама хиљада ратника, боље рећи пљачкаша (јер се у то доба тако понашала турска војска),

опустошио је и порушио хришћанске цркве и манастире, градове и села у Босни, приморавајући опет већи дио босанских хришћана да тражи спас у бјекству у Дубровник, приморје, Хрватску, Славонију, Бачку и сл. Тако се десило да су пространи комплекси земљишта, као на примјер плодна Посавина, Подриње и Крајина, опустјели и обрасли у шуму. У средишњој Босни, кршевитој и брдовитој, удаљеној од земаља које су хришћанима пружале уточиште, остали су њени становници. Овдје су се хришћани, за вријеме ратног вихора, склањали по неприступачним мјестима. Они би одмах, чим завлада мир и ред, напуштали своја склоништа и наставили с обрађивањем земље, која је била њихова од старина.

Број хришћана становника Босне смањивала је — поред ратних метежа — и куга, која је често харала у то доба. Један дио хришћана умирао је од заразе, а други је бјежао испред болести у сусједне земље. Муслимани пак, вјерујући, као фаталиста, у судбину, нису се кретали с мјеста, него су мало-помало присвајали напуштену хришћанску земљу.

Ратни поход Турака на Беч 1683. г. — гдје их је разбио пољски краљ Јан Собјески — донио је неизмјерне патње босанским хришћанима. Враћајући се у нереду и огорчени овим поразом, Турци су почели искаљивати свој бијес на поданицима хришћанима и за кратко вријеме порушили су много цркава и манастира у Босни и бјеснели невјероватним гњевом против хришћана на читавом овом подручју. Тада је хиљадама хришћана са својим свештеницима побјегло у сусједне крајеве. Ово стање трајало је све до 1739. г. Када је закључен мир између цара Карла VI и Турака, хришћани се почеше опет насељавати у Посавину, Подриње и Крајину враћајући се из крајева с оне стране Саве или из планинских нахија средње Босне, а највише из Херцеговине и Далмације. Послије неуспјелог похода на Беч и протјеривања Турака из Мађарске и Славоније, сва Посавина била је, у току неколико година, пуста и обрасла шумом. Једино се у градовима, као на пример у Бијељини, Зворнику, Градачцу, Дервенти, Бањалуци, Новом и др., задржао мали број Муслимана са својим заповједницима, који су се звали капетани. Они су били родом Босанци. Капетани су се сматрали управитељима округа (нахија) прикључиваним њиховом граду и често су самовољно присвајали велике дијелове опустјеле земље око Дрине и у Крајини.

Ови капетани били су неограничени властодршци у својим нахијама. Они су тукли, убијали, вјешали и ударали на колац људе, не слушајући султана, а још мање пашу. За вријеме рата полазили су у војску наоружани о свом трошку и нису примали плаће.

И тако су се, послије 1739. г., хришћани поново населили у Посавину, Подриње и у Крајину. Они су морали склапати уговоре са беговима и капетанима да би могли опет живјети на својим древним имањима, напуштеним стицајем тешких околности. На имањима су наново подигли куће, искрчили и заградили њиве, посадили воће и почели редовно обрађивати земљу дајући бегу, према уговору, девети дио жетве и оку и по крављег масла као накнаду за искоришћавање пашњака и откоса.

Под таквим условима хришћани су у цијелој Посавини посједовали земљу и могли су је куповати и продавати. Међутим, беговске и капетанске породице су се, мало-помало, повећавале и дијелиле, па су њихови захтјеви, паралелно с потребама, бивали све већи и већи. У тој ситуацији бегови и капетани почели су заводити ангарију или беглук (робота, кулук) нагонећи сељаке да им они, заједничким радом, искрче и обраде понеку парцелу земље. А за земљу коју су држали кметови (сељаци) давала се и даље деветина и количина масла за косидбу, према ранијем уговору.

Током времена сељацима је кулук постао неиздржљив и они су се, 1840. г., обратили Порти предајући јој, посредством Бечког кабинета, тешке тужбе и жалбе. На то је Порта 1843. г. заповједила беговима да самовољно не присиљавају кметове на кулук, него свака хришћанска (тј. кметска) породица треба да седмично да по два човјека на један дан. Босански Турци нису се придржавали ове наредбе, него су наставили тјерати кметове на кулук по својој вољи, као и раније. Кметови су обновили своје жалбе истим путем, и Порта је донијела, 1848. г., за Тахир-паше, одлуку да се кулук сасвим укине.

Овдје морамо истаћи и не губити из вида сљедеће моменте: у централној Босни су Турци — присвојивши земљу коју су хришћани напустили бјежећи испред војске, куге или других околности — крчили ту земљу и на њој градили куће о свом трошку. Затим су ту насељавали хришћане да им

као кметови раде земљу по уговору, пријатељски закљученом између двије стране. Ови кметови били су обавезни давати господарима трећину (третину), петину или седмину жетве, већ према споразуму, а господари су били дужни осигуравати кметовима волове за орање, сјеме за сјетву и коње за вршидбу. У те послове власти се нису мијешале и читав овај процес био је потпуно препуштен господарима и кметовима да се међусобно договоре. Насупрот овој пракси, хришћани у Посавини, Подрињу и Крајини сами су, како је речено, крчили земљу и градили куће дајући господарима девети дио жетве, оку и по масла и ништа више. Господари им нису давали ни волова, ни сјемена, нити шта друго.

И тако, када је Тахир-паша 1848. г. добио ферман о укидању кулука, позвао је на договор у Травник водеће босанске великаше, и то обојицу сарајевских паша: Мустафу Бабића и Фазли-пашу Шерифовића, из Зворника: Махмуд-пашу Видајића, из Тузле: Махмуд-пашу (чије је презиме истоветно с именом града Тузле), из Бањалуке: Али-бега Џинића, из Бихаћа: Махмуд-пашу Бишчевића. С њима су били позвани и сарајевски владика Игњатије и неки фрањевци. Паша им је прочитао Портину заповијед. Босански великаши одмах схватише да ће се, укидањем беглука, знатно смањити и њихови приходи. Зато се међусобно договоре и, поднесу паши молбу (а уз молбу и новчани прилог). У молби су тражили да се хришћани обавежу да умјесто кулука унапријед дају беговима и агама трећину жетве и половину сијена[37]). Аге и бегови ће сељацима плаћати накнаду за трошкове око подизања зграда, накнаду за трећи дио издатака око заграђивања поља и редовно за њих уплаћивати трећину пореза на земљу. Овај терет „трећине" (третине) натоварише тако босански великаши кметовима у 1849. г. без султанове наредбе.

[37]) На договору су у име фрањеваца били: фра Мартин Недић, Лука Дропулић и Маријан Шуњић. У питању трећине агама и беговима се прикључио и владика Игњатије. Томе се противио Мартин Недић (В. Поповић. Аграрно питање..., стр. 72).

Како су и великаши и паша посумњали у то да ће хришћани пристати на трећину без отпора, стали су смишљати начин како да преваре и Порту и хришћане. Они су то извели овако: сазвали су у Травник највиђеније кнезове свих нахија, затим православне свештенике и неколико фрањеваца из разних католичких жупа и казали им: „Порта укида беглук, али умјесто њега сви ће кметови давати беговима трећину." Чувши то, кнезови се запрепастише као да их је ударио гром. Клањајући се до земље, они су одговорили: „Ми се покоравамо свему што нареди султан и власт." За такав одговор неки су кнезови добили на поклон кабанице, а други по педесет пјастера у новцу.

Овдје треба напоменути да је некада Хусеин-капетан Градашчевић имао у Посавини тринаест села и око хиљаду триста породица кметова римокатолика. Као што је речено, ови су кметови давали господару само деветину од жетве, а затим је и код њих силом уведен кулук. Године 1831. Хусеин се у борби за јаничарство одметнуо од султана и владао у Босни цијелу годину као апсолутни господар. Касније је савладан и прогнан. У заточењу у Цариграду он је и умро. Његова добра конфисковала је држава, а приходе са њих убирао је сам паша, генерални гувернер Босне. Паше су свим могућим начинима извлачили новце са тог посједа уносећи у државну благајну онолико колико су хтјели. Тахир-паша је покушао наметнути трећину и бившим Хусеиновим кметовима. У том циљу позвао је кнезове села Жабара, Матића, Толисе и Доње Махале и упитао их јесу ли спремни да приме царску наредбу и да ли су вољни давати трећину. Кнезови су изјавили да им је то немогуће и да желе остати при ранијим уговорима. Чувши њихов одговор, паша је заповједио да се избатинају и тукао их док се нису онесвијестили. Двојица од њих, кнезови из села Матића и Жабара, умрли су ту. Друга двојица кнез толиски Мика Недић и доњомахалски Маријан Москаљ[38]), људи млађи и снажнији, остадоше живи, али им је отпала не само кожа са стопала него и нокти, па и месо до костију. Чувши за овакав свиреп поступак, а не налазећи нигдје подршке, сви посавски кметови присташе да плаћају трећину.

[38]) Помиње се и као Марјан Москал.

Пошто је дознао да је трећина уведена преваром и насиљем, читалац треба да схвати и то да су хришћани по закону обавезни да у натури за бега (властелина) или онога ко прикупља десетину одвајају одређену количину земљорадничких производа, као: жито, сијено, лан, купус и др. Ако се кметови још и приморавају — како се то и ради — да у амбар бегу или сакупљачу десетине бесплатно превозе све оно што се од њих узима, онда имамо онај исти кулук, само у другом виду. Чим се трећина наметнула хришћанима, њу је влада почела давати под закуп, и то са посједа који су били државна својина. По тој истој логици и десетина, одузета од спахија 1851. г., почела се давати под закуп. У ортаклуку или у договару са мудирима, кајмакамима и пашама закупци су неометано узимали трећину и десетину и у новцу, те су својом грамзивошћу и користољубљем за седам година потпуно упропастили несретне хришћане. Ово је озбиљна ствар: Тахир-паша издао је, 1849. г., под закуп Мустафа-паши Бабићу[39]) трећину од прихода већ поменутих 1300 породица у Посавини за 120 кеса пјастера (3000 сребрних рубаља). За седам година повишена је сума закупа од тих породица на 1050 кеса (26.250 сребрних рубаља). Овој своти треба додати још најмање 2000 рубаља које закупац изгуби при уплати новца у државну благајну*. Десетина која се од тих 1300 кућа сада убире износи 400 кеса (10000 рубаља) и уз то још 900 рубаља губитка на вриједности новца. Од тих 1300 домова има најмање 300 колиба (сељачких кућа оплетених од прућа) код чијих домаћина нећете наћи ни кокоши. Ако, дакле, подијелиш своту коју тражи државна благајна за откуп трећине и десетина (укупно 1450 кеса или 36.250 сребрних рубаља) на преосталих 1000 кућа, онда на сваку кућу отпада 36 рубаља и 25 копјејки у сребру, које закупац мора наплатити само да подмири свој капитал уложен у државну благајну. Међу тим кућама има и таквих које закупцу не могу дати више од 3 рубље. Зато он узима од имућнијих породица и по 200 рубаља за трећину и десетину.

[39]) Према Поповићу, овај закуп узео је фазли-паша Шерифовић (В. Поповић. Аграрно питање...., стр. 128).

* У Босни готово уопште нема турског новца. Највише су у оптицају аустријске цванцике и дукати. Овај новац државна благајна прима по много нижем курсу у односу на његову стварну вриједност у промету.

Закупац узима себи, као добит, исту онолику — ако не и већу — своту новца колико је дужан да положи у државну благајну. Према наведеним своттама може се прорачунати колико новца он узима од хришћана сељака. Ову своју зараду закупци вјероватно дијеле са мудирима, кајмакамима и пашама, јер се друкчије не може објаснити зашто власт толерише овакву пљачку.

Угледајући се на закупце који на лицитацији купују право сабирања десетине и трећине са државних посједа, многи бегови (властелини) не узимају од својих кметова трећину у натури, него је траже у новцу. Они, управо као и закупци, самовољно одређују цијене производа тако да им кмет мора исплатити ону своту која је по њиховој процени равна трећини у натури. Ако кмет није у стању да то плати, предаје га бег под аренду каквом шпекуланту, на примјер Хаџи-Али-паши, Мујаги Новопазарцу, Али-аги Талиревићу[40]) или коме било Цинцару**. Ови закупци сигурно неће оставити ни пепела на огњишту биједног тежака. Тако се ових посљедњих година и догађаја да у Босни има толико мудира и паша колико и закупаца, колико колиба по селима — толико и тамница, колико хришћана земљорадника — толико и поробљених затвореника које Турци могу везати, тући, затварати у тамнице и свакојако мучити. Као примјер за ово може нам послужити недавни случај у градачкој нахији у селу Боку. Тамо је Рауф-бег наредио да се о строп колибе веже Иво Косић са петорицом хришћана и да се под њима наложи ватра. У ватру су бацали кукурузну шашу и лук све док се ови несрећници нису, гушећи се у неподношљивом диму, откупили давши му све што су имали***.

[40]) Помиње се и под именом Алија бајрактар.

** Цинцари (македонски Власи) населили су као трговци Босну у прилично великом броју. Познати су по својој често најбезочнијој грамзивости.

*** Није ово усамљен случај. Познати су ми и други слични случајеви (примједба преводиоца биљежака).

Када град, мраз, слана, поплава или црв убију кмету љетину и када хришћанин обавијести закупца и каже му: „Господару, нема ништа ни мени ни теби, догодило се то и то" — закупац му одговара: „Ја нисам ни орао ни сијао, па моје није могао уништити ни град, ни мраз и сл. Како сам благајни одбројао дукате у готовини, плати и ти мени одмах у готовини, па макар и дјецу продао!" Оваква суровост закупаца, подржавана заштитом власти, довела је хришћане за ових седам година до потпуне пропасти. Она је била непосредан разлог што је, 1852. г., близу 16.000 хришћана побјегло у Аустрију и Србију. Хришћани нису престајали са подношењем жалби меџлисима, мудирима, кајмакамима и пашама — али је све то било узалуд. Јер пословица каже: „Залуд је шапутати глувоме на ухо или намигивати слијепцу." А друга опет овако гласи: „Врана врани очију не вади." У Босни има извјестан број Муслимана који немају своје земље, него раде земљу беговима као и други кметови. Бегови и закупци су према њима, као према браћи Турцима, милостивији, па се придржавају закона приликом убирања трећине и десетине.

Док се није увео танзимат — који Турци називају сретним и благотворним, а он је, за босанске хришћане, у правом смислу несретан — порез (земљарина) био је умјерен и лаган. Поред хришћана плаћали су га и Муслимани кметови, а бегови нису плаћали ништа. Године 1848. Тахир-паша објавио је султанову наредбу по којој сви Муслимани морају плаћати порез као и хришћани. Да би се он праведно разрезао, Тахир-паша је наредио да се земља премјери помоћу ужета и ко је имао више земље тај је плаћао већи порез. Тек што се овај порез разрезао, многи су Турци — пошто су били лијени, а располагали знатним комплексима земљишта, често и необрађиваног — почели падати у биједу и продавати своје посједе хришћанима. У то доба Порта шаље Кјамил-пашу, који је у Босну дошао 1852. г. с овлаштењем да изврши све припреме за спровођење танзимата. Видећи да порез ударен на земљу осиромашује Турке и да ће земља, ако се овако настави, постепено прећи у хришћанске руке, босански Турци потплате Кјамил-пашу дукатима и он одмах нареди да се порез убире не према земљишту, него од кућа[41]). Тада је разрезана квота на сваку кућу у износу од 84 пјастера (а у градачкој нахији 104 пјастера), тј. 4. рубље и 20 копјејака и 5 рубаља и 20 копјејака. Ето правде и једнакости! Муслиман, бег или ага, има земље колико му душа жели, има своје кметове, а плаћа 84 пјастера. А колико их је међу хришћанима који немају ни земље, ни врта, ни коња, ни вола, једном ријечју — ничега, сем колибице плетаре и петоро, шесторо, а често и десеторо голе дјечице око огњишта, па морају — и поред тога — положити 84 пјастера. Ако то не могу да исплате, дужни порез морају подмирити имућнији сусједи хришћани, мада ни они често немају довољно средстава. Да би се порез прикупио, мудири су слали на терен своје заптије па, ако неко није у стању да га одмах плати, према њему се поступа исто онако како поступају закупци трећине и десетине.

[41]) Није се могла утврдити дјелатност Кјамил-паше као Портиног изасланика 1852. г.

У стара времена влада је давала под закуп точење и продају алкохолних пића. Закупци су забрањивали хришћанима да продају своју ракију неком другом. Могли су је продавати само закупцима. На злоупотребе које су у овоме послу чинили закупци подигнуто је толико жалби да је Тахир-паша одлучио да сасвим укине овај закуп. Да би се надокнадио приход што га је овај закуп доносио државној благајни, паша је наредио да сваки хришћанин који има казан за печење ракије плаћа годишње по један дукат, а све остале хришћанске куће по два цванцика (40 сребрних копјејки). Под тим условима свако убудуће може пећи, продавати или куповати пиће. Показало се да у Босни има близу 3000 казана за печење ракије. Они остварују благајни приход у износу од 9000 сребрних рубаља, а 62.000 хришћанских кућа дају, умјесто ранијег откупа, близу 25.000 сребрних рубаља. Али кад се човјек детаљније информише, дознаје да има много хришћанских кућа
које нису имале никакве користи од укидања закупа на точење пића, а за њега сада морају годишње плаћати по два цванцика. Истовремено би се установило да велики број Муслимана има воћњаке,

шљивике* и за њих не плаћа ништа, а ракију пију више него хришћани! Таква је то праведност и равноправност.

* У Босни добијају ракију од шљива.

У почетку смо поменули да је султан Мехмед II, освојивши Босну, наметнуо хришћанима — мушкарцима харач, умјесто војне службе. У посљедње доба харач је износио 15 пјастера (75 сребрних копјејки). Године 1855. харач није купљен, а послије тога, кроз годину дана, влада је објавила да ће од хришћана купити беделију (или аскерију, војнину), откуп од војне обавезе. У 1856. г. војнина је купљена два пута. Док је висина харача износила 15 пјастера, нови намет, војнина, пење се, на сваку хришћанску мушку главу, до 40 пјастера (двије сребрне рубље). У многим хришћанским кућама живи седам, негдје и десет и више мушкараца и оне, немајући од чега да живе, не могу платити војнину. На такве породице, у којима се још не умире од глади, често отпада до 500 пјастера (25 рубаља) на име војнине. У градовима пак, нарочито у Сарајеву, има кућа на које је општина морала разрезати своту и до 1000 пјастера (50 рубаља), док су за вријеме благословеног харача те исте породице плаћале нешто око 30 до 45 пјастера, већ према томе да ли су бројале двије или три мушке главе. Таква је ето, олакшица коју је хришћанима донио хатихумајун. Таква је то равноправност. Муслимани не плаћају војнине.

А када букне рат, хришћани подносе далеко веће невоље него Муслимани. Хришћани су тада дужни ставити на располагање превозна средства, издржавајући при томе о свом трошку и себе и своје коње. Турци војници просто из пакости према крштеном човјеку туку и злостављају коње немилосрдно, а често их и отимају од хришћана. Хришћани готово некад не добијају законом одређену плату за превозна средства. Не може се ни појмити шта су све хришћани претрпјели посљедњих година вршећи ову обавезу. Колико их је само изгинуло, нарочито у периоду унутрашњих немира у Босни, за Тахир-паше и Омер-паше, и у рату против Црне Горе. Лиферовање превозних средстава у Босни везано је са таквим злоупотребама и насиљем да врло често по градовима на пазарни дан нема никакве пијаце само зато што се сељаци плаше доћи јер ће их заптије похватати и отјерати заједно са коњима богзна куда, и то бесплатно. Колико се пута десило да су похлепне заптије пришле сељацима који су стјерали на пијацу своје производе, насилно узеле од њих коње као да су им потребни, мада им тог момента превозна средства нису била потребна, и нису их пуштали све док им сељаци нису дали новаца. То се дешавало усред Сарајева, гдје је сједиште главног меџлиса и паше. А шта ли се тек ради по другим мјестима!

Невјероватну мржњу према хришћанима испољавао је Омер-паша дозволивши себи најодвратније поступке против свештеника, а нарочито православних. Како је само оштетио хришћане одузевши им оружје, које су они могли продати и добијеним средствима испунити своје обавезе! Босански хришћани, одвајкада и увијек одани султану, били су разоружани, а Муслимани, који непрестано роваре против њега, задржали су оружје да би тако могли што комотније вршити насиља над хришћанима."

Ове биљешке домаћег човјека пружиле су читаоцу прецизне информације о односима који у Босни владају између земљораднника, с једне, и земљопосједника и власти, с друге стране. Обавезан сам додати још неколико напомена о међусобним односима међу самим земљорадницима.

Сада у Босни, без обзира на овакве или онакве историјске узроке, цјелокупно сељаштво живи попут фармера или арендатора. Земљорадника веже за земљу само случајно склопљен уговор, који је раније могао бити веома разнолик, а затим је постепено добијао једнообразну форму, и то, како смо видјели, најтежу за сељака (трећина). Али, ма какав био облик уговора или погодбе, његов се случајни карактер не мијења: земљопосједник може са земље отјерати сељака кад год хоће, а и сељак може напустити власникову земљу. (Узгред напомињем да се и ово обрнуло на штету сељака. Сељаку је тешко напустити земљу пошто је: 1) обично задужен код аге, и 2) нема изгледа да ће брзо моћи добити земљу од другог посједника. Међутим, врло се често догађа да посједник отјера сељака када овај унаприједи своју парцелу. Ту парцелу ће посједник или прикључити земљи коју је раније

обрађивао у властитој режији бесплатним кулуком, а сада му је обрађују најамници, или ће је дати другом кмету ако му он за њу плати одређену своту.)

У основи система „кметовства" и његовог случајног и условног карактера у Босни нема ничега налик на словенску задругу. Сваки кмет има своју парцелу независно од задруге. Често се дешава да парцела прелази с оца на сина, али се тиме не нарушава карактер привремене и на случајном уговору засноване својине. Познато ми је много примјера да је ага изненада отјерао кмета са земље на којој је његова породица генерацијама живјела преко 100 година. Ето, баш та случајност и условљеност уништила је, чини ми се, задругу међу босанским Словенима. Задруга не може постојати тамо гдје људи, живећи у једном селу, не успостављају између себе и своје земље никаквих других веза сем личних уговора сваког појединца са посредником. Нешто слично задрузи покушава да формира турска администрација наредбом, по којој свако село, уз помоћ свога кнеза, колективно уплаћује оно што треба дати државној благајни* и разрезује то, по своме нахођењу, на сваку кућу.

* Овдје говорим о оним дажбинама које се непосредно, а не уз помоћ закупаца, убиру држави.

Анализирајмо ту административну задругу у босанском селу. Какав она има карактер? Треба, рецимо, бирати кнеза. Њега бира збор. А ко сачињава збор? Пет, шест или можда десетак имућнијих домаћина. Само ови људи имају право гласа, „они се питају", како то кажу Босанци. Њихови сиромашнији сусједи не само што се не могу супротставити одлукама ове имућније мањине (јер би за такав поступак били изложени грдњи, а у првој згодној прилици би и заглавили), него они и не долазе на збор, те препуштају избор кнеза нахођењу своје имућније сабраће. Кнез често помаже Турцима пљачкати народ. Он је готово увијек на страни богатијих кметова. Када треба разрезати дажбине на село, кнез не сазива збор, него ову ствар рјешава десетак имућнијих домаћина „који се питају", и то не консултујући се с осталим члановима задруге. Истина, велика нужда нагони ове имућније људе да на себе приме већи или мањи дио пореских обавеза оних људи који уопште ништа немају.

Али ипак овакав начин разрезивања не може никада бити праведан. Кнез и богатији кметови, који у својим рукама држе задругу, редовно при разрезивању смањују свој дио и товаре релативно највеће обавезе на оне који — иако још нису спали на просјачки штап — стоје на рубу крајње биједе. Тим домаћинима, који немају права гласа на збору, јави се колико је пореза разрезано на њих. Ако се успротиве одлуци, често их предају мјесним властима и лишавају слободе. Тако обично приморавају људе да, ради подмирења дажбина, продају своју посљедњу краву или коња и осиромаше их до те мјере да их ага отјера са земље. Тада сиромаси одлазе из села, подижу себи колибу гдје било у близини, на пустој, необрађиваној земљи, најме се код другог посједника и постају пролетери. Босанско село је позорница ситних интрига: сваки кмет настоји удаљити са парцеле комшију не би ли се дочепао његове земље. Ово је нормална појава у систему гдје владају начела босанског „кметовства" (фармерства). Ја не говорим о оним изванредним случајевима као што је, на примјер, случај који се недавно десио у неким посавским нахијама, гдје су сви кметови, имућни и сиромашни, послије седмогодишњег спровођења система турских закупа били потпуно упропашћени и гдје су, заборавивши на сплетке, почели у сав глас тражити султанову заштиту. Али кад оваква општа невоља не веже кметове, тек тада се објелодањују у свој својој голотињи најтеже посљедице начела случајне својине над земљом у Босни. Уз доминацију тих принципа, задруга и збор се јављају као таква оруђа тираније да сам лично слушао када су неки кметови изражавали мисао, за коју сам у први моменат претпостављао да је инспирисана лудилом: наиме, да би за њих било боље када би организацију разрезивања дажбина на поједина домаћинства у сваком селу вршила турска локална власт а не кнезови и задруга.

Другу кобну посљедицу постојећег система „кметовства" (фармерства) у Босни назирем у сеоском пролетаријату. Босански сељаци оштро се дијеле на два слоја: на оне који имају кућу и обрађују земљу и на оне који пребивају у тзв. колибама (биједним кућама плетеним од прућа и покривеним дрвеном кором) и живе од чега стигну. Први слој живи по селима, а посљедњи подиже

своје колибе негдје покрај села: у шуми или крај пута, на необрађеном земљишту и прелази често из једног мјеста у друго. Ових сеоских пролетера или, како их зову, „колибара", има у Босни врло много. На десет породица које обрађују земљу отпадају двије до три, а негдје и више породица пролетера. Готово једино њихово занимање од кога живе је запошљавање код кметова у својству најамних радника у сезони пољопривредних радова.

Кад није ожењен, најамник се прехрањује код газде и живи под релативно сношљивим условима. Али чим оснује породицу, немогуће је описати невоље које подноси, нарочито за вријеме хладне и сурове босанске зиме. Тада се по колибама могу видјети породице у којима су дјеца гола као од мајке рођена, а дјевојке једва покривају своју голотињу кошуљом у дроњцима. Те се породице мјесецима хране соком од кухане кукурузовине и разног дивљег коријења. Дјеца умиру као мухе, а одрасли буквално скапавају од глади. Турски земљопосједници подносе те несретне пролетере по својим шумама и пустарама. Обрађивати земљу ови људи не могу јер нису у стању да купе плуг и волове. У Посавини и Крајини кмет мора имати своју стоку и оруђе ако жели да добије земљу. У другим нахијама, гдје посједник даје и стоку и оруђе, у обзир долази кмет који бар нешто има и који ће власнику моћи платити своје насељавање. Будући да земљопосједници Муслимани у Босни нису довољно предузимљиви у пословима око проширивања својих ораница и не показују иницијативу у улагању капитала у земљу, природно је да ће се увијек наћи мање-више имућнијих рефлектаната на парцеле које се обрађују, и у таквим условима пролетеру је готово немогуће осигурати сталну настањеност и егзистенцију.

Страховита несрећа коју повлачи систем „кметовства" и с њим повезаног сеоског пролетаријата могла би се постепено ублажити под условом да се у Босни проведе закон[42]) који би хришћанима дао право посједовања земљишта. У овој земљи постоје огромни комплекси добре земље која је пуста и нема власника, тј. сматра се султановом својином. Од те земље би се по закону могле давати у власништво парцеле свакоме ко хоће да их обрађује с тим да плаћа десетину и друге државне дажбине. Велики број кметова који имају потребна средства — пар волова, оруђе и сјеме — сматрали би се сретним када би напустили свога агу и постали власници на новој парцели. Порастом пољопривреде и пролетери би се усталили. Они би заузели парцеле властелинске земље што су их напустили имућнији кметови или би, радећи у најму код досељеника, прибављали средства и тако долазили до комадића необрађиване земље. Али босански Муслимани, не водећи рачуна о слову закона и подржавани од фанатичних меџлиса, нису дали хришћанима кметовима право власништва ни на стопу земље све до данашњег дана. По наређењу највише власти уступљене су хришћанима на два или три мјеста пустаре на обрађивање. Али је сваки пут некакав Муслиман пронашао да је пустара вакуф (власништво џамије) или да она припада овом или оном бегу и да је, према томе, незаконито отуђена. То би потврдио меџлис, а затим су несретног хришћанина — који је уложио велике напоре обрађујући свој нови комадић земље — отјерали, његову колибу порушили, плот развалили и на млади усјев довели стоку да га попасе. А највиша власт је попустљива па се задовољила формалном легалношћу одлуке коју је донио меџлис.

[42]) Није се могло утврдити кад је донесен закон о власништву над земљом.

Од босанских хришћана користило се новим законом о власништву над земљом само неколико грађана, шачица варошких трговаца, који су уложили дио свог капитала у куповину имања од Муслимана. Ова имања и даље обрађују кметови, као што су их и досад обрађивали. Уосталом, оваквих случајева било је врло мало. Али, колико год да их је и било, они немају никаквог суштинског значаја, јер се систем „кметовства" не мијења. Он остаје без обзира ко је власник имања: Муслиман бег или сарајевски трговац хришћанин. Штавише, опажа се да трговац хришћанин још спремније експлоатише свога сабрата исте вјере, кмета, и циједи од њега паре суровије и грубље него бег Муслиман. Да, босанским сељацима хришћанима треба омогућити да добију право власништва на пустарама. То право треба да буде стварно, а не мртво слово на хартији. Тек тада ће у овој плодној и мало насељеној земљи људи престати да умиру од глади.

VI

Заједничка страдања и патње зближују и повезују босанске сељаке, без обзира на разне конфесије. Православци и римокатолици живе међу собом „у љубави", како то они кажу. Па чак и тамо гдје међу хришћанима има кметова Муслимана, успостављени су међу њима мирни а често и пријатељски односи. Али то је, понављам, резултат заједничких страдања, док у дубини душе још тиња религијска нетрпељивост и мржња. О босанском муслиманском становништву рекао сам већ доста. Сада би било потребно казати нешто о моралном стању и особинама босанских хришћана обију вјероисповијести.

На другом мјесту објаснио сам у чему се састоји битна разлика између православног и римокатоличког живља у Босни. Наиме, код православних се идеја вјере у толикој мјери везивала с идејом народности да су овдје појмови Србин и православац синоними, а вјера се у народу подржава не толико црквеном организацијом колико властитим народним сазнањем и осјећањем. Код римокатолика је вјера искоријенила не само идеју српске народности него чак и њено име. Вјера се код римокатолика одржава искључиво снагом јерархије. Католичке свећенство у Босни ужива велике привилегије. Оно је добило ферман од султана Мехмеда II Освајача, који је свећенству потврдио неоспорно право посједа на земљу што му је припадала и ослободио га од свих дажбина[43]). Другим ферманом свећенство је добило право да се може образовати по школама у иностранству. У Босни нема ниједног фрањевца који није провео неколико година по семинаријама у Мађарској, Аустрији или Италији. Босански фрањевци (другог римокатоличког свећенства овдје и нема) под управом су колегијума „за ширење вјере" (propagandae fidei) са сједиштем у Риму. Њихов повлашћени положај, снажан колективни дух и, коначно, њихово образовање, по коме они, поред свих недостатака, далеко надмашују остале босанске становнике, све то заједно осигурава им већи значај и утицај у земљи.

[43]) То је тзв. ахднама, испослована 1463. г.

Од свих Босанаца једино су они његовали — а и данас његују — духовни и интелектуални рад и чудно је само то што је тај рад тако незнатан и тако некористан за народ. На паству имају огроман утицај. ријеч „фратра" за римокатолика Босанца је, по свој прилици, равна изрицању непогрешиве истине.

Својим утицајем фрањевци су успјели да учине заиста чудо у народу. Они су код Босанаца римокатолика искоријенили један од насветијих и најомиљенијих обичаја у српским земљама — прослављање крсног имена, тј. породичног патрона — празника за који је Србин спреман потрошити сву своју зараду па и задужити се. Сада су успјели да у многим жупама присиле сељаке да избјегавају жестока алкохолна пића. Наравно, ова друга мјера је права благодат за народ, а и прва је вјерницима донијела материјалне користи јер је уклонила повод за непромишљено расипништво — мада је она код обичног Босанца римокатолика искоријенила једну од особина религиозног живота.

Ова два корака би нас могла навести на помисао да је учињен читав низ и других подухвата на пољу духовног напретка и уздизања римокатоличког становништва у Босни. Али од тих претпоставки нема ништа. Фрањевци — и поред своје образованости и утицаја — остављају своју паству у најдубљем незнању. Основних школа имају врло мало и оне су слабе. Прост човјек римокатолик је у разумијевању вјере и по степену образовања на исто тако ниском нивоу као и његов сусјед православац, иако православац нема учитеља јер његово свештенство зна онолико колико и он сам. Што се пак тиче природне интелигенције, бистрине и сналажљивости, сви, па чак и Муслимани, увиђају да Босанци римокатолици у томе далеко изостају иза православаца — појава чији узрок треба тражити — искључиво у чињеници што су католици навикли слијепо вјеровати ауторитету других .и што им недостаје осјећање народности. Чему ћемо приписати недостатак корисне активности, за који не можемо а да не приговоримо босанским фрањевцима? Ту има много узрока. Прије свега, јаловост самог образовања, добијеног у аустријским и италијанским семинаријама, образовања које се базира искључиво на знању латинског језика и богословске схоластике. Затим фанатизам, по коме им се чини важније обратити какву православну дјевојку у

римокатолицизам него се старати о просвјећивању своје пастве. У Босни фрањевци немају ривала у некој другој друштвеној снази која би, упоредо с њима, била ангажована око васпитања и просвјећивања народа. И, најзад, можда је посриједи чак и бојазан да не изгубе свој утицај на вјернике уколико би се народ свестрано образовао и интелектуално развио.

Такву претпоставку, као што је ова посљедња, која баца сјенку на несебичност читавог сталежа, не бих се усудио износити без солидне аргументације. Но, о томе веома јасно говоре неуспјеси оних (на жалост малобројних) фрањеваца који су покушавали да пробуде националну свијест међу својом паством и да распламсају искру духовног живота у Босни. Истина, овакав покушај није могао ни успјети код римокатоличког босанског становништва. Овдје заиста не мислим на тешко и убиствено бреме његовог економског положаја и материјалног стања. Национално осјећање римокатоличког елемента је до те мјере потиснуто вјековном владавином „латинске цркве" да се оно одмах и не може оживјети снагом теоретских представа о словенству и словенском братству, ослобођеном од животних елемената религије и друштвеног живота. Ипак је овај покушај био племенит и могао је донијети добре резултате. На жалост, он се и завршио као покушај. Наиме, овај покушај наишао је на једнодушну осуду међу босанским фрањевцима, а малобројни чланови реда који су се одушевљавали том идејом били су изложени чак и прогонима. Главни носилац ове идеје фра Јукић, чије име помињемо са поштовањем, недавно је умро у прогонству.

Уосталом, ова неактивност босанских фрањеваца неће се сада моћи дуго одржати пред мноштвом околности које су данас омогућиле тако снажан развитак римске пропаганде на Истоку. Подстрек за ово дао је већ човјек чије ће се име овјековјечити у историји латинске цркве у западној Турској. Поставши босанским бискупом, г. Баришић је уочио недостатке у управи католичке цркве. Ти недостаци су највећим дијелом долазили стога што је сав црквени иметак био концентрисан по манастирима, потпуно независним од хијерархијске власти. У самостанима су се редовници — фрањевци — користили својим привилегијама и живјели самовољно и безбрижно. Мада и сам фрањевац, Баришић се одлучио да ликвидира такав начин живота. Између њега и фрањевачког реда започео је дуготрајан спор. Баришић је спор изгубио и морао је напустити Босну. Али му папа одвоји Херцеговину од босанске бискупије и именова га бискупом у Мостару. Ту Баришић почиње одушевљено радити на остварењу својих начела. Постао је апсолутни господар херцеговачких римокатолика и стекао велики утицај код турских власти. Он је подизао цркве и отварао школе по свим важнијим мјестима у Херцеговини.

Основао је и велики самостан близу Мостара[44]). Позвао је у помоћ и језуите. Мада су његови напори у Босни били безуспјешни, ипак су размрдали успавано католичко свећенство. Посљедице покрета чији је иницијатор Баришић већ се осјећају. У Босни се у једно те исто вријеме оснивају четири нова самостана. Њих сам већ поменуо. Нарочито ће бити значајно дјеловање два од ова четири самостана што се подижу у сјевероисточном дијелу Босне, у Посавини (управо у Плехану и Зовику). Њихов значај је у томе што у овом крају католици нису досад имали духовних институција, а и по томе што се ови самостани налазе у најближем сусједству са Ђаковом, сједиштем Славонске бискупије, одакле Аустрија, уз помоћ познатог римокатолика Словена, бискупа Штросмајера, води снажну пропагандну акцију у Босни и гдје она, у нарочитој семинарији, школује Босанце који се спремају за фрањевачки ред*. Нема сумње у то да ће римокатолицизам ускоро покренути у Босни све снаге које су досад биле прикривене.

[44]) Вјероватно Широки Бријег. Почео се градити 1864. г.

* Schematismus almae provinciae Bosnae Argentinae, 1855.

Ученост, којом припадник овог реда одскаче од осталих босанских становника, и онај ауторитет који римска црква радо приписује својим свећеницима придају фрањевцу — у очима простог народа — некакву изванредну вриједност и натприродан утицај. Нема у Босни човјека из народа који није увјерен у то да „фратар" господари чаробњачким силама. Пада у очи чињеница да су у то увјерени не само римокатолици сељаци него и православни и Муслимани. Православни

говоре да њихов поп не може истјерати или везати ђавола ни написати амајлију, док фрањевац има власт над злим духом. Муслимани кажу како њихов хоџа може поплашити шејтана и дати амајлију, али фрањевац зна за много ефикаснија врачања и амајлије. На жалост, фрањевци (а то је карактеристична црта која допуњује све оно што сам већ рекао о њиховом односу према народу) не само што не настоје искоријенити та празновјерна и за њих понижавајућа схватања него их чак и подстичу и извлаче из тога и користи. И данас међу њима има доста таквих који се не задовољавају само бајањем и изговарањем магичних формула над људима свих конфесија — када им се доведу — него још дају, за скроман хонорар, и записе од болести, од урока и од ђаволске саблазни. Ови записи су, у ствари, комадићи савијене хартије на којима су исписане, па чак и штампане, молитве на латинском језику. Носе се уза се (на тијелу) и у Босни их је могуће наћи на десетине хиљада примјерака. Загребачке и задарске штампарије штампају их и тако спасавају „фратре" да их не морају писати руком. Изгледа чак да народ више цијени штампане него писане записе. Не знам да ли зато што су на њима слова подједнака „или стога што су иностране производње. Наводим ради илустрације три таква записа, власништво неких Туркиња. Пошто су ти записи стари и према томе имају двојаку снагу, морао сам их двоструко и платити, то јест по 40 сребрних копјејки сваки комад.

Записи писани руком:

[1]) I.N. + R.I.[45])
In conceptione tua Virgo immaculata fuisti,
ora pro nobis Patrem cujus filium peperisti.
Alleluja Amen.

[2]) I.N. + R.I.
n.n.d.n.n.s.n.t.d.g.*
Potentia Dei Patris Sapientia Dei filii Virtus
Spiritus Sancti libera Domine famulam tuam
ab ista infirmitate qua modo gravante (тако написано)
et det (тако написано) illi benedictionem. Alleluja.

Штампани запис:

Запис протива свакој засиди ђаваоскoј.

I.N. + R.I. Iesus + Maria Ioseph. Ecce Crucem + Domini
fugite partes adversae, vicit Leo de Tribu Iuda Radix David.
Alleluja (и у том смислу још 23 реда текста на латинском).

[45]) Tj. Iesus Nazareunus Rex Iudaeorum.

* То јест: Non nobis, domine, non nobis sed nomini tuo do gloriam.

И тако ово латинско свећенство у Босни — једини сталеж који се у овој средини може користити благом што га пружа просвјета — извргава руглу светињу и употребљава је као оруђе чаролија и врачања!

VII

Зашто православии „поп"* не може заклињати зле духове нити давати записе, а латински „фратар" зна како се савлађују нечисте силе? — упитао сам једну Босанку из народа. „Ево зашто", рече ми она. „Раније су и ,хришћани' (тј. православни) и латини припадали једном закону.** Али

касније, када се појавио Рим-Папа, ,закони' се раставише и прекинуше међусобну везу. Наш је отишао на небо, а латински остаде на земљи. Ето зашто латински ,фратар' има власт какву нема поп."
Таквим тумачењем православац — Босанац из народа — усклађује властито увјерење о преимућству своје вјере са неповољном стварношћу коју му пружа стање његовог свештенства и управа његове цркве у односу на свећенство и управу римокатоличку. Препуштајући земљу латинском „закону", православац не налази разлога да се саблазни његовим практичним успјесима, његовим утицајем на свјетовну власт, па чак ни онда када се тај закон спусти на позиције празновјерја, што се огледа у фратарској власти над ђаволима. Подигавши идеал свога „закона" на небеску висину, православац у томе налази снаге и не саблажњава се над свим оним жалосним, а често и срамним недостацима који прате остварење овога идеала у његовој властитој домовини. Такав је, по моме схватању, прави смисао простонародног босанског тумачења.

* Ријеч „поп" у устима Босанаца и уопште Срба нема никаквог презривог призвука. Ову ријеч употребљавају и православни свештеници када говоре о свом сталежу.

** „Закон" на српском језику означава религију.

Обичан човјек православац Босанац није се у току четири стотине година саблазнио нити се одрекао својих увјерења. На основу тога и претпостављамо да се у његовој души несвјесно скрива укоријењено увјерење у идеално преимућство његове вјере. Иначе се не би могла ни одржати та огромна снага коју је православна вјера добила у словенским земљама у моменту када се везала с идејом народности, насупрот тешким и бескрајним гоњењима, искушењима и саблазнима. О том процесу везивања православие вјере са народношћу, као и о томе како се то одразило у схватањима Босанаца и осталих Срба већ сам говорио на другом мјесту[46]).

[46]) И овдје је Гиљфердинг изоставио текст о стању у православној босанској цркви. И тај изостављени текст преузет је из Милићевићевог превода („Часови одмора", књ. III, Београд, 1859, стр. 97—102).

(Сада ћу покушати да читаоца упознам са политичким стањем православне цркве у Босни и претпостављам да ће се он, заједно са мном, упитати како се та црква могла тамо досада одржати. У вишој јерархији влада велико зло. Нека нико не помисли да су прејаке и преувеличане тамне боје којима морам окарактерисати грчког владику босанског. Нека се такође не помисли како ми је намјера да у његовој личности деградирам светитељски чин или омаловажим јерархију и заметнем неслогу међу чланове православне цркве. Боже сачувај!

Напротив, уважавање светиње вјере и јерархије и жеља за миром и љубављу у цркви приморавају ме да читаоцима укажем на дубоке али — уз божју помоћ — кратковјечне, ране које су се у Турској отвориле под притиском вјековног мрака. Овај дуготрајни притисак и мрак омогућили су да се у јерархији развије користољубље и убитачни монопол којим се подгријава непријатељство између пастира и стада, непријатељство које се може, уколико га не прекину Грци, завршити само побједом католичанства. (Тако су православни у мостарској нахији гдје је највише католика, у селима Баћевићима, Слипчићима, Блатници, Богодолу и Рашкој Гори[47]), заједно са православцима који живе измијешани са латинима у почитељској и љубушкој нахији, одлучили да се покоре латинском бискупу.

[47]) Код Милићевића погрешно: Бахчевићу, Сливчићу, Блату.....

Ову одлуку донијели су послије упоређивања своје црквене управе са оном код католика. О томе су обавијестили и свога пароха.) Док се не постави дијагноза болести не може се ни помишљати на лијечење. Хоће ли се о томе побринути сами Грци, међу којима има много поштених људи од срца оданих православљу? Њих сада црква прве позива на посао братске љубави. Мени се чини да је боље говорити истину него је крити из страха да ће се, одлуком о правовременом

уклањању неких лица, бацити љага на светињу њиховог чина и на божански идеал који зрачи у цркви. То је неоснован страх и недостојан хришћанина.

Поглавар цркве у Босни туђ је православцима Босанцима исто тако као и у другим областима турске државе. Православни митрополит обично не познаје језика свога стада. Са њим народ разговара уз помоћ преводиоца, исто као и са османлијским пашом. У цркви он чита јеванђеље и молитве грчки. Ако баш и научи понеку кратку молитвицу словенски, он је тако изговара да оставља негативан утисак на вјернике и тиме омета и прекида побожност. Епархију посматра само као објекат од кога бере приход. За њу је положио толико и толико новаца и добио је. Сад се мора бринути да поврати уложени капитал (и то врло брзо, јер ни он, као ни паша, не остаје дуго на једном мјесту) и да се обезбиједи за будућност. Зато од народа и узима тако велики данак.

При томе добро пази и на сарајевске вјернике разрезује мало, а сав терет сваљује на јадне сељаке. Од првих, ма колико богати били, узима, као што сам рекао, само по 20 пара, а од сељака по 3 цванцика. Сарајлија је мало на броју и они имају утицаја. Њихове тужбе допиру и слушају се и у самом Истанбулу. Ћутљиви и беспомоћни сељаци морају давати све што се од њих тражи. Ако неко не плати оно што је на њега разрезано, владика ангажује турску полицију и баци га у тамницу.

Владика упропаштава ниже свештенство и манастире. Сваке године шаље свога протосинђела или, ако има, викара (заступника) из парохије у парохију. Овај убире владичин приход и од свештеника и од народа, живећи, и он и његова пратња и коњи на рачун оних парохија које посјећује. Ради свега овога народ је огорчен на владику туђина.

У разговору са православним становништвом, а нарочито са сељацима Босанцима, чућете овакве ријечи: „Од Турака и од владике не море се живјети", „Грк је Грк" итд. Шта све неће владика Грк измислити, само да повећа приходе. За новце попи и ђакони, за новце даје парохије, раскида бракове и дозвољава везе међу блиским рођацима. Продаје своје мишљење и суд и за новац се заузима код власти. Наплаћује труд који улаже при изради фермана за грађење нове цркве и њено освећење. Ево шта се догодило лањске године. Становници Високог, варошице близу Сарајева, подигоше цркву и позваше митрополита да је освети. За овај посао митрополит узме од Височана добре паре, али му се учини мало. Он нареди да се обавијесте Сарајлије како ће ухватити души мјеста ако запишу своја имена и омогуће да им се вјечно чувају у новој цркви. Свако ко је хтио да се запише морао је платити 3 цванцика. Неколико великих табака испуни се именима. Владика нареди да се овим табацима обиљежи мјесто на коме је подигнут олтар. Међутим, црквено правило заповиједа да се за то узима чиста хартија. Пошто је осветио цркву, владика заповиједи да се на ситне комаде исисијеку срачица и илитон[48]) који су били на њему док је служио. Затим је сваки тај комадић продавао народу по 1 цванцику. Колико би се још могло набројати злоупотреба, а народ који све то види и зна шта може захтијевати од свога архијереја, ипак остаје побожан пред њим у цркви кад врши богослужење.

[48]) Код Милићевића: лентион. Срачица и илитон су платнени покривачи којима се покрива св. пријесто у олтару, односно увија антиминс.

Унапријед се већ зна да се владичино млађе особље обично угледа на њега. Свештеници морају подмићивати то особље ако желе да им оно у згодној прилици не нашкоди. Ако прост човјек треба да моли владику за неку ствар, он прије свега мора дати бакшиш слугама да га пусте преко владичина прага. Затим мора подмитити преводиоца, од кога зависи да ли ће се владици изложити молба како треба или неће. Најпослије излаже владици своју невољу и ту често треба највише платити .

Зна се да грчке владике не подржавају своје словенско стадо у напорима око просвјећивања народа, увјерени да би код просвијећене пастве наилазили на већи отпор. Ако нека општина науми да отвори школу у својој средини, владика ће то некако и поднијети. Али, боже сачувај, да дозволи вишу школу, нарочито семинарију за школовање свештенства. То је владикама горе него со у очи. Такву школу би турска власт толерисала, али је владика не би дозволио нипошто. У оваквој ситуацији треба одати признање митрополиту херцеговачком Григорију[49]) који не само што није

ометао да се у његовој епархији подигне семинарија, него је овај подухват и потпомогао. И босанском владици су једном приликом говорили о потреби да се у његовој епархији подигне школа за образовање свештенства. „Мисао је добра", одговори он, „али како је реализовати? Гдје ћете наћи учитеље? Добро знате да у семинарију треба учити грчки, турски и француски!"

[49]) Код Милићевића погрешно: Глигорије.

Данашње вријеме је необично важно за православну цркву у Босни. Овдје још није избила поменута свађа између грчке јерархије и словенске паства, свађа која већ кипти у Бугарској. Али су сви елементи за свађу ту. Пламен ће букнути ако разборитост и присебност самих Грка не отклони пожар. Грци морају бити начисто с тим да ће од непријатељства са Словенима бити доведени у питање њихови властити духовни интереси. Интерна свађа до које долази због туђе јерархије у словенским земљама Турске не само што слаби цркву, него пријети и осипањем паства. Жалосне предзнаке тога видјели смо у сјеверозападној Херцеговини. Сваки Босанац из народа види зло које влада у јерархији и слободно говори да се православље не одржава по милости, него упркос вишем свештенству. „Кад би се угледали на владику, давно би се потурчили или поциганили", то је ријеч коју слушате од свакога па и од простог босанског сељака.

Још данас, док сукоб није избио на површину у православној босанској цркви, док се страсти нису разбуктале, несреће се могу отклонити и зло поправити без непријатељских сукоба и борбе. Грци би требали ове области да уступе народној јерархији, а да се за то исплаћује одређена свота патријаршији којој заиста таква помоћ може бити потребна. Примјер Српске Кнежевине довољно гарантује патријарху да словенска земља може имати своју народну јерархију и опет остати вјерна православном центру, не помишљајући на непокоравање његовој канонској власти. Без тога православна црква у Босни осуђена је — ако је непријатељи оставе на миру — на вјечно мртвило, а ако непријатељи почну да је нападају, на распад и пропаст.

Ниже свештенство налази се у дубоком незнању. Кад се неко рукополаже не питају га шта зна, него се само тражи новац. Догађа се да некакав занатлија или дућанџија коме послови не иду сакупи и посљедњи грош и купи свештенички чин и парохију. Затим оде у неку цркву и тамо се за два-три мјесеца научи нешто читати и како треба свршавати обреде. Од њега се више не тражи. Његови учитељи знају онолико колико и он сам, само су стекли више искуства у дугогодишњем служењу у цркви.

Опћенито говорећи незнање нижег свештенства у Босни превазилази сва очекивања. Има много таквих свештеника који прилично течно читају молитве које се често моле. Али молитве, штампане на другом мјесту у истој књизи, чији се текстови не читају често, они једва сричу. Неки босански свештеници одали су се пороцима који долазе као посљедица незнања у истој мјери као и већина простог народа. Неки су од њих и врло користољубиви па се у Босни често чују жалбе како дјеца сиромаха умиру некрштена само зато што свештеник неће да их крсти док му се унапријед не плати.)

Уосталом, на част домаћем свештенству у Босни (о грчким архијерејима, који се шаљу из Цариграда, нећемо овдје говорити) треба констатовати да у том сталежу много рјеђе наилазимо на пороке и злоупотребе него што би човјек могао очекивати с обзиром на незнање и необразованост. На част сталежу треба истаћи да је већи дио свештеника потпуно свјестан и својих личних и недостатака цијелог клира. Они искрено теже за просвећивањем. Готово све основне школе, подигнуте посљедњих година у многим мјестима у Босни, основане су напорима парохијских свештеника. Многи од њих су у овој акцији поднијели велике жртве. Тамо, пак, гдје школа још нема, многи се свештеници старају да их подигну. Они увјеравају сељаке да је школа потребна. Ту ће се њихова дјеца научити писмености и добити елементарна знања из вјеронауке.

Многи свештеници, а међу њима и они неуки и необразовани, дубоко су увјерени у изузетан значај свога позива и свесрдно се брину о потребама својих парохијана, руководе сваком заједничком акцијом и развијају у вјернима привржености вјери и цркви. Ја лично познајем неколико полуписмених попова у Босни који су, радећи тако, учинили много добра народу и уживају велики

ауторитет у цијелој околини. Омогућите само босанском српскоправославном свештенству просвјећивање, постављајте у Босну епископе Словене — и свештенство ће врло брзо измијенити и друштвени и морални лик православног босанског становништва. Од њега ће зрачити нови живот цијелом овом народу.

Православно босанско свештенство нема сада, може се рећи, довољно снажан утицај на морал своје пастве. Оно није у стању да се бори ни против најгрубљег сујевјерја, којим су заражени како сељаци тако и сами свештеници. Сујевјерје се овдје у Босни не скрива само по забаченим мјестима. Не. Оно живи у већим градовима исто онако као и по селима, међу хришћанима као и међу Муслиманима. Босанско становништво вјерује у постојање вила, вјештица, стуха, мора, вампира итд. Када умре дијете, мисли се да га је појела вјештица. У самом Сарајеву показују вир у коме се појављују виле. И сада у Сарајеву живи Туркиња којој свако вече долази ђаво као мушкарац, и читав град вјерује да је овај ноћни гост заиста нечастиви, а не човјек. Исто тако у Сарајеву живи једна православка која зна — шапћући нешто над здјелом воде или примјењујући друге вјештине — скупити даиру, тј. сазивати демоне и од њих дознати све што јој је потребно. Њој често долазе људи кад им је неко болестан или им се нешто изгуби. Ако неко жели да проучава древне словенске празновјерице, треба само да прокрстари Босну и распита се код тамошњег становништва.

Говорећи о босанском свештенству, прешао сам и на становнике световњаке, лаике. Једна значајна појава карактеристична је за хришћанско становништво у Босни и Херцеговини и у многим другим турским областима: овдје нема тзв. вишег сталежа. Стара босанска аристократија дијелом је уништена или се потурчила. Хришћани су овдје грађани и сељаци. Свештенство се врбује и попуњава из оба ова слоја. Али један дио православних грађана, сналажљивих људи, вјештих у прилагођавању приликама и ситуацијама, обогатио се чак у доба најтежег јаничарског угњетавања и приграбио трговину у своје руке. Тако се готово у свим босанским градовима, а нарочито тамо гдје је трговина развијенија (у Сарајеву, Бањалуци, Ливну, Тузли, Брчком, Новој Вароши и др.) формирала посебна каста трговаца и она чини аристократију своје врсте међу православним босанским становништвом.

Пада у очи да је већи дио тих трговаца — дошљак. По босанским градовима мало је хришћана старосједилаца. Раније су градови били искључиво турски, па и данас муслимански елеменат, како сам већ рекао, бројно доминира у њима. У Босни су занатлије старосједиоци по градовима, а готово сви трговци воде поријекло из Херцеговине. Херцеговина је пасиван крај, али по њеним кршевитим странама расту снажни, умјерени, разборити и радини људи. Зато се Херцеговци радо исељавају и, настанивши се у богатијој Босни, надмашују домороце у вјештини вођења трговинских послова. Готово су сви православни бањалучки трговци досељеници из Требиња и чине колонију Требињаца. И сарајевски трговци су највећим дијелом дошли из разних херцеговачких мјеста — или сами лично или њихови очеви и дједови.

Босански трговац је у друштвеној љествици тако високо над сељаком као што је код нас племић над мужиком. Овдје мислим на друштвени положај, а не на грађанска права и образовање, које је, узгред речено, код босанских трговаца на најнижем степену. Трговачки сталеж босанских градова међусобно је повезан веома снажним кастинским духом и овај слој људи, на жалост, готово потпуно потискује и баца у засјенак обичан, прост народ.

Трговци су увијек спремни на компромисе са турским властима и знају им се одлично додворити. Они се увијек користе наклоношћу грчког владике и имају га у својим рукама. Ослањајући се на пашу и владику, трговци сами одлучују у пословима који се тичу читавог православног становништва. Ако треба бирати каквог заступника или рјешавати неке друштвене послове, подносити паши или властима жалбу или спис — водећи чланови трговачког сталежа бирају, одлучују и потписују представке не само у своје него и у име цијелог православног народа.

Никоме и не пада на памет да позове ма кога између сељака на договор или на потписивање представке. Најбогатији међу занатлијама пристају уз трговце, а они сиромашнији — уз прост народ. Постоји огромна разлика и у економском положају између православних грађана трговаца и земљорадника сељака. Грађани трговци данас се заиста немају због чега тужити на своју судбину. И живот и имање су им готово потпуно заштићени. Пореске обавезе нису им тешке просто зато што

најубитачнија дажбина — десетина дата под закуп — погађа искључиво земљорадника. А и друге државне дажбине, веома тешке за сељаке — који морају, да би задовољили и закупце и велепосједнике, дати најмање половину свога прихода — уопште не оптерећују трговце*. И владици грађани плаћају много мање него сељаци.

* Имам, прије свега, у виду значајније и веће босанске градове. У варошицама, гдје се може набројати свега десетак трговаца хришћана — а често ни толико — дажбине су тешке и за трговце због несразмјере у њиховом разрезивању. У малим мјестима трговци често страдају од насиља и пљачкаштва не само мудира него и обичних становника Муслимана.

Ако православно босанско грађанство (нарочито оно у већим градовима) има разлога да се — ради себе лично — жали на власт, то могу бити само изузетни случајеви корупције или злоупотреба. Грађанство се може жалити на стравично мртвило власти, која кочи и гуши сваки живот и сваки развој у земљи. Међутим, када ови грађани упореде садашњу сигурност са стањем што је било прије 30 и 40 година, у вријеме јаничарске власти, када је опстанак и имање зависило од самовоље сваког Муслимана, онда сматрају да данас живе безбрижно. Због тога се странац тако лако превари ако само површно упозна ове крајеве, а нарочито ако овдје дође — а то чине готово сви западноевропски путници — с унапријед спремљеном теоријом о препороду и о „цивилизацији" која се рађа у Турској. Он види градове у којима, истина, нема европске дјелатности, нема образованих људи, нити могућности за њихово образовање. Али он види да становништво тих градова живи мирно, ради своје послове у сигурности, а хришћани се не прогоне нити угњетавају. Он може и запитати хришћане како живе. Али од кога ће тражити информације о томе? Наравски, од најбогатијих трговаца, који су махом задовољни својом судбином. Ако ови трговци и познају право стање у земљи, неће о томе говорити пред страним човјеком бојећи се да њихове ријечи не дођу до ушију власти. Зато ће они пред странцем радије уздизати врлине одважног и неустрашивог Турчина, (фанатика и пљачкаша.

И наш ће путник поћи са пуним увјерењем да у Турској влада потпуна једнакост међу хришћанима и Муслиманима и да Османови потомци могу данас заиста стати у ред цивилизованих и либералних нација. Нарочито ће се Француз или Енглез одушевити вјеровањем у ту метаморфозу ако му се пружи прилика да измени мисли с управљачима земље. Боже мој, с каквом ли ће се искреношћу управљачи исповиједати пред странцем о садашњим недостацима у Турској „које ћемо, inšallah, himmetiniz-ile*, брзо поправити!" С каквим ли ће му осјећањем управљачи говорити да у њиховим срцима нема никакве разлике између хришћана и Муслимана! С каквим ли ће му одушевљењем истицати своја настојања и бриге око тога да се народу омогући миран живот и благостање, да се зидају цркве, оснивају школе, да се граде путеви и унапређује трговина итд., итд. Странац ће зинути од чуда. Он, наравне, не разумије афоризам што га раја — дубоко и чврсто увјерена дугогодишњим искуством — претпоставља као основу свих својих односа са Турцима. Тај афоризам прешао је чак и у пословицу и гласи: „Турчин прича хришћанину да би га обмануо" или: „Гдје је Турчин прије дјеловао сабљом, сад дјелује преваром."

* Ако бог да, с вашом благонаклоношћу.

Треба погледати масу сељака да би се човјек увјерио како у Босни није свуда онако како изгледа у граду. Положај сељака описан је у биљешкама које сам раније навео. Горка је истина да је сељацима много теже под управом образованих Османлија него што је то било када су Босном самовољно владали капетани и спахије: Терет пореза, намета и дажбина удесетостручио се откако су Османлије узеле Босну у своје руке. Суда и правде за бијედне хришћане — сеоске становнике — уопште нема. У земљи нема никаквог успјеха и напретка по коме би сељаци могли повећати приходе и одговорити захтјевима цариградске владе и њених чиновника.

Сав терет државних и владичиних дажбина, потпуна испорука превозних средстава и готово бесплатно снабдијевање храном приликом кретања трупа, напокон, сви незаконити намети којима се

богате чиновници, све то лежи на леђима бијендих хришћана земљорадника. Та Муслиман је наш брат, њега не треба пљачкати, то је понекад и опасно. Трговца, баш ако је и раја, не треба тлачити: читав би град закукао, а можда би га и Европљани узели у заштиту. А ко ће дознати све оно што се одиграва у неком сеоцету у планинама преко којих неће допријети до града никакав глас? Лакомост закупаца и чиновника потпуно је упропастила сељака, и највећа је трагедија у томе што је рђав примјер цивилизованих Турака заразио сурове и напрасите босанске аге (посреднике). Од ранијих заштитника својих кметова аге су постале њихови први угњетачи. Они су од закупаца поприимили разне бирократске смицалице и лукавства само да би могли незаконитим путем удвостручити или утростручити своје намете.

Ма како да је очигледно зло и ма како да су грозна страдања сеоских становника хришћана, тешко је очекивати олакшање њиховог положаја, јер овај систем откупа дажбина неће бити тако лако укинути пошто он за Турску представља најпоузданији и јединствен извор прихода на које се рачуна унапријед, а личне злоупотребе што их чине закупци и угњетавања посједника неће престати — и поред обећања виших власти — док год у Турској живе Муслимани и хришћани. Јер у души сваког Муслимана, ма како да је образован, тиња дубока мржња према хришћанима и укоријењена тежња да их гази не дајући им могућности ни прилике да њега, Муслимана, хришћанин истисне из привилегованог положаја. Стога ће још дуго времена сви закони и наредбе донесени у корист хришћана бити у Турској праћени примједбама, оградама и смицалицама само да се не обезбиједи њихова примјена. Зато ће још дуго посједници, закупци пореза, чиновници и меџлиси сачињавати друштво (ортаклук, како се то у Босни каже) за пљачкање беспомоћних сељака и гушење њиховог гласа пред судом и вишом влашћу. Зато ће још дуго ова дивна земља, Босна, насељена доброћудним и карактерним народом, бити једна од најсиромашнијих тачака на земљиној кугли.

Разумљиво је да у души сваког Босанца хришћанина тиња дубока и укоријењена мржња према Турцима, мржња која подједнако обухвата и домаће Муслимане и Османлије и која је, у односу на ове посљедње, повезана са неповјерењем пуним презира. Међутим, пада у очи да се ова мржња — бар у срцима сеоског, простог народа — не протеже на султана. Сиромашним босанским сељацима „цар" (тако они зову султана) изгледа, у даљини, као неко митско биће прожето добродушношћу. „Цар (султан) увијек жели добро својој сиротињи раји", тако босански сељаци са симпатијама о њему говоре, „али га варају." „Када би он само знао како његови везири и мемури (чиновници) пљачкају народ! Када бисмо само могли изаћи пред његове свијетле очи и предати у његове бијеле руке своје жалбе и казати му праву истину."

Рекао сам да је стање и православних и римокатолика сељака готово подједнако. Али ипак православни трпе много више него католици. Интересе ових посљедњих својски брани свећенство. Латинско свећенство користи се великим утицајем што га има на владајуће кругове османлијске. Оно је под управом бискупа домороца, који се брине о својој пастви. Осим тога, о римокатоличком свећенству и народу воде рачуна и западне силе: аустријска влада, Римска и Лионска пропаганда потпомажу их и новцем. Недавно, организовано је по цијелој Аустрији — уз „помоћ власти — купљење милостиње за хришћане (разумије се, римокатолике) у Турској. Православни немају никакве потпоре и никакве помоћи. Њихов положај не би био тежи од положаја римокатолика кад би (говорим о православним сељацима) од своје сабраће грађана добијали помоћ онакву какву римокатолици добијају из иностранства. Римокатолици у Босни имају, наиме, незгоду што међу њима нема много грађана. Трговаца и богатијих људи уопште немају.

На несрећу, православни трговачки сталеж не осјећа се ни најмање обавезним да се брине о својој сабраћи на селу. А тај сталеж могао би много олакшати њихову судбину када би употријебио свој утицај код турских власти у корист сељака. Када би изложно властима све о сељачким страдањима, указивао на злоупотребе, поучавао и потпомагао сељаке када дођу на суд да се жале. Али босански трговци су нијеми свагдје гдје се не ради о њиховом властитом интересу. То је крајње саможива и себична каста. Штавише, она ће се радо прилијепити уз Турке да би могла опљачкати своју сеоску сабраћу. Многи од православних трговаца узимају под закуп десетину или под аренду имања пропалих бегова и тешко оним сељацима који им падну шака: православни трговац ће их опљачкати бездушније него Муслиман! Трговци чак мисле да је за њих боље ако сељаци падну у

биједу. Тада ће моћи од њих куповати производе у бесцијење и извозити их у Аустрију. У нормалним приликама сељаци се не би ни журили да те производе продају. Трговци неће да схвате чињеницу да се трговина развија и они сами богате саобразно с општим благостањем у земљи. Зато је православни трговац у сељаковим очима на истом степену као и његови угњетачи. „Трпимо велики зулум од ага, од мудира, десетара (тј. закупаца десетине), од владике и од трговаца." То је фраза коју свакога часа чујете од простог човјека Босанца.

VIII

Описао сам, колико сам знао, друштвени положај босанског становништва. Сада бих хтио да у главним цртама прикажем одлике и својства Босанца, имајући првенствено у виду православног становника. Додуше, у карактеру једног Босанца наилазимо на исте елементе као и у карактеру других Срба. Но, пошто не познајем довољно особине народа у другим српским областима, нећу моћи у длаку тачно и потанко означити ни нијансе у карактеру једног Босанца. Босанац је тром и неспретан, неумјешан човјек. Живахности у њему има мало, али зато много чврстине и постојаности. Та постојаност прелази у тврдоглавост када је у питању укидање старог обичаја, па ма колико он био штетан и лош. Али та постојаност прелази и у племениту храброст када треба бранити своју вјеру. Неспретност и недостатак живахности долазе, по свој прилици, углавном као посљедица дугогодишњег робовања, које је ужасно заплашило босанске хришћане. Њима овладава некакав необјашњив страх пред Турцима и не располажу никаквом слободом покрета, никаквом предузимљивошћу. Ужасно су апатични.

Херцеговци у овоме далеко превазилазе Босанце: они су много живљи, имају више смисла за опште и заједничке обавезе и дужности и предузимљивији су. Ја не знам да ли је то њихова природна особина или посљедица историјских узрока. Вјероватно су близина и сусједство слободне Црне Горе позитивно дјеловали на одржавање духовне снаге херцеговачких хришћана. Ово закључујем на основу тога што су готово сви људи у Босни, па чак и у неким херцеговачким градовима, који су испољавали ма какву умну и интелектуалну дјелатност — и већи дио трговаца, који су се обогатили благодарећи својој предузимљивости — што су сви они поријеклом из Требиња, Попова, Бањана, Дробњака и других херцеговачких крајева који граниче са Црном Гором.

Угњетавање и страх спутавају и сапињу чак и језик обичног човјека Босанца. Он говори нејасно и неповезано. Од прве ријечи говори вам да страда, да му је тешко и да га је убио „зулум". Међутим, у разговору с њим ви ћете се доста намучити прије него што од њега дознате јасно и разумљиво навођење онога на што се управо он жали и тужи. Угњетавање и страх научили су га да лаже, и то често апсурдно и неумјесно. Угњетавање и страх убили су у њему друштвени интерес и занимање за општу ствар. Свако се брине само за то да се извуче из невоље и да се спасе. На самопожртвовање ради заједничке користи наилазимо још ту и тамо међу сељацима и словенским свештенством, а никад међу грађанима. Све у свему, ове несретне околности у српском народу потенцирале су у највећој мјери истицање личних себичних интереса на штету општег заједничког добра и подржавале недостатак друштвеног осјећања и свијести.

Дух сепаратизма и несугласица и свађа подривао је све темеље српске државе још у вријеме самосталности да би је, коначно, предао непријатељима. Од оног момента када су Срби пали под власт туђинаца, дијелом под Турке а дијелом под Аустрију, овај фатални дух појачавао се још више јер су постојали услови за његов развитак, а није било онога фактора који га је могао сужавати и савлађивати. Није, наиме, било заједничког народног и државног патриотизма.

И стварно, дух сепаратизма и несугласица достигао је у српском народу огромне размјере. Међу становницима појединачних српских подручја постоји — несхватљива за руског човјека — мржња и завист. У свакој српској области нема села које не би попријеко гледало на сусједно село, нема села у коме не би постојала завист и несугласица. У Босни су, пак, ово непостојање и оскудица друштвеног осјећања и духа вјероватно изразитији него у другим српским покрајинама и услиједили су као посљедица несретног развоја система „кметовства" или фармерства, о коме сам већ говорио.

Глас друштвених несугласица и размирица умукне само пред вјером и црквом, којој су Босанци, као и остали Срби, потпуно предани и бране је заједничком снагом.

При том треба имати на уму да сељаци много спремније дају прилоге за цркву него грађани. Сељак је спреман дати посљедњу пару да би подигао цркву у свом селу. Трговац, међутим, даје прилоге за цркву тешка срца и онда када даје од вишка. Друга племенита црта у карактеру православних босанских сељака је склоност ка просјећивању. Међу њима наилазите на много самоука који су научили читати и писати црквенословенски. Сви они желе да им дјеца знају читати и писати. По многим босанским мјестима постоје основне школе, подигнуте посљедњих година колективним доприносом сељака под надзором сеоског свештенства.

Српски народ поноси се храброшћу и на гласу је по јунаштву. Али су Босанци, изгледа, у старо доба уступили мјесто другим Србима у том погледу. Сада се о храбрости Босанаца хришћана не може ни говорити јер су се потпуно одвикли од ношења оружја. Муслимани се такође не могу називати јунацима. Напротив, они су супротне особине испољили у више махова, у ратним походима на Црну Гору и у својим побунама против султанове власти. Наоружаног хришћанина боје се као ватре. А када су их, 1852. г., регрутовали у регуларну војску, турске старјешине биле су до крајности незадовољне њиховим испадима и недисциплином. Па ипак су Босанци стасити, снажни и храбри људи, и ја држим да би они — када би их одушевило ма какво патриотско осјећање и када би дошли у руке искусним и добрим вођама — били у стању формирати првокласну војску.

Уосталом, Босанци се истичу љубављу према породичном животу, добродушношћу, гостољубљем и природном поетском надареношћу, која је својствена свим Словенима. С временем, ако им се побољша положај, ишчезнуће, може се очекивати, њихово мртвило и нестати рђаве особине, творевине угњетавања и страха. Али смјело предсказујем, ако их због било каквих околности, у даљој или ближој будућности не подржи и не организује чија снага са стране, Босанци, препуштени сами себи, неће се никад ослободити своје данашње апатије, нити ће моћи учествовати у активности словенских народа. Такво предвиђање темељим прије свега на томе што су Босанци подијељени на три непријатељски расположено вјероисповијести, које онемогућују свако заједничко дјеловање у овој земљи.

Такво прорицање базирам и на томе што код најмногобројнијег дијела босанског становништва, код православних, који, по природи, имају највише склоности за рад и нормалан развој, егоизам и неслога онемогућавају сваку тежњу ка општем, заједничком добру. Овим суморним пророчанством завршавам своје излагање о савременом стању у Босни. Али Бог је милостив. Ако је босанским хришћанима била дата снага да сачувају своју вјеру и народност усред тако дугих страдања и пред толиким мноштвом искушења, онда је то било, свакако, не ради тога да би они вјечно остали под јармом робовања и у мртвачком, беживотном сну. Без сумње ће и они, за своју мученичку прошлост и несретну садашњост, бити награђени бољом и свјетлијом будућношћу, у којој ће се развити њихове прикривене и успаване снаге па ће и они судјеловати у цјелокупном животу словенске заједнице.

Мостар, 25. марта 1858.

Редакциони одбор

Др Алојз Бенац, Ристо Бесаровић, Јелена Ћехић,
Митар Папић и др Мидхат Шамић
Уредник Јелена Ћехић

А. Ф. Гиљфердинг

ПУТОВАЊЕ ПО ХЕРЦЕГОВИНИ, БОСНИ И СТАРОЈ СРБИЈИ

Издавач

„ВЕСЕЛИН МАСЛЕША"
Издавачко предузеће Сарајево

За издавача
АХМЕТ ХРОМАЏИЋ

Технички уредник
МИЛОЈКА САВИЋ

Коректори
Д. РАЈИЋ и Б. ФИЛИПОВИЋ

Штампа

„ПРОСВЕТА"
Београд, Ђуре Ђаковића 21

h